

UDK - 06.055.2(497.11)
YU ISSN 03507262

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА XXXVII

ЧАЧАК
2007.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXXVII**

**COLLECTION
OF WORKS OF THE
NATIONAL MUSEUM
XXXVII**

**RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XXXVII**

Редакциони одбор

др Милоје ВАСИЋ, др Мирослав ЈОВАНОВИЋ,
др Ивица ТОДОРОВИЋ, мр Гордана ЈЕРЕМИЋ,
Делфина РАЈИЋ, Невенка БОЈОВИЋ,
Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Уредник

Делфина РАЈИЋ, директор

Оснивач и први уредник

Милован ВУЛОВИЋ

*Ликовно-графички уредник
и компјутерски слагач*

Светлана ЏИДА

Лектор и коректор

Слободан НИКОЛИЋ

Превод на енглески језик

Весна КОВАЧЕВИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ-МИЉАКОВИЋ

Фотографија на предњој корици

Прстен Николе Кошера (Саша Савовић)

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Цара Душана 1, ЧАЧАК

www.cacakmuzej.org.rs

e-mail: camuzej@sbb.co.rs

Штампа

„ГРАФИЧКИ ЦЕНТАР” – Чачак

Тираж

500

САДРЖАЈ	Катарина ДМИТРОВИЋ, Мр Марија ЉУШТИНА КЕРАМИКА ИЗ БРОНЗАНОГ ДОБА НА ЛОКАЛИТЕТУ СОКОЛИЦА У ОСТРИ КОД ЧАЧКА	11
	Гордана ЈЕРЕМИЋ ПРЕДСТАВЕ ПОСУДА НА ВОТИВНОЈ АРИ ИЗ ЈЕЗДИНЕ	35
	Марина КОТАРАЦ СРЕДЊОВЕКОВНО ПРСТЕЊЕ ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ	49
	Радован М. МАРИНКОВИЋ ОДЛАЗАК ПОСЛЕДЊИХ ТУРАКА ИЗ ГОРАЧИЋА	67
	Марија ОРБОВИЋ ВЕСЕЛИН МИЛИКИЋ У СЕЋАЊИМА САВРЕМЕНИКА	73
	Богдан ТРИФУНОВИЋ, М. А СТРУКТУРА И ОРГАНИЗАЦИЈА ОКУПАЦИОНЕ УПРАВЕ НА ПОДРУЧЈУ ОКРУГА ЧАЧАК ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 1915-1918.	97
	Ковиљка ЛЕТИЋ ОСНОВНА ШКОЛА У ЗЕОКАМА ОД 1932. ДО 1945. ГОДИНЕ	133
	Коста НИКОЛИЋ МЛАДЕН ЖУЈОВИЋ У ВРХОВНОЈ КОМАНДИ ЈВУО. ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ	149
	Милош ТИМОТИЈЕВИЋ ИЗМЕЂУ „СТАРЕ” И „НОВЕ” ВЕРЕ : РЕЛИГИОЗНОСТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ XX ВЕКА (ДРУГИ ДЕО)	169

Ђурђија БОРОВЊАК ПРОЈЕКАТ ЗА ЗГРАДУ ФИНАНСИЈСКИХ НАДЛЕШТАВА У ЧАЧКУ	201
Драгољуб М. ВУЈОВИЋ ФОТОГРАФИ У ЧАЧКУ	217
Др Светислав Љ. МАРКОВИЋ ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЧАЧАНСКОГ СПОРТА	265
Снежана ШАПОЊИЋ-АШАНИН СЛАВА КАО ДРУШТВЕНА И РЕЛИГИОЗНА КАТЕГОРИЈА	311
Ивана ЂИРЈАКОВИЋ КЕРАМИЧКО ПОСУЂЕ ИЗ ЕТНОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ	357
Делфина РАЈИЋ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У 2007. ГОДИНИ	397
Делфина РАЈИЋ ИЗВЕШТАЈ О МАНИФЕСТАЦИЈИ „ЛЕТЊИ ДАНИ КУЛТУРЕ” У ЧАЧКУ У 2007. ГОДИНИ	411

CONTENTS

Katarina DMITROVIC, Marija LJUSTINA, M.A. CERAMICS FROM THE BRONZE AGE ON THE LOCALITY OF SOKOLICA IN OSTR A NEAR CACAK	11
Gordana JEREMIC, M.A. IMAGES OF VESSELS ON ONE ARAE FROM THE CLASSICAL PERIOD COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN CACAK	35
Marina KOTARAC MEDIEVAL RINGS FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN CACAK	49
RADOVAN M. MARINKOVIC LEAVING OF THE REMAINING TURKS FROM GORACICI	67
Marija ORBOVIC VESILIN MILIKIC IN MEMORIES OF HIS CONTEMPORARIES	73
Bogdan TRIFUNOVIC STRUCTURE AND ORGANIZATION OF OCCUPATIONAL ADMINISTRATION IN CACAK REGION DURING FIRST WORLD WAR 1915-1918	97
Koviljka LETIC PRIMARY SCHOOL IN ZEOKE FROM 1932 TO 1945	133
Kosta NIKOLIC MLADEN ZUJOVIC IN THE SUPREME COMMAND OF YUGOSLAV ARMY IN HOMELAND BIOGRAPHY SUPPLEMENT	149

Milos TIMOTIJEVIC BETWEEN 'OLD' AND 'NEW' RELIGION : RELIGIOUSNESS IN CACAK REGION DURING XX CENTURY (II PART)	169
Djurdjija BOROVNJAK PROJECT FOR THE BUILDING OF FINANCIAL GOVERNMENT OFFICES IN CACAK	201
Dragoljub M. VUJOVIC PHOTOGRAPHERS IN CACAK	217
Dr Svetislav Lj. MARKOVIC HISTORY OF SPORT IN CACAK – SUPPLEMENT	265
Snezana SAPONJIC-ASANIN SLAVA (PATRON SAINT'S DAY) AS A MAGIC SOCIAL PHENOMENON	311
Ivana CIRJAKOVIC CERAMIC DISHES FROM ETHNOLOGY COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM	357
Delfina RAJIC REPORT OF NATIONAL MUSEUM ACTIVITIES IN 2007	397
Delfina RAJIC REPORT OF MANIFESTATION 'SUMMER CULTURAL DAYS' IN CACAK IN 2007	411

TABLE DES MATIÈRES	Katarina DMITROVIC, Marija LJUSTINA, Mr LA CÉRAMIQUE DE L'ÂGE DE BRONZE À LA LOCALITÉ DE SOKOLICA À OSTRJA, PRÈS DE CACAK	11
	Gordana JEREMIC, Mr LES REPRÉSENTATIONS DE RÉCIPIENTS SUR UNE AIRE DE LA COLLECTION ANTIQUE DU MUSÉE NATIONAL À CACAK	35
	Marina KOTARAC LES BAGUES MOYENÂGEUSES DE LA COLLECTION DU MUSÉE NATIONAL À CACAK	49
	Radovan M. MARINKOVIC LE DÉPART DES DERNIERS TURCS DE GORACICI	67
	Marija ORBOVIC VESELIN MILIKIC DANS LES SOUVENIRS DES CONTEMPORAINS	73
	Bogdan TRIFUNOVIC LA STRUCTURE ET L'ORGANISATION DE L'ADMINISTRATION D'OCCUPATION DANS LA RÉGION DE LA CIRCONSCRIPTION DE CACAK DURANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE, 1915-1918.	97
	Koviljka LETIC L'ÉCOLE PRIMAIRE À ZEOKE DE L'ANNÉE 1932 À L'ANNÉE 1945	133
	Kosta NIKOLIC MLADEN ZUJOVIC DANS LE COMMANDEMENT SUPRÊME DE LA JVUO (Armée Yougoslave En Patrie) - COMPLÉMENT À LA BIOGRAPHIE	149

Milos TIMOTIJEVIC ENTRE "LANCIENNE" ET "LA NOUVELLE" RELIGION : LA RELIGIOSITÉ DANS LA RÉGION DE CACAK DURANT LE XXème SIÈCLE (DEUXIÈME PARTIE)	169
Djurdjija BOROVNJAK LE PROJET POUR LE BÂTIMENT DES BUREAUX FINANCIERS À CACAK	201
Dragoljub M. VUJOVIC LES PHOTOGRAPHES À CACAK	217
Svetislav LJ. MARKOVIC, Dr LE COMPLÉMENT À L'HISTOIRE DU SPORT À CACAK	265
Snezana SAPONJIC-ASANIN LA FÊTE SLAVA* COMME PHÉNOMÈNE SOCIAL DE MAGIE	311
Ivana CIRJAKOVIC LA VAISSELLE EN CÉRAMIQUE DE LA COLLECTION ETH- NOLOGIQUE DU MUSÉE NATIONAL	357
Delfina RAJIC EXPOSÉ SUR LE TRAVAIL DU MUSÉE NATIONAL DURANT L'ANNÉE 2007	397
Delfina RAJIC COMPTE-RENDU DE LA MANIFESTATION "LES JOURNÉES ESTIVALES DE LA CULTURE" À CACAK DURANT L'ANNÉE 2007	411

Катарина
ДМИТРОВИЋ

Мр Марија
ЉУШТИНА

КЕРАМИКА ИЗ БРОНЗАНОГ ДОБА НА ЛОКАЛИТЕТУ СОКОЛИЦА У ОСТРИ КОД ЧАЧКА

УДК: 903.23(497.11),637”(047.3)

Апстракт: У раду се третира керамичка продукција из бронзаног доба из градинског насеља у Соколици у Остри. Будући да није очувана вертикална стратиграфија насеља, сав материјал је хронолошки и културно опредељен на основу стилско-типолошке анализе. Може се закључити да је насеље континуирано егзистирало од раног до почетка касног бронзаног доба. Припада кругу ватинске културе где је присутна и њена врло рана фаза означена као протоватин. Усамљени налаз суда са карактеристикама урни параћинске групе отвара питање односа ватинске културе и параћинске групе у овом делу западног Поморавља.

Кључне речи: бронзано доба, насеље, керамика, ватинска култура, параћинска културна група

Локалитет Соколица налази се на источном ободу Чачанске котлине, у атару села Остра, на доминантном узвишењу купастог облика са доста стрмим странама. (Т. I) Источна и југоисточна страна се завршавају окомитом литицом, што је чини потпуно неприступачном, док је најлакши прилаз са северозападне и западне стране. На самом врху узвишења издваја се површина овалног облика, оријентације дужом осом у правцу С – Ј, на којој су се уочавали остаци зиданих грађевина. Археолошка ископавања, обављена током две кампање, имала су за циљ испитивање остатака рановизантијског утврђења ради конзервације и презентације локалитета, као и утврђивање стратиграфије и очуваности праисторијског насеља констатованог у оквиру овог утврђења.¹ Установљено је да је на целој површини платоа, на коме су постојали остаци зиданих грађевина, праисторијски слој комплетно оштећен, а сви налази измешани у слоју нивелације. Ради утврђивања распрострањености праисторијског

1 | Слободан Ђорђевић, *Делатност завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1976. до 1980. године: Утврђење Соколица у Остри*, у: Рашка баштина 2, Краљево 1980, 298; Археолошка ископавања обављена су током 1973. и 1977. године кроз сарадњу Народног музеја у Чачку и Завода за заштиту споменика културе из Краљева. Радовима су руководиле археолог Милена Икодиновић и Душанка Ранковић – Вучићевић из музеја у Чачку и Обренија Вукадин из Завода за заштиту споменика културе у Краљеву. Стручну екипу су чинили Нада Пајовић, техничар, Слободан Ђорђевић, архитекта, обоје из Завода у Краљеву, и Михаило Танасковић, сарадник чачанског Музеја.

налазишта, постављене су две мање сонде ван граница утврђења. С обзиром да су обе сонде дале негативне резултате, закључено је да је праисторијско насеље постојало само на површини платоа на коме је касније настало рановизантијско утврђење. Праисторијска грнчарија је пронађена у великој количини, што говори о интензивном животу овог градинског насеља које је егзистирало од енеолита до гвозденог доба. Услед немогућности одвајања керамичких налаза према стратиграфији, једино могуће опредељење остаје стилско-типолошка анализа. Према данашњем стању грађе у Народном музеју у Чачку могуће је утврдити да највећи део грнчарије припада периоду бронзаног доба која пружа могућност типолошког разврставања и финије периодизације.² Важно је напоменути чињеницу да је градинско насеље из бронзаног доба на Милића брду у Љуљацима, у непосредној близини Соколице, удаљено свега десетак километара ваздушном линијом.

Типолошки, карактеристичне керамичке уломке могуће је разврстати у следеће групе: пехари, зделе, шоље, такозване посуде за рибу, поклопци, лонци, амфоре и питоси.

Пехаре карактеришу посуде биконичног облика, кратког, неиздвојеног врата, равног, ненаглашеног дна и разгранутог обода. Две тракасте дршке спајају обод и раме суда, а између њих су постављена брадавичаста испупчења (Т. II/1,2). Пехари су израђивани од добро пречишћене земље, некад са додатком ситног песка, а боја печења варира од светло- и сиво- до тамномрке. На појединим комадима се запажа глачана површина. Обод пехара може бити извучен на спољну страну у облику крилаца (Т. II/4; Т. III/1,2). На појединим примерцима у корену дршке уочавају се блага удубљења налик каснијим дршкама типа *ansa lunata* (Т. II/4; Т. III/1,2). Брадавичасте апликације се могу наћи на врху дршки (Т. III/3). Декорација је различито изведена: у виду три кружна убода изнад брадавичастог испупчења на прелому конуса (Т. II/5), паралелним урезима испод обода (Т. II/7), двојном волутом фланкираном са две паралелне линије (Т. III/4) или пластичним ребром са отисцима нокта и урезаним метопским пољима (Т. III/5). Део орнаменталне композиције од које је очувано неколико урезаних линија можда представља сумарни приказ људске фигуре³ (Т. III/6).

Реконструисана су три пехара:

1) Пехар биконичног облика, равног дна, кратког коничног, неиздвојеног врата и благо извијеног обода. Две тракасте дршке спајају обод и раме суда. Између дршки се, на најширем делу трбуха, налазе два брадавичаста испупчења благо повијена надолу. Боја је неуједначена (мрка и сивомрка), боље фактуре, а примећују се и трагови глачане превлаке. Димензије: Н 7,5 cm, Ро 7,2 – 7,6 cm, Rd 3,7 cm (Т. II/1);

2 | Општи приказ грнчарије са Соколице: Милорад Стојић, *Праисторијска керамика са локалитета Соколица у Остри*, Зборник радова Народног музеја XXX, Чачак 2000, 15-20.

3 | Исто, 19.

2) пехар биконичног трбуха оштријег прелома и равног дна. Обод је извијен на спољну страну у облику крилаца и овално развучен. Од обода до споја конуса налазе се две наспрамно постављене тракасте дршке које су у корену благо жлебљене. Између дршки су, на споју конуса, присутна два брадавичаста испупчења ребрасто извучена навише. Боја је окер-сива, фактура добра, споља глчан. Димензије: Н 14,5 cm, Ro 9 x 6,5 cm, Rd 5,5 cm (Т. III/1);

3) пехар биконичног трбуха оштријег прелома, равног дна. Обод је извијен на спољну страну у облику наспрамно постављених крилаца блаже профилације. Од обода до споја конуса наспрамно су постављене две тракасте дршке. На споју конуса, између дршки, налази се краће вертикално ребрасто задебљање. Боја је сивомрка, а глчани премаз делимично очуван. У фактури је приметна примеса ситног песка. Димензије: Н 12 cm, Ro 10 cm, Rd 4 cm (Т. III/2).

Зделе се могу разврстати у коничне, калотасте и биконичне облике. Обично су fine и средње фактуре, светломрке до тамномрке боје. Коничне зделе (Т. IV/1) могу имати заравњен, наглашен обод и брадавичасто испупчење постављено испод обода. Калотасте зделе са разгнутим ободом (Т. IV/3,4) имају вертикалне тракасте дршке испод обода, а на једном примерку са равним ободом констатовано је брадавичасто испупчење (Т. IV/2). Биконичне зделе имају мање-више разгнут обод, обично су fine и средње фактуре, од светломрке до тамномрке боје (Т. IV/5,6). Међу зделама овог типа има примера са тракастом дршком која полази од споја конуса испод које је аплицирано брадавичасто испупчење (Т. V/2). На споју конуса могу се наћи и трапезасте вертикално бушене дршке (Т. V/1,3).

Једна реконструисана здела је биконичног облика, равног, ненаглашеног дна и благо извијеног обода (Т. V/3). На споју конуса наспрамно су постављене две дршке трапезастог облика вертикално бушене, лучно удубљене по средини (тзв. „ракљасте дршке“) и благо издигнуте навише. Између дршки су распоређена два брадавичаста испупчења такође повијена навише. Суд је боље фактуре, неуједначене сивомрке боје и благо деформисан. Димензије: Н 13,5 cm, Ro 23 x 20,5 cm, Rd 5 cm.

Међу фрагментима **шоља** запажају се коничан врат и раван обод са тракастом дршком која полази од обода и надвисује га (Т. VI/1,2). Једна тракаста дршка (Т. VI/2) благо је жлебљена на горњем делу. Фактура је средња, са примесом ситног песка, боја наранџасто- и сивомрка.

Такозваним **посудама за рибу** припада фрагментован примерак овалног облика, равног, наглашеног дна (Т. VI/3). Тракаста дршка полази од обода и незнатно га надвисује. Израђена је у грубој фактури, тамномрке боје, Н 4,4 cm.

Поклопац је заступљен једним делимично оштећеним примерком облика кружне плоче са мањом тракастом дршком на горњој страни око које је урезан орнамент у облику кружнице (Т. VI/4). На доњој површини ивице су конично повијене и делом оштећене. Израђен је од добро пречишћене земље, светломрке боје, R 5,4 cm.

Лонци су коничног (Т. VII/1) или биконичног (Т. VII; Т. VIII) облика, равног или благо извијеног обода. Дршке могу бити тракасте, постављене почев од самог обода (Т. VII/5) или нешто испод (Т. VII/1,4; Т. VIII/1-5), језичасте, некад лучно удубљене по средини (Т. VIII/7), трапезасте (Т. VIII/8) или чепасте (Т. VIII/6). Поједини примерци тракастих дршки благо су жлебљени по средини (Т. VII/1,5; Т. VIII/1,3,4,5). Декорација је изведена грубим утискивањем врхом прста по ободу (Т. VII/1,3,4,6-8) или по пластичној траци аплицираној испод обода (Т. VII/1-4). Лонци су израђивани у грубој и средњој фактури са примесом песка, а боја печења варира од светло- до тамномрке.

Амфорама припадају судови већих димензија биконичног облика, обично средње фактуре са примесом ситног песка. Боја варира од сиве до светло- и наранџастомрке и од сиве до тамномрке. Реконструисана је амфора биконичног, заобљеног трбуха и равног дна (Т. IX/1). Врат је коничан, неиздвојен, обод недостаје. На најширем делу трбуха симетрично су распоређене четири масивне дршке вертикално бушене и благо повијене надоле. Боја сива, у фактури је приметна примеса ситног песка. Добро је печена. Димензије: Н 37,5 cm, Rd 10 x 11 cm.

Дршке амфора постављене су на или уз сам спој конуса. Дршке су тракасте (Т. IX/2,3) или језичасте (Т. IX/1,4,5), а један примерак је хоризонтално жлебљен (Т. IX/5). Декорација кружног утискивања делимично је очувана уз једну тракасту дршку (Т. IX/2).

Питосе презентују посуде већих димензија коничног (Т. X/1-3) или биконичног облика (Т. X/4-8; Т. XI/1-4), грубе фактуре са примесом песка различите гранулације, док боја печења варира од светломрке до мрке. Декорацију ових, иначе врло грубих, посуда чине утисци врхом прста по самом ободу (Т. X/1,2,7; Т. XI/1,4) или по пластичној траци аплицираној испод обода (Т. X/1,3-6,8; Т. XI/2-4). Дршке питоса најчешће су трапезастог облика, некад са лучним удубљењем на средини (Т. X/3,4; Т. XII/1,4). Јављају се тракасте и овалне дршке жлебљене по средини (Т. XII/2,3,5).

*
* * *

Будући да је керамика из овог градинског насеља комплетно измешана у нивелационом слоју, културно и хронолошко опредељивање извршено је на основу стилско-типолошке анализе грађе.

Аналогије **пехарима** са равним ободом и две тракасте дршке налазимо међу карактеристичним формама културне групе Бубањ-Хум III.⁴ Сличне форме познате су из насеља у Љуљацима.⁵ У нешто развијеније форме ових

4 | Милутин Гарашанин, Наталија Ђурић, *Археолошки локалитети Бубањ и Велика Хумска Чука*, каталог изложбе, Ниш, 1983, кат. бр. 163, 160, 164.

5 | Миленко Богдановић, *Љуљаци, насеље протоватинске и ватинске културе*, Крагујевац, 1986, сл. 26, 28, 29.

пехара могу се уврстити пехари са овално развученим ободом и крилцима извијеним на спољну страну, а паралеле за њих налазимо на локалитетима Слатина у Горњој Горевници,⁶ Милића градина у Љуљацима⁷ и на неколико локалитета средњег Поморавља.⁸ Пехари са крилцима на ободу, на основу нешто развијенијег облика, могу се сматрати делимично млађим од типичних форми ове културне групе. На појединим примерцима се појављују блага удубљења у корену дршке која упућују на касније ватинске дршке типа *ansa lunata*. Хронолошки припадају раном бронзаном добу, а културно се могу повезати са хоризонтом Љуљаци I означеним као фаза формирања ватинског стила – протоватин.⁹

Аналогије за брадавичасте апликације на врху дршки пехара налазимо међу ватинском керамиком која се појављује од панчевачко-омољичке фазе. Једну од главних карактеристика хоризонта II насеља у Љуљацима представља појава брадавичастих украса на тракастим дршкама пехара.¹⁰ Декорација урезаном двојном волутом фланкирана са две паралелне линије, као и пластично ребро са отисцима нокта и урезаним метопским пољима, има блиске паралеле са украшавањем посуда на Милића градини у Љуљацима (из хоризонта Љуљаци III), повезаним са орнаменталним стилем *Verbicioara* културе.¹¹

Аналогије за коничне **зде** постоје на локалитетима Слатина у Горњој Горевници и Новачка Ћуприја, где су опредељене у рано бронзано доба.¹² У Љуљацима је слична форма опредељена као тип Е-1б и континуирано је присутна у свим фазама насеља.¹³ Коничне зде са тракастим дршкама испод разгнута обода констатоване су у једној затвореној целини из раног бронзаног доба на локалитету Слатина у Горњој Горевници, као и у Љуљацима, (зде типа Е-6), где се јављају у сва три хоризонта овог насеља.¹⁴ Биконичне зде познате су из Љуљака међу варијантама типа Е-2,¹⁵ присутним кроз

- 6 Milorad Stojić, *Lieux de trouvaille de la céramique de type Vatin en Serbie au sud de la Save et du Danube*, in: *Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores*, Bukurest, 1998, 83, Pl. III/1. Остали налази из јаме 1 у Слатини се чувају у Народном музеју у Чачку. Необјављено.
- 7 Миленко Богдановић, н. д., 35, сл. 132, 133, 134, 135.
- 8 Милорад Стојић, *Налазишта ватинске културне групе у средњем Поморављу*, Зборник Народног музеја XIV-1, Београд, 1992, 214-214.
- 9 Nikola Tasić, *Die Vatin-Kultur*, in: *Kulturen der frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984, 74; Миленко Богдановић, н. д., 70.
- 10 Миленко Богдановић, н. д., 60, сл. 178.
- 11 Исто, 65, сл. 180, 181, 182, 187.
- 12 Душан Крстић, Arthur Bankoff, Мирјана Вукмановић, Frederick Winter, *Праисторијски локалитет Новачка Ћуприја*, ЗНМ XII – I, Београд, 1986, Т, 11/4.
- 13 Миленко Богдановић, н. д., 40, сл. 43, 191, таб. 3.
- 14 Исто, 42, сл. 52, 196, таб. 3.
- 15 Исто, 40-41, сл. 44-47; 192-195.

све фазе.¹⁶ За реконструисану зделу биконичног облика са тзв. „ракљастим дршкама” паралеле поново налазимо у Љуљацима и зделама типа Е-4, где је у хоризонту Љуљаци III, коме припадају налази класичне ватинске културе, карактеристична чешћа појава хоризонталних ракљастих дршки.¹⁷

За **шоље** са тракастим дршкама које надвисују висину обода, најближе аналогије и даље налазимо на насељу у Љуљацима, међу типовима С-1 и С-3. Жлебљена дршка појављује се на шољама типа С-3,¹⁸ карактеристичним за фазу Љуљаци III.¹⁸⁹ Сличан примерак са жлебљеном дршком откривен је на локалитету Ђула у Остриковцу код Јагодине, опредељен у рано бронзано доба.²⁰

Такозваним **посудама за рибу** припада примерак овалног облика са мањом тракастом дршком која благо надвисује обод. Аналогије постоје на више локалитета у Подунављу,²¹ али и у Љуљацима.²² Вредан помена је и нови налаз из Баната, са локалитета Подумка код Орловата. Из хоризонта ране ватинске културе потичу две посуде за рибу, нађене једна уз другу, са траговима гара. Занимљиве су јер су испод њих пронађене рибље кости, које указују на практичну функцију ових посуда, на основу које су и добиле назив.²³

Поклопац веома сличне форме откривен је у насељу у Љуљацима, у хоризонту Љуљаци III.²⁴

Аналогије за **лонце** са тракастим дршкама које полазе од обода имамо међу материјалом из јаме 1 на локалитету Слатина у Горњој Горевници, где један примерак има удубљење при корену дршке. Слични примерци потичу са локалитета Новачка Ђуприја²⁵ и Ђула у Остриковцу, такође са удубљењем у корену дршке.²⁶ Према наведеним аналогијама, овај тип припада раном бронзаном добу. Лонци са тракастим дршкама постављеним испод обода имају паралеле међу лонцима типа Н-2а, и Н-3б,²⁷ који у истом облику постоје

16 Исто, 61, таб. 3.

17 Исто, 63.

18 Исто, 37, сл. 33 и 34, 175.

19 Миленко Богдановић, н. д., 62.

20 Милорад Стојић, *Праисторијско налазиште Ђула у Остриковцу код Светозарева*, *Balkanica XX*, Београд, 1989, 181, сл. 15.

21 Nikola Tasić, op.cit. in: *Kulturen der frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Taf. XV, 10; Taf. XVI, 3; Никола Тасић, *Насеље ватинске културе, у: Винча у праисторији и средњем веку*, каталог изложбе, Београд, 1983, 82.

22 Миленко Богдановић, н. д., 42, сл. 53.

23 Snežana Marinković, *Zaštitna arheološka iskopavanja na lokalitetu Podumka kod Orlovata 2005*, *Rad Muzeja Vojvodine* 49, Novi Sad, 2007, 44, T. III, sl. 3, 4.

24 Исто, 48, 65, 69, сл. 72.

25 Душан Крстић, Arthur Bankoff, Мирјана Вукмановић, Frederick Winter, н. д., *ЗНМ XII – 1*, T. VII/5,6; T. VIII/ 1,2; T. IX/ 1.

26 Милорад Стојић, н. д., *Balkanica XX*, 181, сл. 16.

27 Миленко Богдановић, н. д., 44-45, сл. 59, 200.

у свим развојним фазама насеља у Љуљацима,²⁸ док су лонци типа Н-1b карактеристични само за хоризонт Љуљаци III.²⁹ Сличне форме констатоване су на локалитету Лазарев град у Крушевцу, где су датоване од раног до средњег бронзаног доба.³⁰ Чепасте и језичасте дршке лонаца познате су и у Љуљацима и то међу типовима лонаца Н-2b и Н-3a.³¹

Аналогије за **амфоре**, према облику и положају дршки, налазимо поново у Љуљацима. Тракасте дршке на горњем конусу јављају се на амфорама типа I-4,³² док језичасте и овалне дршке паралеле имају са амфорама типа I-3.³³ Оба типа амфора особена су за све три развојне фазе насеља у Љуљацима.³⁴ Реконструисана амфора има облик урни карактеристичних за параћинску културну групу. Веома блиске форме потичу из хумке 7 у Добрачи. На урнама из Добраче констатовано је по једно пластично ребро у нивоу дршки, као и урезана декорација.³⁵ Према М. Гарашанину, опредељене су у касну фазу западносрпске варијанте ватинске групе, Вr C-D.³⁶

Питоси спадају у групу керамичких форми мање осетљивих на типолошке промене. Тракасте дршке јављају се на питосима типа G-1, док су језичасте познате код типа G-2 из Љуљака. Отискивање прстом или зарезима по ободу или аплицираној пластичној траци испод обода јавља се и међу питосима ових типова из Љуљака,³⁷ чије су форме познате из све три фазе.³⁸

*
* * *

Локалитет Соколица је током бронзаног доба био насељен носиоцима ватинске културе. О ватинској култури доста се зна: она је је у археологији препозната, у смислу издвојене културне појаве, већ почетком XX века. Томе је на првом месту својим радом допринео Феликс Милекер (Felix Milleker), кустос

28	Исто, 44, сл. 58, 199.
29	Исто, 61, 62, таб. 3.
30	Милорад Стојић, Гордана Чађеновић, <i>Крушевац</i> , Архелоска грађа Србије II, Београд-Крушевац, 2006, 112, 114-115; Т. XLI, 55, 56; Т. XLIII, 63, 64, 65; Т. XLIV, 68.
31	Миленко Богдановић, н. д., 44.
32	Исто, 47, сл. 69.
33	Исто, 46-47, сл. 68.
34	Миленко Богдановић, н. д., 61, таб. 3.
35	Milutin i Draga Garašanin, <i>Sépultures se l'âge des métaux en Serbie</i> , Inventaria Archeologica, Yugoslavie, Fasc. 2, Bonn, 1958, Y 17 A B.
36	Milutin Garašanin, <i>Zapadnosrpska varijanta vatinske grupe</i> , u : <i>Praistorija jugoslavenski zemalja IV</i> , Bronzano doba, Sarajevo, 1983, 749-750.
37	Миленко Богдановић, н. д., 42-43, сл. 55, 56, 198.
38	Исто, 61, таб. 3.

Градског музеја у Вршцу, истраживач епонимног и бројних других локалитета у јужном Банату. Са друге стране, проблем порекла ватинске културе је већ деценијама предмет дискусија не само српских, већ и бројних других археолога који проучавају праисторију југоисточне Европе.³⁹ Од многих теоријских поставки, којима се са мање или више успеха указивало на порекло ове културе, на овом месту би требало издвојити две. М. Грбић је издвојио посебну фазу у развоју бронзаног доба у Србији и Војводини коју је назвао је протоватинском (и која би претходила класичној ватинској култури). Материјалну потврду за своју теорију о аутохтоном пореклу ватинске културе нашао је у материјалу са локалитета Милица градина у Љуљацима.⁴⁰ Двоухе лончиће из Љуљака М. Гарашанин доводи у везу са појавом раног бронзаног доба у Поморављу, односно са културом Бубањ – Хум III.⁴¹ Значај ове две теоријске поставке о пореклу ватинске културе огледа се у чињеници да је по први пут указано да се корени ове културе могу тражити и ван територије Војводине. Како су у међувремену истраживања бронзаног доба на територији Србије јужно од Саве и Дунава потврдила присуство елемената винковачке, Бубањ - Хум III и моришке културе најпре у Поморављу, а затим и у централној Србији, и како је утврђен однос између ових култура и културе чији су материјални остаци нађени на Љуљацима, једини валидан закључак је да ватинска култура има полигенетску основу. С обзиром да се област Баната третира као матична за ватинску културу, занимљиво је размотрити шта је уопште познато о њеној генези на том простору. Јужни део Баната, како српског тако и румунског, на прелазу из енеолита у рано бронзано доба заузели су носиоци степске јамне културе и касне културе Коцофени (Coțofeni). На овој основи развила се једна специфична култура са грубом керамиком украшеном метличастим орнаментом (*broomstroke motif*, *Besenstrich*) или отисцима текстила (*Textilmuster*). Она је у литератури позната под различитим именима: Foeni, Gornea-Vodneas, Gornea Orlești, керамика украшена Besenstrich или Stempel декорацијом.⁴² Крај групе Горнеа Орлешти, опредељене у рано бронзано доба III и синхроне са првом фазом моришке културе, мора се повезати са појавом ватинске културе у румунском Банату, бар на начин како је разумеју румунски археолози (на пр. М. Guma, S. Morintz, Gh. Lazarovici, C. Sacarin). Исту појаву српски археолози (Н. Тасић, Ђ. Гачић) у својим ранијим радовима

39 | Uporediti: Vere Gordon Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929; Marija Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, The Hague, 1965; Istvan Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen*, Archaeologia Hungarica, series nova II, Budapest, 1975.

40 | Миодраг Грбић, *Питање генезе ватинске и дубовачке грнчарије*, Рад војвођанских музеја 2, Нови Сад, 1953, 73-75; Миленко Богдановић, н. д., 71, 72.

41 | Milutin Garašanin, *Vatinska grupa*, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzано doba*, Sarajevo, 1983, 504-519.

42 | Nikola Tasić, *Historical Picture of Development of Bronze Age Cultures in Vojvodina*, Старице, н. д., LIII-LIV (2004), Београд, 2004, 23-34.

називају култура Вербићоара (*Verbicioara*). Асимилација староседелачке са новопридошлом популацијом може се доказати на основу доњих слојева на Сокодору (*Socodor*) и насељу Корнешти (*Cornești*). Стога је предложен нови назив за ову врсту налаза – материјал типа Корнешти или Сокодор, како би се избегла конфузија између ватинске и Вербићоара културе. С обзиром да је та врста налаза везана за постојећу ситуацију у српском Банату, било би коректно назвати је Корнешти – Црвенка.⁴³ Отуда потиче и став румунских археолога о томе да ватинска култура у румунском Банату представља тек периферну појаву, с обзиром на издвојени тип Корнешти – Црвенка.⁴⁴ Керамика која припада овом типу има лако препознатљиву орнаментику изведену техником урезивања: аркаде су формиране низањем вишеструких паралелних лукова, а простор око аркада испуњен је шрафирањем паралелним косим линијама. У керамичком репертоару ватинске културе са локалитета Винча – Бело Брдо сигурно је препознат материјал са одликама стила Корнешти – Црвенка⁴⁵, те је успостављена релативно хронолошка веза у Банату тиме драгоценија.

Керамички материјал, несумњиво најзаступљенија врста покретног материјала из насеља на Соколици, носи печат локалне продукције и у потпуности се уклапа у слику развоја ватинске културе на просторима јужно од Саве и Дунава, а посебно у Шумадији. Вративши се на питање постанка ватинске културе на овим просторима и посматрајући у том светлу материјал са Соколице, више је него могуће пратити аутохтони развој ватинског стила заснованог на протоватинском хоризонту, у чијој генези сигурно учествује културна компонента Бубањ – Хум III.

И поред чињенице да за градину на Соколици недостају подаци о вертикалној стратиграфији, типолошка блискост са материјалом из све три развојне фазе са насеља Милића градине у Љуљацима омогућава да се живот на овом насељу прати током дужег временског периода и указује на одређену повезаност ових територијално врло блиских градинских насеља. Према М. Богдановићу, хоризонт I насеља на Милића градини у Љуљацима (протоватин) синхронизује се са културама Бубањ – Хум III, Винковци, Белотић-Бела Црква, хоризонт II се подудара са Панчево-Омољица фазом, а хоризонт III са класичном фазом ватинске културе.⁴⁶ Иста подела може се применити и за налазе бронзаног доба из Соколице.

43 Florin Gogâltan, *About the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, in: *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B. C.*, Belgrade – Vršac, 1996, 46-47.

44 Florin Gogâltan, op.cit.; Marian Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, The Bronze Age in Banat, Timișoara, 1997, 116-125.

45 Marija Ljuština, *Naselje vatinske kulture na Vinči* (magistarski rad), Beograd, 2006, 137, 147-148, T. IX/1,8; T. XXV/7.

46 Миленко Богдановић, *Mittelserbien in der Bronzezeit und die Vattina – Kultur*, in: *The Yugoslav Danube basin and the neighbouring regions in the 2nd millennium B.C.*, Beograd – Vršac, 1996, 101; Миленко Богдановић, н. д., 70-72.

Иако представља усамљени налаз у керамичком корпусу са Соколице, амфора са карактеристикама урне параћинске културне групе отвара питање хронолошких и територијалних односа ватинске културе и параћинске групе. Параћинска група заузима средишњи део басена Велике Мораве (област око Јужне Мораве, скоро до ушћа Нишаве) и део око Западне Мораве (најдаље до Трстеника),⁴⁷ тако да би део западног Поморавља у ком се налази Соколица био у контактної зони двеју култура, под условом да се прихвати мишљење М. Пековића о синхроности ових култура и датовању параћинске групе у период Вг В2/С – Вг D/На А1.⁴⁸ На основу само једне посуде тешко је говорити о карактеру односа између популације ватинске културе која је насељавала Соколицу и носилаца параћинске групе. Оно што је важно јесте потврда постојања контаката. Надовезујући се на мишљење А. Хардинга⁴⁹ да ниједан човек није острво, па да самим тим ниједна група људи не представља затворену целину имуну на утицаје, може се рећи да ни генерације бронзаноопских људи са Соколице, чије материјалне остатке посматрамо у овом раду, ни у ком случају нису представљале изоловану заједницу. Контакти су за сваку заједницу од есенцијалног значаја ради одржања биолошких групација.

Оставрују се кроз обезбеђење брачних партнера, путеве трговачке размене и друге видове комуникације између припадника различитих заједница.

47 | Mirko Peković, *Paraćinska kulturna grupa*, Beograd, 2007, 31.

48 | Исто, 55.

49 | Anthony F. Harding, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge, 2000, 164.

Ceramics from the Bronze Age on the Site Sokolica in Ostra near Cacak

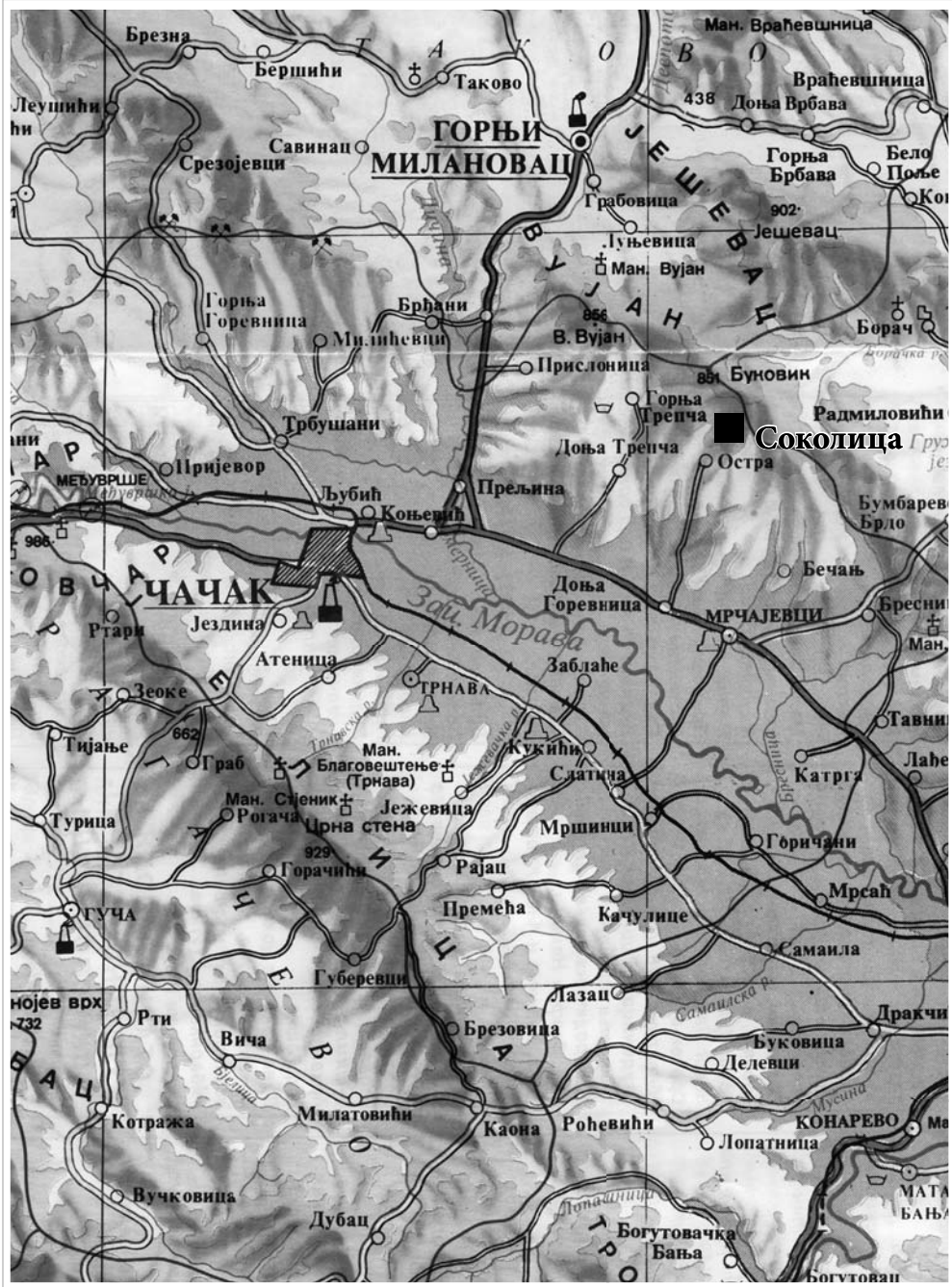
Gradina settlement Sokolica in the village Ostra near Cacak geographically speaking belongs to the eastern outskirts of Cacak valley which makes western border of Sumadija. Prehistoric settlement did not have preserved vertical stratigraphy, destroyed by building of the early Byzantium fortification. Thus, pottery from prehistory is completely mixed in leveling, so selecting ceramics from the Bronze Age, its more precise cultural and chronological determination was carried out on the basis of stylistic-typological analyses. In prehistory, this settlement was inhabited throughout many millennia, from Eneolithic to the Iron Age. Ceramics from Bronze Age, which is kept in the National Museum in Cacak, is the biggest part of findings which points out the intensity of life in this period. According to the shape and function, pottery has been divided into: cups, bowls, vessels for fish, lids, pots, and amphorae and pithoi. Analyzing the shape and decorations of these findings it has been confirmed that the Bronze Age settlement was developing from the early to the beginning of late Bronze Age. Culturally speaking, ceramics belong to development of Vatin culture including one very early phase called protovatin. One, for the time being the only one, finding of the dish with characteristics of the urns of Paracin cultural group opens a question of relationship between Vatin culture and Paracin cultural group in this part of western Pomoravlje.

Katarina DMITROVIC, Marija LJUSTINA, M. A.

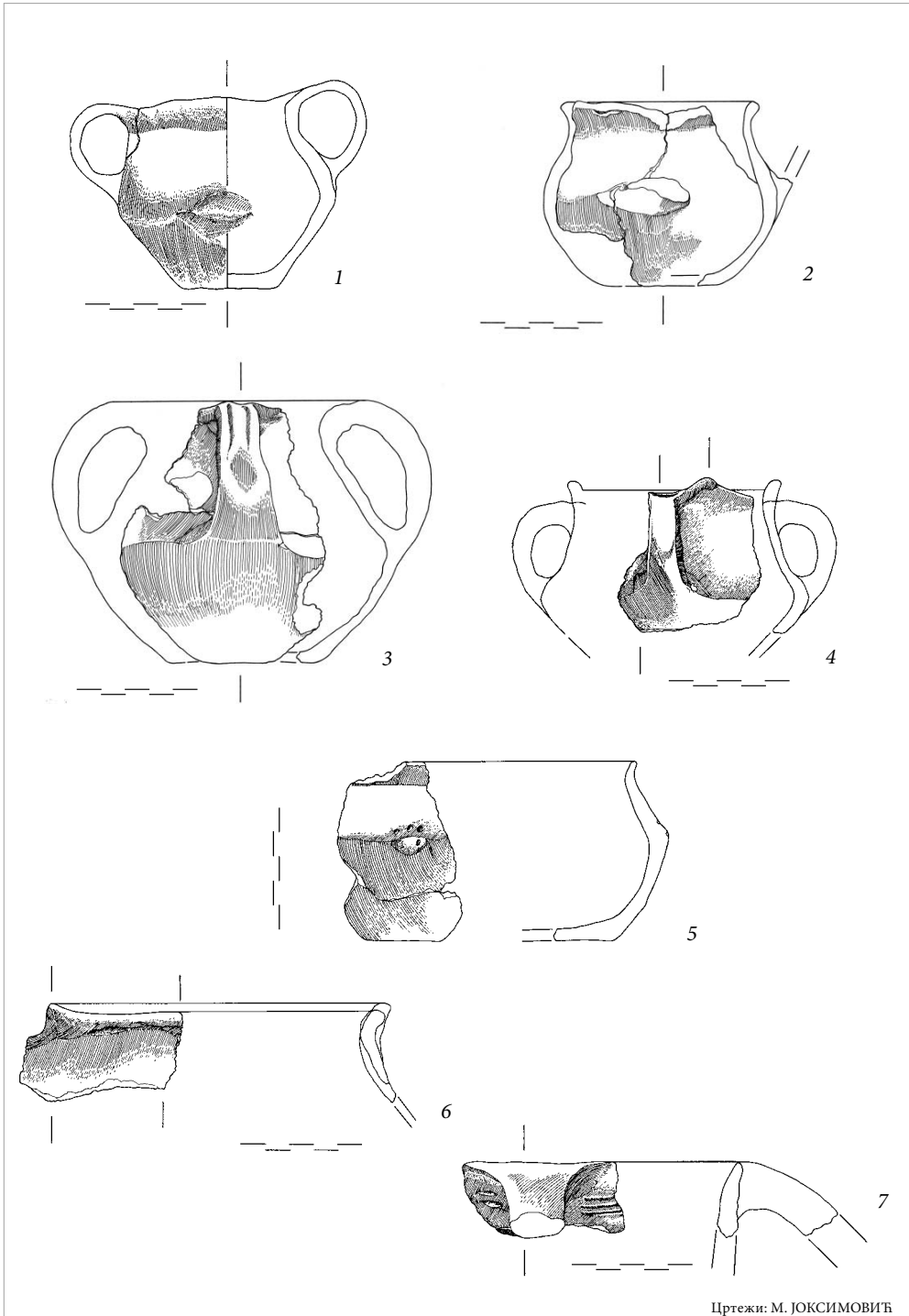
La céramique de l'Âge de bronze à la localité de Sokolica à Ostra, près de Cacak

L'habitat clos de Sokolica dans le village d'Ostra, près de Cacak, appartient géographiquement à la périphérie orientale du bassin de Cacak qui forme la frontière occidentale de la Sumadija. L'habitat préhistorique ne posséda pas de stratigraphie verticale conservée, détruite par l'édification d'une fortification de la période ancienne byzantine. De cette façon, la poterie de la Préhistoire est au complet mélangée dans la couche de nivellement, de sorte que la séparation de la céramique de l'Âge de bronze, sa subtile orientation culturelle et chronologique fut exécutée d'après une analyse stylistique-typologique. À la Préhistoire, cet habitat clos fut peuplé à travers plusieurs millénaires, de l'énéolithé à l'Âge de fer. La céramique de l'Âge de bronze, d'après l'état d'aujourd'hui des matériaux, qui est conservée au Musée national à Cacak, constitue la plus grande partie des trouvailles, ce qui fait ressortir l'intensité de l'existence pendant cette période. Conformément à la forme et à la fonction, la poterie est classifiée en: coupes, écuelles, tasses, soi-disant récipients pour le poisson, couvercles, marmittes, amphores et pítos. À travers l'analyse de la forme et de la décoration de ces trouvailles, il est déterminé que l'habitat de l'Âge du bronze se développa de l'Âge ancien à l'Âge récent du bronze. Culturellement, la céramique appartient au développement de la culture de Vatin, y compris aussi une phase extrêmement précoce qualifiée de proto-vatine. Pour le moment, la trouvaille isolée d'un récipient avec des caractéristiques d'urnes du groupe culturel de Paracin soulève la question de relation entre la culture de Vatin et du groupe culturel de Paracin dans cette partie du Pomoravlje occidental.

Katarina DMITROVIC
Marija LJUSTINA, Mr

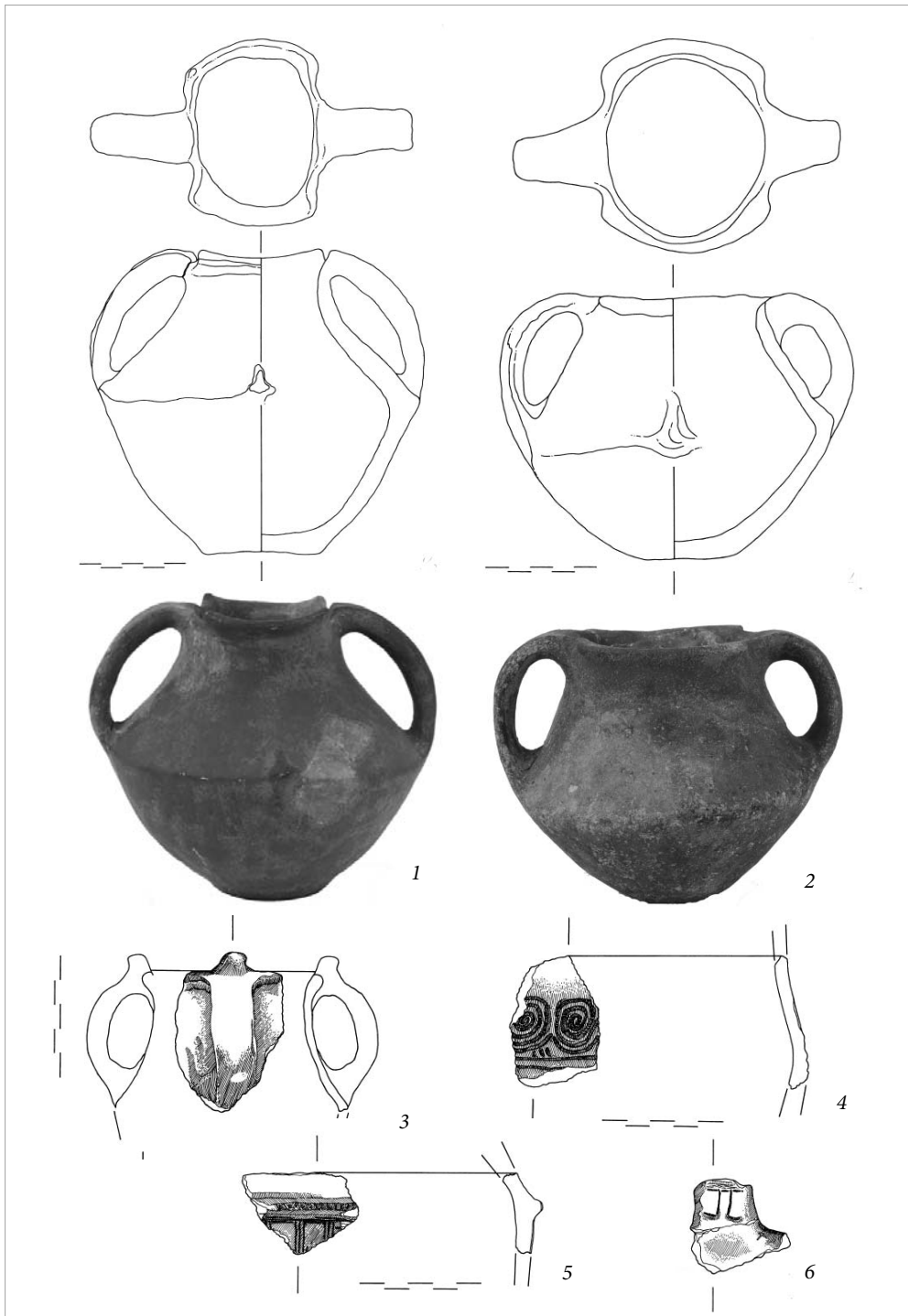

Табла I - Карта са положајем локалитета

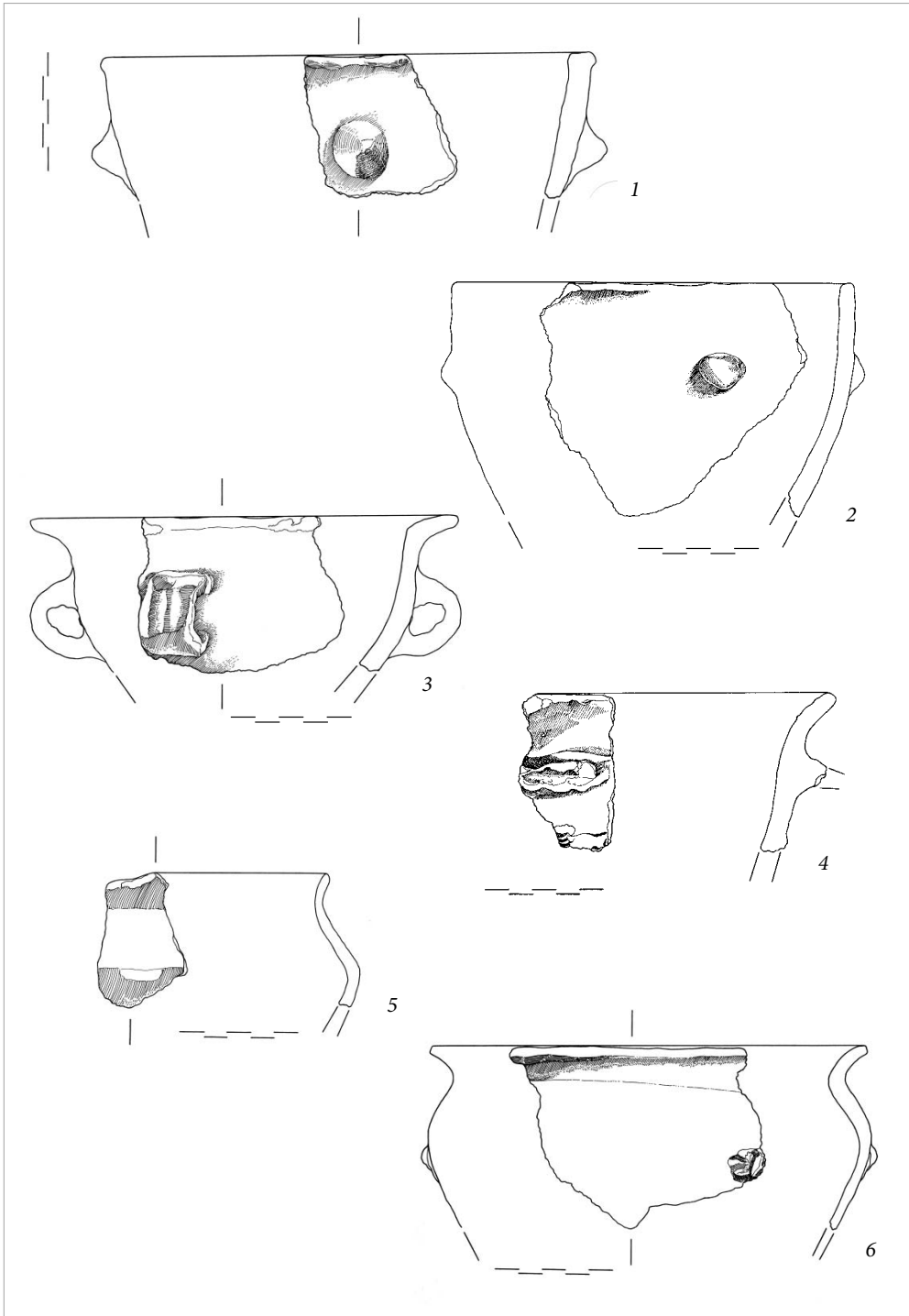

Цртежи: М. ЈОКСИМОВИЋ

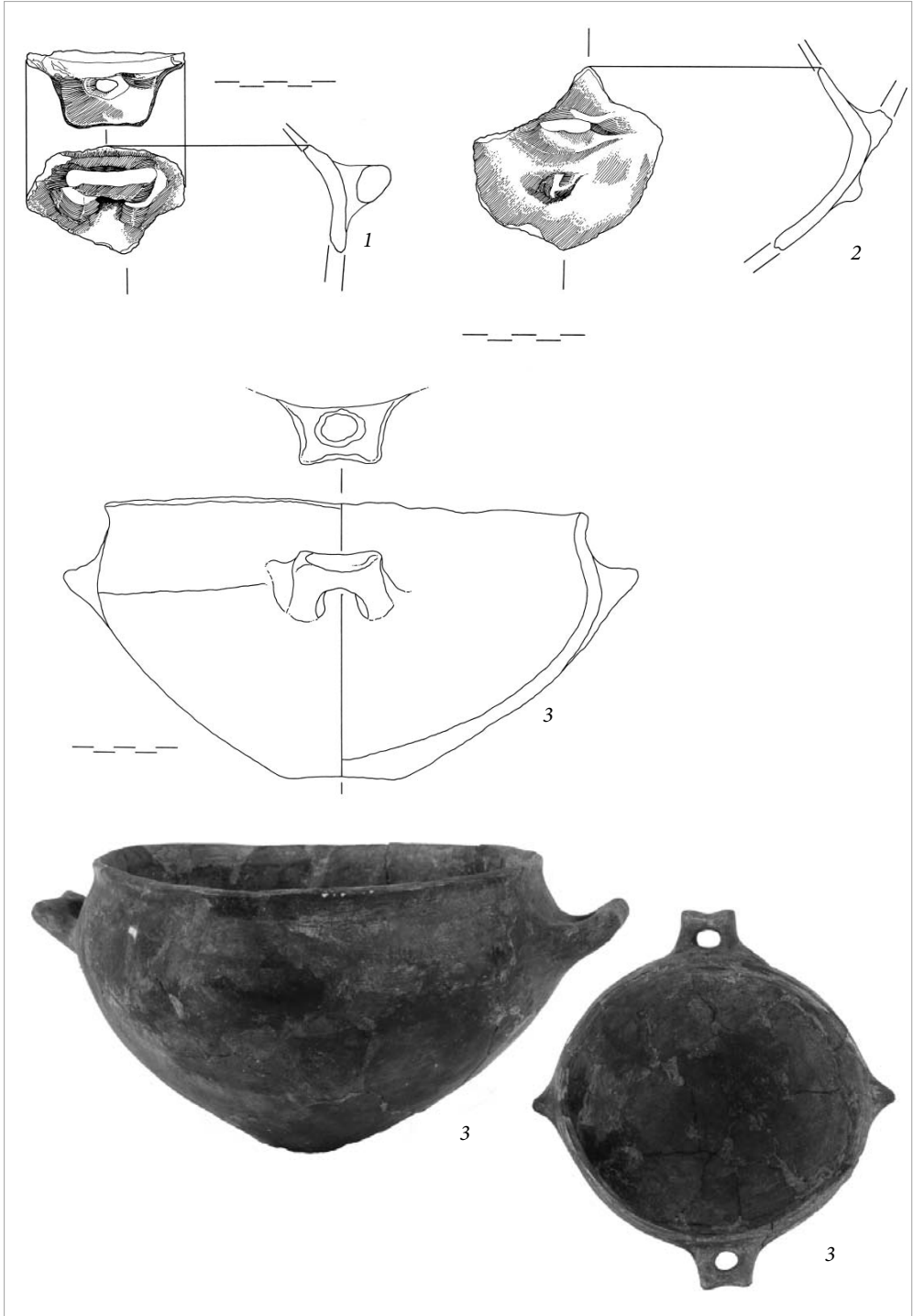
Табла II - Остра, Соколица

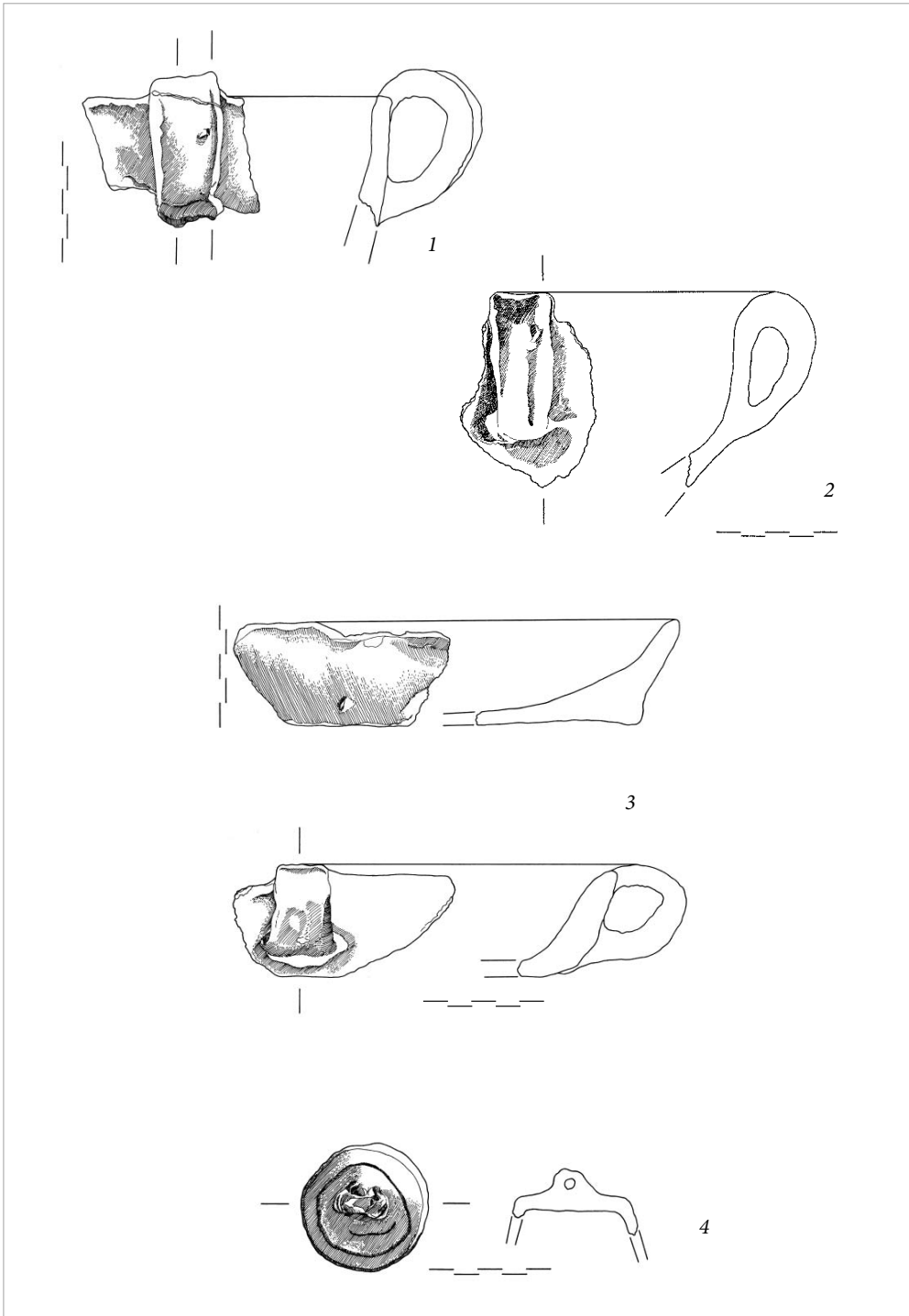
Табла III - Остра, Соколица

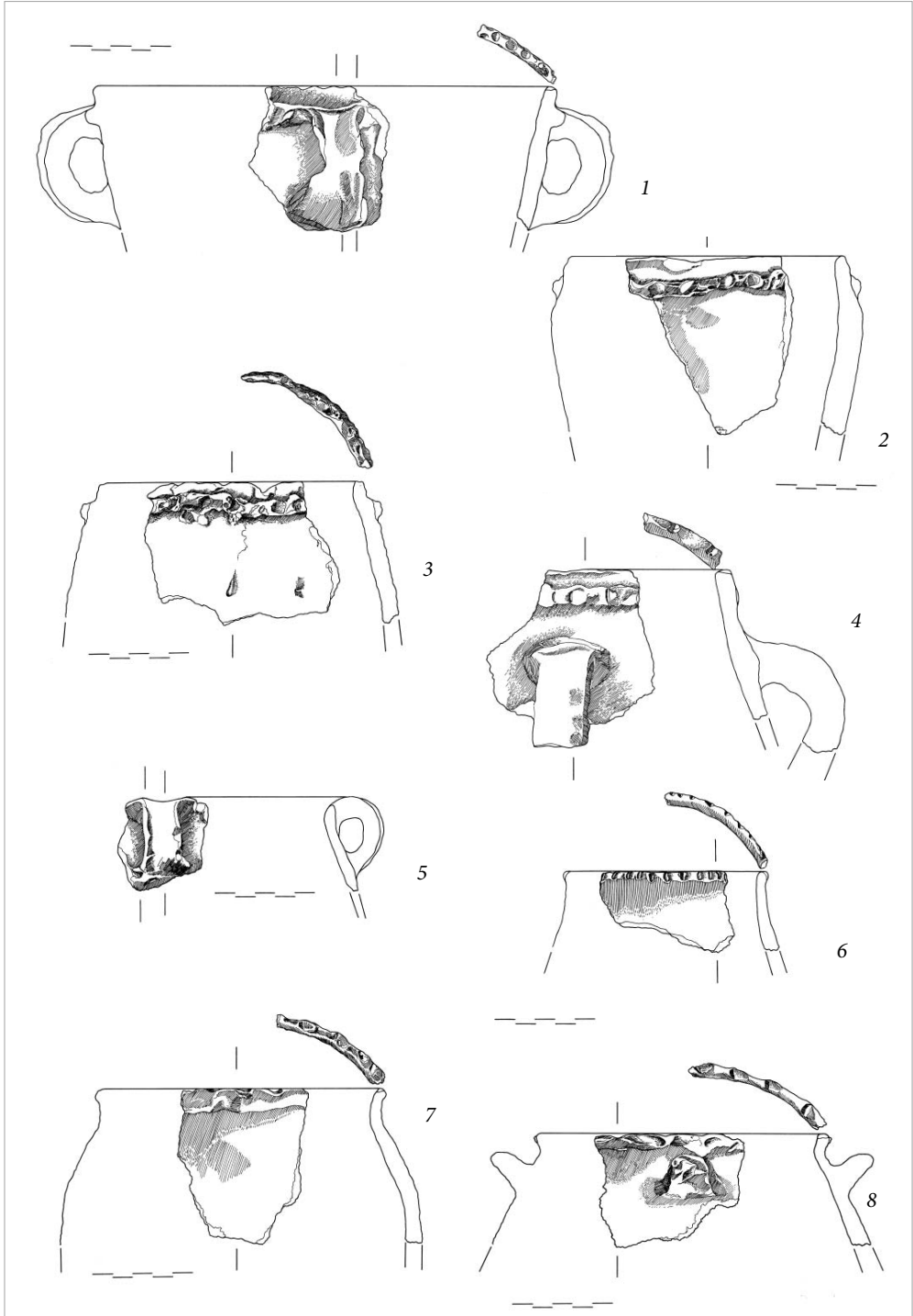
Табла IV - Остра, Соколица

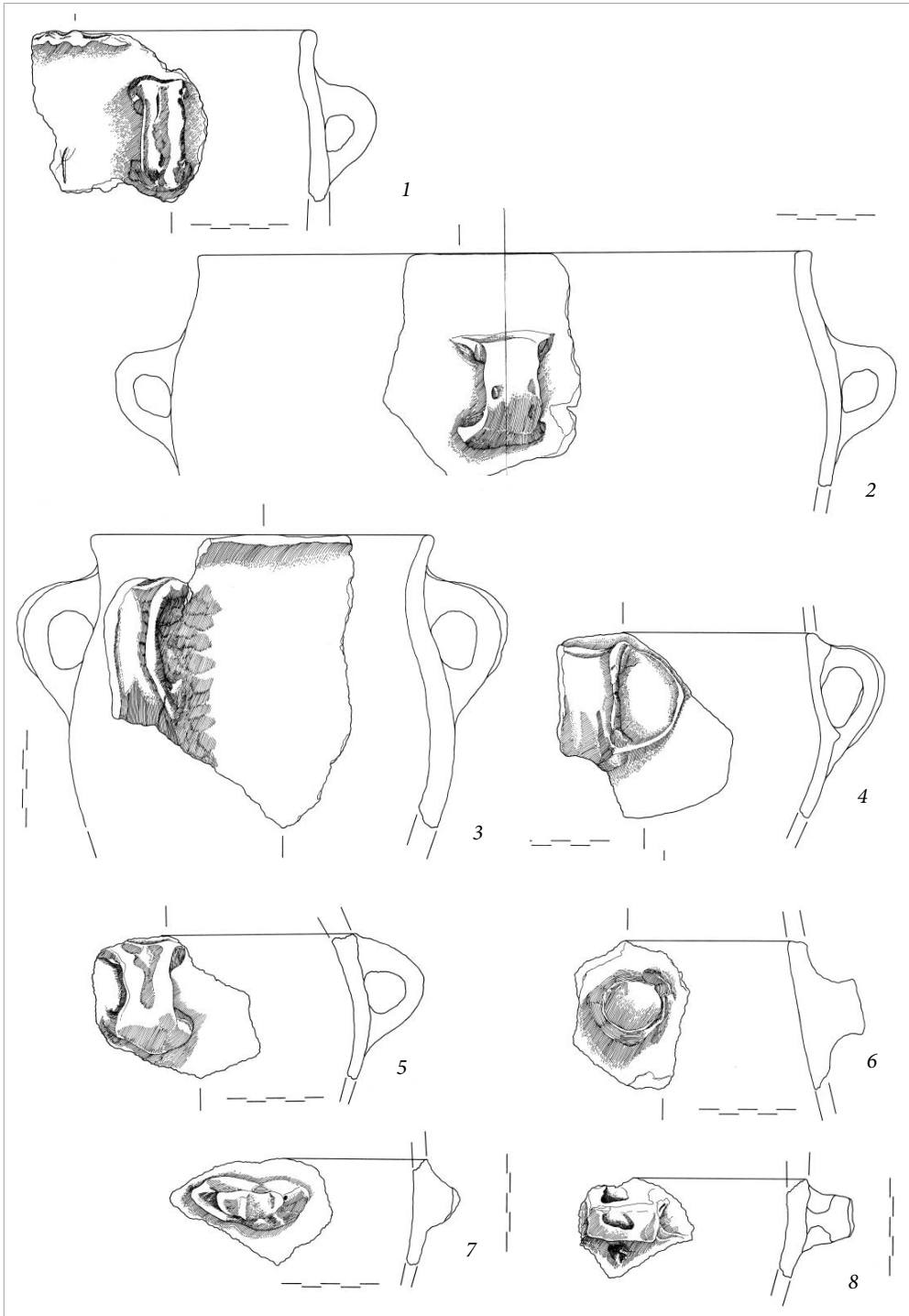
Табла V - Остра, Соколица

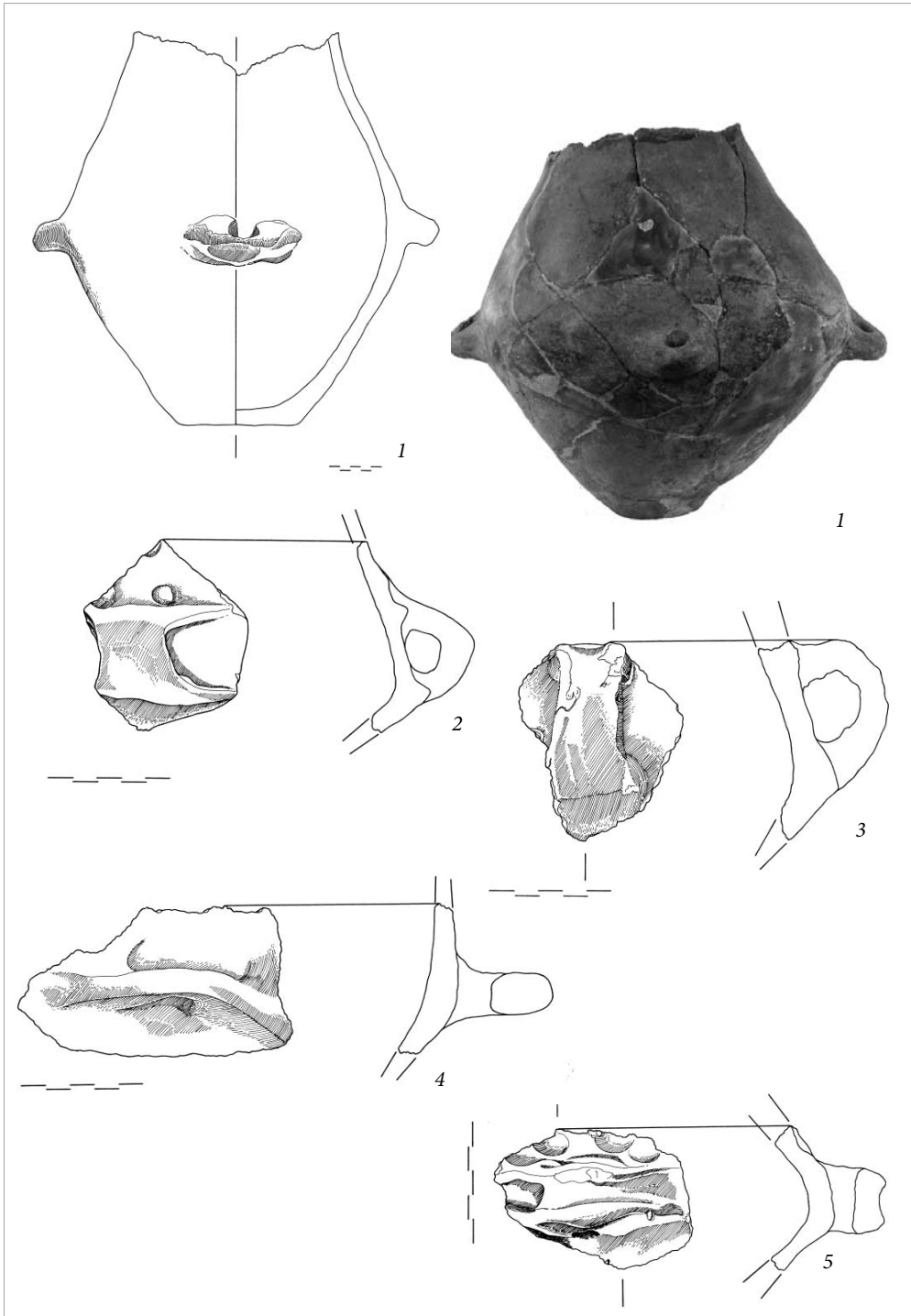
Табла VI - Остра, Соколица

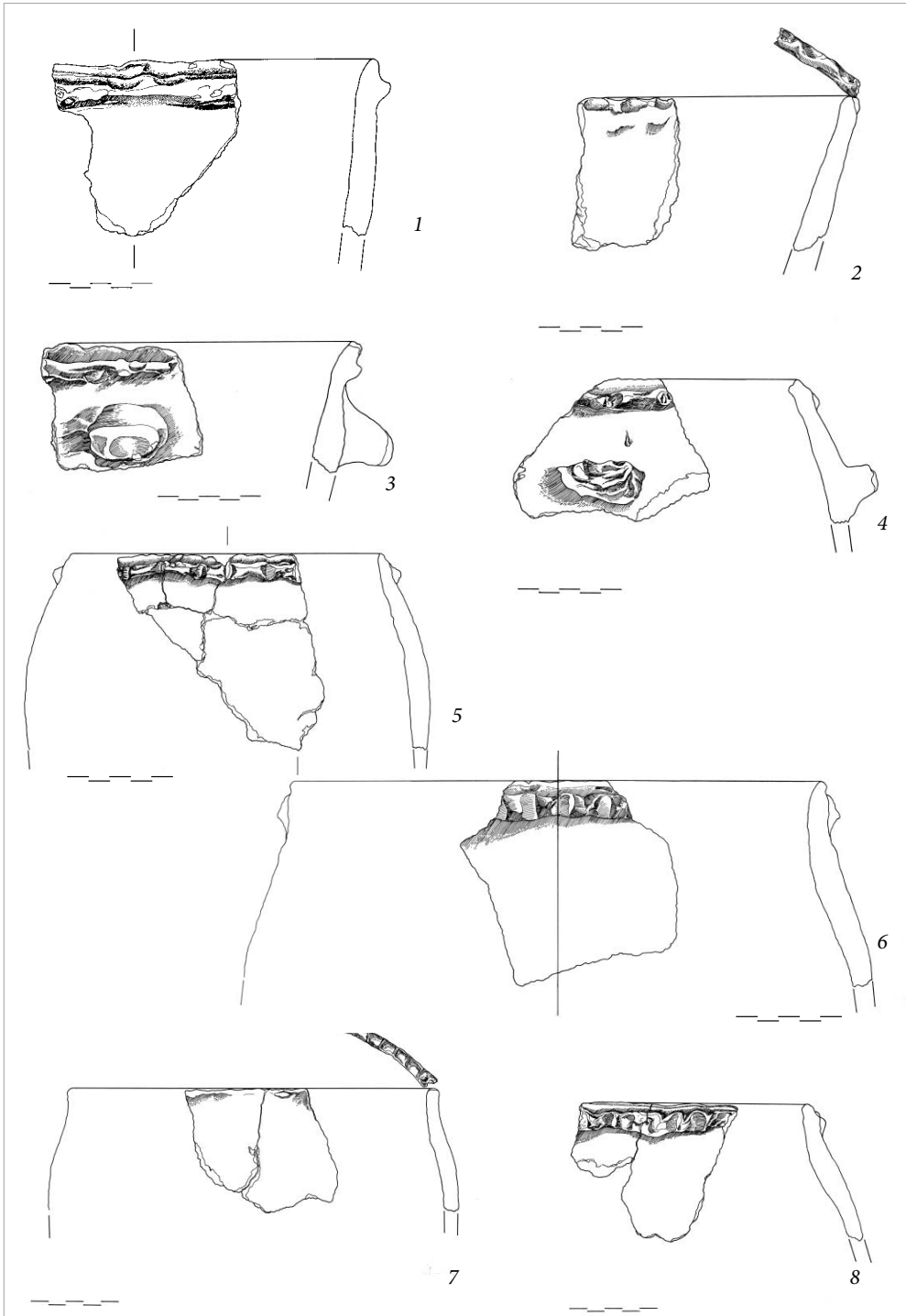
Табла VII - Остра, Соколица

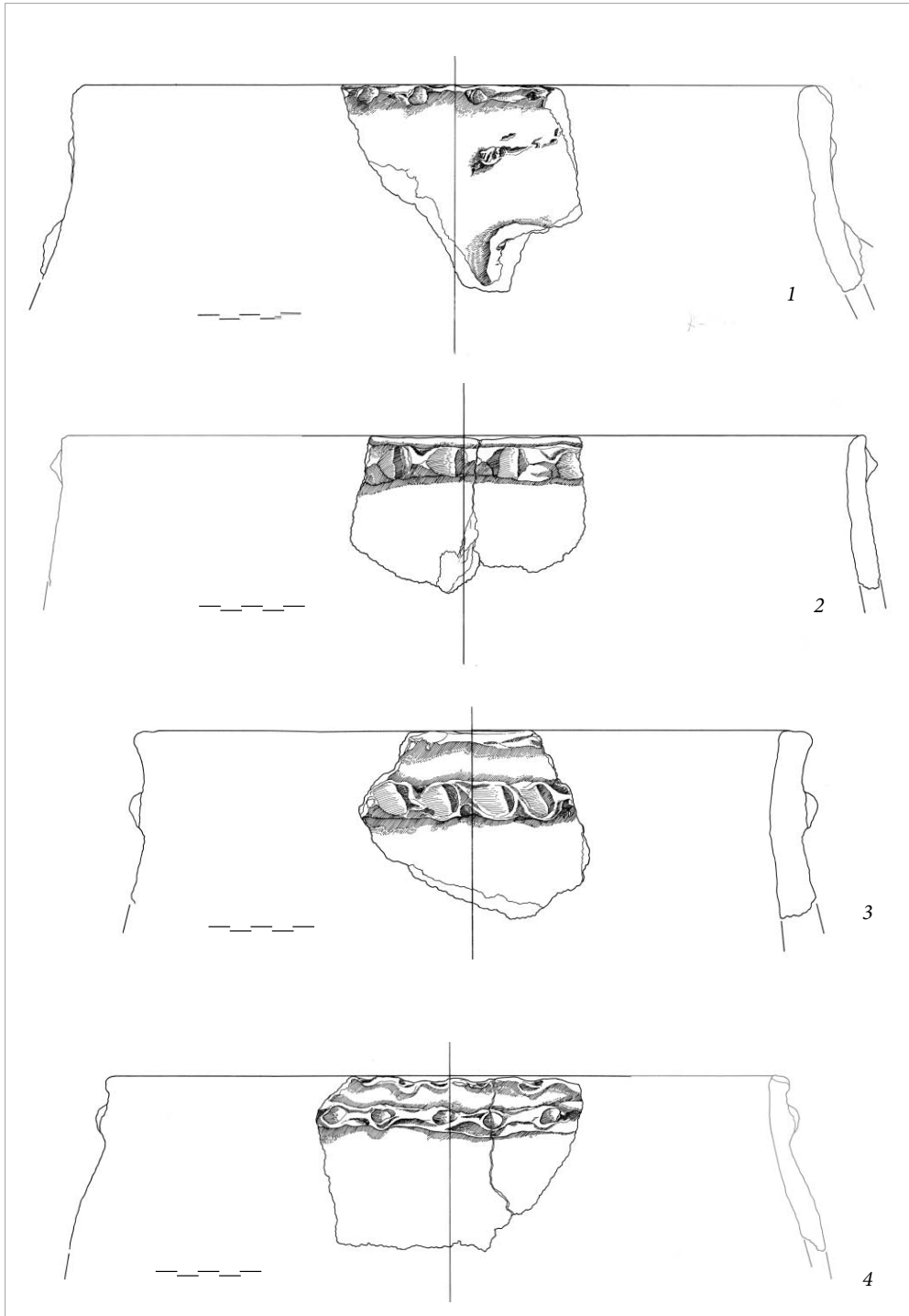
Табла VIII - Остра, Соколица

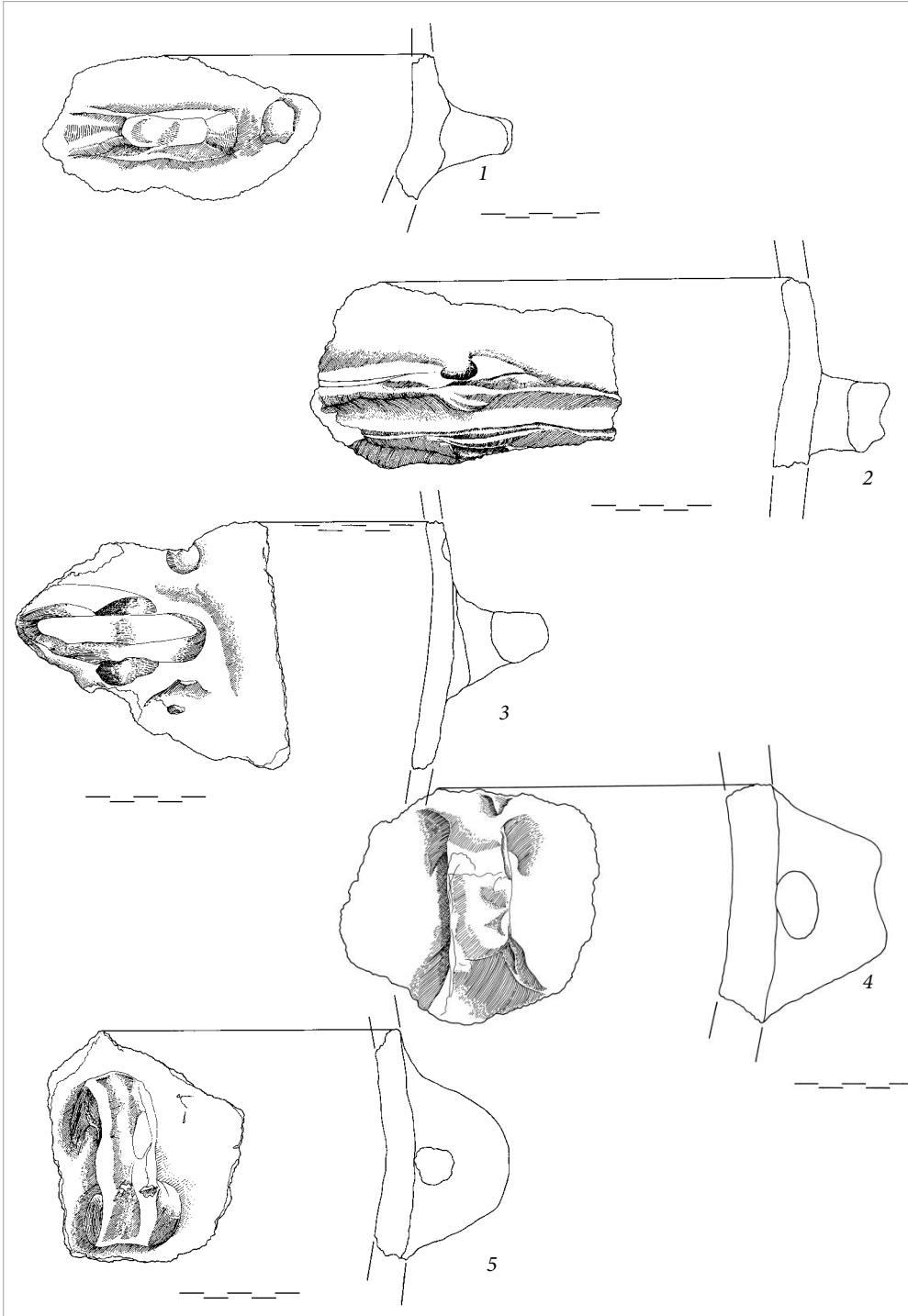
Табла IX - Остра, Соколица

Табла X - Остра, Соколица

Табла XI - Остра, Соколица

Табла XI - Остра, Соколица

Гордана
ЈЕРЕМИЋ

ПРЕДСТАВЕ ПОСУДА НА ВОТИВНОЈ АРИ ИЗ ЈЕЗДИНЕ

УДК: 069.51:904,652”(047.3)

АПСТРАКТ: Године 1865. Јанко Шафарик је објавио римски споменик из Јездине који се данас налази у Народном музеју у Чачку. Реч је о споменику са вотивним натписом на фронталној страни и представама две посуде на бочним странама. Епиграфски садржај споменика био је предмет више радова, али представе посуде до сада нису посебно разматране. У раду се анализирају форма, функција и симболика ових посуда које су досада потврђене на вотивним арама у западним провинцијама Царства, али и на надгробним споменицима у источном делу Далмације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јездина, Чачак, провинција *Dalmatia*, римско доба, жртвеник - ага, комплети посуда, прање руку, ритуали

У античкој збирци Народног музеја у Чачку налази се вотивна ара од жућкастог пешчара која је, у време када је откривена, средином XIX века, служила као часна трпеза у дрвеној капели на сеоском гробљу у Јездини.* Споменик је касније пренет у Музеј.¹ Ару је први публикувао Јанко Шафарик 1865. године (сл. 1), бележећи исказ савременика да је споменик донет са Градине на Јелици.²

Реч је о ари димензија 124 x 49 x 34 cm, која је обрађена са три стране (сл. 2-4). Задња страна, којом је била наслоњена на зид светилишта, само је грубо длетом тесана и пригличана. Врх је на предњој и бочним странама украшен акротеријама, а розетом на фронталној страни. У квадратном натписном пољу уклесани су подаци о божанствима којима је учињен завет (капитолинском Јупитеру и Генију места) од стране војника Ливија Матерна (*Livius Maternus*), центуриона VIII добровољачке кохорте.³ Претпоставља се да је дедикант потицао из неке од галских провинција, с обзиром на то да носи когномен *Maternus*, карактеристичан за келтски ономастикон.⁴ Ара је подигнута 197. године нове ере, у време конзула Латерана и Руфина.

Шафарикову примедбу о пореклу споменика са Градине на Јелици узећемо са резервом. Могуће је да је његов исказ тачан, односно да је до његовог доба

* Приложени текст је резултат рада на пројекту 147001 Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

1 Инв. бр. А-1175.

2 Јанко Шафарик, Додатак. Извештај Др. Јанка Шафарика из године 1865. о његовом археолошком путовању, *Споменик САН ХСVIII*, Београд, 1941-48, 264 (са цртежом).

3 Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојић, *Епиграфски споменици Чачка и околине*, Чачак, 2008, кат. 10.

4 Исто.

споменик са Градине пренет у Јездину. Међутим, питање убикације светилишта, где је ова ара првобитно била постављена, остаје отворено. Археолошким истраживањима висинског црквеног комплекса Јустинијанове епохе (527-565) на Градини није потврђено постојање античког слоја, иако је спорадично проналажен римскодобни материјал.⁵ У градњи црквених и профаних објеката на Градини коришћени су као сполије уломци камених споменика који су потицали са више локација из Чачка и околине. Међу њима се издвајају капители, делови архитрава и стубова,⁶ као и фрагменти са епиграфским садржајем (датовани у II–III и IV–V век).⁷ Са Градине потиче и добро очувана ара посвећена Дијани, која је једном мештанину из села Граба средином XX века служила као кућни праг.⁸

У широј околини Градине спорадично су налажени остаци из римског доба. На пола пута између Чачка и Градине, у селу Горачићи, случајно је откривена остава више од стотину денара и антонинијана, скривена у глиненој посуди, похрањена вероватно у време Галијена 266. или 267. године.⁹ На терену су забележени и подаци о налазима новца Гете и Гордијана III.¹⁰

Вотивна ара Јупитера и Генија места из античке збирке Народног музеја у Чачку могла је да потиче и из саме Јездине, где су још крајем XIX века забележени остаци из римског доба. Године 1892. Феликс Каниц је обишао и описао темељне остатке бедема, дебљине 2,5 m, очуване дужине око 90 m, за које је претпоставио да су из римског периода.¹¹ Међутим, ови наводи никада нису археолошки потврђени. Археолошка ископавања спроведена су у суседној Бељини, где су, иако скромни, пронађени трагови који хронолошки кореспондирају времену подизања аре Јупитеру и Генију места. Реч је о налазима из најстаријег слоја на локалитету Јанковина, где су приликом истраживања приватног касноантичког купатила (*balneum*) у оквиру пољског газдинства (*villa rustica*), откривени укопи у којима се налазио и материјал из периода од средине II до средине III века.¹²

- 5 | Ту се пре свега мисли на налаз четири римска новчића, поједине форме стакла, које би могле да припадају IV веку, као и налаз једне римске бронзане фибуле. Налази су анахронични и могли су дуго бити у употреби. Уп.: Mihailo Milinković, *Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh.*, Старинар 51, Београд, 2001, 127.
- 6 | Mihailo Milinković, н. д., 78-80, Abb. 8-9 (објекат I); 90, Abb. 18 (објекат V); 99, Abb. 24 (црква „Ц“); 110, Abb. 31 (црква „А“).
- 7 | Snežana Ferjančić, *New epigraphic finds near Čačak*, Balcanica 26, Belgrade, 1995, 175-194.
- 8 | Милоје Васић, *Нови римски натписи нађени у Чачку*, ЗРHM XVI, Чачак, 1986, 29, сл. 9.
- 9 | Радивоје Бојовић, *Остава римског новца из Горачића*, ЗРHM XXX, Чачак, 2000, 47.
- 10 | Радивоје Бојовић, н. д., 46, нап. 2.
- 11 | F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien, 1892, 133.
- 12 | Овом периоду припадају налаз новца Елагабала, омега фибула из II-III века и фрагменти фирнисоване, печачене и барботин керамике. Уп.: Милоје Васић, *Римске терме у Бељини*, ЗНМ XIII, Чачак, 1983, 13; Тајјана Цвјетићанин, *Римска керамика из Чачка и околине*, ЗРHM XVIII, Чачак, 1988, 114-116.

Остављајући дискутабилно порекло аре Јупитера и Генија места по страни, у раду ћемо се детаљније бавити представама на бочним странама споменика које у иконографском смислу носе занимљиве детаље. На левој бочној страни (сл. 3) приказан је крчаг са наглашеним изливником, крушколиког рецепијента, који почива на коничној стопи. Дршка крчага, која спаја врат и трбух, завршава се волутом на доњем крају. На десној бочној страни аре (сл. 4), у уоквиреном пољу, представљена је плитка посуда са дршком окренутом на горе, са словима *P* и *I* у горњим угловима. Посуда је кружна, двоструко прстенасто наглашеног дна, са ваљкастом дршком, која се према рецепијенту трапезасто шири. Крај дршке данас није могуће прецизно реконструисати, јер је споменик на том месту оштећен, али према цртежу Јанка Шафарика могуће да је био кружног облика са средишњом перфорацијом.¹³

Крчази и посуде са дршком представљају комплете посуда који су имали заједничку примену у свакодневном животу античког становништва, како у профаној, тако и у сакралној сфери. У стручној литератури посуда са дршком се на немачком језику назива *Griffschale*.¹⁴ Овај тип посуда у литератури се назива *patera*.¹⁵ Међутим, реч је о погрешној идентификацији која почива на старој заблуди о култној намени ове посуде.¹⁶ Под појмом *patera* (грчки *φιάλη*), у римском свету подразумевала се посуда у облику омфалоса, која је коришћена приликом либације или испијања течности, док посуда са дршком само формом подсећа на њу.¹⁷ Латински назив за посуду са дршком био је *trulleum* (или *trulleus*), како је помињу Варон и Плиније,¹⁸ а јавља се и у облику *malluvinum*, што је кованица речи рука (*manus*) и прати (*lavare*), о чему нас обавештава Фест: „*Mallavium dicitur, quo manus lavantur.*”¹⁹

Представе крчага и посуда са дршкама срећу се у зидном сликарству (сл. 5), на надгробним, вотивним и почасним рељефима, као и у археолошки

- 13 Јанко Шафарик, н. д., 264 (цртеж).
- 14 Griff *m.* је дршка, а Schale *f.* здела, чинија, плитица, округла плитка посуда; Jovan Kangrga, *Nemačko-srpskohrvatski rečnik*, Beograd, 1959, 536; Bogoslav Šulek, *Nemačko-hrvatski rečnik*, Zagreb, 2004, 319, 687. Адекватан назив за ову посуду би био „умиваоник”.
- 15 Упореди међу најзначајнијим радовима: Olga Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd, 1981, 40, Т. 98/2, 4 (IV-VI век); Снежана Николић-Ђорђевић, *Античка керамика Сингидунума*, Singidunum 2, Beograd, 2000, тип IV/1 (II век - један примерак).
- 16 Hans Ulrich Nuber, *Kanne und Griffschale*, Bericht der Römisch-germanischen Kommission 53 (1972), Mainz, 1973, 140.
- 17 Hans Ulrich Nuber, n. d., 96, са старијом литературом. Аутор изричито прави разлику између шоља са дршком (*Griffschale*) и патера, сличност је само техничке природе. Он наводи примере да се обе посуде могу наћи истовремено на рељефима, али да је шоља са дршком увек у комплекту са крчагом. Уп.: Isti, n. d., 96-99.
- 18 Hans Ulrich Nuber, n. d., 141. Овај израз би требало разликовати од појма *trulla* којим је означаван рецепијент за пресипање течности (кутлача).
- 19 Hans Ulrich Nuber, n. d., 142.

затвореним целинама. У Помпејама су овакви комплети регистровани у непосредној близини просторија за ручавање, односно на местима где су слуге, које су опслуживале при обедима, имале приступ.²⁰ На надгробним стелама често се јављају у оквиру представа погребна (даћа), на којима покојник лежи на клини, са треножним столом пуним обредне хране испред себе. Са стране стоји слуга који у рукама држи крчаг и посуду са дршком.²¹

Добар илустративни пример представљају рељефне представе на надгробним споменицима из источног дела провинције Далмације. Концентрација ових споменика забележена је у области Косјерића, Ужица и Пожеге, где се уочава да је мотив слугу са комплетом посуда био веома омиљен. Представе се јављају на стелама или, чешће, бочним странама надгробних коцки.

На стелама из Скелана и Врањана,²² испод представа покојника, у посебном рељефном пољу приказани су елементи приликом погребна – треножни сто у средишњем делу, са обредном храном и пићем, док са леве и десне стране слушкиња и слуга приносе крчаг и шољу са дршком. На бочним странама надгробних коцки јављају се појединачне представе слушкиња или слугу који у рукама држе ове комплете. Примери су забележени у Сечој Реци,²³ Карану,²⁴ Пожеги,²⁵ Устиколини²⁶ (сл. б) и Рогатици,²⁷ а датовани су на крај II и почетак III века.

У прилог омиљености приказивања комплета током II–III века сведоче и представе на реверсу новца царева Марка Аурелија, Каракале, Александра Севера, Гордијана III и Филипа II, где су посуде представљене у симболичној вези са *pietas*-ом.²⁸

Крчази и посуде са дршком често се јављају и на бочним странама вотивних ара, како је забележено и на нашем споменику. Ове представе на арама углавном су регистроване у западним провинцијама Царства. У обимном

20 Hans Ulrich Nuber, n. d., 85.

21 Hans Ulrich Nuber, n. d., 86-87.

22 Радмила Зотовић, *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*, Ужице, 1995, 107-108, кат. 32, сл. 32 (Скелани); 105-106, кат. 23, сл. 23, 23а (Врањани) (у даљем тексту: Радмила Зотовић, *Надгробни споменици*).

23 Радмила Зотовић, *Надгробни споменици*, 126-127, кат. 137, сл. 137, 137а-б.

24 Петар Петровић, *Римски камени споменици из Карана*, Титово Ужице, 1986, 27, бр. 20, сл. 23 и бр. 21, сл. 24 (цртеж). За споменик бр. 21 аутор тврди да је нестао. Иконографска схема код споменика бр. 20 и 21 је готово идентична, па помишљамо да је можда у питању једна иста надгробна коцка.

25 Пожегу као место налаза наводи Петар Петровић, н. д., 33, сл. 33. Радмила Зотовић, *Надгробни споменици*, 126, кат. 136, бележи да је споменик из Ужица.

26 Димитрије Сергејевски, *Нови камени споменици из Устиколине и Рогатице*, Гласник Земаљског музеја XLVIII, Сарајево, 1936, 7, Т. I, 10; Петар Петровић, н. д., 31, сл. 29; Radmila Zotović, *Population and Economy of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia*, BAR International Series 1060, Oxford, 2002, 39, fig. 48.

27 Димитрије Сергејевски, н. д., 10-11, бр. 10, сл. 9.

28 Hans Ulrich Nuber, n. d., 91.

корпусу бенефицијарних натписа, ови комплекти су забележени на тридесет три споменика,²⁹ често се јављају у комбинацији са другим обредним прибором – ножевима, секирама, копљима, патерама (в. табелу 1). Споменици се групишу у пет провинција: Британији (две представе), Горњој Германији (двадесет), Норику (две), Горњој Панонији (четири) и Доњој Панонији (пет),³⁰ а дедиканти ара су од обичних војника до официра и заповедника. Овом броју свакако треба додати и представе на жртвеницима подигнутим од стране других војника или цивила, али статистика са публикованих бенефицијарних споменика унеколико нам може помоћи у локализовању географских области у којима су ове теме биле омиљене. Уочљиво је да су споменици раширени на подручју где преовлађује келтско становништво.

Представе комплекта крчага и посуда са дршком послужиле су Х. У. Нуберу за њихово типолошко, хронолошко и територијално разграничење. Прво и основно питање које је Х. У. Нубер разрешио, јесте њихова функција: то су комплекти посуда који су служили за прање руку које се обављало пред почетак obroka, даће или чина жртвовања.³¹ Ликовни примери из тореутике и са рељефа доносе податке о начину прања руку помоћу ових комплекта (сл. 7): господар је прво једну, а потом другу руку приносио изнад посуде са дршком, док га је слуга поливао водом из крчага, а затим му додавао ланени убрус, који се често приказивао као пребачен преко слугиног рамена. Крчаг се према правилу држао у десној, а посуда са дршком у левој руци.

На основу обимне грађе, Х. У. Нубер је издвојио седам основних типова ових комплекта. Три припадају хеленистичким, а четири римским формама. Посуде су израђиване од бронзе, племенитих метала, стакла, алабастера и печене глине.

Посуда са дршком и крчаг из Јездине припадају Нуберовом типу Кентербери (Canterbury) комплекта.³² За *trulleum* је карактеристичан мање или више изражен умбо на средишњем делу дна који почива на прстенастој стопи.³³ Дршка, која је по правилу канелована, завршава се у облику људске или овнујске главе или главе пса, док се дршке крчага овог типа на горњем делу такође често завршавају сличним протомима.³⁴

29 | *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des Römischen Reiches. Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, ed. E. Schallmayer–K. Eibl–J. Ott–G. Preuss–E. Wittkopf, Stuttgart, 1990.

30 | Vladislav Popović, *Une station des bénéficiaires à Sirmium, Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres (janvier-mars 1989)*, Paris, 1989, 116-122; Miroslava Mirković, *Beneficiarii consularis in Sirmium*, Chiron 24, München, 1994, 345-404.

31 | Hans Ulrich Nuber, n. d., 104.

32 | Hans Ulrich Nuber, n. d., 60-73, Taf. 10-11.

33 | Hans Ulrich Nuber, n. d., 63.

34 | Hans Ulrich Nuber, n. d., 62. Уколико претпоставимо да се дршка јездинске посуде ипак завршавала кружно са средишњом перфорацијом, аналогију можемо пронаћи у керамичкој посуди из гроба спаљеног покојника из Péronnes-lez-Binche. Уп.: Isto, 79, Abb. 2, a, b, Liste L 42.

Кентербери-комплети посуда се јављају како у источним, тако и у западним провинцијама Царства. У употребу улазе вероватно у доба Флавијеваца, 70-их година I века нове ере, а нарочито омиљене постају током II–III века.³⁵ Х. У. Нубер претпоставља да су произвођени у више радионичких центара: у италским, галским (посебно јужногалским) и подунавским (панонским) провинцијама.³⁶ Керамичке форме, које имају за узор металне Кентербери-комплете, произвођене су од доба Флавијеваца у легијским лончарским радионицама.³⁷

Комплет посуда на јездинском жртвенику, као и сам жртвеник, уводе нас у свет римских правила који се поштовао приликом жртвовања, а које се на основу ликовних приказа могу реконструисати. Међу најбољим примерима су рељефи из Падове, Бона и Рима (сл. 8, 9), на којима су приказани учесници у култној радњи: испред храма, око жртвеника се налазе особа која жртвује, главе покривене велом (*capite velato*), свештеник и помоћници који доводе жртвену животињу, међу којима један у руци држи секиру. Поред особе која жртвује налази се лице које носи кадионицу, као и слуга (*camillus*) који држи крчаг у десној и посуду са дршком у левој руци. Цео ритуал прати један или више музичара који свирају двојнице, а чији је задатак био да надјачају заглушујућу буку која се сматрала лошим предзнаком (*omen*).

Приликом чина жртвовања бика (*immolatio boum*) или више животиња (*suovetaurilium*), свечану поворку која се кретала према ари, предводили су свештеник и особа која приноси жртву. Ова особа изговара молитву, пере руке водом, која обавезно мора да је текућа са извора или реке, и брише их. У међувремену се жртвени бик чисти, чело му се шкропи вином или сланом мешавином (*mola salsa*) и украшава. Уз молитву, жртвени слуга (*pora*), који стоји десно од животиње, ударцем секире или бата обара је на земљу, док кољач (*cultrarius*), заривањем ножа у жилу куцавицу омогућава да потече крв која се, сакупљена у здели (*patera*), пролива на ару. Из животиње се ваде органи, прегледају и, посути сланом жртвеном кашом (*mola salsa*), стављају у чинију (*lanx*) или се кувају у лонцу (*olla extaris*). Особа која врши жртву приноси ове органе са осталим жртвеним даровима (*hostia*) на олтар и још једном све прска вином. На крају се месо пече и једе.

Претпостављамо да се оваквог обреда придржавао и Ливије Матерно, центурион VIII добровољачке кохорте, приликом освећења жртвеника 197. године, у част Јупитеру и Генију места, да би одужио или учинио нама непознати завет овим божанствима. Представе посуда на бочним странама аре само јасније наглашавају Матернову намеру да ће жртвовање учинити према свим канонима, како би молитва, упућена овим божанствима, могла да буде услишена.

35 | Hans Ulrich Nuber, n. d., 65.

36 | Hans Ulrich Nuber, n. d., 67-68.

37 | Hans Ulrich Nuber, n. d., 80.

Images of Vessels on One Ara from the Classical Period Collection of the National Museum in Cacak

On the votive ara, which served as an altar-table in the cemetery church in Jezdina in the mid XIX century, there are two vessels on both sides – a jug on the foot and a shallow vessel of a ring bottom and a long handle with profiled end. The ara was built by a commander of one military unit cohorts VIII voluntariorum – centurion Livius Maternus in the honor of Jupiter and Genius loci in 197.

In this work there is a discussion about the purpose of the presented vessels. It is a set of vessels used in everyday life but they also talk about the cult of the inhabitants in the Roman period. These sets of vessels were used for hands washing before meals, or sacrifice act. Sets of vessels were recorded on beneficiary monuments in five provinces of the west part of the Roman Empire (Britannia, Germania Superior, Noricum, Pannonia Superior and Pannonia Inferior), while in eastern provinces there is a lack of these vessels. However, we find images of the set of vessels on the thumbs in the eastern part of the province Dalmatia, in the region of Kosjeric, Uzice and Pozega, which were settled with Celtic population.

The jug and a vessel with a handle from the arae in Jezdina belong to Canterbury-type of sets according to the classification of H.U. Nuber. This type was made of bronze and was widely spread all over Roman Empire, especially during II-III century and it was produced in Italic, Gallic and Pannonian workshops, and it was also imitated in ceramic forms, recorded in legion centers from Britain to Bulgaria.

Gordana JERIC, M.A.

Les représentations de récipients sur une autel de la collection antique du Musée national à Cacak

Sur l'autel votif, qui au milieu du XIXème siècle servait de ciborium à l'église sépucrale à Jezdina, figurent sur les parties latérales deux récipients – une cruche, au pied, et un récipient peu profond, à fond en anneau et à poignée longue avec une extrémité profilée. L'autel fut édiflée, en l'honneur de Jupiter (Iuppiter) et du Génie du lieu (Genius loci) en 197, par le centurion Livius Maternus, commandant de l'unité cohors VIII voluntariorum.

Dans ce travail, on discute sur l'emploi des récipients présentés. Il s'agit d'un ensemble de récipients, utilisé dans la vie quotidienne, mais aussi dans le culte des citoyens de l'Antiquité. De tels ensembles de récipients servaient au lavage des mains, avant le commencement du repas, du repas funèbre ou de l'acte de sacrifice. Les ensembles de récipients sont inscrits sur des monuments bénéficiaires dans cinq provinces de la partie occidentale de l'Empire romain (Britannia, Germania Superior,

Гордана ЈЕРЕМИЋ

Noricum, Pannonia Superior et Pannonia Inferior), dans les provinces orientales leur absence se manifeste. Cependant, on trouve des représentations d'ensembles de récipients sur les monuments funéraires dans la partie orientale de la province de Dalmatie, dans la région de Kosjeric, d'Uzice et de Pozega, qui était peuplée par des habitants celtes.

La cruche et le récipient à poignée longue de l'autel de Jezdina appartiennent à l'ensemble de type – Canterbury, selon la classification d'H. U. Nuber. Le type était fabriqué en bronze et était extrêmement répandu dans l'Empire romain entier, surtout durant le IIème-IIIème siècle, et il était fabriqué dans les ateliers italiques, gaulois et pannoniens, mais aussi il était imité dans les formes céramiques, relevées dans les centres de légion de la Grande-Bretagne jusqu'à la Bulgarie.

Gordana JERICIC, Mr

налазиште	божанства	дедиканти	датовање	рељефне представе лево / десно	CBFIR* No.
Britannia					
1 Binchester (Vinovia), Kastellvicus	IOM, Matres Ollototae	bfc	III в.	нож и секира / крчаг и посуда са дршком	3
2 Housesteads (Vercovicium), mithraeum	Mithras	bfc	око 246.	посуда са дршком / крчаг	14
Germania Superior					
3 Bad Wimpfen, BW, D	IOM	mil coh II Hisp, bf praefecti	око 121./122.	крчаг и посуда са дршком / нож	100
4 Friedberg, H, D, mithraeum	Virtus invicti Imperatoris	bfc	180.-185.	бенефицијарно копље / крчаг и патера	103
5 Heilbronn-Böckingen, BW, D	IOM, Mars Caturigus, Genius loci	bfc	1/2 II в.	крчаг и посуда са дршком / нож и секира	110
6 Jagsthausen- Olnhausen, BW, D	IOM, Iuno, Genius loci	mil leg VIII Aug, bfc	179.	3 ножа у футроли и пијук / крчаг и посуда са дршком, са бенефицијарним копљем	114
7 Jagsthausen- Olnhausen, BW, D	IOM, Iuno, Genius loci	bfc	13. март 167.	испод кипариса укрштени нож и секира / кипарис на коме су два пауна, испод крчаг и шоља	115
8 Mainz (Mogontiacum), RPF, D	Erona	trib mil leg XXII Prim	Севери	дрво ловора / крчаг и посуда са дршком	132
9 Obernburg, Bay, D	IOM, Genius loci, Dei immortales	mil leg XXII Prim, bfc	15. јули 201.	посуда са дршком / сноп муња	141
10 Osterburken, BW, D, бенефицијарно светилиште	IOM, Iuno	bfc	180.	крчаг и посуда са дршком; бик / сноп муња; дивојарац	147
11 Osterburken, BW, D, бенефицијарно светилиште	IOM, Iuno, Genius loci	mil leg XXII prim, bfc	око 178.	сноп муња, испод нож, секира и крчаг / дрво са гнездом птица и змијом	149
12 Osterburken, BW, D, бенефицијарно светилиште	IOM, Iuno Mars Exalbiovicus, Genius loci, dei deaeque omnes	mil leg VIII Aug, bfc	око 185.	крчаг и посуда са дршком / сноп муња	150
13 Osterburken, BW, D, бенефицијарно светилиште	IOM, Iuno, Genius loci	bfc	крај II в.	крчаг / посуда са дршком и нож	157
14 Osterburken, BW, D, бенефицијарно светилиште	I O M, Iuno, Genius loci	bfc	поч. III в.	крчаг и посуда са дршком / нож и секира	164
15 Stockstadt, Bay, D	---], Genius loci	bfc	191.	--- / крчаг и посуда са дршком	178

Табела 1 - Комплекти крчага и посуда са дршкама на бенефицијарним арама

16	Stockstadt, Bay, D	Mercurius	bfc	2/2 II в.	крчаг и посуда са дршком / 2 ножа у футроли	179
17	Stockstadt, Bay, D	IOM, Iuno, Genius loci	bfc	26. јули 182.	секира / крчаг и пагера	180
18	Stockstadt, Bay, D	IOM, Iuno, Genius loci	mil leg VIII Aug, bfc	20. фебр. 182.	крчаг и посуда са дршком / секира и футрола са ножевима	181
19	Stockstadt, Bay, D	Nymphae	bfc	166.	из крчага излива вода у шољу / риба и дрво	184
20	Stockstadt, Bay, D	Mercurius	bfc	186.	крчаг и посуда са дршком / 2 ножа у футроли и секира	185
21	Stockstadt, Bay, D	IOM, Iuno, Genius loci	mil leg VIII Aug, bfc	око 186.	посуда са дршком / футрола са 2 ножа и секира	187
22	Stockstadt, Bay, D	Mercurius	bfc	II-III в.	кадуцеј / крчаг и посуда са дршком	196
Noricum						
23	Целв (Celeia), Sl	IOM	bfc	120-130	розега / крчаг	225
24	Целв (Celeia), Sl	IOM	bf	154-158	крчаг / пагера	234
Pannonia Superior						
25	Сисак (Siscia), Hr	Segeta	bf procuratoris	крај II в.	здепа са класјем / крчаг и пагера	308
26	Требње (Praetorium Latobicozum), Sl	IOM	bfc	II в.	крчаг / пагера	340
27	Требње (Praetorium Latobicozum), Sl	IOM	vet leg I Adiutr ex bfc	крај II-III в.	крчаг / пагера	355
28	Будимпешта (Aquincum), Hu	IOM	bf procuratoris	II-III в.	крчаг / посуда са дршком	373
Pannonia Inferior						
29	Sirmium, SRB	IOM, Genius Imp.	bfc leg II Adiutr	195.	пагера / urceus	Chiron 24**
30	Sirmium, SRB	IOM, Genius Imp.	bfc I et II Adiutr	224.	крчаг и посуда са дршком	Kat. 6
31	Sirmium, SRB	IOM	bfc	231.	пагера / жртвена животиња, urceus	Kat. 18
32	Sirmium, SRB	IOM	bfc leg II Adiutr	II- III в.	пагера / urceus	Kat. 23
33	Sirmium, SRB	IOM	bfc	II в.	urceus / пагера	Kat. 36
						Kat. 67

*СВФИР = *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches. Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, ed. E. Schallmayer-K. Eibl-J. Ott-G. Preuss-E. Wittkopf, Stuttgart 1990.

** Chiron 24 = M. Mirković, Beneficarii consularis in Sirmium, Chiron 24, 1994, 345-404.

Сл. 1- Жртвеник из Јездине, цртеж (према: Ј. Шафарик, Споменик САН ХСVIII, 1941-48, 264)

Сл. 2 - Жртвеник, фронтални изглед

Сл. 3 – Жртвеник, лева бочна страна

Сл. 4 – Жртвеник, десна бочна страна

Сл. 5 – Силистра (Durostorum), фреска из гробнице из IV века
(према: Д. П. Димитров, М. Чичикова, Късноантичната
гробница при Силистра, София 1986, обр. 29)

Сл. 6 – Устиколина, надгробна коцка, служавка (према: Д. Сергејевски,
ГЗМ XLVIII, 1936, Т. I, 10)

Сл. 7 – Брешиа, касета од слоноваче, око 380. године, довођење Христа пред Понтија Пилата (према: H. U. Nuber, Bericht der RGK 53 (1972), 1973, Taf. 28, 4)

Сл. 8 – Падова (горе) и Бон (доле), аре са сценама жртвовања, (према: H. U. Nuber, Bericht der RGK 53 (1972), 1973, Taf. 24)

Сл. 9 – Рим, славолук и рељеф са сценама жртвовања (према: H. U. Nuber, Bericht der RGK 53 (1972), 1973, Taf. 26)

Марина
КОТАРАЦ

СРЕДЊОВЕКОВНО ПРСТЕЊЕ ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

УДК: 069.51:904„653”(083.82)

АПСТРАКТ: У раду је католошки обрађено осамнаест примерака прстења из археолошке збирке Народног музеја у Чачку. Прстење у већини случајева представља случајне налазе са територије општине Чачак, нађене приликом грађевинских или пољопривредних радова. Три прстена потичу са археолошких ископавања. На основу бројних аналогија, прстење је опредељено у период од XII до XVI века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: прстење, накит, средњи век, турски период, археолошки налази

Народни музеј у Чачку у својој збирци поседује осамнаест прстенова који до сада нису били предмет посебног проучавања.¹ Углавном је реч о случајним налазима пронађеним приликом извођења пољопривредних или грађевинских радова, а који су у Музеј дошли путем откупа или поклона. Са археолошких ископавања потичу три прстена који су истовремено и једини публиковани примерци - два са локалитета Римске терме у Чачку (кат. 1 и 2)² и један са сондажних ископавања рушевине цркве у засеку Красојевци на Руднику (кат. 8).³

Каталог

1. ПРСТЕН,

Т. I/1

Бронза, ливење, урезивање

Пречник карике: 2,4 cm; пречник главе: 1,1 x 1,5 cm; тежина: 8,42 g

Римске терме, Чачак

Инв. бр. 908

XII – XIII век

Литература: Дејан Радичевић, *Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку*, Зборник радова Народног музеја XXXI, Чачак, 2001, 23-24.

- 1 Захваљујем кустосу-археологу Александри Гојгић на уступљеном материјалу за обраду.
- 2 Дејан Радичевић, *Средњовековна некропола на локалитету Римске терме у Чачку*, Зборник радова Народног музеја XXXI, Чачак, 2001, 27.
- 3 Димитрије Мадас, *Резултати сондажних археолошких испитивања средњовековних локалитета у селу Мајдану на Руднику*, Рашка баштина 3, Краљево, 1988, 205-217; Исти, *Сребрни прстен рудничког властелина Николе Косијера*, Саопштења XXII–XXIII, Београд, 1990-1991, 177-181.

Бронзани прстен са пуно ливеном кариком која је са унутрашње стране равна, док је са спољне стране благо заобљена и шири се према глави. Глава прстена је равна, елипсасте површине на којој је угравирани орнамент сачињен од урезаних симетричних цик-цак и таласастих линија и тачкастих убода који су груписани на горњем делу елипсасте површине (можда антропоморфна представа).

Аналогије: Марина Миленковић, *Прстење браничевске области из Народног музеја у Пожаревцу*, VIMINACVM 10, Пожаревац, 1995–1996, 149, Т IV, 28; Десанка Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд, 1990, 67, кат. 40; Јармила Ђурић, *Накит из средњовековне збирке археолошког одељења Народног музеја Ужице*, Ужички зборник 21, Ужице, 1992, 277, Т. III, 3; Мирјана Ђоровић–Љубинковић, *Прокупачки налаз српског средњовековног накита*, Зборник радова народног музеја I, Београд, 1958, 152, сл. 4 – 238; Марија Бајаловић–Хаци Пешић, *Накит VIII–XVIII века у Музеју града Београда*, Београд, 1984, Т. VII, 13; Јулијана Пешић, Смиља Јовић, *Археолошка истраживања некрополе на локалитету Тапан у Печенејевцу*, Лесковачки зборник XLVI, Лесковац, 2006, Т. IX, 2; Марија Бајаловић–Бирташевић, *Средњовековна некропола у Мирјеву*, Београд, 1960, Т. XIII, 5; Слободан Фидановски, Емина Зечевић, *Средњовековна гробља у Рипњу код Београда*, Годишњак града Београда LIII, Београд, 2006, Т. II/1, гроб 6, Т. III, 2.

2. ПРСТЕН,

Т. I/2

Бронза, ливење и урезивање

Пречник карике: 2,4 cm; пречник главе: 1,1 x 1,3 cm; тежина: 4,94 g

Римске терме, Чачак

Инв. бр. 909

XII – XIII век

Литература: Дејан Радичевић, *Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку*, Зборник радова Народног музеја XXXI, Чачак, 2001, 27.

Бронзани прстен са пуно ливеном кариком која је са унутрашње стране равна, док је са спољне заобљена. Карика се проширује у равну главу овалне површине на којој се налази орнамент изведен комбинацијом урезаних симетричних линија које образују два наспрамна поља (украшен аналоган украсу на претходном прстену) и тачкастих убода распоређених око и унутар ових поља.

Аналогије: Као код претходног прстена.

3. ПРСТЕН,

Т. I/3

XII – XIII век

Бронза, ливење и утискивање

Пречник карике: 2 cm; пречник главе: 1,1x1,1 cm; тежина: 3,46 g

Грчко гробље, Соколићи

Инв. бр. 916

XII – XIII век

Необјављено

Бронзани прстен са пуно ливеном кариком из које се издваја четвртаста глава благо заобљених углова украшена са четири утиснута круга који се међусобно додирују. Сваки у центру има по једну утиснуту тачку.

Аналогије: Десанка Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд, 1990, кат. 3; Марина Миленковић, *Прстење браничевске области из Народног музеја у Пожаревцу*, VIMINACIVM 10, Пожаревац, 1995-1996, 149, Т. III, 23; Млађан Цуњак, *Средњовековно прстење из Ландола*, VIMINACIVM 4-5, Пожаревац, 1989-1990, 187, сл. 16-18.

4. ПРСТЕН,

Т. I/4

Бронза, ливење, урезивање

Пречник карике: 2,4 cm; пречник главе: 1,6 x 1,7 cm; тежина: 9 g

Заблаће

Инв. бр. 1087

XII – XIII век (?)

Необјављено

Бронзани ливени прстен са масивном кариком која је са унутрашње стране равна, док је са спољне заобљена. На доњем делу налази се пластично ребро, тако да је пресек карике у доњем делу троугаоног, а у горњем правоугаоног облика. Украс на глави, изведен урезивањем, уоквирен је кружном линијом унутар које су представљена два стилизована крина, између којих су два мања уреза, а изнад којих је, између цветова крина, представљен, вероватно, пупољак. Глава је оштећена на једном месту, а карика на два.

Аналогије: Марина Миленковић, *Прстење браничевске области из Народног музеја у Пожаревцу*, VIMINACIVM 10, Пожаревац, 1995-1996, 149, Т. II, 11; Т. III, 27; Слободан Фидановски, Емина Зечевић, *Средњовековна гробља у Ритњу код Београда*, Годишњак града Београда LIII, Београд, 2006, Т. II, 1, гроб 6 и Т. III, 2.

5. ПРСТЕН,

Т. I/5

Бронза, ливење и урезивање

Пречник карике 2,1 cm; пречник главе 1,2 x 1,4 cm; тежина 3,06 g

Трбушани

Инв. бр. 918

XIV – XV век

Необјављено

Бронзани прстен широке тракасте карике заобљене са обе стране, која прелази у равну главу. Глава је од танког бронзаног лима, неправилног, кружног облика, украшена на рамену симетрично са обе стране снопом кратких урезаних линија. Кружна површина главе уоквирена је дубље урезаном линијом. У средини кружног поља урезана је широка и дубока

кружна линија, изнад и испод које је орнамент састављен од мноштва вертикалних, паралелних линија. На једном крају глава је оштећена.

Аналогије: Емина Зечевић, *Накит Новог Брда из Археолошке збирке позног средњег века*, Београд, 2006, 183, кат. 50, 51.

6. ПРСТЕН

Т. II/6

Бронза, ливење, урезивање

Пречник карике: 2,3 cm; пречник главе: 1,1 x 1,2 cm; тежина: 6,39 g

Непознато налазиште

Инв. бр. 1082

XIV век

Необјављено

Бронзани прстен са тракастом кариком која се постепено проширује према глави. Глава је благо издвојена, овалног је облика, заравњена, са урезаним орнаментом у облику две стилизоване гранчице (једне праве и две полукружне линије). На рамену се налази орнамент изведен у два троугаона поља испуњена косим урезима.

Аналогије: Десанка Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд, 1990, кат. 21, 22; Смиља Јовић, *Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Лесковцу*, Лесковачки зборник XLIV, Лесковац, 2004, 55, 10.

7. ПРСТЕН,

Т. II/7

Бронза, ливење, урезивање

Пречник карике: 2,2 cm; пречник главе: 1,1 cm; тежина: 2,80 g

Непознато налазиште

Инв. бр. 1083

XIV век

Необјављено

Бронзани прстен са тракастом кариком и благо издвојеном, наглашеном главом, готово кружног облика, украшеним урезаним орнаментом у облику два спојена правоугаоника око којих су са спољне стране зракасто распоређени урези, а са унутрашње, уз уже стране, по једна полукружна линија. Раме прстена украшено је са обе стране са по три паралелна уреза.

Аналогије: Десанка Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд, 1990, кат. 17; Смиља Јовић, *Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Лесковцу*, Лесковачки зборник XLIV, Лесковац, 2004, 55, 10.

8. ПРСТЕН,

Т. II/8

Сребро и нијело паста, ливење и инкрустирање

Пречник карике: 2,7 cm; пречник главе: 1,6 cm; тежина: 27,26 g

Мајдан, Рудник

Инв. бр. 1084

XIV век

Литература: Димитрије Мадас, *Резултати сондажних археолошких испитивања средњовековних локалитета у селу Мајдану на Руднику*, Рашка баштина 3, Краљево, 1988, 205-218; Исти, *Сребрни прстен рудничког властелина Николе Косјера*, Саопштења XXII–XXIII, Београд, 1990–1991, 177-181.

Масивни сребрни прстен који се састоји од полузаобљене карике која се у предњем делу претвара у овални печатњак са стилизованим монограмом власника (НИКОЛА КОСЊ). Одмах испод печатњака, на горњем делу врата, налази се преплет од једноструке траке којим је печатњак окружен по ободу. Испод њега следи појас од четири паралелне хоризонталне линије испуњене нијелом. Украс је постојао дуж целе карике, али је он услед дуге употребе истрвен. При врху карике, иако фрагментарно очуван, налази се орнамент у облику геометризованог флоралног украса у виду листова и лозице. Доњи део карике, наспрам главе, обликован је у виду испупчене, пластично изведене розете у орнаменту двоструког преплета. Услед дуге употребе, украс у нијело техници је сачуван само по рубовима заобљеног дела карике. Прстен је рађен ливењем, а украс у нијело техници.

Аналогије: Бранка Иванић, *Прстење српске средњовековне властеле*, Збирка Народног музеја у Београду, Београд, 1998, 38, сл. 9; Емина Зечевић, *Накит Новог Брда из Археолошке збирке позног средњег века*, Београд, 2006, 249, кат. 153; Марија Бајаловић–Хаџи-Пешић, *Накит VIII- XVIII века у Музеју града Београда*, Београд, 1984, Т. XLVI, 2; Бојна Радојковић, *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд, 1969, кат. 99; Младен Радић, *Прстење из 13–17. стољећа у Музеју Славоније Осјек*, Осјечки зборник 28, Осјејек, 2007, кат. 5.

9. ПРСТЕН,

Т. II/9

Месинг, ливење

Пречник карике: 1,9 cm; пречник главе: 1,3 x 1,4 cm; тежина: 5,54 g

Љубић

Инв. бр. 1085

XIV век

Необјављено

Месингани прстен са тракастом кариком полукружног пресека која се шири према овалној и благо истакнутој глави. Раме прстена је наглашено ситним паралелним урезима. Украс на глави, у облику правоугаоника са конкавним ужим странама и полукруговима прислоњеним на унутрашњост дужих страна, изведен је урезивањем. Карика је деформисана.

Аналогије: Десанка Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд, 1990, кат. 17.

10. ПРСТЕН,

Т. II/10

Бронза, ливење, урезивање

Пречник карике: 2 cm; пречник главе: 1,3 x 1,4 cm; тежина: 8,03 g

Горња Црнућа

Инв. бр. 1086

XIV – XV век

Необјављено

Бронзани прстен са плочастом, овалном главом, цилиндричним вратом и масивном тракастом кариком. На глави се налази украс у виду три таласасте и једном правом линијом. Раме прстена је профилисано са по два блага удубљења која су украшена густо урезаним вертикалним цртицама. На доњем крају карике, супротно од главе, налази се овално благо задебљање.

Аналогије: Десанка Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд, 1990, кат. 145; Бојна Радојковић, *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд, 1969, кат. 115, 150; Младен Радић, *Прстење из 13–17. стољећа у Музеју Славоније Осјек*, Осјечки зборник 28, Осјек, 2007, кат. 5.

11. ПРСТЕН,

Т. III/11

Бронза, ливење и урезивање

Пречник карике: 2,2 cm; пречник главе: 1,4 x 1,8 cm; тежина: 5,20 g

Грчко гробље, Соколићи

Инв. бр. 917

XIV век

Необјављено

Бронзани прстен са кариком која је изнутра равна, док је са спољне стране благо заобљена. Плочаста глава, овалног облика, украшена је плитким линијама које уоквирују ромбично постављено поље, у коме се укрштају једна дубље и друга плиће урезана линија.

Аналогије: Десанка Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд, 1990, 63, кат. 26.

12. ПРСТЕН,

Т. III/12

Бронза, ливење

Пречник карике: 2,2 cm; пречник главе: 1,2 x 1,7 cm; тежина: 9,04 g

Трнава

Инв. Бр. 1088

XIV – XV век

Необјављено

Бронзани прстен са пуно ливеном кариком елипсоидне главе, без украса, благо издигнутом у односу на карику која по врату има низ паралелних уреза. Карика је са унутрашње стране

равна, а са спољне је благо заобљена. На доњем делу карике је плочасто проширење украшено са два паралелна вертикална уреза.

Аналогије: Емина Зечевић, *Накит Новог Брда из Археолошке збирке позног средњег века*, Београд, 2006, 249, кат. 70.

13. ПРСТЕН,

Т. III/13

Бронза, ливење

Пречник карике: 2,2 cm; пречник главе: 0,9 x 1,2 cm; тежина: 5,78 g

Градина, Горња Црнућа

Инв. Бр. 1089

XIV – XV век

Необјављено

Бронзани прстен са тракастом кариком која се проширује на прелазу у главу. Глава је у облику цвета са шест стилизованих латица, а од карике је одвојена са по два шира уреза. Спољашњу ивицу прате елипсаста удубљења. На доњој страни карике налази се једно кружно задебљање од којег иду кратки зарези. Орнамент је у већој мери оштећен.

Аналогије: Емина Зечевић, *Накит Новог Брда из Археолошке збирке позног средњег века*, Београд, 2006, 189, кат. 62; Смиља Јовић, *Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Лесковцу*, Лесковачки зборник XLIV, Лесковац, 2004, 60, 19.

14. ПРСТЕН,

Т. III/14

Бронза, ливење, урезивање

Пречник: 2,1 cm; пречник главе: 1,5 cm; тежина: 6,12 g

Потес Вулићевина, Вапа

Инв. бр. 1243

XIV – XV век

Необјављено

Бронзани прстен са тракастом широм кариком, цилиндричним вратом и кружном плочастом главом на којој је изведен орнамент урезивањем у облику четворолисне розете. У средини сваког листа налази се по један уздужни урез, док су између листова урезани угласти орнаменти са по једним мањим орнаментом у средини.

Аналогије: Десанка Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд, 1990, кат. 144; Бојана Радојковић, *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд, 1969, кат. 111.

15. ПРСТЕН,

Т. III/15

Бронза, ливење

Ширина: 2,6 cm; дужина: 3,7 cm; тежина: 12,08 g

Чачак

Инв. бр. 1244

XIV – XV век

Необјављено

Прстен за одапињање стрела чија пљосната карика на једном крају има вертикално постављено пластично ребро, а на другом се укоси продужује, формирајући главу.

Аналогије: Бранка Иванић, *Прстење српске средњовековне властеле*, Збирка Народног музеја у Београду, Београд, 1998, сл. 24; Марина Миленковић, *Прстење браничевске области из Народног музеја у Пожаревцу*, VIMINACVM 10, Пожаревац, 1995–1996, Т. VI, 57, 58.

16. ПРСТЕН,

Т. IV/16

Бронза, ливење и урезивање

Пречник карике: 2,2 cm; пречник главе: 1,2 x 1,1 cm; тежина: 3,62 g

Прислоничко поље

XIV век

Необјављено

Бронзани прстен са тракастом кариком и благо издвојеном равном главом, овалне површине. Врат прстена је, као и глава, украшен паралелним урезима. Површина главе је подељена на три украсна поља: средње поље украшено је урезаним паралелним линијама које се секу, а два поља са стране ситним паралелним линијама.

Аналогије: Десанка Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Београд, 1990, кат. 21, 22.

17. ПРСТЕН,

Т. IV/17

Бронза

Пречник карике: 2,3, пречник главе: 0,6 x 1,3 тежина: 5,86 g

Прељина

Р. Бр. 795/ 1976 или 1992 (?)

XIV – XVI век (?)

Необјављено

Бронзани прстен са кариком троугаоног пресека која је са унутрашње стране равна, док је са спољне обликована на *Verkantung*. Глава је издвојена и елипасто издужена, са крајевима извученим на угао. Врх главе је у облику равне површине, без украса.

Аналогије: Емина Зечевић, *Накит Новог Брда из Археолошке збирке позног средњег века*, Београд, 2006, 194, кат. 69.

18. ПРСТЕН,

Т. IV/18

Бронза

Пречник карике: 2,13 cm; пречник главе: 0,6 x 1,2 cm; тежина: 3,94 g

Ул. Надежде Петровић, Чачак

Р. бр. 204/1987

XIV – XVI век

Необјављено

Бронзани прстен са масивном кариком која се на рамену благо шири. Карика је изнутра равна, док је споља у благом прелому двострано обликована (лаки *Verkantung*). Овална глава је наглашена једним пластичним ребром при бази и украшена са два симетрично постављена концентрична круга.

Аналогије: Емина Зечевић, *Накит Новог Брда из Археолошке збирке позног средњег века*, Београд, 2006, кат. 69; Десанка Милошевић, *Накит од XII–XV века из збирке Народног музеја*, Београд, 1990, кат. 64; Марија Бајаловић Хаџи-Пешић, *Накит VIII–XVIII века у Музеју града Београда*, Београд, 1984, Т. XLV, 4; Смиља Јовић, *Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Лесковцу*, Лесковачки зборник XLIV, Лесковац, 2004, 57, 13.

*

* *

У оквиру средњовековног накита прстење заузима значајно место. Много израђивано и ношено, имало је многоструки значај у животу средњовековног човека: да га украси, да укаже на његову важност, да га сачува од зла, да га мистично споји са другом личношћу (венчано) или да му послужи као печат. Поменути својства одражавала су се и у облику и орнаментици прстена.⁴

Основни облик прстена се врло мало суштински мења од антике, па до краја средњег века. Варијанте у облику условљене су његовом наменом и уметничким правцем тога времена, али основни облик прстена, округла карика, остаје исти. Оно што се мења на прстену је глава (круна прстена), односно део карике који се проширује у главу. Орнамент и композиција су елементи кроз које се може читавати дух времена у којем је прстен настао. Орнамент је тај који, према компоновању, схватању и примени, одаје доба стварања. Ма колико да је облик често атипичан за своје време, украс се чврсто везује за одређено доба и ретко се дешава да се давно заборављени орнаменат оживи у истом духу, какав је био при свом настанку.⁵

Прстење са једноставном, равном и неукрашеном кариком која прелази у овалну главу (кат. 1 и 2), карактеристично је за XII и прву половину XIII века. Главе су орнаментисане различитим мотивима, а то су већином антропоморфне и зооморфне представе које су најчешће рађене крајње схематизовано.⁶ Најближе аналогије нашим примерцима представљају налази из некрополе у Добрачи.⁷ Слично прстење пронађено је у Радоињи код Кокиног Брода

4 | Бојана Радојковић, *Накит код Срба од XII до XVIII века*, Београд, 1969, 32.

5 | Бојана Радојковић, н. д., 78.

6 | Марина Миленковић, *Прстење браничевске области из Народног музеја у Пожаревцу*, VIMINACVM 10, Пожаревац, 1995-1996, 145.

7 | Дејан Радичевић, н. д., 33.

и Врањанима код Пожеге.⁸ Овако прстење је пронађено и у некрополама Поморавља и околине Београда, где је датовано у раздобље XII–XIII века.⁹

Истом временском оквиру припада и прстен кат. 3. Прстење овог типа налажено је у Браничевском крају. Мотив кружића са тачком у средини, тзв. птичије око, коришћен је у антици, а у средњем веку веома је распрострањен у Подунављу и на територији Бугарске и Македоније. Налази из XII–XIII века су веома чести у Подунављу, па се са великом вероватноћом може претпоставити постојање локалних радионица за израду овако украшеног прстења.¹⁰

Прстен кат. 5 припада типу прстења које карактерише танка, плочаста или већа кружна глава. Аналоган нашем примерку је примерак са Новог Брда.¹¹ Према облику самог прстена и начину на који је представа изведена, новобрдски примерак припада групи прстења са представом хералдичког карактера која нема важност печата, али је добар пример развоја хералдичких ознака до позније појаве потпуних грбова.¹²

Посебну групу чине примерци кат. 7 и 9. Реч је о прстењу које на глави има урезане геометријске облике (правоугаоник или квадрат) који су додатно украшени. Прстен кат. 7 има аналогije међу налазима из Винче и Ритопека.¹³ Украшени су готово идентично – на средини главе прстена урезан је квадрат, око којег су косе урезане линије које схематски приказују сунчев диск. Овако украшено прстење има своје паралеле међу прстењем из Македоније.¹⁴ Слично су украшени и примерци кат. 6 и 16. Ова два прстена имају урезане геометријске облике, али начин украшавања (зракасти урези на глави и врату) и облик карике могу их сврстати у исти тип, односно подтип. Све ово прстење датовано је у XIV век.

Прстен кат. 8 је печатни прстен направљен од сребра и украшен нијело техником. Овај тип прстена могао је да служи и као врста службеног документа, личног потписа или печата. Најближе аналогije налазимо у прстену из бивше колекције Симовић (датован у прву декаду XIV века)¹⁵ и у два прстена пронађена у околини Скопља¹⁶ (датовани у трећу декаду XIV века).

8 | Дејан Радичевић, н. д., 34; Јармила Ђурић., *Накит из средњовековне збирке археолошког одељења Народног музеја Ужице*, Ужички зборник 21, Ужице, 1992, 276.

9 | Дејан Радичевић, н. д., 34.

10 | Марина Миленковић, н. д., 145.

11 | Емина Зечевић, *Накит Новог Брда из Археолошке збирке позног средњег века*, Београд, 2006, 85, кат. 51.

12 | Исто, 83-85.

13 | Десанка Милошевић, *Накит од XII–XV века из збирке Народног музеја*, Београд, 1990, кат. 19.

14 | Исто.

15 | Бојана Радојковић, н. д., Т. 42.

16 | Исто, Т. 43, 44.

Примерци кат. 10 и 14 могу се издвојити у посебну групу чија је основна карактеристика ниска глава, профилисана карика и истакнуто, степенасто или ребрasto профилисано раме. Глава је обично украшена геометријском или вегетабилном орнаментиком. Слично прстење пронађено је на Космају, Косову, у Прилепу и Новом Брду.¹⁷ Аналоган је и прстен из Ландола који је датован у XIV век, а на основу сличног примерка пронађеног у цркви Светог Димитрија у Прилепу.¹⁸

Прстен кат. 11 по облику карике и главе сличан је прстену из збирке Народног музеја у Београду (датованом у XIV век), с том разликом да је на нашем примерку декорација скромнија.¹⁹

Крајем XIV и у XV веку израђивано је прстење нарочитог типа које се развило из прстења средине XIV века.²⁰ Опште карактеристике овог типа су издужена овална или елипсоидна глава која је на крајевима извучена скоро под угао (кат. 12, 13, 17 и 18). Глава је издвојена из масе карике која је полукружног пресека, а у раменом делу са спољне стране благо преломљена, тако да поприма троугаони пресек (тзв. лаки *Verkantung*).²¹ У дну карике се налази пластично задебљање које може бити различитог облика (кат. 12 и 13). Такво прстење налазимо на Новом Брду и његовој околини и оно је датовано у период од XIV до XVI века.²² Познати су примерци из околине Приштине,²³ Херцеговине и Травника.²⁴ Слично прстење пронађено је у Гроцкој²⁵ и Удовици,²⁶ с том разликом што су ови примерци украшени геометријским мотивима. Блиске паралеле примерку кат. 13 потичу из Лесковца и околине (датоване у XVI век): три су са непознатог налазишта, док један потиче са локалитета Хисар.²⁷

Прстење из збирке Народног музеја у Чачку коришћено је у свакодневној употреби, а једини изузетак представља прстен кат. бр. 15, који спада у тип прстења коришћен за одапињање стреле (тзв. прстење за лук). Аналоган нашем примерку је фрагментарно очуван прстен од кости са Новог Брда (датован у

17	Бојана Радојковић, н. д., 352, 355.
18	Млађан Цуњак, <i>Средњовековно прстење из Ландола</i> , VIMINACIVM 4-5, Пожаревац, 1989–1990, 179.
19	Десанка Милошевић, н. д., кат. 63, кат. 26.
20	Бојана Радојковић, н. д., 177.
21	Емина Зечевић, н. д., 95.
22	Исто, кат. 67-74.
23	Марија Бајаловић–Хаџи-Пешић, <i>Накит VIII– XVIII века у Музеју града Београда</i> , Београд, 1984, 67.
24	Емина Зечевић, н. д., 95.
25	Марија Бајаловић Хаџи-Пешић, н. д., Т. XLV, 2.
26	Исто, Т. XLV, 4.
27	Смиља Јовић, <i>Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Лесковцу</i> , Лесковачки зборник XLIV, Лесковац, 2004, 60, 19-22.

XV век),²⁸ као и два прстена са локалитета Доњи град – Београд (опредељени у XV век).²⁹ На фресци у цркви манастира Велуђе са краја XIV века сачувана је представа која омогућава да се реконструише начин на који је ово прстење ношено. Млади ктитор носи четири прстена за лук на сва четири прста десне руке. Троугласти делови прстена окренути су напред. Прстење за лук израђивано је у облику карике са троугаоним испустима који су служили за затезање тетиве.³⁰

Ликовна представа на средњовековном прстењу обично носи религиозну симболику.³¹ Такве представе налазимо и на већини прстења из збирке Народног музеја у Чачку (кат. 1-10, 14 и 16). Међутим, не може се занемарити ни апотропејска улога прстена, која се читује у тексту исписиваном на глави, врату или карици. У средњовековном друштву на прстењу се исписивало и име власника, какав је пример код примерка кат. 8, или хералдичке ознаке, као што је то случај са прстеном кат. 5.

*
* * *

Прстење збирке Народног музеја у Чачку, на основу својих технолошко-типолошких карактеристика, временски је датовано у период од XII до XVI века. Прстење је у већини случајева нађено случајно, па је датовање урађено на основу аналогја. Аналогије налазимо на територији Бугарске и Подунавља, Браничевског краја, Косова и Метохије и данашње Македоније.

Повољан географски положај и природни услови чачанског краја одувек су утицали на стварање стабилних и густо распоређених људских насеобина.³² У Чачанској котлини укрштали су се важни комуникацијски и трговачки путеви који су повезивали западни Балкан и Приморје са Подунављем и централним деловима Балкана. Ти путеви су познати још из античког периода и коришћени су и током средњег века. Пошто на овом простору није потврђено постојање радионице за израду накита, може се претпоставити да је ово прстење доспело у наш крај трговачким путевима.

28 | Емина Зечевић, н. д., 115, кат. 93.

29 | Марија Бајаловић Хаџи-Пешић, н. д., 110-111.

30 | Бранка Иванић, *Прстење српске средњовековне властеле – збирка Народног музеја у Београду*, Београд, 1998, 16.

31 | Десанка Милошевић, н. д., 13.

32 | Андрија Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, у: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак, 1993, 57-80.

Medieval Rings from the Collection of the National Museum in Cacak

National Museum in Cacak possesses 18 rings which have not been specially considered in its collection. They are accidental findings, found while carrying out agricultural or building works and which were either bought by the Museum or gifted by citizens. Three rings were found during archeological excavations.

Basic design of rings did not change much from the Classical period to the end of Middle Ages. Variations in shape were mainly conditioned by their purpose and art trend of the time, but the main shape of a ring-round link-remained. The part which was transforming was the top – crown of a ring, the part of the link which widens into a head. Ornament and composition are those elements that present the spirit of the time when the ring was created. The shape could have been unusual for the time, but decoration was closely connected with the certain period and rarely did it happen that the old forgotten ornament was revived in the same manner.

The rings analyzed here were used everyday, and the only exception was the ring which belongs to a group of rings which were used for shooting arrows (arrow rings).

Seal ring made of silver and decorated in a special technique with a stylized monogram NIKOLA KOSN, stands out from the collection. The ring is lavishly decorated on the neck and along the whole link by the ornament of geometrical floral decoration in the shape of vine leaves, while the bottom part of the link is shaped as a plastic rosette which is convex and with double interlaced ornament.

Dating of the ring was carried out according to numerous analogies and it is the time between XII and XVI centuries. We have found analogies in the regions of Podunavlje and Bulgaria, Branicevo region, Kosovo and Metohija as well as in today's Macedonia.

Marina KOTARAC

Les bagues moyenâgeuses de la collection du Musée national à Cacak

Le Musée national à Cacak, dans sa collection, possède 18 bagues qui jusqu'à présent n'ont pas été particulièrement examinées. Il s'agit de trouvailles occasionnelles, découvertes lors de l'exécution de travaux agricoles ou de travaux de construction, qui sont parvenues au musée par rachat ou en tant que cadeaux de certains habitants. Trois bagues ont été trouvées à l'occasion de fouilles archéologiques.

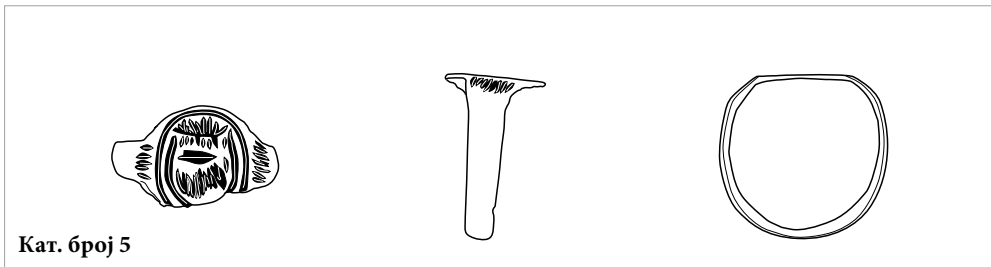
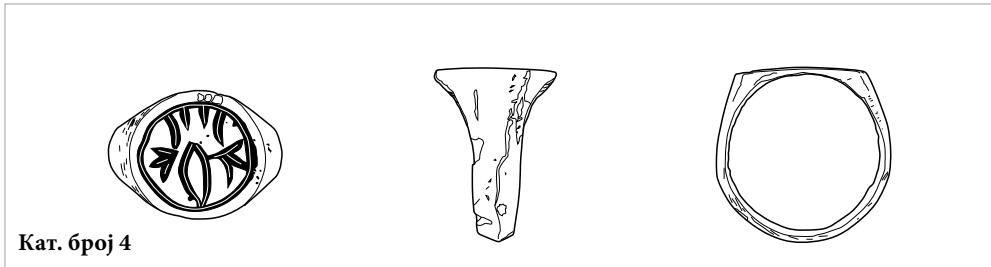
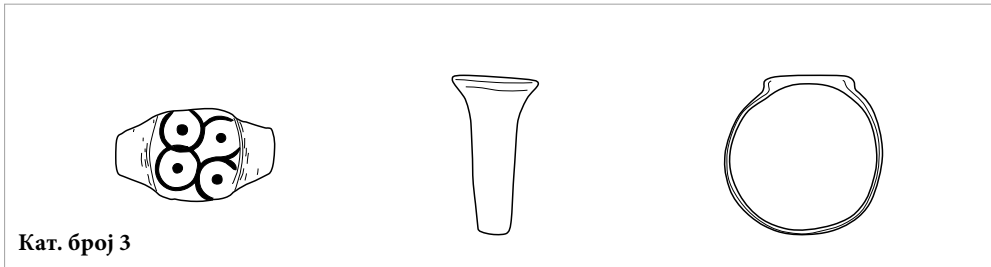
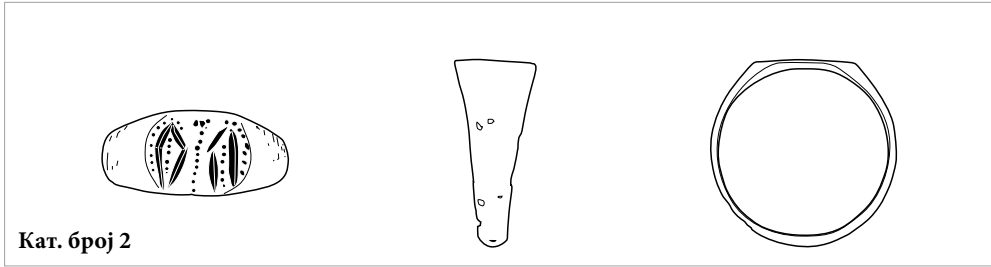
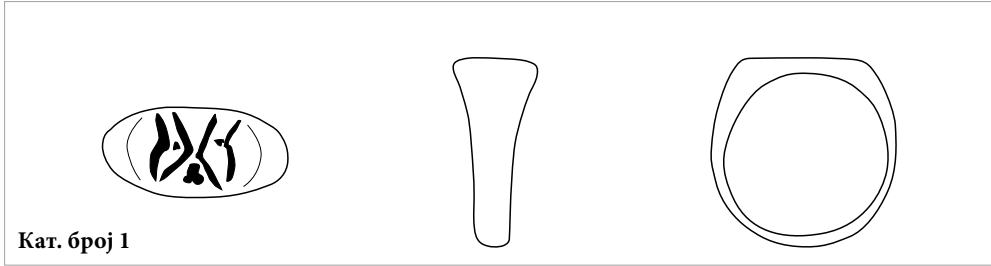
La forme élémentaire de la bague a très peu changé depuis l'Antiquité, et même jusqu'au Moyen-Âge. Les variantes dans la forme sont conditionnées par son affectation et par le mouvement artistique de ce temps, mais la forme primaire de la bague: anneau arrondi, reste la même. Ce qui change sur la bague, c'est la tête – la couronne de la bague, c'est-à-dire la partie de l'anneau qui s'élargit en la tête. L'ornement et la composition sont les éléments à travers lesquels on peut lire l'esprit du temps duquel la bague provient. Si fréquemment atypique que la forme soit pour son époque, la parure s'attache fermement à un temps précis et il arrive rarement qu'un ornement oublié depuis longtemps revive dans le même esprit.

Les bagues, ici analysées, sont utilisées dans l'usage quotidien, et la seule exception représente la bague qui appartient au type de bagues utilisé pour le décochage de la flèche (le soi-disant anneau pour l'arc).

De cette collection, il faut détacher la bague à cacheter exécutée en argent et ornée par la technique de niellure, avec le monogramme stylisé du propriétaire, NIKOLA KOSN. La bague est richement décorée sur le col et le long de l'anneau entier par un ornement d'un décor floral géométrique et par un aspect de feuilles et de vigne, et la partie inférieure de l'anneau est façonnée sous forme de rosace exécutée en plastique, convexe, dans un ornement de double entrelacement.

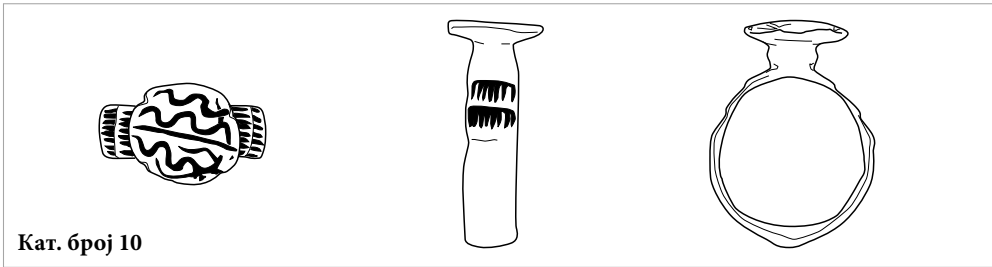
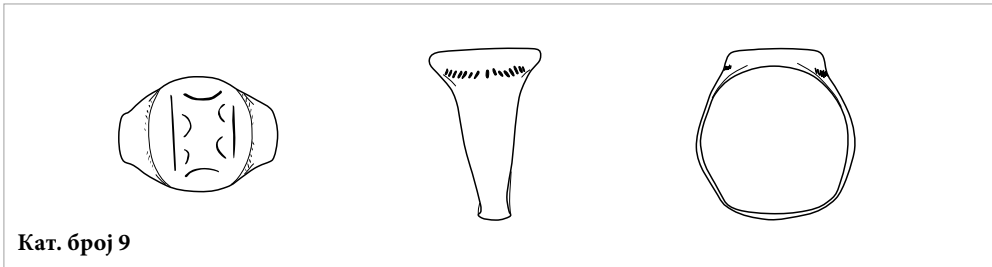
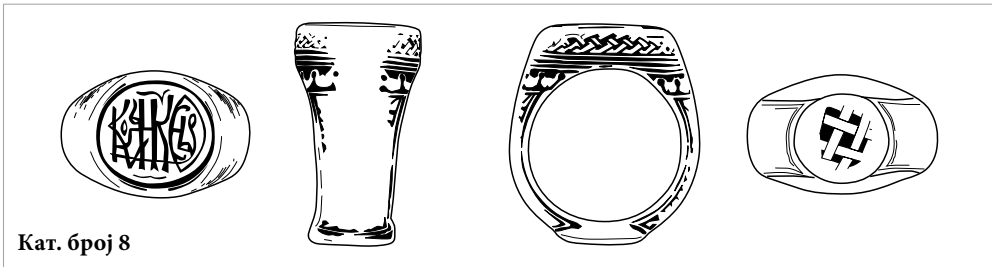
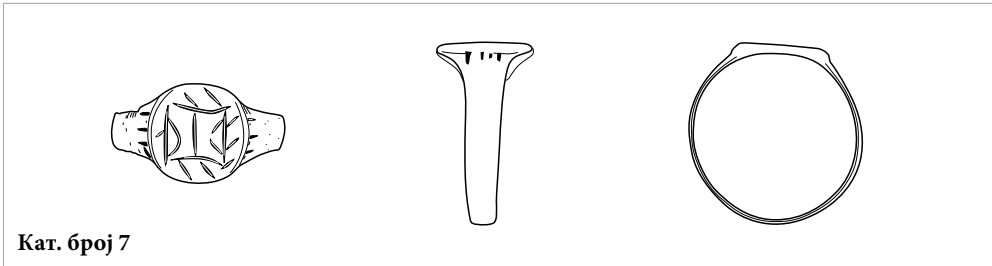
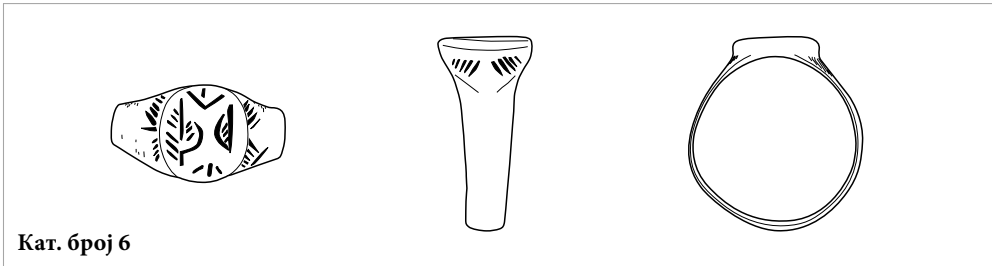
La datation des bagues a été effectuée d'après de nombreuses analogies, et temporairement est déterminé à la période du XIIème au XVIème siècle. Nous trouvons des analogies sur le territoire du Podunavlje et de la Bulgarie, de la région du Branicevo, du Kosovo et de la Metohija et de la Macédoine d'aujourd'hui.

Marina KOTARAC

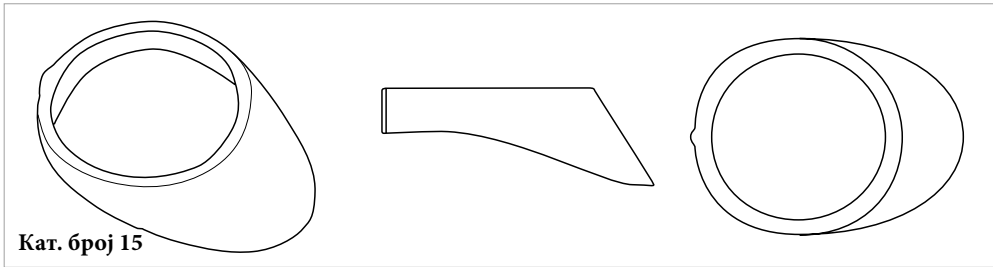
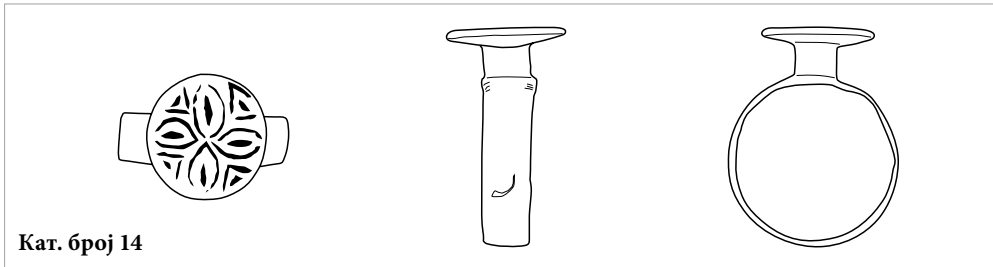
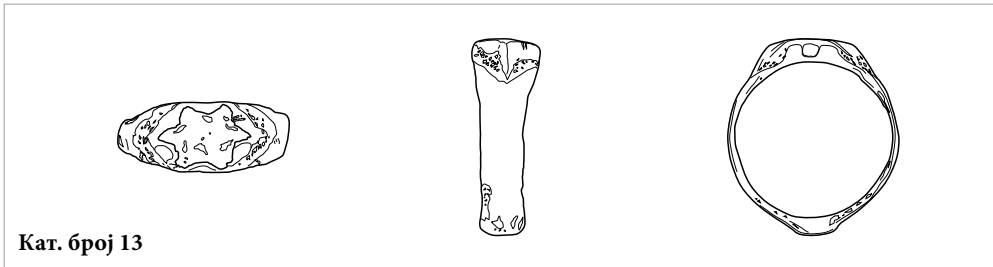
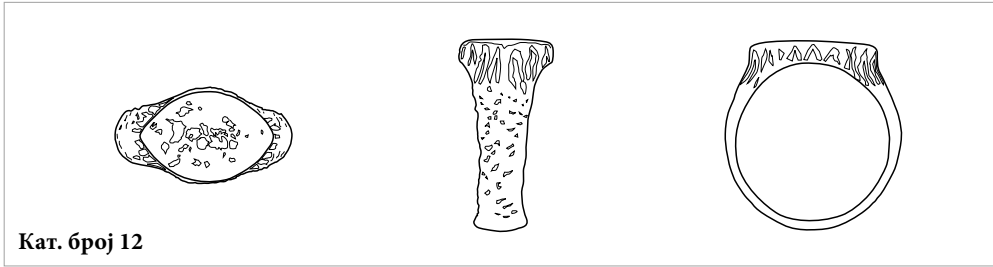
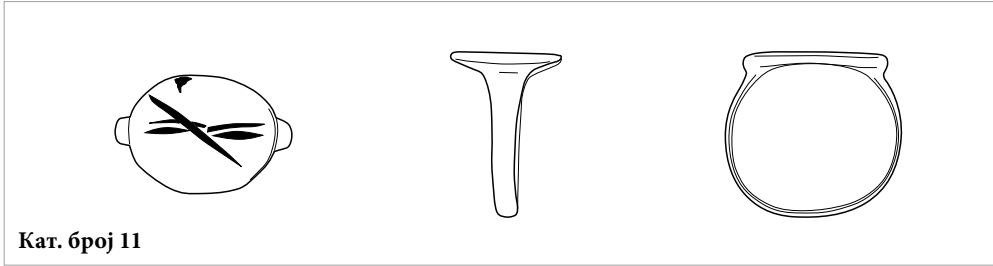

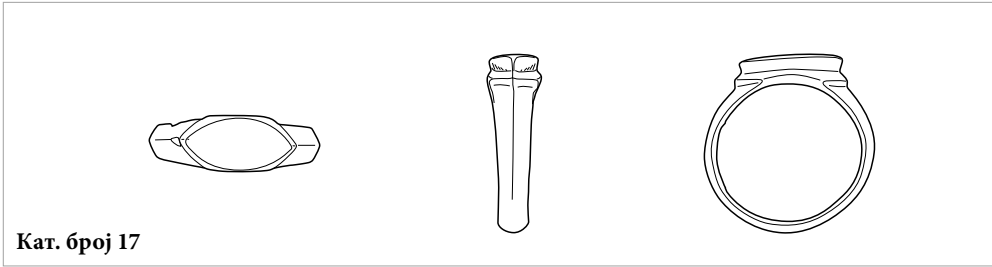
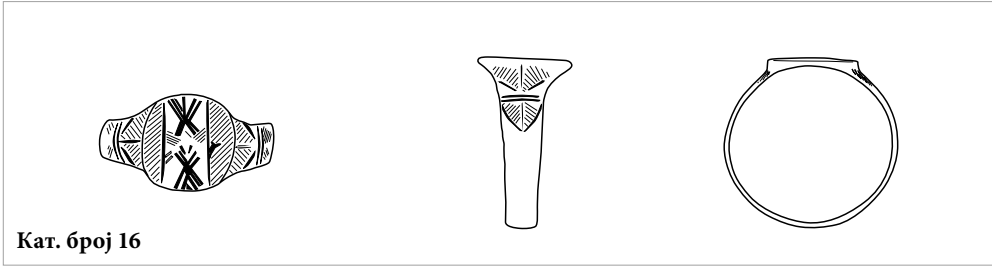
Цртежи: С. ЦИДА, дипл. инж. арх.

T. I

T. II

Радован М.
МАРИНКОВИЋ

ОДЛАЗАК ПОСЛЕДЊИХ ТУРАКА ИЗ ГОРАЧИЋА

УДК: 94(497.11)(093.3)

Апстракт: Мало је сачуваних докумената која говоре о томе када су последњи Турци (и поисламљени Срби) напустили Драгачево после Другог српског устанка 1815. године. Биће да се то одмах догодило. А да су живели у том делу Србије, сведоче топоними: Аниште, Турске кућерине, Џамија, Аџибовац...

О поседњим Турцима у драгачевским Горачићима сачувана су два документа – писма, упућена у Чачак кнезу Васи Поповићу, старешина Пожешке (Чачанске) нахије. Једно је 1823. године упутио књаз Милош Обреновић из Крагујевца, а друго 1828. српска депутација из Цариграда. У оба се помињу из Горачића одсељени Турци, а то је и тема овог рада.

Кључне речи: писмо, Турци, Срби, књаз, субаша, спахија.

Нико свестраније није проучио документа о коначном одласку Турака (или поисламљених Срба) из Драгачева после Другог српског устанка 1815. године. Зна се само где су се, негде до 1830. године, налазиле њихове куће, где ханови и гробља. На то упућују карактеристични називи појединих локалитета: Аниште, Турске кућерине, Аџибовац, у гораћичком засеоку Расовац – Џамија. Ни хроничари¹ нису брижљивије трагали за документима која сведоче о томе.

Два документа помињу последње Турке у Горачићима. Публиковао их је др Бранко Перуничкић, али без посебних објашњења, пошто је књига коју је приредио имала посве другачију намену.²

Старија документа, бар она којима се располаже, не помињу Турке у овом драгачевском селу. Истина, у једном дефтеру из XVI века пописан је Хусеин, син Радула, нови муслиман у селу Шандри (данас део засеока Расовац).³

- 1 После 1990. објављене су хронике Негришора Радослава Рада Јованчевића, Ргара Радисава Недовића, Граба Живорада Шипетића, Зеока, Пухова и Тијања Раденка Рада Поповића, Ртију Милоша Росића и Лучана и околине Радослава Рада Јованчевића. Понешто је публиковао у часописима и листовима Драгољуб М. Павловић.
- 2 Др Бранко Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815 – 1915*, I, Историјски архив, Чачак, 1968.
- 3 Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век, III, приредио Ахмед С. Аличић, Чачак, 1985, 518.

Старији памћеници⁴ приповедали су да су Турци живели у овом селу око извора Надинац подно виси Врањача на планини Јелици. Били су сурови, па им се на почетку Првог српског устанка светио мештанин Петар Петровић Пјевалица – отерао их је из села и више се никад нису вратили. По свој прилици, то су били поисламљени Срби. Западно од Врањаче, једна окомита стена назива се Џамија. По предању, ту су своју богомољу градили поисламљени Срби, али ју је срушио хајдучки харамбаша (у Карађорђевој устанку војвода) Новак Бошковић–Петковић, познатији по имену Новачић из Горачића.⁵ Око једног километра јужније, на потесу Прогони, дуго су чувани нишани – турски (или муслимански) надгробни споменици⁶, што је потврда више да су се недалеко налазиле турске (муслиманске) куће, али није јасно када. Приповеда се, такође, да су данашњи Терзићи у Горачићима били чипчије Турака Терзића, од којих су и презиме узели. Помиње се и мања турска насеобина на потесу Черговиште где је, поред осталих, у време дизања Хаџи–Проданове буне 1814. године у Трнави, живео и неки Зенил–спахија.⁷ На старом караванском путу од Чачка према Моравичком Старом Влаху, приповеда се, налазила су се два турска хана: један тамо где је данас Драшковића ме’ана у Горачићима, а други код данашњих кућа Зоћевића у Рогачи (сама граница према Горачићима), где је било „турско гробље”, у које су до 1905. године, када су се одселили у Чачак и Гучу, сахрањивали покојници из реда Цигана (Рома).⁸

Ако се анализирају народна предања, произилази да су на више места у Горачићима живели Турци (или поисламљени Срби) у XVII, XVIII и почетком XIX века. Ово потврђују два писма, која је публикувао др Перуничкић. Оба су упућена Василију – Васи Поповићу, кнезу Пожешке (Чачанске) нахије.

Прво је писано у Крагујевцу:

„Љубезни мој Васо!

С писмом наше лесковачкога дошао је овај братанац убившег се Мехмеда субаше у Горачићима, који молио ме је да од чачанског муслима извадим коња и све протче ствари учијеног (свакако треба – убијеног) Мехмеда, које муслим је задржао био, и предам братаницу овом Мухамедовом. Ето ја шаљем истог

4 | Казивања старих Горачанаца (Милана Терзића Кубура, Илије Главоњића, Милована Јоксимовића и Рада Петковића) забележио је аутор овог рада 1968. године. Казивачи више нису међу живима.

5 | Ника – Никола Стојић, Радован М. Маринковић, Зоран Маринковић, Драгачевци под барјаком војводе Карађорђа и Милоша Обреновића, Графика Јуреш, Чачак, 204, 65 – 67.

6 | Када је аутор овог рада на том имању, после 1975. градио кућу за одмор, мајка Борика му је саветовала да објекат не подиже на месту где су се налазили „турски гробови”.

7 | Исто 5, 15.

8 | Гробље је напуштено и запуштено.

братанца с момком моим Станком к вама и препоручујем вам да одузмете од муселима све ствари Мемедове и предате братанцу његовом Мили. Коња, ако не буде Муселим одозго јоште довео, узмите његова сопствена коња за оног Мемедовог из кошаре и предајте сроднику овом без сваког даљег извиненија, а тако и све протче ствари до копче једне покупите и предајте овом.

При том сазовите све сељане горачићке и заповедите им строго да оставши десетак Мехмедов при њима до зрна једног све овом братанцу његовог издаду, без сваког противленија, за које и Станка тамо шаљем да вам у том од помоћи буде. Станка пошљите с момком вашим у речено село, да настану десетак истерати.

№ 2027
У Крагојевцу
21. августа 1823.

Остајем вам доброжелателни
Милош Обреновић
сербскиј књаз”⁹

Из писма се разабера да 1823. године у Горачићима није више било Турака Терзића. Бар потомака субаше Мехмеда, који је, из непознатих разлога, извршио самоубиство, а није оставио мушких потомака. Његов наследник Мила очито није више живео у овом селу.

Друго писмо је из Цариграда упућено кнезу Васи Поповићу:

„Благодарениј господару Васо!

Зенил горачићски спахија, налазећи се овди у егзерциру, труди се јеште једно село, од брата му оставше, закупити, и надам се¹⁰ да ће му скоро решеније по жељи његовој изићи. Он је приправио и има у готовости код себе три кесе пара. Још би му, вели, требало 2.000 гроша. Зато, он је доходио к нама и моли се да би ми вама, као његову доброму пријатељу, писали, и од његове стране молили, да му исходатејствујете у јего сијатељства да саопштите овдашњој депутацији, ако би реченому спахији потребовало ове две хиљаде гроша, да му може дати, и то на име свои тамошњи села¹¹, иште овај спахија да му се даду ове двије хиљаде гроша. Ми немогавши се отрести њега, пишемо вама, а после како ви учините. Само молимо одговорите нам, какав ћемо му одговор дати, јер ће нам опет за ово долазити и досађивати. В потчем остајемо вас љубезно поздрављати, и јесмо –

У Цариграду
9. априлија 1828. года

Ваши покорни
Депутати народа српскога

9 Исто 2, 78.

10 Није јасно о којим се селима ради: Рогачи, Губеревцима, Грабу или Живици.

11 Није утврђено о којим се селима ради.

*Кнез Симић јавиће устмено јего књажескому сијатељству за реченога Зенел спахију.*¹²

Из писма се не види презиме овог спахије. Смела је претпоставка, мада је не треба ни одбацити, да оно гласи – Терзић. Битније је, из овог документа, нешто друго: Зенел – спахија те 1828. године није више живео у Горачићима. Из писма се може закључити да је овај спахија намеравао да закупи неко драгачевско село, али се на крају уочава нешто посве друго – он, заправо, тражи новац за неку куповину имања „на име свои тамошњи села” (драгачевских). Не знамо која су то села.

Нисмо нашли документа из којих би се видело да је удовољено молби (захтеву) Зенел – субаше коме је, уочава се из писма, припадало више драгачевских села, а не само Горачићи.

Више у Горачићима нема ничега што би као остатак материјалне културе, сведочило живљење Турака (Срба муслимана) у том делу Драгачева.

*
* * *

Документа која публикујемо, као и објашњења у вези са њима, свакако могу добро доћи будућим хроничарима Горачића, једног од највећих и најмноگوљуднијих драгачевских села. Али, овај рад има још један циљ: да подстакне историчаре и друге истраживаче како би расветлили нешто што је мало истражено – када су и под којим околностима Турци и са њима поисламљени Срби коначно напустили подручје читаве западне, и не само западне Србије.

ТУМАЧ РЕЧИ:

Депутација – посланство; **егзерцир** – војно вежбање; **исходатејствовати** – издејствовати, добити; **јего** – његов; **муселим** – највећи полицијски орган у нахији; **примићур** – старешина села; **протче** – остале; **сијатељство** – овде: светлост, господар; **спахија** – велики поседник, велепоседник, поседник спахилука, тимара, који у случају рата има обавезу да иде у војску као коњаник; **субаша** – надзорник имања, који убира агинске приходе са читлука (десетак, а себи оставља десети део десетка); **устмено** – усмено; **чивчија** – кмет, сељак на агинској или беговској земљи, а **читлук (чифлук)** – феудални посед, с тим што је **читлук** – **сахибија** господар читлука (ага, бег).

Leaving of the Remaining Turks from Goracici

There are few preserved documents about the time and way the last remaining Turks (and Islamized Serbs) left Dragacevo, a region in West Serbia, after the Second Serbian Uprising in 1815. It happened that year and in the following years, for sure. Numerous toponyms testify that they used to live in this part of Serbia: Aniste, Turske kucerine (Turkish big houses), Dzamija (mosque), Turcinovac, Adzibovac, ...

However, there are two documents about the last Turks in Dragacevo Goracici – letters sent to Cacak to Duke Vasa Popovic, chief of Pozega (Cacak) region. One letter was sent by Duke Milos Obrenovic from Kragujevac in 1823, while the second one was sent by Serbian delegation from Carigrad (Istanbul) in 1828. In both letters Turks who left Goracici were mentioned by names, and that is the topic of this work.

RADOVAN M. MARINKOVIC

Le départ des derniers Turcs de Goracici

Peu de documents sont conservés sur le fait quand et comment les derniers Turcs (et les Serbes convertis à l'islam) quittèrent le Dragacevo, région dans l'ouest de la Serbie, après la Deuxième Insurrection serbe en 1815. Selon toute vraisemblance, cela se déroula cette année-là et au cours des années suivantes. Et, du fait qu'il vécut aussi dans cette partie de la Serbie témoignent de nombreux toponymes: Aniste, Turske kucerine (Bâtisses turques), Dzamija (Mosquée), Turcinovac, Adzibovac...

À propos des derniers Turcs de Goracici du Dragacevo sont conservés deux documents – des lettres, adressées à Cacak au prince Vasa Popovic, le préposé du district de Pozega (celle qui est près de Cacak). L'une fut adressée en 1823 de Kragujevac par le prince Milos Obrenovic et la seconde en 1828 de Constantinople par la députation serbe, qui résida là-bas. Dans les deux lettres nominalement sont mentionnés les Turcs délogés de Goracici, ce qui est justement le thème de ce travail.

Radovan M. MARINKOVIC

Марија
ОРБОВИЋ

ВЕСЕЛИН МИЛИКИЋ У СЕЋАЊИМА САВРЕМЕНИКА

УДК: 929:Миликић В.(093.3)

Апстракт: У раду су, кроз сећања његових савременика Драгомира Иконића, Милорада Протића и Синише Пауновића, приказани лик и дело Веселина Миликића, председника чачанске општине од 1906. до 1914. године. Као истакнути члан Радикалне странке и народни посланик, активно је учествовао у политичком животу Чачка и Србије, а као први грађанин овог града оставио је неизбрисив траг у његовом преображају у модерну варош.

Кључне речи: Градски бедем, Гимназија, болница, касарна, кланица, железничка станица, Соколски дом, водовод

У прошлости Чачка истакнуто место заузима Веселин Миликић, не само као цењен и предузимљив председник општине, већ и као човек кога су, према записима савременика, красиле многе врлине. Као истакнути радикал, не само у Чачку и околини, биран је више пута за народног посланика, а према сачуваним документима¹ активно је учествовао и у чачанском привредном и друштвеном животу. Допринео је оснивању *Чачанске задруге за међусобно помагање и штедњу* и био члан њене управе, председавао *Чачанском занатлиском задругом*, био заменик председника *Извозничког еснафа*, председник управе *Рудничко-занатлиског болесничког фонда*, један од потпредседника *Кола јачача „Кнез Михаило”* за Руднички округ, а обављао је и друге функције.

О значају Миликићевог рада највише сведоче његова дела која и данас представљају тековине од изузетне важности за овај град. Пре свега, то су градски бедем, незаменљив у одбрани од могућих поплава, зграде Гимназије, болнице, касарне, кланице, железничке станице (порушена за време Првог светског рата), Соколског дома, пут до Гуче преко Карауле и Граба, припреме за изградњу водовода. Визионарски се залагао да се прибаве пројекти који ће задовољити потребе грађана и у даљој будућности, без обзира на чињеницу да је таква градња и скупа и неизвесна. Захваљујући таквом раду остао је упамћен до данас.

1 | Бранко Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, књ. 2, Чачак, 1969.

О личности Веселина Миликића писао је Драгомир Иконић² 1933. године, истичући његове моралне квалитете:

„Он није много говорио, али и кад би шта рекао, осећало се да иза његових речи стоји човек. То није био газда каквог моћног завода ни материално толико снажан да би људе могао новцем држати око себе. У том погледу, било их је кудикако јачих од њега, али ниједан од његових другова није имао толико саосећања према боловима слабог и нејаког, нити је умео пренебрећи више своје интересе да би другом помогао као он. Ако је волео понижене и неуке, он је као ретко ко ценио образоване и школоване.

У малим срединама, свет је често склон да на школу и чиновника попреко гледа. Једно време, и Чачак је у том погледу био необично место. Али, ако је било човека који је ваљане службенике умео примати и с народом зближавати то је био Миликић. И данас се његова имена с поштовањем сећа све што је, без разлике странака, служило у Чачку као чиновник.

У јавном животу скромност и способност да се живи просто и присебно јесте једна од првих врлина. Она штити човека од опаких искушења, лакоисленог задуживања и излишности за паром. Што је човек скромнији, то је и независнији. С том особином је Веселин Миликић могао одолети корупцији и оставити успомену једног поштеног и самосталног човека.

Страначки живот често заслепи људе и од њих створи окореле партизане. Туђе се мишљење не поштује и противнику ништа не признаје. Од те мане овај човек није патио. Од странке он није никад ништа за себе тражио, нити је опет за влашћу марио. У партиском гоњењу гледао је неку врсту племените утакмице за добро целе заједнице. Тако ће се ваљда и разумети оно поверење које је и најљућем противнику уливао. Ако иде у народну скупштину, Чачак је неподељено веровао да у Веселину Миликићу шаље у Београд човека кога неће у уверењу поколебати ни зајмови, ни изгледи на концесије, ни стисци министарских руку, ни вечери партиских првака; ако је реч о општини, противник је могао изгубити битку, али би у души дубоко осећао да тешко општинско бремене пада на плећа једног озбиљног и снажног човека, способног да га носи без роптања и изгледа на ма какву личну корист или добит.

Народ је у два маха слао овог трезвеног и честитог човека у народну скупштину. Сматран за поуздана и срчана човека, био је једини од својих

2 Драгомир Иконић (Чачак, 1883 – Београд, 1957) студирао је педагогију и психологију у Цириху, где је и докторирао. Бавио се педагошким радом, али и политиком, при чему је прешао пут од учешћа у оснивању левичарске Републиканске странке до профашистичке деснице, поставши министар у влади Цветковић–Мачек. Најважније Иконићево дело, поред преведених књига са енглеског и француског језика из области историје дипломатије и социологије, сигурно је часопис „La Patrie Serbe” који је покренуо и уређивао у Паризу од 1916. до 1918. године. Часопис је, објављивањем прилога великог броја српских и француских познатих писаца и научника, имао намену бољег међусобног упознавања двеју традиција, култура и уметности.

другова у Чачку посвећен у заверу од 29. маја. Учествовао је у избору „Женевског грађанина” за Краља Србије и, с протом Миланом Ђурићем, имао озбиљних националних задатака у новопазарском санџаку. Али, највећи део времена провео је као претседник општине чачанске. Веселин Миликић је имао смисла за питања комуналне политике као и воље да се за њих залаже. Мале и неразвијене општине, без јачих избора стоје често пред великим тешкоћама. Али Миликић је умео да савлађује ове тешкоће присебним и разумним одушевљењем, као и решеношћу да у свом послу иде право. Из његова доба је остало много ствари које су мудро решене.”³

У Легату Синеше Пауновића у Градској библиотеци у Чачку, у обимној архивској грађи, чува се и рукопис Милорада З. Протића⁴ који садржи сећање на време његовог службовања у Чачку (од 1894. до 1914. године), када је пријатељевао и блиско сарађивао са Веселином Миликићем, трговцем, али и истакнутим радикалом, народним послаником и председником општине. Своја сећања на тај период написао је 1949. године у Краљеву, где је пензионерске дане проводио у тражењу Миликићевог сина Ђорђа.

Иако не садржи потпуне и прецизне податке, као и сва сећања, текст је занимљив зато што омогућује читаоцу да сагледа личност и дело Веселина Миликића из посебног угла, из сећања пријатеља, са којим је непосредно договарао и заједно са њим извршавао скоро све своје замисли на којима почива развој модерног Чачка.

Веселин И. Миликић

„Рођен је у Властелици⁵ среза Драгачевског – горње драгачево. Драгачевски срез од Гуче уз реку Белицу зове се горње драгачево⁶, а од Гуче низ Белицу доње Драгачево.

- 3 Драгомир Иконић, *Веселин Милекић*, Чачански глас бр. 26, 25. јуни 1933, 1–2.
- 4 Грађевински инжењер Милорад З. Протић рођен је 23. марта 1871. године у Цветкама код Краљева. После завршене основне школе у родном месту и гимназије у Чачку и Крагујевцу, школовање наставља на Великој школи у Београду (1889–1893), где је студирао грађевинску технику и био међу најбољим студентима. Најдуже је службовао у Чачку, где је као шеф грађевинског одсека Округног начелства руководио изградњом пута кроз Овчарско-кабларску клисуру, био надзорник градње касарне, хотела „Крен”, болнице и других грађевина у Чачку. Градио је и ван Чачка. Најзначајнија његова грађевина је зграда Народног позоришта у Скопљу (1932), након чије израде је отишао у пензију. Умро је 3. октобра 1954. године у Краљеву. Његова сећања на стари Чачак приредио је Милутин Јаковљевић у Изворнику, бр 3, Чачак, 1986, 29-41.
- 5 Веселин Миликић је рођен у Брезовицама 5. маја 1859. године од оца Илије и мајке Круне. У Брезовице су Миликићи досељени из села Штавал код Сјенице.
- 6 Текст Милорада Протића наведен је у изворном облику, без правописних и граматичких исправљања.

По свршеној основној школи у Каони, дошао је у Чачак и ступио, код свога стрица Марка Миликића⁷ бакалина као шегрт. Марко га је пазио као своје дете, јер је Веса, како су га прозвали, био добар, послушан, вредан, марљив, а штогод му је било дато у рад тачно је и добро извршавао.

Када сам био ђак у нижој гимназији у Чачку упознао сам се са тадањим калфом Весом. Ми смо се тако спријатељили, да смо свако јутро доручковали заједно, купивши код пекара кајмака чане лепиње, па одневши код Весе заједно јели када је био пост Веса је у посне лепиње сипао зејтин. Завршивши нижу гимназију 1886 год[ине] у Чачку одем на даље школовање у Крагујевац и Београд где сам завршио технику 1893 год[ине]. За сво ово време нисам се виђао са Весом, па га и заборавио. Дошав у Чачак 1894 као подинжињер, једног дана приђе мом столу у кафани човек висок око 1,90 m правилно развијен, крупан, танких бркова и обријан, па ми рече да ли ме познајете. Загледах се у њега, слегох раменима и рекох, немогу да се сетим. Он ће рећи, ја сам Веса, што је био калфа код Марка Миликића. Од тада па до његове погибије, када сам био у Чачку а не на путу свако јутро пили смо заједно кафу. Он отворивши дућан чекао ме је да дођем, па да идемо на кафу. Пијући кафу разговарали смо о општим стварима, политици, а када је бивао председник општине Чачанске или посланик за Чачак, онда и о потребама Чачка и околине. Када је био на тим положајима, увек је се за потребе вароши саветовао, не само са једним стручним лицем већ је тражио мишљења од више лица и по најбољим мишљењима стручњака приступао је извршењу појединих радова. Како је био благе и тихе нарафи, опхођења пријатног и пријатељског, то су га политички противници у неким општим и корисним питањима помагали више него његови пријатељи радикали. Веса је по политици био јак радикал, али не застрањен, него је увек био праведан и правилно оцењивао све о чему би се говорило и радило. Иако је негодовао на оне личности које би мењали политичке боје рекавши разуверио сам се у тој и тој партији, па стога прелазим у ту и ту партију, као што је неко био, као младић социјалиста, па радикал, потом самосталац или напредњак, либерал па најпосле републиканац, користећи се партијом, долазио до министарских положаја. Он је такве личности називао политичке шићарџије и некарактерни људи.

У Чачку је најпре постојао један новчани либерални завод „Чачанска штедионица” која је давала новац на менице само својим политичким људима, а када је постала радикална партија, штедионица је се држала политичке дисциплине и радикали нису могли као одпадници добити зајам. Из тога узрока, а даби помогли народ у финансиском погледу Веса са Сретеном Гогићем, прозваним Папа, образовали су новчани завод под именом „Чачанска задруга”⁸

7 Марко Миликић (1845–1890) је био угледан и честит трговац, учесник Јаворског рата 1876. године, где се спријатељио са др Јарославом Кужељом, коме је био кум приликом преласка у православну веру и венчања са Милевом, кћерком свештеника Сретена Поповића (1. маја 1877). Имао је бројну породицу, четири сина и четири кћери, међу којима и Косару, касније мајку Бранка В. Радичевића. Живот је окончао самоубиством трећег дана Божића 1890. године, пошто је открио да му је украдена уштеђевина коју је чувао за мираз својим кћерима.

Папа је био до своје смрти председник задруге и главни руковаоц њен. Како је Папа био кафеџија, то сељаци дошав у кафану да га моле да им одобри зајам па салете на њега да пије ракију. Како није волео ракију а није се могао отети од части, он запржи воду шећером, суне у флашу, па када му непомогне отимање од части он ће викнути момка, дијете, дајде једну чашицу од оне моје ракије, а ту чашицу наплаћивао је само и увек 0,05 дин онда звани марјаш.

Године 1893, када су о Божићу либерали са војском отимали општину Горачићеву у срезу Драгачевском – горње драгачево, тада је погинуло од војске у општинској судници више сељака, који су чували зграду да у њу неуту либерали и неузму власт у своје руке јер до тада била радикална управа у Општини. Тада је Веса предложио радикалној странки да се прикупи новац за подизање споменика изгинулим људима, а Веса је био благајник све до подигнућа споменика и даље, на претекавшем новцу, до његове погибије.

Веса целог свог живота није био богаташ, сем мале куће и магазе, целог свог живота није имао другог имања. За дућан у коме је први пут почео да ради до погибије, плаћао је кирију и поред његове најбоље воље, није га могао купити. На моје наваљивање, да подигне кућу на место старе, једва је се решио, а можда се и задужио за подизање исте. Стара кућа била је ниска и већ дотрајала, па и није била за становање, па му ја рекох, ако нећеш због тебе, а ти подигни кућу због деце, немој их упропашћавати са том кућом. Како је необично волео своју децу⁹, полагао на њихово здравље, образовање и живот, једног дана рече ми изради ми план за кућу ја се реших са женом, да те послушамо. Пошто сам му израдио план водио надзор на извршењу па када је кућа била и уселио се, рече ми добро си урадио да подигнем ову кућу¹⁰ па се иста допада и Министру Јоци.

- 8 | Чачанска задруга за међусобно помагање и штедњу основана је 1892. године, а Веселин Миликић је био члан Управног одбора.
- 9 | Веселин Миликић је имао шесторо деце – Илију (?), Јелицу (4.5.1894 – ?), Михаила (3. 8.1898 – 16. 7.1936), Емилију (13. 11. 1900 – ?), Ђорђа (20. 7. 1903 – 19. 7. 1982) и Александра (1912 – ?). Илија и Александар су постали високи државни чиновници, а Михаило и Ђорђе судије и адвокати. Други светски рат преживео је само Ђорђе, иако је са Илијом и Александром због англофилства био затворен у Бањичком логору, где су му браћа убијена, а он био интерниран у Маутхаузен. По повратку из заробљеништва у Београд, не могавши да се запосли, отишао је у Париз, где је и умро. У чачанском политичком животу имао је удела једино Михаило, тако што је као студент уређивао 1922. године лист „За слободу”, који је због левичарске оријентације убрзо забрањен. Михаило је умро у Београду пред Други светски рат, тако да Веселин Миликић данас има потомака само по женској линији.
- 10 | Некадашња Миликићева кућа постоји и данас у Обилићевој улици бр. 7. Миле Мојсиловић забележио је сећање Нате Цвијовић у књизи *Само један је твој град*, Чачак, 1995, 273–274: „У његовој кући живело се на ’високој ноzi’. Деца су се школовала, два сина и у иностранству. У кући су прављене вечерње седељке у стилу банкета и домаћих балова. Ту је долазио онај прави чачански ’крем’ младих, па и старијих. Кроз прозор би допирали звуци музике, или песма, тиха, али лепа и тада савремена – градске песме и игре. Њихова кућа била је одмах на почетку Гробљанског сокака, односно Обилићеве. То су касније купили Кубуровићи. Кућа масивна, доста одељења, а у дворишту магацини, магара и помоћне зграде.”

Морава више Чачка код чачанског Кошутњака односила је своју десну обалу, неколико пута односила је и окр[ужни] пут Чачак–Пожега–Ужице. Онда су постојали и окружни одбори а председник окружног одбора био је Ранко Тајисић – трибун. Како је поред горње штете, претила опасност да Морава зађе за леђа Чачку па и обиђе га долином, којом је некада текла јездинска река пре њеног регулисања. Окр[ужни] одбор реши да се Морава регулише и даде јој нов правац. Предрачунске цене, за ту регулацију, биле су ниске. Поред тога ондашњи полуписмени предузимачи бојали су се, да велика вода, када падну кише или се отопи снег не однесе им радове, јер је сво земљиште куда прокоп пролази било у речном наносу, па нису ни хтели узимати тај посао. Председник окр[ужног] одбора салети Весу да он узме тај посао и он на то наваљивање пристане. Када сам ја дошао у Чачак као подинжињер, он је завршавао тај посао. Као помагач у том раду долазио му је са времена на време али ретко, предузимач из Пожеге Гаја Ђенић, кога смо доцније прозвали предузимач од тврдог материјала, јер је био крупан и здепаст. По свршеном послу, Веселин рече, да га је у томе послу финансирао његов пријатељ Лука Васиќић, па додаде ја мислим да ти познајеш Луку. Сећаш ли се као ђак, да је један босанац имао кочије са арњевима и два мала коња, да је ишао у тесним чакширама и гуњчету, да је кочијашећи и коцкајући се обишао целу земљу и тако рећи није нигде био сталан. Ја рекох па тоје Жуја. Он продужи, једног дана дође ми у дућан и нешто мало пазари после мањег разговора, он поче чешће долазити код мене на разговор. Пошто смо се добро упознали, ја му рекох, богати Лука што ти неби оставио кочијашлук и коцку па се прихватио неког озбиљног посла, када си вредан и окретан. Једног дана дође и рече ми, ја се реших да напустим досадањи рад, имам нешто пара, па ћу да почнем касапљук, али да ме и ти помогеш, јер те ја сматрам за мога пријатеља. Касапски посао иде му добро и поред тога гаји свиње и волове па по неку партију отера у Пешту. Сада је доброг стања има кућу и лепо имање, а и наш је добар радикал.

Када је Веса био први пут изабран за председника општине рече ми, прва ми је брига, да подигнем кланицу. Она шупа коју називљу кланицом оно је легло заразе, стога изради план за кланицу али нешто модерно, па ћу планове и предрачун да поднесем одбору на решење, када се буде решавао буџет, да ми у буџет унесу потребну суму. Набавивши разна немачка дела за кланицу, израдим план у коме је одвојено оделење за клање рогате стоке – преживара и одвојено оделење за клање и прераду свиња. Канализација за одвод нечистоће у Мораву. Пумпе на сисање и потискивање са цревима, да се сваки кут кланице може опрати. Када је тај план изнео одбору на решење, неки његови једномишљеници – радикали казали су му тоје луксуз за Чачак, него дај нешто јефтиније. Тада су његови политички противници казали, то није луксуз то је нама неопходно потребно и унесу у буџет подизање кланице. Од тада су, његови политички противници увек били за његове предлоге, када је он подносио за уређење вароши.

Када је год била опасност за Чачак, да за посланика народне скупштине, изгубе радикали, онда су радикали терали Весу, да се прими посланика, јер

су политички противници, гласали за њега, знајући да ће он да ради за добро Чачка. Тако је Веса у Чачку када је била опасност за председника општине, давао оставку на посланички мандат, а када је била опасност да Чачак – радикали изгубе посланика давао оставку на председнички положај, а политички противници гласали су за њега.

Једно јутро на кафи рече ми, наше гробље је препуњено и већ немамо где да сарањујемо мртве. Изabraо сам оно имање више гробља, да га снимим и израдим ми план али модерног гробља¹¹, са гробницама за продају богатима и парцелама за сиротињу. У истоме да буде и војничко гробље одвојено. Када сам снимим имање, израдим пут – стазе у гробљу у серпентинама пошто је се ишло узбрдо, између серпентина учртај парцеле а у угловима серпентина – кривинама одредим места за гробнице. Изневши тај план пред одбор одобре му потребну суму за куповину тог имања. Он је после погибије укопат на врху тог имања.

Када је год[ине] 1915 окупирана Србија, нестао је регулациони план вароши Чачка и план гробља. После ослобођења Србије 1918 год[ине] инжињер који је остао у Чачку за време окупације у другој половини 1919 предаје Начелству Чачанском регулациони план Чачка а доцније у трпезарији чачанског гробља, налази се план гробља са потписом тог инжињера у коме је пут учртај као у првом плану. Серпентине нису заокружене већ означене правим линијама.

При кафи рече ми, треба да идемо на пут Жежевица – Каона, на том путу у селу Рајцу има стена на којој постоји пут, а куда неможе зими ни пешак проћи преко леда, а о колима и саоницама нема говора. Треба људима тог краја помоћи, да се несатру они и стока. Поред тога тај пут треба и Чачку, јер би се повећао довоз дрва и дрва би била јефтинија. Одредивши му дан за излазак, дођем са колима око 5 сати ујутру пред његов дућан, када пописмо кафу ја му рекох припази на коња, да ја идем до касапина да узмем меса за ручак, а леба и вина ваљда ћемо наћи у рајачкој меани. Он ми одговори: Каја, жена његова све је спремила и ено је корпа пуна у дућану. Када му ја рекох, да платим шта има он одговори ти да платиш, а ко ће се мучити по оним стенама и ко ме вози бесплатно, а поред тога ти помажеш општу ствар. Обележивши трасу и снимивши терен израдим план и предрачун за израду тог дела пута, која је варијанта била у кречној стени. Он поради код Начелника среза трнавског, да се добије потребан новац за израду пута. Када је почет рад преко предузимача, по његовом захтеву ја сам био надзорни инжињер. Када год сам полазио на пут и он је ишао самном, носивши пуну корпу јела и пића недајући да му ма шта платим. Када је био просечен и готов сељаци су га благосиљали, а неки који су га виђали самном на путу прозваше тај пут „Весин пут”.

Једном приликом на кафи, рече ми, ти си ишао за Гучу, да се дође у Гучу мора се ићи преко Јелице – Горачића и Велеса до Белице, путем за Ивањицу па сићи

11 | Према сведочењу Илије Кривачића „Чачанска општина [1909. године] одмах уз Чач. старо гробље одкупила је за 4.000 дин. земљиште за Ново Гробље, али у овој години није се нико копао – сахрањивао јер небеше јошт уређено ни парцелисано.” (Изворник, бр. 1, Чачак, 1984, 34)

низ Белицу у Гучу. Добро би било, када би се пут просеко преко Карауле и Граба до Гуче¹², тим би путем, који би био бољи и равнији од садањег, сав саобраћај са Ивањицом ишао њиме, а драгачевцима тога краја био би олакшан долазак у Чачак на пијацу. Ја му обећам да ћу са инжињером Живком Радовићем изаћи на тај пут и дати Жики да трасује део кроз драгачевски срез. Уговоримо дан изласка и он позове из Гуче Андрију Протића посланика драгачевског и Јанка Ерића, трговца из Чачка да тог дана и они буду са нама. Како је тада био снег на Јелици висок 1 m, када је видео да тешко се иде по снегу, он ће рећи, оставимо тај посао док се снег не отопи, када се чекало толико времена за тај пут, да још мало причекамо, а да људи не пропадају. Ја доцније у срезу трнавском обележим трасу и снимим терен – стене и израдим план за просецање пута и за камени пропуст преко једног јалака¹³, а Жика обележи трасу у срезу драгачевском. То приступи се изради пута у срезу трнавском преко предузимача, а у срезу драгачевском кулуком под надзором начелника среза Саве Јел. Јовановића, коме је кулук туцао камен за насипање пута. Овом капетану драгачевци су испевали песму „Драгачево попанула тама од злогласног Саве капетана”, као што су и Гужани певали Скендер капетану.

Како је пут у срезу трнавском пролазио кроз шуму Јанка Ерића, коме Веса није дао да тражи оштету, сељаци назваше Јанков пут, а Јанко је од овог пута [имао користи] као и Чачак, јер је њиме долазила већа количина дрва, шљива за Јанкову пекмезару и за Чачак као и остале робе.

На кафи рече ми Веса, да образујемо „Соколско друштво”, у исто да упишемо за чланове нашу децу и да подигнемо соколски дом¹⁴. План за соколски дом он даде да изради општински инжињер, Чех, кога је општина узела за извршење општинских радова на предлог Весин. Немавши довољно новца за Соколски дом, а како је се продавала грађа са старе основне школе, која је порушена због подизања гимназије, Веса одкупи стару грађу за рачун Соколског дома и тако се у Чачку подиже први соколски дом у Србији.

Како је између Чачка и доцније подигнуте жељезничке станице било старо корито моравско, звано Лупњача, у које се је бацало ђубре варошко то Веса предложи одбору да и то корито наспе, које одбор усвоји и одобри му да нађе општина инжињера за тај посао и друге. Тада он узме Чеха инжињера, који снимии старо корито моравско и изради план за насипање истог. Средња висина

12 | „Највероватније око 1910. године траса је просечена преко Карауле на Јелици, у правцу Гуче, која је већ тада добила пун економски значај као центар Драгачева.” (Миле Мојсиловић, *Саобраћајне прилике и везе Чачка и околине у 19. веку*, ЗРНМЧ, бр. 1, Чачак, 1969, 115).

13 | јарка

14 | „Припреме за подизање Соколског дома у Чачку започеле су 1911. године. Вођење послова поверено је тада најугледнијим грађанима Чачка. Управу Друштва сачињавали су: др Коста Драгомировић – лекар (зет војводе Степе Степановића), Веса Миликић – председник општине, Стеван Крен – индустријалац, Љубомир Кордић – адвокат, Влада Војиновић – директор гимназије, Милисав Терзић – трговац.” (Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка 1910–1941*, Чачак, 2006, 59)

тог насипа била је око 0,70 m а површина износила више од 1 ha. Насипање је вршено преко предузимача, а материјал је довлачен жељезницом колосека 0,60 m, вагонетима и локомотивом са општинског имања авлацинице. Тако је Чачак, од нездравог земљишта, које је служило за смештај ђубришта, добио леп простор који се је постепено претварао за дрвљад и сточну пијацу.

Како је на малој пијаци раније општина подигла ред дућана у које су биле смештене касапске радње, а до њих одма баштованске тезге, то су касапи и баштовани нешто из дугог времена нешто из навике, увек правили ларму, међу собом задиркивали па и псовали, а и по некога муштерију или пролазника задиркивали. Једног дана Веселин окупи све око њега, па их почне саветовати, рекавши при томе шта ће рећи странац који прође или наиђе ту. Касапи и баштовани примили су његов савет, тако мала пијаца поста мирно и уљудно место. Када год је долазио за председника општине увек је тежио да чачанска пијаца буде најбоља и најпривлачнија за сељака од пијаца осталих вароши. Тако је сваког пазарног дана обилазио као председник општине све пијаце, подручним органима давао упутства за одржавање реда, контролисао сва мерења на вагама – кантарима – да тачно сељаку мере зашто су се многи трговци љутили на њега. Том контролом мере, учинио је да је на чачанску пијацу долазила рана, сува шљива, ракија и друго из удаљених крајева који су били ближи околним варошима. Сељак је говорио идем у Чачак где је поштена мера. Ти пак сељаци продавши своје производе у Чачку су куповали своје потребе за куће.

Даби Чачак имао што више прихода – трговци, занатлије и кефеџије, довео је из Горњег Милановца X пуковску команду¹⁵, којој је за канцеларије дао је команди лепу зидану и здраву зграду у којој је била општинска судница а општинску судницу вратио је у стару зграду где је и раније била. За подизање касарне, даби преселио војску из старих и трошних зграда у Горњем Милановцу, дао је читаво општинско поље на коме је подигнута модерна и велика касарна у коју је после смештен X-ти пук пешадије.

За епископију жичку која је била у Краљеву са духовним судом¹⁶, дао је лепе зграде, а Епископу и свештеницима духовног суда чинио је услуге у сваком погледу. За те његове услуге Епископ га је често позивао и сњиме се саветовао.

За нову гимназију у Чачку, молио је архитекту Маслаћа да изради што модернији и удобнији план¹⁷. Када је за гимназију, поред великог плаца, требало

15 Илија Кривачић је записао у свом дневнику: „У јануару 1903. у Нову Чачанску Касарну доселила се Војска из Горњег Милановца.” (Изворник, бр. 1, Чачак, 1984, 31)

16 Седиште Жичке епископије било је у Чачку од 1898. до 1934. године.

17 „Иницијатива за подизање овог објекта јавила се још 1899. године када је Округ руднички одлучио да подигне гимназију, на земљишту које му је претходно уступила општина. Међутим, како је од самог почетка планиран већи и раскошнији објекат, а материјална средства тешко проналажена, пројекат је Министарству грађевина био наручен тек 1912. године. Пројекте за нову гимназијску зграду у Чачку Драгутин Маслаћ је дефинитивно завршио до 21. маја 1912. године [а изградња је завршена 1927.]” – Маре Јанакоска Грујић, *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875–1937)*, Београд, 2006, 26.

још проширити на фронту у правцу дућана манастира Сретења, он је позвао управника манастира на споразум, да уступи неке дућане. Када управник није хтео пристати тражећи велику суму новаца. Тада се Веса обрати актом Начелству окружном са молбом да се потребно имање за Гимназију експроприше од манастира.

По неки сељаци из села Љубића звани Гребихи и из села Лознице, звани пилићари волели су пред вече а нарочито у јесен и зиму да дођу у Чачак да би се по целу ноћ коцкали. Када је био председник општине Веса, нису смели долазити, јер су их његови подчињени органи одмах ватали, одводили у Општину, где су били кажњавани затвором са радом, а новчано плаћање казне није примано.

Када је Морава 1896 и 1897 год плавила Чачак он је одмах по поплави радио да се око Чачка подигне одбранбени насип. Када је насип подигнут, он је бокове насипа засејао на целој дужини са детелином, па је општина од тога имала леп приход. Како је Морава своје регулисано и просечено корито у год[ине] 1893 и 1894 порушила услед не одржавања и утврђивања истог. То је се почела приближавати Чачку а нарочито код Кужељеви шпорова¹⁸. Па је претила опасност и одбранбеном – инундационом – насипу да буде местимично проваљен и однешен. Да неби до тога дошло Веса је предузео подизање шпорова на десној обали Мораве. Богатије сељаке својим саветом упућивао је да они чувају своје њиве поред Мораве, подизањем шпорова. Ти сељаци подизали су шпорове о свом трошку. Тако је Веса о општинском трошку и помоћи сељака, обезбедио опасност Мораве за Чачак. Око подигнутих шпорова подигли су се леви врбази, које је општина искоришћавала.

Када је трасована жељезничка пруга од Сталаћа преко Чачка за Ужице, пројектовано је да чачанска станица буде под брдом Јелицом на крају поља, далеко од Чачка 2 km и да иде десном обалом Мораве до овчарске бање, па ту да пређе Мораву. За одредбу места за друмски и жељезнички мост одређена је комисија од Начелника Министарства грађевина М. Божића, инспектора жељезничке дирекције Светозара Поповића и мене. Разговарајући са Весом, кажем му како ће жељезница да ми поквари пут у клисури и рекох, када одемо у Овчар, скренућу пажњу комисији да је боље и јефтиније да жељезница пређе Мораву негде око Чачка, па трбушанским гајем да иде уз реку Каменицу и тунелом наспрам Пејчиног брда пређе у долину Мораве па да иде левом обалом Мораве. Он ће рећи када би то могло бити, гледао би да жељезничка станица буде у вашаришту само да није онако далеко од Чачка. По свршеном комисиском послу, покажем инспектору Светозару терен на левој обали Мораве, места за тунеле до Пејчина брда, па му реко, од тунела је скоро све равница и нису вештачки радови. У Чачку нас сачека Веса и он образложи да је за Чачак боље да је жељезничка станица поред самог Чачка а не далеко. Да жељезнички мост буде преко Мораве испод друмског моста. Сутра дан инспектор Поповић обиђе терен, који смо ми предлагали. Вративши се са терена, нареди инжињеру Св. Теодосијевићу, да

18 | Од немачке речи die Sperre, што значи брана.

тахиметарски пређе преко брда и види колика ће дужина бити тунела за прелаз и Каменице у Мораву. Затим а пошто је добијо дужину тунела нареди трасовање и снимање те варијанте. Оставши жељезничка станица поред Чачка где је сада. Јанко Ерић трговац који је имао пекмезару испод брда Јелице на крају поља, нападе Весу што је одвукао станицу на садање место. Веса га погледа, насмеја се па ће рећи, немој Јанко да си себичан и да гледаш само твоје интересе. Ми морамо да имамо погледе на општу ствар. Знашли колико би трговци плаћали више за превоз робе на даљини од 2 km, него што би плаћали, када је [станица] уз Чачак. Поред трговаца тај вишак платио би у ствари потрошач робе. Народ. Ја би Јанко, волео када би сваки трговац могао робу из вагона да истовара у свој дућан, а то је немогуће.

Када су се састајале окружне скупштине као и среске среза трнавског, сви би посланици долазили код Весе на саветовање о предметима који ће се решавати. Једном приликом Веса им рече да у Чачку нема пољопривредне станице, која би као угледно добро, требала да служи сељаку за углед, бољи рад и економију. Код Чачка има имање „Тајисића чаир” велики од 15 до 20 ха површине, а који би округ могао узети за јефтине паре¹⁹. Ако и то имање узме, онда на њега треба наместити стручна и вредна човека који ће својим радом доказати да је за то место. Ми имамо срески расадник у коме је Младен Протић²⁰ економ који показује слабе успехе. Од како му је дошао за помоћника Драгутин Радосављевић, од тада се примећује напредак на том имању, али ми се жале да земља није најбоља. Окружна скупштина реши и то се имање откупи за пољопривредну станицу. За економа буде постављен Младен Протић, чији отац Ђока, јак радикал у Гучи, па посланик среза Драгачевског, без знања Весиног издејствује то постављење. Једног дана у разговору са Младеном рече му. Ти Млађо, само нас брукаш са твојим радом, да ти непомаже и неради на том имању Драгутин, ми неби ништа добро видели на том имању сем твоје ларме. Драгутин ти је, образовао калемљење лозе и позивање курсиста, који

19 „За тих пуних 12 година оба та округа под именом Руднички округ [од 1890. до 1902] имали су један окружни буџет из кога су подмиривали окружне потребе. У то време заједнички су купили земљу у Чачку звану „Тајсића чаир” за подизање пољопривредне станице у Чачку зашто је скупуљено и предато Управи фондова на приплод до сада око 38.000 динара.” *Чачанска окружна самоуправа*, бр. 1, 19. јануар 1906, 4.

20 Младен Ђ. Протић (Гуча, 1873 – Гуча, 1946) завршио је Ратарску школу у Краљеву и био руководиоц Окружног лозног расадника и вршилац дужности окружног економа у Чачку. За време Првог светског рата прешао је са војском преко Албаније и нашао се прво у Француској, а затим у Швајцарској, у Берну, где се запослио у Српском Црвеном крсту. Пошто је био сведок спекулација ратних профитера јавно је указивао на њих српској влади, што је последицу имало губитак посла и смештање у лудницу. По повратку у Југославију 1920. године наставио је своју борбу, износећи оптужбе преко новина. Изложио се гневу цркве тврдњом да Исус Христос није Јеврејин већ Словен, залажући се за богумилство као једину праву веру. Поред листа „Небеска сила” (Чачак, 1922) штампана му је и књига „Ратне успомене једног трећепозивца” (Женева, 1918).

уче калемљење под руководством његовим. То имање, треба да издржава сво особље које ради на њему са својим приходима. Међу тим ти тражиш кредите да би га могао обрађивати. Дао си велики део имања на наполицу за сејање кукуруза са давањем парцела под кирију, док си мали део задржао за гајење лозе и воћне расаднице. Код тебе треба да видимо добре сорте бикова, пастува, овнова, нераста за оплођивање стоке, кокоши добре носиле, пловке, гуске. Пољопривредне справе за обраду имања, како би сељак могао нешто корисно научити. Сељак одавно зна за наполичарски рад који се обавља код домаћина који немају велику задругу да обраде земљу. Веће задруге неће никоме своје имање дати у наполицу, јер би то била срамота за задругу.

Год[ине] 1913 у јесен рече ми Веса на окружном имању „Тајисића чаир” Министарство привреде подићиће око десетину сушница за сушење шљива, како би се утврдило која сушница најмање троши дрва најбрже суши шљиву даје најбољу шљиву суву а при томе најјефтиније [је] саграђена. Тај рад око сушења шљива, надгледаће комисија од стручних економа. Зато сам ја предложио да у ту комисију ти уђеш и Драгутин економ. При раду комисије Веса је непрестано долазио и посматрао рад. Када је комисија што захтевала он би одмах снабдевао комисију. Тако је на захтев комисије нашао човека који је испоручио дрва за све сушнице, а која су дрва била једновремено сечена и подједнако сува, јер су се дрва за сушење шљива мерила на кантар – вагу. Када је комисија оценила Стојковићеву сушницу као најбољу између осталих, он је сељацима препоручивао ту сушницу, објашњавајући рад на изградњи и сушењу.

Године 1908 роде виногради на Јелици необично много. Квалитет грозђа, због лепе јесени био је одличан и изглед на добро вино. Ја извршим бербу за мене па одмах одем на пут за Рашку. Како је Веса из своје бакалнице давао сељацима много вересије, немогући да им одбије молбе. Те године о берби дођу сељаци код њега и кажу му. Весо виногради и грозђе је одлично. Ми немамо у шта да метемо сав род. Теби смо дужни, узимајући наше потребе код тебе, ако нам не узмеш род грозђа за дуг, ми незнамо како ћемо и када одужити теби. Стога те молимо узми грозђе да би пречистили рачуне, неће бити скупо и ми ћемо ти довући грозђе или вино. Веса се изговарао да нема толико судова колико они нуде грозђа. Када је попунио своје судове, он дође мојој кући, бачве источи вино и од комине испече ракију, па покупи све судове – бурад и да их сељацима, да их пуне са Стеван[ом] Трћом који нам је и раније радио око вина. Степа је прозван трћа јер је био родом из села Трће доцније прозвато Смиљевац који се налази на Јавору близу стубске чесме, стара граница српско турска. Веса је Стеву увек ословљавао са Стево. Када сам се вратио са Рашке видим, пун подрум вина. Пијући кафу као увек, он ми рече, ја твоју бурад напуни вином, морао сам. Ако ти је за узимање узми није скупо ако није за тебе нека га у бурадима докле га не продам. Помислих у себи: е мој Весо, докле га не продаш, па опет вересија а потоме поштоје и колико има. Он ми рече, да је 18 динара 100 kg. Ја га погледах, он се насмеја па рече, ове године родило је много, а сељаци су сами одвукли бурад и довукли вино. По томе свршимо обрачун и исплату.

Једног јутра на кафи, рече ми доћи у подне да идемо овде преко пута на пиво. Када смо сели за сто он ће рећи пише ми Стојан Протић²¹ и пита какав је Начелник среза трнавског, јер је добио неке тужбе и жалбе на њега. У томе дође начелник среза и седе даље од нас за сто. Донеше му мезе за пиво, он попи три пива и посла два кући. Он погледа и рече, толико исто пива његова кућа потроши и увече, шта могу друго да напишем до то, па Стојан према плати, нека цени можели он само са платом изаћи на крај.

Као посланика, упитага Министар грађевина, какав је тај и тај инжињер, ја га знам као добра, савесна и тачна човека, али га тужи Јаков Чорбић посланик среза студеничког. Веса му одговори криво је Јакову што инжињер незаклања његов срез – бираче од кулука, већ тражи да сви срезови у округу подједнако кулuche. Када је Јаков поново упитао Министра шта је са премештајем инжињера, Министар му одговори за тај премештај прво се споразуми са Весом. Више Јаков није тражио тај премештај.

Када би који грађанин при подизању нове зграде одустао од инжињером обележене регулационе линије, он би на доставу инжињера изашао на лице места са инжињером, позвао сопственика зграде, лепо му објаснио да сви грађани треба да настану да варош буде лепо регулисана и да је лепо уређена, чему би странци завидели чачанима на лепој и доброј уређености. Тада би сопственик наредио рушење и зидао по обележеној линији.

Као политичар био је радикал, који је своју странку помагао, а нарочито при образовању радикалне странке па и целог свог живота за добро радећи за добро народа и странке, критикујући све оно што неваља у странци. За такав рад, све су га владе, поједини министри волели и питали за његово мишљење. Са политичким противницима није се свађао, ни онда када га је понеко грдио, он је се и тада лепо објашњавао и показао да је он у праву а не противник.

Радио је на образовању кола јахача²² и унапређењу коњарства и остале стоке, на воћарству. Зато су приређиване изложбе стоке и пољопривредних производа, где је се трудио, да најбољи произвођач добије прву награду, ма то био његов политички противник и да се награде правилно доделе.

Како је др Кужељ лекар навикао окр[уг] Чачански и Руднички да свет долази у болнице и да се лечи. Како је болница била смештена у неколико зграда у болничком дворишту, које су већ биле дотрајале и узимате под кирију. По некад била је посета болесничка тако велика, да су болесници лежали на патосима, јер није било кревета.

Дошавши за Начелника санитета Министарства здравља др Мита Николић лекар, који је раније био лекар среза драгачевског, а коме је било познато стање

21 Стојан Протић (1857–1923), политичар, публицист, државник и један од твораца и вођа Радикалне странке у Србији. Био је више пута министар унутрашњих послова и финансија.

22 Шумадијски огранак Кола јахача „Кнез Михаило” за Руднички округ формиран је 14. септембра 1895. године у башти чачанске пиваре. За председника управе изабран је Светозар Шурдиловић, за првог потпредседника Стеван Крен, а за другог потпредседника Веселин Миликић.

болнице. Веса оде код њега у Министарство и каже му да је крајње време да Чачак добије модерну болницу²³. Мита му то одобри, по томе образује од стручњака комисију за пројектовање болнице. Када комисија сврши посао и буду израђени планови и предрачуни др Мита каже да је скупо и да нема и не може дати толики кредит Веса узме тај елаборат донесе га мени и рече деде види и преправи предрачунае, тако да се цене смање. Тако сам неколико пута на његово тражење преправљао предрачунае, док се није добио кредит за подизање болничких зграда. Када смо бирали земљиште за подизање болнице у комисији је био др Мита. Сложивши се да је најбоље земљиште на коме је подигнута болница и које је далеко од вароши око 2 km поједине виђене личности почеше нападати Весу штоће тако далеко болница и да нико неће у њу долазити а нарочито Чачани. Веса им је ладно одговорио, па ви би хтели болницу у вароши па када владају заразне болести по селима да их унесемо и у варош међу нашу децу. Како је изабрано земљиште било срески расадник, то Веса изнесе пред општински одбор да се у замену за то земљиште даде општинско имање на крају вароши поред пута Чачак–Гуча–Ивањица. Одбор видевши да Чачак добија модерну болницу са преко 100 постеља одмах уступи земљиште, а срески економ једва дочека, јер добија боље земљиште у близини вароши. Грађење болнице узео је књажевчанин, а надзор морао ја водити по тражењу Веса и др Мита. Када је предузимач изашао са темељима из земље и исте озидео до сокла речеми једног дана благо Чачку кад има овога доброг човека за председника. По томе рече, када сам дошао да лицитирам он ми рече, два твоја конкурента неће много спустити јер је посао јефтин, они ће изаћи на лицитацију да се само одржи лицитација, па ти ако оћеш посао ти немој много спуштати па ће ипак посао бити твој. Ја помислих, е оћете да ми узмете посао, па спустих доста више од оне двојице, а сада помишљам лепоми човек рече, какоћу проћи Богће знати. Када ја доведох оних тридесет рабација из Књажевца са дрвеним колима, он ми рече, што ме не пита да ти нађем рабације за превоз камена. Твоји 4 до 5 немогу натоварити на своја кола што један овдашњи рабација натовари на једна кола. Рече ми поручићу ја једном у Трепчу који довлачи и продаје камен да ти дотера једна кола, па се погоди да ти вуче камен. Када је камен довукао рабација, све су се моје рабације окупиле око кола и чудили се шта је натоварио. Ја тада отпустих моје рабације и погодих се са оним, теми довуче сав камен. Фала Веси, извучеме, кој зна како би прошао да њега неби.

Када је 1911 године долазио у Београд Јанко Вукотић²⁴ преко ондашње аустриске царевине, ради споразума за предстојећи рат са турском царвином

23 | Прошло је равно пет година од одабирања земљишта на коме ће се подићи болница (1905) па до њеног пуштања у рад, када је комисијски извршен преглед инсталација и других завршних радова. На записнику, поред других чланова комисије, уписан је и В. И. Миликић као вршилац дужности управника болнице и председник општине чачанске. (Бранко Перуничић, *Чачак и Горњи Милановац*, књ. 2, Чачак, 1969, 794.)

24 | Јанко Вукотић је (1866–1927), у време када је пролазио кроз Чачак, био војни министар Краљевине Црне Горе.

а наши меродавни фактори, по том питању, недадоше му да се враћа кроз Аустрију. Они му тада одредише правац пута преко Чачка, Јавора где су га чекали поверљиви људи, да га проведу кроз турску царевину до Берана – Црне Горе. Дан пре његова доласка рече ми Веса, сутра у подне имаћемо једног великог и важног госта на ручку. Треба да му приредимо леп дочек и дамо му ручак. Ја по буџету немам ни ситне паре за такве дочеке. Стога сам са кафецијом код Крена погодио ручак од особе. Направио сам списак лица која треба да буду на ручку. У списку сам назначио колико кошта ручак од особе и да свако лице које дође на ручак при подпису списка положи новац за ручак. Нађоше ме баш они који су били први на ручковима – банкетима и који су били ради да у тим приликама сазнају новости, па ми рекоше што ми да плаћамо тај ручак, нека га општина плати, када ми у тим свечаностима представљамо општину. Ја им одговорих, по општинском буџету нема пара за те гозбе које сте ви навикли, да вас општина части. Не помишљате да те ручкове уз прирез, плаћају сиромашни па и најсиротији грађани које би требало помагати. Вама је стало до јела и пића а дага неплаћате. Ето ручак и трошак за сердара ја ћу платити као и за мене. Неки богати и први људи нису хтели подписати списак и дати новац за свој ручак, а када би општина плаћала први би се разметали за столом, непомишљајући на сиротињу већ на свој трбух. Када му ја рекох, еј ти задушна бабо, кога још ниси частио из твоје кесе. Он се насмеја па рече ја радим за општу ствар па и треба да плаћам. Ја немогу да будем као они посланици, који су вагоне за шећер из Чешке узимали за себе, наводећи друга лица, а оно све њихови рођаци, а паре ишле у њихове џепове. И мени су нудили вагоне јасам их одбијо казавши то није часно.

Када сам 1894 године добио службу у Чачку, говорише ми неки Чачани да имају „чесмени фонд” за довођење воде са Јелице чесму звану Караула, па захтеваше од мене да им дам реч даћу их као инжињер помагати у раду. Ја то и обећах. Када Веса први пут би изабран за председника општине рече ми прва и највећа брига ми је да Чачак снабдем водом, јер у чачанским бунарима није добра вода изузев „Тајсића бунара”. Разгледао сам одмах „чесмени фонд” и на моје изненађење видех да у њему нема ни ситне паре. Сав прикупљени новац дат је под интерес приватним лицима, својим пријатељима. Та лица или су пропала материјално или су помрла и тај новац нема се од чега наплатити. Стога морам сваке године уносити у буџете извесне суме, колико ми одбори одобре, док неприкупим довољно пара за водовод. Како је се у буџет, док је био председник уносила извесна сума, а када он није био председник општине, не само да се није ништа уносило у буџет, већ се и трошило од прикупљеног новца. Питао ме је који би му инжињер најбоље показао и упутио за подизање водовода. Ја му препоручим мог професора са Велике школе Николу Стаменковића који је мени предавао хидротехнику и који је радио на београдском водоводу пага и остварио. Као посланик упознао се са професором Стаменковићем и одмах тражи од нас да меримо количину воде на Караули и да му пошаљемо неколико флаша воде на анализу. Анализом се показало да је вода добра а количина воде

мала за Чачак за будућих бар 50 година. Професор Стаменковић предложи му да се на Караули врши каптажа извора за повећање количине воде и да севиди имали још који извор па да се сви каптирају и доведу у Чачак. Каптажа свих околних извора и Карауле нададоше повољне резултате да се повећа количина воде. Професор Стаменковић обиђе сва места, као и раније за каптажу и предложи да се у пољу испод самога брда копају пробни бунари, јер је се надало даће наићи на подземну воду, која ће сигурно добра бити за пиће, а црпљењем воде пумпама из пробних бунара видеће се, да ли има довољно количине воде. У исто време одредио је и место на планини Јелици за резервоар из кога ће вода падом долазити у Чачак и у највише спратове зграда. За пуњење резервоара морају се употребити пумпе. У случају да бунари пробни не даду довољну количину воде професор рече, ако то не успемо мораћемо копати бунаре ближе Мораве, где ћемо добијати моравску воду, као Београд што добија Савску воду.

Веса одмах приступи копању бунара, који дадоше повољне резултате, али ратови и његова погибија спречише, да се при најмањем водостању испита количина воде у тим бунарима. Тако Чачак остаде без водовода и дан данас.²⁵

Веса је не само професора Стаменковића чашћавао из свог џепа, него му је на пијаци куповао што је професор хтео, плаћајући све својим новцем, зашто је се професор јако љутио. Тако је увек својим новцем чашћавао поједине личности које су долазиле у Чачак ма по којој општој ствари и инжињерима када су били на ма каквом послу није давао да плаћају своје трошкове при општим и корисним радовима, због чега су се инжињери љутили, а он би се насмејао, па реко ви радите и мучите се за опшу ствар па је право да бар примите част. Инжињери су као и остали чиновници тог човека необично поштовали, ценили, па и волели као свога рођеног човека.

Године 1903 када су напредњаци бирали посланике црвеним листићима, начелник околних приморавао је претњом са чачанским напредњацима, поједине грађане да гласају за напредњаке. Чиновницима, начелник сваком појединцу предавао лично црвени листић са напоменом да као државни службеник има гласати за напредњаке. На дан гласања, радикали одреде неколико радикала да са прозора стана Николе Павловића, који је стан до дућана и са кога се прозора јасно види ко долази у општинску судницу да гласа, да бележе које је ишо на гласање. Када су почели долазити чиновници појединих надлештава један ће радикал рећи нема још инжињера, они ће сигурно пред вече. Веса му одговори, познавајући те људе, ниједан неће гласати. Други један рећиће па председник окр[ужног] суда гласа, морају и они. После препирке око тога погоде се ако инжињери гласају, да Веса ујутру даде доручак, а ако негласају, да онда они даду доручак. И тако је Веса добио опкладу.

Када сам 1914 године био у рату у Дринској дивизији, нађе ме човек из околине Чачка па ми рече убише нам Весу, саранисмо га у тај и тај дан²⁶. Ја га

25 Видети више у књизи: Радован М. Маринковић, Зоран Маринковић, *Чачански водовод (1955–2005)*, Чачак, 2005.

26 Веселин Миликић је убијен 20. августа 1914. године.

упитах који је тај што је могао убити Весу. Он одговори то је онај из Зеока, што је убио Љубу Ђалова по наговору оног првака радикалног. По издржаној робији када је била мобилизација и он је отишао у рат. Добивши одсуство и доневши собом државну пушку један либерал држао га је цео дан у кафани и са њиме пио па увече када је Веса затворио дућан и пошао кући, либерал га онако пијана упути за Весом. Он стигне Весу на сред мале пијаце, опали из пушке и Веса паде мртав на калдрму. Народ чувши пуцањ дотрчи до Весе, па видевши га у локви крви, навали на убицу, а међу народом био је и либерал и он је тукао убицу. Убица је после два дана умро од оних батина, недошавши к себи, те тако није могао бити саслушан и ислеђен²⁷.

Тада се ја сетих да ми је Веса причао, да је првак радикални нашао једног несретника драгачевског – млада човека и обећао му 1 000 дин[ара] дати ако убије Љубу Ђалова из Зеока либерала – политичког противника. После убиства, тај првак упути тога несретника код мене дага ја исплатим из новца прикупљеног

27

Милан С. Ђаловић у књизи *Ђаловићи два века 1787–2006*, Чачак, 2007, 41– 42, о убиству свога претка и догађајима који су уследили каже: „Дана 6. јула 1904 године (значи, нешто више од годину дана после мајског преврата), када се претходни Обреновићевски систем већ био потпуно распао, ипак је дошло до убиства Љуба Ђаловића. Није никада (усмено предање каже по вољи тадашњих власти) расветљено. Тога дана Љубо је са својим радницима денуо покошено сено у ливади званој „Јелушевина“. Из оближње шуме, метком из пушке смртно га је погодио сусед из Зеока Ђорђе Ђорђевић. Иако на суђењу није одао организаторе и наредбодавце (говорио је да је у питању лична освета због нерашчишћених рачуна), народу је било јасно да је то наручено убиство. Јавно се причало (а и данас се прича) да су организатори и наручиоци убиства били људи из врха Радикалне странке Чачка и Драгачева, Весо Миликић, Васо Гавриловић, Милисав Тајсић и Драган Вучетић, а да је за сам чин убиства Ђорђевићу обећана велика новчана награда (наравно, уз услов да не ода наручиоце). Ђорђевић је ухваћен у бекству у селу Живица, а за то дело је осуђен на 15 година затвора. Нико не зна шта се с њим даље догодило. Изгледа да је нестало у вихору Првог светског рата.

Потврду сумње да су у убиство Љуба Ђаловића умешани неки људи из Радикалне странке, савременици су видели у догађају који се збио 10 година касније, у периоду Првог светског рата. Љубов убица, Ђорђе Ђорђевић, имао је брата Мијаила, који је у рату, као и други одрасли способни Срби, био мобилисани војник. Током рата, негде 1914. године, Врховна команда српске војске одлучила је да ослободи робијаше и пошаље их на фронт. У тој ситуацији (нико не зна где), кажу да је дошло до сусрета браће Ђорђа и Мијаила (који по усменом предању није био умешан у Љубово убиство). Ђорђе му поверава своју тајну и договарају се да Мијаило, када буде ишао на одсуство, оде до Веса Миликића (који је тада био председник чачанске општине) и подсети га на дуг и исплату награде, обећане за убиство Љуба Ђаловића. Из прича које у усменом предању трају до данашњих дана, није се могло утврдити када се то тачно десило, али је година 1914. неспорна. Мијаило је, кажу, под оружјем дошао у канцеларију председника чачанске општине Миликића и тражио да се договорена награда Ђорђу за добро обављен посао исплати њему. Миликић одбија и његови пандури уз обилне батине избацују Мијаила из зграде општине. Овај га чека напољу и, када је пошао кући на ручак, убија га метком из пушке и даје се у бег према моравским врбацама иза градског бедема. Ту га опкољава спонтано организована потера грађана и он у безнадежној ситуацији сам себи пресуђује, тако да га нису ухватили живог.”

за подизање Горачићског споменика, људима који су изгинули бранећи судницу од војске и либерала. Ја му одговорих, минисмо купили прилоге да убијамо људе, већ су ти прилози за подизање споменика оним жртвама које падоше у Горачићу. Штоје претекло новца ја дајем сиротињи оних људи који изгибоше, чувајући општину чачанску од либерала у истој години, када су они у Горачићу пали. Ти пријатељу иди код онога, са ким си погодио убиство нека ти он плати.

Када сам дошао на осуство у Чачак, одем да му обиђем децу и жену. После разговора о убиству жена Весина Каја речеми. Замисли сутра дан по убиству, док је Веса лежао мртав у кући дођеми у кућу са свим рано Начелник окр[уга] Анђелковић и Драгиша Васић²⁸, адвокат, које сам ја сматрала за пријатеље Весине. Позваше ме да изађем из куће па ми рекоше поћи са нама у дућан, понеси кључеве од дућана и касе. Ја онако збуњена и пометена, незнајући ништа пођем са њима. У дућану знам да ми рекоше отварај касу. По претурању по каси рекоше ми узимамо ових 20.000 дин[ара], јер су ово паре Драгишине. Доцније претурајући Весине забелешке по нотесима, наша сам од кога је Веса узео и када паре. Ко ме је вратио, он је забележио, а коме није вратио, јаћу са дућаном радити паћу враћати само, недам да нико зажали на мога Весу и моју децу. У забелешкама нигде не нађох да му је Драгиша дао тај новац.

Ето драги Весо ја написах што знадох и сећам се о твом раду а убеђен сам да си ти много више послова посвршавао у корист државе и опште ствари које мени није било познато, а можда сам нешто и позаборављао.”

Синиша Пауновић о Веселину Миликићу

Новинар и књижевник Синиша Пауновић (1903–1995) био је једанаестогодишњи дечак када је Миликић убијен. Ипак, у његовом сећању Миликић је остао урезан као велики добротвор, а нарочито према његовом оцу коме је, запосливши га, помогао да прехрани многобројну породицу. У свести му је остало страхопоштовање са којим се у кући изговарало његово име. Зато не чуди што је Миликић прототип за лик газда–Стојана, једног од значајнијих у његовом роману „Србија које нема”, у коме су приказани Чачак и његови житељи од 1903. до 1914. године. Наставак ове хронике од 1914. до 1918. године описане у роману „Пуста земља” почиње управо описом убиства Веселина Миликића. Тако је он постао и књижевни лик, што сведочи о снажном утицају једне изузетне личности на психу дечака, каснијег писца. Поводом двадесетпетогодишњице Миликићеве погибије Пауновић је писао у „Политици” о том догађају:

„Било је то крајем августа 1914 године. Чачак се налазио у паничном страху. Претила му је опасност од Аустријанаца, који су већ били у Ужицу. Стотине и хиљаде избеглица лутало је чачанским улицама, бежали су грађани,

28 Драгутин Т. Васић (Ужице, 1866 –? после 1914) дошао је у Чачак 1894. године и бавио се адвокатуром. За народног посланика Чачанског округа изабран је 1903, 1906, и 1908. године. Био је власник чачанског листа *Драгачево* у првом периоду његовог излагања од 1905. до 1908. године.

почели су се појављивати војни бегунци и све је ишло у суноврат. А сав тај хаос лежао је на плећима Веселина Миликића, бившег народног посланика и дугогодишњег претседника чачанске општине. Од јутра до мрака он је трчао по вароши да збрине народ и у томе је много имао успеха. Међутим, потребе су све више расле, а средстава бивало све мање, тако да, и поред најбоље воље, није могао свима изићи у сусрет. У таквој атмосфери појавио се пред њим и један војни бегунац, који је тражио од општине новаца и одећа. Веселин му је дао колико је могао, али се овај није задовољио тиме већ га је истога дана увече око седам часова убио из заседе на Малој пијаци, а затим и сам пао мртав. Несрећни Веселин остао је на месту мртав. Метак му је прошао кроз срце. Није могао ни речи да изговори. Само је у једном тренутку отворио своје паметне очи и благо погледао своју жену, која га је, по обичају, већ поодавно очекивала на капији, недалеко од места погибије и на први пуцањ полетела му у помоћ. Убица је живео још неко време, па је и сам умро без речи. Дознало се само да му је име Михајло Ђорђевић, да је из села Зеока у срезу драгачевском, али да је ту био досељеник. Ђорђевић је био рањен у стомак, такође из пушке.

Нешто због ондашњих тешких прилика, нешто из урођеног јавашлука наших људи, и Веселинова и Ђорђевићева смрт остали су све до данас недовољно расветљени. Међутим, било је још онда озбиљних људи који су целом овом догађају давали други смисао и другу позадину. Нису хтели да гледају у томе обичан злочин једног избезумљеног пијаног војног бегунца, већ припремљено политичко убиство. Тврдили су да Ђорђевић није извршио самоубиство већ да га је убио неко други, са стране, из страха да убица не открије инспиратора злочина. Колико је ова претпоставка тачна, то се не би могло поуздано рећи ни данас. Оно што је сигурно, то је да је овај необично заслужни човек, несрећни Веселин Миликић, невинно страдао и да је његова погибија била велика штета не само за његову породицу и Чачак, него и за целу земљу.

Колико се смрт овог заслужног човека такла свих оних који су га боље познавали, најбоље се видело по његовом огромном погребу, а још боље по једном догађају који се одиграо на дан убиства у болници где је био смештен још жив. Дознавши да је Ђорђевић убио Весу, како су га сви звали, рањеници су се оборили на убицу и хтели да га претуку онако полумртвог. Јер Веселин је задужио не само своје суграђане и бежанију него и све рањенике које је судбина доводила у Чачак.

За собом Веселин је оставио шесторо незбринуте деце са необично скромном имовином. Па и та мала имовина страдала је прва за време окупације. Аустријанци, који су били добро обавештени ко је био Веселин Миликић, оборили су се одмах на његову радњу и кућу. Том приликом и нешто касније, упропашћена је и богата Веселинова приватна кореспонденција са највиђенијим политичким и народним првацима онога доба од Ранка Тајсића до Николе Пашића, која би данас била од непроцењиве вредности.

Колико је покојни Веселин Миликић био заслужан и цењен и шта је његовом смрћу изгубљено најбоље се види и по мишљењима људи који нису

споведали његова политичка начела, али који су у њему увек ценили поштеност човека и великог националног борца.”²⁹

Чачани су се одужили свом великану тако што су му поводом двадесетпетогодишњице погибије подигли споменик у Градском парку. Судићи по архиви Сенише Пауновића, може се закључити да је он имао удела у остваривању ове замисли, што се види из његовог аутобиографског рукописа: „Као већ познати новинар подигао сам готово о свом трошку споменик насред Расадице у Чачку бившем председнику чачанске општине, који је некада задужио мога оца банкротирали кафеџију, запослио га на пошти и железници. Наравно, чаршија је говорила да чиним то из политичких разлога, тако да сам, разочаран и увређен, напустио свечаност пре него је споменик откривен, а окретнији политички кортежи преузели су читав догађај као своје дело.”³⁰ Тако се десило да је о свечаности у Чачку известио за „Политику” други новинар М. Ш. (можда Милан Шантић), који је написао: „Освећење бисте извршио је прота г. Милан Гавриловић уз асистенцију неколико свештеника, а потом је откривена спомен-биста. Приликом откривања бисте одржано је неколико говора о животу и раду покојног Миликића и његовим заслугама за Чачак и његово напредовање. Први је говорио г. Михаило Поповић, свештеник из Чачка, а затим г. Миодраг Васић, претседник општине, који је између осталог рекао: Највеће Веселиново дело насумњиво је оно што је учинио за Чачак. Све што је најлепше у њему, све што и данас даје овој вароши обележје модерног града потиче углавном од њега или је његова замисао. [...] Био је то претседник који је умео да дохвати будак у руку. Био је то политичар који је умео да се одрекне посланичког положаја и да се сав посвети своме месту. Због свега овог његови земљаци који данас заузимају високе положаје у Београду и Чачку подижу му овај споменик, који ће млађе генерације потсећати на овог великог човека.”³¹

Споменик је дело вајара Божицара Обрадовића (иначе пријатеља Сенише Пауновића) и имао је жалосну судбину, јер су са променом политике после Другог светског рата заборављене и заслуге таквог човека, као што је био Веселин Миликић, па је биста око 1950. године уклоњена са постоља. Данас се налази код потомака у Београду. Постојао је и други одливак који је био постављен у згради Скупштине општине и њега је од уништења сачувао новинар Миле Мојсиловић, а данас се налази у Народном музеју у Чачку. Тако данас у Чачку на Веселина Миликића подсећају само његова дела, која су његов најлепши и највреднији споменик.

29 | Сениша Пауновић, *Двадесетпетогодишњица погибије Веселина Миликића, бившег народног посланика и знаменитог претседника Чачанске општине*, Политика, 3. март 1939, 14.

30 | Сениша Пауновић, *Аутопортрет*, необјављени рукопис, стр. 6.

31 | М. Ш., *Помен угледним првацима Чачка и околине*, Политика, 11. септембар 1939, 10.

Veselin Milikic in Memories of his Contemporaries

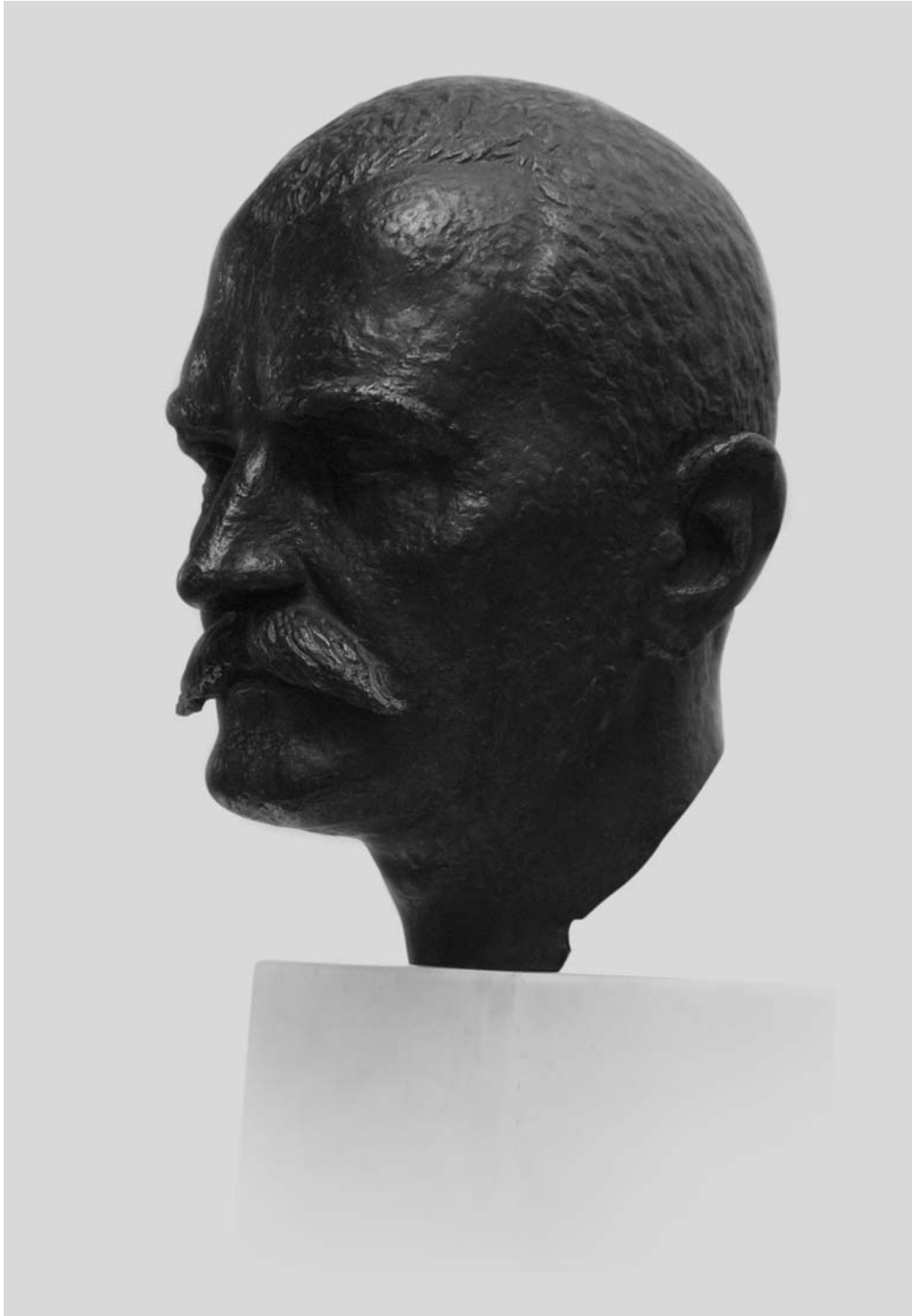
Veselin Milikic (1859–1914) is one of the most important presidents of Cacak municipality, whose leader was from 1906 to 1914 when his life tragically ended. His personality was characterized by honesty, justice loving, philanthropy and great industriousness. As a prominent radical he was elected national tribune and he was close to Ranko Tajsic, Stojan Protic and Nikola Pasic. During his governing of the municipality, roads and railway were built, thorough preparations for building a water supply system were carried out, and a hospital was built as well as barracks and slaughterhouse, a gym, as well as other buildings which are still in use. Thanks to him a base for developing a modern town of Cacak was created.

Marija ORBOVIC

Veselin Milikic dans les souvenirs des contemporains

Veselin Milikic (1859–1914) fut un des maires les plus remarquables de la commune de Cacak, à la tête de laquelle il fut de l'année 1906 à l'année 1914, lorsque son existence se termina tragiquement. Son image fut agrémentée par les plus belles caractéristiques telles que l'honnêteté, l'humanisme et une grande impartialité . En tant que radical éminent, il fut élu député national et fut en relations étroites avec Ranko Tajsic, Stojan Protic et Nikola Pasic. Pendant son gouvernement à la mairie, les routes et les chemins de fer furent construits, le rempart municipal pour la défense face aux inondations fut achevé, le bâtiment du Lycée fut commencé, les préparations fondamentales pour la construction de l'aqueduc furent effectuées, l'hôpital, la caserne, l'abattoir, la Maison des membres de la société de gymnastique "Soko", ainsi que d'autres constructions qui sont même aujourd'hui en usage, furent édifiés. Par son mérite fut ainsi fondée la base pour le développement du Cacak moderne.

Marija ORBOVIC

Веселин Миликић, рад Божидара Обрадовића, 1939. година

Веселин Миликић 1908. године

Некадашња кућа В. Миликића (данас у Обилићевој 7)

Богдан
ТРИФУНОВИЋ,
М. А

СТРУКТУРА И ОРГАНИЗАЦИЈА ОКУПАЦИОНЕ УПРАВЕ НА ПОДРУЧЈУ ОКРУГА ЧАЧАК ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 1915-1918.

УДК: 341.324(497.11),1915/1918” (093)

Апстракт: У раду се приказује процес успостављања окупационе власти на подручју округа Чачак након пада највећег дела Србије под аустроугарску власт у јесен 1915. године. Посебан нагласак дат је организацији и функционисању административног система и територијалне поделе у оквиру округа, која је у највећој мери преузета из предратног периода, од окружне команде у Чачку и појединих срезова, до општина у селима као најнижих административних јединица.

Кључне речи: Чачак, округ, Први светски рат, 1915, Аустро-Угарска, окупација, управа

Увод

Период Првог светског рата релативно добро је обрађен у домаћој историографији, али само са становишта војно-политичке историје. Такво усмерење историчара условило је да трогодишња аустроугарска и бугарска окупација Србије остане у сенци интересовања, са приоритетом истраживања политичких одлука и војних операција, нарочито након повлачења војске и образовања Солунског фронта. Историјат окупације „трпео” је наспрам „славне” историје Голготе и мемоара Солунаца, као да је у питању део националне прошлости који се не уклапа у слику величанствене победе у Првом светском рату и уједињења Јужних Словена, која је преовладала у стручној продукцији и јавном мњењу све до осамдесетих година XX века.¹ Тек тада се у већем броју објављују радови, књиге и зборници превасходно окренути дешавањима у самој Србији под окупационом управом Аустро-Угарске и Бугарске, са нагласком на привредној, друштвеној и културној историји Србије за период 1915–1918. године. Нипошто се не може говорити о исцрпљености таквих и сличних тема, нарочито за локалну историју која је врло фрагментарно обрађена у публикацијама разноврсне научне вредности. Историја Чачка у Првом светском

¹ Као потврда овог мишљења може да послужи и пример шесте књиге *Историје српског народа*, том II, (уредник Андреј Митровић), Београд, 2000, где је период трогодишње окупације добио подједнако простора као и дешавања на релацији Беч–Београд у јулу 1914. године, након атентата у Сарајеву (прим. Б. Т.).

рату још увек није написана, а периодом окупације Чачка и истоименог округа више су се бавили Љубодраг Поповић и Богумил Храбак, објављујући радове засноване на истраживањима сачуване архивске грађе Војног генералног гувернмана (у даљем тексту ВГГ) у Архиву Србије.

Чачански округ, са седиштем у Чачку, представљао је административни део Краљевине Србије и дуго времена је био подручје границе са османским санџаком Новог Пазара. Територија која је припадала том округу улазила је до 1903. године у састав Рудничког округа. Чачак је Први светски рат дочекао са око шест хиљада становника, што га сврстава међу најмања окружна седишта у Србији тог времена.² Округ је био подељен на срезове Чачак, Гуча, Краљево, Ивањица и Ушће, који су се даље делили на општине. Српску административну поделу пре рата преузеће и аустро-угарска окупациона власт након јесени 1915. године.

Здружена немачко-аустроугарска офанзива у октобру 1915. године показала се као прејака за ослабљену српску војску и државу, нарочито након што је 14. октобра и Бугарска ушла у рат и напала Србију са истока, ефикасно пресекавши најважнију саобраћајницу и линију снабдевања ка савезницима у Солуну. Падом Ваљева 25. и Тополе 26. октобра непосредно су били угрожени Руднички и Чачански округ³, па је Врховна команда наредила 1. армији да организује одбрану Чачка ка коме су напредовале јединице 3. аустро-немачке армије, односно 19. корпуса као главне ударне снаге. Горњи Милановац заузет је 28. октобра, што је условило да се Соколска бригада и 9. пук 2. позива повуку на положаје код Прељине и Љубића, чиме је појачан Ужички одред који је до тада држао одбрану Чачка. Све ове припреме опозване су наредбом Живојина Мишића, команданта 1. армије, којом је на положајима код Западне Мораве остављена само јака заштитница са топовима, док је остатак јединица 31. октобра прешао мост код Чачка и заузео положаје јужно од града.⁴ Срушени друмски и железнички мостови 1. новембра 1915. године само су на неколико сати омели улазак аустро-угарске јединице у град, који су већ раније напустиле све војне јединице и железничке композиције. Чачак је на тај начин, на изненађење српске владе, без борбе препуштен непријатељу, упркос свим претходним припремама и дефанзивним маневрима 1. армије.⁵ Каснији отпор ка правцу Краљева од 2.

2 | Преглед раста броја становника Чачка у периоду 1834–1910. године: 1834. (908), 1859. (1.525), 1866. (1.922), 1874. (2.290), 1890. (3.869), 1900. (4.232), 1910. (5.671). Подаци преузети из: Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914: Mit europäische Vergleichsdaten*, München, 1989, 104).

3 | Богумил Храбак, *Борбе са аустро-немачким поробљивачима на простору Пожега–Чачак–Краљево у јесен 1915. године*, Зборник радова Народног музеја XIII, Чачак, 1983, 53–54.

4 | *Исто*, 58–60.

5 | *Записници са седница Министарског савета Србије 1915–1918*, (приредили Драгослав Јанковић, Богумил Храбак), Београд, 1976, 189: „Пошто губитком Чачка настаје опасност, да се пресеке одступница ибарским путем за Нови Пазар и Косово, решено је да се Врх.[овној] Команди упути питање из којих је разлога напуштен Чачак.“; LXVIII Записник седнице Министарског савета држане 20. октобра [2. новембра] 1915. године.

до 4. новембра, где су наступале аустроугарске 20. и 21. бригада са појачањима, односно ка Ивањици (према 10. и 17. бригади српске војске), имали су за циљ да заштите повлачење долином Ибра ка Косову, па је Краљево напуштено 6. новембра, а до средине новембра 1915. године заузети су Рашка и целокупна преостала територија округа Чачак.

Наративни извори о заузимању Чачка 1. новембра 1915. године

Одступање војске из Чачка, састављене већином од трећепозиваца и последње одбране, почело је раног јутра 18/31. октобра 1915. године. Услед хаотичног повлачења, непријатељу су у руке пали и неочекивани плодови рата, попут дела машина и материјала предратне Државне штампарије Краљевине Србије, који су избегли раније заробљавање у Београду.⁶ На тај начин непријатељ је дошао у посед изузетно вредне опреме, што му је омогућило да убрзо оспособи сопствену штампарију у ВГГ-у. Станко Митић, шеф окружне финансијске управе у Чачку, забележио је у свом ратном дневнику да су државна надлештва у граду од раније била спремна за евакуацију, само се чекала наредба војне команде. „За време нашег поласка у вароши гужва од народа, једни иду на једну а други на другу страну, на лицу свакога познаје се забринутост и очајање. [...] Кад смо прошли поред касарне, где је смештена војна болница, биле су истакнуте заставе беле боје са црвеним крстом, а тако исто и на градској болници, што је давало знаке да је варош била спремна за предају.”⁷ О самом чину „предаје града” нема поузданих извора, осим накнадно забележених сећања очевидаца, која се у различитим верзијама провлаче у литератури. Команда војске одредила је др Венцеслава Стејскала, мајора српске војске чешког порекла, а иначе старог чачанског лекара, да према Женевској конвенцији преда окупационој војсци чачанску болницу.⁸ Он је то и учинио, у униформи српског официра, коју је одбијао да скине све време окупације, иако је враћен на своје старо радно место у чачанској болници. Пре уласка аустроугарских трупа у Чачак, грађани су се данима раније испред кафане „Цар Лазар” окупљали и одлазили пут Краљево. На дан уласка непријатељских војника у Чачак град је био пуст, жене и деца склонили су се по кућама, радње су биле затворене, „ћепенци и капци били су спуштени на варошким дућанима”⁹ „Када су непријатељи преишли Мораву и нашли се у

6 | Ненад Урић, *Издавачка дјелатност Србије у вријеме окупације 1916–1918. године*, Историјски часопис XXXVII, Београд, 1991, 151.

7 | *Ратни дневник Станка Митића* (приредио Зоран Маринковић), Изворник: грађа Међуопштинског историјског архива, 9, Чачак, 1992, 55–56.

8 | Миле Мојсиловић, *Пркосни доктор Стејскал*, Чачански глас, бр. 7, 16. фебруар 1984, 12.

9 | Миле Мојсиловић, *Из албума старог Чачка* (Радио-емисија емитована на Радио-Чачку 9. октобра 1991. године; Фонд Завичајног одељења Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис”. Грађа није инвентарисана).

Цветнограду [Чачку], варош је била као мртва.”¹⁰ Из центра вароши, од цркве према мосту, упутила се група Чачана, углавном старијих људи предвођених председником општине Јованом Михаиловићем, носећи белу заставу.¹¹ То је била делегација, односно одбор грађана за предају града. Око 16 часова непријатељски војници су прешли мост. Самозвани „одбор за предају града” није наишао на благонаклон пријем код мађарског официра, команданта одреда који је требало да „освоји” град.¹² Уместо да прихвате предају и белу заставу, војници су грађане потерали испред себе, као живи штит, и упутили се у центар вароши, на тадашњу Велику пијацу.

Грађани немачког или мађарског порекла морали су одмах да се јаве те вечери официру који је заузео град. Добошар је објавио да се варош предала и да наредни дан сви старији од 18 година морају да се појаве на пијаци. Многе радње биле су већ прве ноћи опљачкане, као и празне куће по месту.¹³ Уласком у град војска је одмах извршила реквизицију хране и бакарног посуђа од становника, као и свиња и живине. Сутрадан, 2. новембра, зачуо се добош. „Команда места аустроугарске војске наређује свим власницима да отворе своје дућане и кафане. Грађани се позивају на ред и мир и да извршавају наређења војне силе.” На згради која се налазила поред хотела „Крен” (данашњи хотел „Београд”) постављена је дугачка табла са натписом „K. und k. Polizei” (полицијска станица).¹⁴ Окружни командант изабрао је луксузну вилу у саставу Окружног расадника, док су многе лепше и веће куће изабрали аустроугарски официри за свој смештај. Кућа Стевана А. Пушељића, трговца из Чачка, једна од најлепших у граду, стављена је на коришћење окупационих власти све време аустроугарске управе.¹⁵ Једини прави хотел у граду, хотел „Крен”, чачанског индустријалца Стевана Крена, стављен је на расположење аустроугарских официра. Њему је име промењено у „Viribus Unitis” и поред смештаја и исхране војске служио је за забаве и организовање прослава, на којима су били позвани и представници српског грађанства.¹⁶ Дан након уласка у град Чачак је био пун непријатељске војске која је запосела касарну, надлештва, пусте куће, радње. Концентрација трупа извршена је због потреба даљег напредовања ка југу Србије. Станко Митић је у свом дневнику само кратко забележио: „19. октобар [по старом] – понедељак [...] Овога дана, доцкан у ноћ чули смо да су аустријанци ушли у Чачак и да борбе нису биле.”¹⁷

10 | Сениша Пауновић, *Пуста земља*, Београд, 1948, 65.

11 | Милош Тимотијевић, *Општинска власт у Чачку између два светска рата*, Зборник радова Народног музеја XXVII, Чачак, 1997, 306.

12 | Сениша Пауновић, *н. д.*, 66.

13 | *Исто*, 75.

14 | Миле Мојсиловић, *Из албума...*

15 | Радош Ж. Маџаревић, *Записници са седница општинског одбора Општине чачанске од 1918. до 1922. године*, Чачак, 2006, 60.

16 | *Beogradske novine*, br. 157, Beograd, 10. jun 1917, 3.

17 | *Ратни дневник Станка Митића*, 57.

Већина грађана Чачка остала је у граду, па су неки одмах упућени у интернацију, како се веровало, по списковима утврђеним још пре рата.¹⁸ Председник Михаиловић највероватније је остао и даље на тој дужности до 10. новембра 1915, када је смењен и интерниран наредног дана.¹⁹ У тренутку уласка аустроугарских трупа у Чачак, командант града је захтевао три таоца који су морали да гарантују животима и имовином да становништво неће чинити ништа уперено против оружане силе. Градска радикална власт изручила је протојереја (Сретена) Михаиловића, трговца гвожђара (Наума) Трифуновића и неког Ристића.²⁰ Убрзо су уследиле и наредбе о купљењу оружја и муниције, а избегло становништво, које се привремено склонило по околним селима, почело је да се враћа у град.²¹ Почињао је живот под окупацијом.

Стварање система окупационе власти у Србији и организација ВГГ

Царско-краљевска Врховна команда је 1. јануара 1916. године издала наредбу о образовању Војног генералног гувернмана у Србији (ВГГ/С), на простору ранијих округа Београд, Шабац, Ваљево, Горњи Милановац, Крагујевац и Ђуприја, након што је 20. децембра 1915. послала немачкој Врховној команди акт у коме се налази обавештење о налогу за стварање окупационих области на етапном подручју аустроугарске 3. армије.²² Тиме су, у правном смислу, окончане журне припреме стављања под своју управу свих територија које су лежале западно од линије разграничења, утврђене у Бугарској Софијским уговором од 6. септембра 1915, јер су стизале вести да Бугари проширују своје захтеве и да њихова војска нема намеру да се повуче са територија на Косову и Албанији на које је ушла противно уговору. Аустро-угарско окупационо подручје простирало се до Велике Мораве (од Смедерева до Сталаћа) и линије која се венцем Јастрепца и дела Копаоника спуштала југоисточно од Косовске Митровице и изнад Призрена ишла до албанске границе.²³ Новом наредбом од 11. фебруара 1916, Гувернман је проширен на округе Ужице, Чачак и западне делове округа Крушевац.²⁴ Податак да су наведени окрузи постојали и пре 11.

18 Сিনিша Пауновић, *н. д.*, 127.

19 Радош Ж. Маџаревић, *н. д.*, 5.

20 Рода Рода, „Из дневника о Чачку”, *Чачак у прошлости: студије и путописи*, (приредио Родољуб Петровић), Чачак, 1995, 194.

21 Сিনিша Пауновић, *н. д.*, 71.

22 Андреј Митровић, *Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)*, Историјски гласник 1-2, Београд, 1977, 23.

23 Dimitrije Đorđević, *Austro-ugarski okupacioni režim u Srbiji i njegov slom 1918*, Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb, 1969, 207.

24 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, 339.

фебруара саопштио је у свом делу „Настанак и организација ц. и кр. Војно генералног гувернмана у Србији” Михаел Јунгерт, објављеном у Београду 1918. године: окрузи Чачак, Ужице и Крушевац образовани су 1. јануара 1916, али нису одмах укључени у ВГГ.²⁵ И пуковник Хуго Керхнаве саопштава да су три округа образована већ 1. јануара 1916. године.²⁶ Ових девет округа чинило је тзв. Старе области, саставни део Краљевине Србије пре Балканских ратова (умањен за делове под бугарском окупацијом). Крајем 1915. године цар Франц Јозеф именовоа је фелдмаршал-лајтнанта Јохана Улриха, грофа од Салис-Севиса (Salis-Seewis), бившег војног аташеа у Београду, за првог гувернера ВГГ-а Србије (у рангу команданта корпуса), док је Салис-Севис званично ступио на дужност 3. јануара 1916. године. За цивилног комесара Гувернмана 17. јануара 1916. именован је Лудвиг Талоци (Ludwig von Thalloszy), познати мађарски историчар (позиција створена зарад умирења мађарских страховања да ће војна окупација дела Србије значити и њену анексију Двојној монархији), а гувернеров начелник штаба постао је потпуковник Ото Гелинек (Otto Gelinck). Ново проширење ВГГ-а уследило је 15. марта 1916, када су постојећим окрузима прикључени и окрузи јужне Србије – Косовска Митровица, Нови Пазар и Пријепоље (тзв. Нове области). Гувернман је био подељен на тринаест управних јединица (град Београд и дванаест округа) у којима је највишу власт имао окружни командант (Београд–Област, Шабац, Ваљево, Горњи Милановац, Крагујевац, Чачак, Ужице, Крушевац, Смедерево, Нови Пазар, Пријепоље и Косовска Митровица), са укупном површином од 29.664 km².²⁷ Службени назив за ову окупациону зону био је Царско-краљевски војни генерални гувернман у Србији (K. u. k. Militär-generalgouvernement in Serbiens).

Седиште ВГГ-а у Србији (ВГГ/С) било је у Београду. Организација ВГГ-а уређена је јануара 1916. године од стране Врховне команде, доношењем „Општин основна за царско-краљевску војну управу у освојеној области Србије” (Allgemeine Grundzüge für die k. u. k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Serbiens). До септембра исте године уређење Гувернмана два пута је делимично мењано, доношењем нових „Општин основна...”. ВГГ у Србији организован је према ВГГ-у који је Аустро-Угарска раније организовала на освојеним територијама Пољске. ВГГ је био непосредно потчињен Врховној команди, чиме је долазио до изражаја његов војни карактер и надређеност војних над цивилним властима. Врховна команда представљала је врховни законодавни орган и највише руководеће тело за целокупно правосуђе и управу. На челу Гувернмана био је војни-генерални гувернер у рангу корпусног генерала, кога је лично постављао цар. Локалне органе власти у Гувернману чиниле су окружне и среске команде и општине,

25 | Michael Jungerth, *Entstehung und Organisation des k. u. k. Militärgeneralgouvernements für Serbien*, Belgrad, 1918, 5.

26 | Hugo Kerchnawe, „Die k. u. k. Militärverwaltung in Serbien”, *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten*, Wien, 1928, 56.

27 | Michael Jungerth, н. д., 7.

непосредно потчињене централној власти у Београду.²⁸ Окружни команданти су били „одлучујући, располажући и једино одговорни команданти” у окрузима, а уз њих су постојали и окружни и цивилни комесари (цивилне комесаре је одређивала мађарска влада да би могла надзирати војне власти, укључујући и гувернера). Општине су водили грађански органи на челу са председником. Председник општине био је именован од стране окружног команданта и то из редова „поузданих становника места, искусних жандарма, подофицира и сл.”²⁹

Питања надлежности у ВГГ-а била су решена поделом на три сектора:

- 1) *војни сектор* – Президијал, Војно одељење, Обавештајно одељење, Жандар-мерија, Војно-судско одељење, Здравствено, Интендантура и Статистичко одељење;
- 2) *привредни сектор* – Пољопривредно, Дирекција шума, Индустијско, Централа за искоришћавање жетве и Централа за промет робе;
- 3) *комесаријат за цивилна питања* – Президијал, Политичко-административно одељење, Културно-просветно, Цивилно-судско и Финансијско одељење.³⁰

Гувернман су чинила четири административно-управна одељења: војно, политичко, привредно и судско. Свако одељење било је задужено за одређени сегмент управе окупираним делом Србије, од војно-политичких послова, до судства, привреде и Цивилног комесаријата (укупно 21 одељење).³¹ Успостављени окупациони режим одликовао се изузетном строгошћу у домену политичког живота, потискивањем националне свести српског народа и безобзирним искоришћавањем природних богатстава земље.³² Владимир Стојанчевић препознавао је у таквом систему управе „*војно-полицијски метод администрирања и пацификације, али са задатком да Царевину снабде са што више аграрних производа из Србије, односно да у Аустро-Угарску пренесе што већи део покретне имовине српске државе и њених становника*”.³³ Живот у Гувернману правно је уобличаван читавим низом посебних наредби објављиваних у службеном „Листу наредби” (*Verordnungs-Blatt*). Први број овог листа издат је 22. марта 1916. године.³⁴

Нова власт није образована одједном, већ путем етапних (окојних) команди, чије је стварање следило напредак војних операција. Стара српска административна подела територије на округе и срезове задржана је „ради лакшег

28 | Исто, 8; Божица Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд, 2000, 18.

29 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 43.

30 | Michael Jungerth, *н. д.*, 14-15.

31 | Hugo Kerchnawe, *н. д.*, 58; (Детаљније о томе: Божица Младеновић, *н. д.*, 61-62.)

32 | Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, 344.

33 | Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914-1918. године*, Лесковац, 1988, 23.

34 | Андреј Митровић, *Стварање немачке окупационе...*, 33.

и ефикаснијег дејства”. „Окружне команде имале су управна и судска овлашћења на односном округу. На дну ове лествице налазиле су се општине са председником, бираним међу поузданим домаћим људима, и општинским судом.”³⁵

Одмах по уласку окупационих трупа у Србију у јесен 1915. године извршено је обимно реквизирање вуне, бакра, месинга, никла, цинка и легура, животних намирница и коже. Образовани су и посебни одреди за вршење претреса, тзв. Suchdetaschementi, које су чинили један подофицир, каплар, писар, бравар (за обијање врата и катанаца) и неколико војника. Принудна старатељства заведена су над свим српским фирмама чији су власници напустили земљу са српском војском.³⁶ Домаће становништво се на самом почетку окупације суочило са оштром реториком окупатора, која неће престати све време постојања ВГГ/С. Део те реторике садржан је у објави Главне команде савезничке немачке и аустроугарске војске у Србији, из друге половине новембра 1915:

„Оглас. На Српски Црногорски народ, издат од Главне Команде савезничке Немачке и а. угарске војске.

Заузећем српско-црногорских крајева од стране Немачких – а. угарских трупа, ступа на снагу изванредни поступак по ратном праву.

Становништво поседнутих крајева најозбиљније се упозорава на мир. Особито се упућује, да све особе, које припадају непријатељској војсци, подразумевајући ту и цивилно чиновништво непријатељских влада, ако се усуде напредовање непријатељске силе припомоћи, или да савезничким Немачко – а. угарским трупама, који год начином штете проузрокују, биће на смрт осуђени...

Даље, биће по казним законима савезничких држава кажњени:

Све особе које не припадају непријатељским трупама подразумевајући ту и цивилно чиновништво непријатељских влада ако:

а) на бојишту заосталог војника или припадника немачких или савезничких трупа, у намери противправног одузимања поробе...”³⁷

Становништво се нарочито упозоравало да све наоружање, укључујући и ловачко, са муницијом, мора да преда најближој војничкој команди. Ко се томе буде противио кажњавао би се затвором преко годину дана, а „према приликама и смрћу”. Смрт је у овом случају фигурирала не само као казна за почињене злочине против оружане силе и успостављеног окупационог режима, већ и као стална опомена промењених прилика у којој се Србија нашла. Зато је поменута објава настављала у истом тону: уништавање или оштећивање телефонских жица, паса или голубова писмоноша, оштећивање пруга, путева, мостова, погона за снабдевање водом и струјом кажњавало се смрћу, као и преношење непријатељу вести, скривање и помагање непријатељских војника, итд. Поред тога, становништво је обавезно морало да на захтев војних трупа доноси све ствари, „нарочито пак намирнице за живот, храна, пића, марва, коњи,

35 | Dimitrije Đorđević, *н. д.*, 207-208.

36 | Исто, 222.

37 | Божо К. Маршићанин, *Успомене из збега*, Београд, 1919, 150-151.

кола, и свако посуђе” – предаја тих ствари потврђивана је признаницама. Сваки прекршај ове одредбе кажњавао се затвором до 10 година, па и смрћу.³⁸

Због сукоба војних и цивилних власти (војни команданти су, према мишљењу Будимпеште, припремали анексију, а у ствари се радило о борби за супрематију над питањем послератне Србије), председник мађарске владе, гроф Тиса (István Tisza), жалио се цару и главнокомандујућем надвојводи Фридриху, па је за новог генералног гувернера именован генерал Адолф барон фон Ремен (Adolf von Rhemen zu Bärenfeld), који је на дужност ступио 26. јула 1916. године и на њој остао до краја рата; шеф штаба је тада постао пуковник Хуго Керхнаве (Hugo Kerchnawe). Та смена је обележила и почетак доминације Мађара у ВГГ-у, односно „мађарски период” окупације Србије у Првом светском рату.³⁹ Надлежност цивилног комесара била је најпре ограничена на саветодавну улогу, али је након сукоба између војних и цивилних власти око места у управи Србије његово поље деловања значајно проширено. Након погибије Лудвига Талоција у саобраћајној несрећи у Будимпешти новембра 1916, за новог цивилног комесара је у јануару 1917. године именован Теодор Кушчевић, до тада високи чиновник босанско-херцеговачке Земаљске владе.⁴⁰

Среске команде и општине у оквиру Окружне команде Чачак

Након успостављања ВГГ-а у Србији, створена је трајнија организација власти над окупираним територијама, а која је заменила привремену војну управу. Извршена је подела на војни и цивилни део управе. Цивилну власт у Гувернману чинили су:

- Präsidialkanzlei (Президијал или Президијум) који се означавао са „ZLK”, највиша цивилна инстанца ВГГ/С;
- „Политичка група” коју чине:
политичко-административно одељење и одељење за културно-школска питања;
- цивилно-судско одељење (Ziviljustizabteilung), означавало се са „Одељење 7” (Abteilung 7);
- финансијско одељење које се означавало са „Одељење 10” (Abt. 10).⁴¹

Локалну власт у Гувернману чиниле су окружне и среске команде и општине као најниже административне јединице. Рад окружних и среских команди био је одређен документом „Организација рада ц. и к. Окружних и Среских

38 | Исто, 152-153.

39 | Душан Миликић, *Београд под окупацијом у Првом светском рату*, Годишњак града Београда V, Београд, 1958, 275.

40 | Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 343.

41 | Архив Србије, Фонд Војног генералног гувернмана (1915–1918) (даље АС, ВГГ), VIII/752, N.8593/1916, 16. октобар 1916.

команди” (Organische Bestimmungen für die k.u.k. Kreis- und Bezirkskommanden) из 1916. године.⁴² Округ је био највиша организациона јединица локалне власти. Седиште округа било је и седиште окружне команде и војног команданта округа. Окружне команде су биле најважније политичке и административне институције локалне власти, као и органи надзора над срезовима и општинама. На челу окружне команде налазио се окружни командант (Kreiskommandant), највиши представник администрације и извршне власти у округу, као и командант свих оружаних снага округа. Он је био одговоран за ред и поредак у округу, као и за личну и имовинску безбедност становништва.⁴³ Окружни командант је, поред војне команде, управљао целокупном јавном управом и могао је у случају опасности да самостално делује, али да о томе одмах поднесе извештај генералном гувернеру. Командант округа или цивилни комесар (или обојица) били су дужни да сваког месеца обилазе један срез и неколико општина у округу.⁴⁴ Окружни командант у Чачку није била једна особа све време окупације: читаву 1916. и вероватно део 1917. године ту дужност је обављао потпуковник Венделин Коварзик (Wendelin Kowarzyk). Његов наследник је био пуковник Пиг (Pig), чије се име први пут појављује у „Службеном гласнику” од септембра 1917. године.⁴⁵ Пиг је остао окружни командант у Чачку до самог краја окупације, тј. док је постојала гувернманска власт генерала Ремена. Иако је пуковник Пиг обављао ту функцију након Коварзика, и то можда свега нешто више од годину дана, усмена традиција Чачка сачувала је његово име за илустровање страха окупационог режима током Првог светског рата у граду и околини.⁴⁶

У Чачку је било седиште Окружне и Среске војне команде, Војне управе железничке станице, Окружне и Среске жандармеријске команде и жандармеријске постаје.⁴⁷ Среске команде налазиле су се у Чачку, Краљеву, Ивањици, Гучи и Ушћу, а од августа 1917. године постојала је и среска команда у Рашкој. У Чачку се налазила и етапна поштанско-телеграфска канцеларија. Срезови округа Чачак наслеђени су из српске административне поделе, изузев новоствореног среза Рашка. Они су били неједнаке величине, са знатном разликом у броју општина (од седам општина у срезу Рашка, до 19 у Краљеву), броју становништва, квалитету земљишта и друштвеном производу. За рад пољске жандармерије округа била је одговорна окружна команда, на чијем се челу налазио виши војни официр као командант окружне жандармерије. Окружну

42 Исто.

43 Michael Jungerth, *н. д.*, 22.

44 Божица Б. Младеновић, *н. д.*, 64-65.

45 *Službeni glasnik c. i kr. Okružnog zapovjedništva u Čačku*, god. II, br. 9, Čačak, 15. septembar 1917, 3.

46 Тзв. „Пигов режим” протезан је на читав период окупације у мемоарским делима и насловима белетристике (прим. Б. Т.).

47 Божица Б. Младеновић, *н. д.*, 71.

жандармерију чиниле су среске жандармеријске команде (углавном у свим срезовима округа), које су се даље делиле на четири или пет жандармеријских станица распоређених по општинама среза. Окружна команда надзирала је делатност станица које су повремено, ради инспекције, обилажене. Командант жандармерије радио је у тесној вези са окружним командантом, односно његовим замеником.⁴⁸ (сл. 1)

Окружна команда имала је управно и судско одељење. На челу управног одељења налазили су се заменик команданта округа (из редова штапских официра) и цивилни комесар округа. Цивилни комесар водио је „*организационе послове у општинама, доносио и спроводио управне законе и наредбе, прикупљао статистичке податке, водио евиденцију о становништву, о имовинском стању, о погонима у којима је запослено преко 20 радника, о броју кућа итд.*”⁴⁹ У „Општим основама за ц. и кр. војну управу у поседнутим областима Србије” представљена је структура типичне окружне команде:⁵⁰

- Окружни командант (штапски официр) Kreiskommandant;
- Заменик окружног команданта Kreisk. – Stellvertreter (штапски официр);
- Цивилни комесар – Leitender Zivilkommissär (службеник 7. или 8. класе).

Војно одељење – Militärabteilung (под командом заменика окружног команданта)	Управно одељење – Verwaltungsabteilung (под управом цивилног комесара)
<ul style="list-style-type: none"> – Ађутантура – Обавештајни реферат и земаљска полиција – Техничка служба – Пољопривредни реферат – Окружно шумарско одељење – Рачунско одељење и благајна – Војно одељење за верске потребе 	<ul style="list-style-type: none"> – Политичко-полицијски реферат – Културно-просветни реферат – Привредни и друштвено-политички реферат (укључујући службу за посредовање рада) – Здравствени реферат – Ветеринарски реферат – Финансијски реферат за непосредне и посредне порезе (укључујући финансијску полицију)
Команда окружне жандармерије	Окружни суд

Ниже управне јединице округа били су срезови (укупно 57 у ВГГ/С). Подела на срезове извршена је према ранијој српској административној подели. Среске команде (Bezirkskommando или Okružna poglavarstva) нису биле адми-

48 | Michael Jungerth, *н. д.*, 23.

49 | Божица Б. Младеновић, *н. д.*, 65.

50 | *Allgemeine Grundzüge für die k. u. k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Serbiens*, Belgrad, 1916, 25.

нистративне јединице (институције, власт), већ помоћни и извршни органи окружних команди, са примарним војним и полицијским задацима. Среског команданта (Bezirkskommandant) постављао је Гувернман, док је он деловао у име окружног команданта као свог претпостављеног. Он је одговарао за јавни ред, мир и поредак у срезу, спроводио је на терену и у пракси наредбе које је ВГГ упућивао окружном команданту. Срески командант водио је бригу над радом целокупне полиције и органа реда у срезу, нарочито обавештајних агената и детектива, о безбедности на путевима, борби са разбојницима, руководио је радом санитетских органа, ватрогасцима, земаљским богатством (земља, вода, шуме), границама среза...⁵¹ Командант среза могао је са командантом суседног среза да одржава везу у циљу заједничког деловања. На крају сваког месеца срески командант подносио је команданту округа извештај о свим догађајима у срезу. Један срески командант, један официр за управне послове (и заменик команданта), један референт за привреду и потребно помоћно особље, чинили су типичну структуру среске команде.⁵² Командант среза је, у суштини, представљао најважнију карику извршне власти Гувернмана и део окупационог система власти који је највише утицао на свакодневни живот становништва.

Округ Чачак био је 1916. године подељен на срезове Чачак, Краљево, Гуча, Ивањица и Ушће.⁵³ Формално образовање округа почетком те године није значило да су и сви срезови, односно среске команде, постојали од тада. Поуздано је да је среска команда Гуча један део 1916. године била етапна команда Гуча (Ettapenkommando Guča), тј. Етапна „штациона” команда у Гучи, што представља остатак војне управе из периода с почетка окупације земље.⁵⁴ У Деловодном протоколу Суда општине каонске, са заведеним документима општине Каоне за период 15. децембар 1915 – крај маја 1916. године, ниједном није поменута „среска команда”, већ искључиво „штациона команда Гуча”. У сачуваној архивској грађи општине Каоне постоји више докумената који су у међусобној контрадикцији што се тиче назива те команде. Најстарији документ са печатом Среске команде Гуча (Bezirkskommando) носи датум 18. април 1916. године.⁵⁵ Међутим, печат Етапне штационе команде носе неки документи све до јула исте године.⁵⁶ Може се закључити да су среске команде округа Чачак створене на основу система етапних команди основаних с краја 1915. године, као чисто војних установа, али током периода од више месеци у првој половини 1916. године. Среске команде нису створене једнообразно, нити у исто време, већ је читава структура настајала постепено, па се на тај начин може објаснити горе

51 | Michael Jungerth, *н. д.*, 25.

52 | *Исто*, 25.

53 | АС, ВГГ, VIII/752, N.8593/1916, 16. октобар 1916.

54 | Међуопштински историјски архив Чачак (даље ИАЧ), Општина каонска (даље О. К.), К-4 1915, Деловодни протокол бр. 1-160.

55 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 198, 18. април 1916.

56 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 207, 4. јул 1916.

поменута контрадикторност у сачуваној архивској грађи. Док је команда у Гучи створена током прве половине 1916. године, команда у Рашкој имала је потпуно другачију генезу. Рашка је као општинско место улазила у састав среза Ушће и представљала највећу варош тог среза. Етапна команда Рашка је функционисала прве две године окупације као војна управна јединица све до средине 1917. године⁵⁷, од када се у документима који воде порекло из округа Чачак јавља и срез Рашка, који је настао поделом дотадашњег среза Ушће на два среза, па округ Чачак од тада уместо пет има шест срезова. Наређењем у „заповедном листу” бр. 106 ВГГ, од 12. августа 1917, етапно-станична команда у Рашкој се претвара у среску команду почевши од 15. августа текуће године.⁵⁸

Најниже управне јединице Гувернмана биле су општине. На челу општина били су председници општина, именовани од стране окружног команданта из редова домаћег поузданог становништва, мада су могли бити и из редова жандарма и војника Монархије. Српска општинска управа од пре рата остала је у великој мери нетакнута.⁵⁹ Њена основа био је Закон о општинама од 5/18. јуна 1903. године. По Закону о општинама у Краљевини Србији општинска власт и самоуправа састојала се од Суда општине (у Чачку су га чинили председник и три кмета), Општинског одбора и Општинског збора. Током окупације друга два органа општинске власти нису функционисала. Свака општина морала је имати најмање 200 пунолетних бирача, а у случају да није имала толики број бирача удруживала би се са суседном.⁶⁰ Окружни командант постављао је органе општинске управе: председника (у граду Градског, у селу Сеоског Gemeindevorsteher), кметове, записничаре, благајнике. Председници општина морали су приликом постављања на функцију да положе заклетву следеће садржине (након образовања ВГГ/С, пре полагања заклетве VIII одељење Гувернмана давало је своје мишљење о подобности кандидата за ту функцију):

„Заклетва. Ја, [име и презиме], овим обећавам да ћу извршавати све наредбе војних установа, да ћу свим знањем и способношћу бринути о добробити општине и да нећу предузимати ништа уперено против војне силе.”⁶¹

Ако је општина имала у свом саставу више села, за свако је био одређен по један кмет из самог села, који је одговарао председнику општине за ред, поредак и сигурност у селу. По годинама најстарији писмени кмет у општини постајао је председник општине, ако не би другачије било одређено. Председник и кметови посебно су били у обавези да се на подручју своје општине брину о безбедности свих припадника оружане силе. За свој рад председник, кметови и остали

57 АС, ВГГ, XVI/84, Pov. N. 103, 18. мај 1917.

58 *Službeni glasnik c. i kr. Okružnog zapovjedništva u Čačku*, god. II, br. 8, Čačak, 15. avgust 1917, 1.

59 „Die serbische Gemeindeverwaltung blieb im grossen und ganzen unberührt.” Michael Jungerth, *н. д.*, 25.

60 *Закон о општинама*, чл. 5, 6. ИАЧ, Општина атеничка (даље О. А.) К-1, 1916.

61 АС, ВГГ, VIII/1126, 9. јул 1917.

општински званичници примали су одређену годишњу плату. Општински суд чинили су председник са два кмета, који су судили одређене предмете српског грађанског закона (чланове 6–24). У административном смислу, виша судска инстанца општинског суда био је срески суд, а крајња врховни суд ВГГ-а. У грађанским споровима највиша инстанца којој су се грађани могли жалити био је Окружни цивилни суд, тј. окружни командант.⁶²

Фактички, општинска власт била је у рукама Срба (председник, заменик, кметови), све док су били лојални, али су потпуну контролу ипак имали виши органи окупационе власти. У случају да је општинска власт показивала знаке нелојалности или неефикасности, управа би брзо била замењена. То нису били ретки случајеви, па је председник општине Граб (срез Гуча) смењен са дужности и ухапшен јула 1917. године због немарног и површног рада и неизвршења наредби.⁶³ Уређење односа у општинама регулисано је „Законом о општинама“, који је објављен у Службеном гласнику од 15. октобра 1916. године. Према закону, општина је основна управна и судска јединица коју чине лица стално настањена у њеној области (општинском атару). Општине су могле бити варошке и сеоске и закон их је исто третирао.⁶⁴ Свака општина морала је имати општинску судницу на прометном месту, као и затвор са два одељења (чл. 12, 13). У пракси се често дешавало да општина буде смештена у заузетим просторијама неке боље зграде, што су најчешће биле школе које је држава градила. У селу Каона (срез Гуча) општина није имала своје имовине нити зграда, већ је заузела две собе школске зграде, док је у четири собе био смештен један одред жандарма.⁶⁵ Све наредбе и одлуке које су општине добијале од среских команди морале су бити саопштене грађанству на сазваном збору, односно истакнуте на видном месту код општинске зграде.⁶⁶ Најчешће се од општина тражило да спроведу прикупљање разних статистичких података који су тражени (о становништву, комуникацијама, школама, стоци и превозним средствима, порезу, прирезу итд).⁶⁷ Другу врсту послатих докумената чиниле су разне наредбе: реквизиције стоке, жита, пољопривредних производа, наредбе које су се односиле на жетву, прикупљање и расподелу семена, кулук становништва, печење ракије и кување пекмеца, разрезавање пореза или општинског приреза... Посебна пажња била је посвећена одржавању реда и поретка у општинама, за шта су кметови села лично одговарали председнику, а овај среском команданту. Среска команда у Гучи наредила је свим општинама среза 1. августа 1917. године да се боље „пази на злочинце“, јер су се умножили напади, па стога свако село мора дати јемце

62 | Michael Jungerth, *н. д.*, 27, 28.

63 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 239, 17. јул 1917.

64 | *Закон о општинама*, чл. 3. ИАЧ, О. А. К-1, 1916.

65 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 1, 20. април 1916.

66 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 36, 8. април 1916.

67 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 48, 29. децембар 1916; О. К. К-5, бр. 36, 8. април 1916.

који ће нарочито одговарати команданту за случајеве разбојништва. Јемци су одраније постојали у општинама тог среза, јер се у истом документу наводи да села Дубац, Луке, Лиса и Каона морају повећати број јемаца.⁶⁸

Чланови општина били су грађани који живе на територији општине и аустроугарски држављани настањени ту по одобрењу ц. и кр. војне власти. Сви чланови општина били су дужни да плаћају општински прирез и друге дажбине, као и да лично раде на општинским пословима (кулуче). Практично се сав управни посао у општинама завршавао преко председника, кметова и општинског суда, кога су чинили председник општине и још два члана (обично кметови општина). Председник општине надгледао је све послове и био је за њих одговоран. Општина која је имала више од 800 пореских обвезника по закону је била обавезна да именује благајника (кмета који је обављао дужност благајника). Плате службеника општина одређивао је окружни командант, „према месним приликама”.⁶⁹ У општинама до 500 пореских глава плата председника није могла бити мања од 360 круна годишње, у општинама са преко 500 пореских глава његова плата била је минимално 480 круна. У варошким општинама председник општине није могао примати мање од 500 круна годишње.⁷⁰ Свака општина морала је имати и деловођу. Његова плата у општинама до 300 пореских глава била је минимално 480 круна, са 300-600 пореских глава минимално 720 круна, у општинама са 600 до 900 глава плата деловође је почињала од 1.200 круна. Ако је деловођа вршио и дужност писара, следила му је надокнада не мања од 240 круна годишње (годишња плата општинског писара).⁷¹ У сачуваној документацији општине Каоне налазе се и потврде (квите) за исплаћене плате општинским службеницима. Тако је кмет села Милатовићи примао месечну плату од 40 круна, док је кмет мањег села Властељице имао месечну плату од 30 круна.⁷² Стеван Станишић, служитељ и полицајац села Властељице, имао је месечну плату од 33 круне.⁷³ Плате осталих службеника ове општине биле су осетно веће: 72 круне месечно примао је писар општине који је истовремено вршио и функцију полицајца, општински деловођа примао је 100 круна, као и надокнаду од 20 круна месечно за вршење благајничке службе.⁷⁴ Председник општине Заблаће (срез Чачак) примао је крајем 1915. и у првој половини 1916. године месечну плату од 70 круна, кметови села Заблаће и Вапа имали су примања од 30 круна, а служитељи села Вапа 15 круна месечно.⁷⁵ На буџету

68 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 246, 1. август 1917.

69 | Закон о општинама, чл. 25. ИАЧ, О. А. К-1, 1916.

70 | Исто, чл. 37.

71 | Исто, чл. 38.

72 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 26, 6. октобар 1918; О. К. К-5, бр. 27, 6. октобар 1918.

73 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 33, 18. октобар 1918.

74 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 28, 6. октобар 1918; О. К. К-5, бр. 29, 10. октобар 1918; О. К. К-5, бр. 30, 10. октобар 1918.

75 | ИАЧ, Општина заблаћка (даље О. 3.) К-21, 23. март 1918.

општине Заблаће налазио се и чувар поља села Вапе, који је за 1916. годину имао годишњу плату од 60 круна.⁷⁶ Председник општине и чланови Општинског поглаварства могли су бити кажњени за кашњење у подношењу завршног рачуна општине или састављање буџета општине. Уз то је следила и новчана или затворска казна (један дан затвора рачунао се као 5 круна) за неизвршавање наредбе окружне или средске команде или њено касно извршење. Све новчане казне ишле су у корист општинске касе.⁷⁷ Средске команде су често упозоравале општине (службенике, тј. председника општине) за правовремено и редовно извршавање обавеза и наредби које су добијали, користећи претње строгим казнама (новчане казне и интернација, у неким случајевима и смрт) за сваку опструкцију или неизвршавање обавеза општинских службеника.⁷⁸

Административна подела округа Чачак 1916–1918. године⁷⁹ (сл. 2)⁸¹

Округ Чачак					
Срез Чачак	Срез Краљево	Срез Гуча	Срез Ивањица	Срез Ушће	Срез Рашка ⁸⁰
Општине: Паковраће, Јездина, Атеница, Трнава, Јежевица, Заблаће, Слатина, Горичани, Лазац, Чачак	Општине: Милочај, Самаила, Мрсаћ, Роћевићи, Адрани, Врдила, Конарево, Жича, Матаруге, Богутовац, Сирча, Рагина, Врба, Драгосинци, Рибница, Каменица, Подунавци, Грачац, Краљево	Општине: Дљин, Дучаловићи, Крстац, Прилипац, Доња Краварица, Тијање, Граб, Горачић, Миросаљци, Котража, Лиса, Г. Дубац, Вича, Луке, Каона, Гуча	Општине: Прилике, Брезова, Јавор, Шуме, Опаљеник, Косовица, Братљево, Ковиље, Ерчеге, Придворица, Вионица, Средња Река, Остатија, Ивањица	Општине: Мланча, Ђаково, Рудно, Студеница, Гокчаница, Плана, Биљановац, Пискања, Бања Јошаничка, Ушће	Општине: Градац, Трнава, Бољевац, Беоци, Павлица, Рудница, Рашка

76 | ИАЧ, О. З. К-21, 21. фебруар 1919.

77 | Закон о општинама, чл. 60-64. ИАЧ, О. А. К-1, 1916.

78 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 36, 8. април 1916; О. К. К-5, бр. 283, 8. октобар 1918.

79 | АС, ВГГ, XX/564, (без датума). Аустро-Угарска административна карта ВГГ/С.

80 | Од августа 1917. године.

81 | АС, ВГГ, XX/564, (без датума). Аустро-Угарска административна карта ВГГ/С.

С обзиром да је судство у целом ВГГ/С било уређено по обрасцу српског цивилног судства, судови округа Чачак су током окупације представљали упрошћену верзију предратног судског система. Сви грађанско-правни односи регулисани су кроз рад општинских судова који су постојали у свакој општини и у којима су радили углавном српски грађани. У надлежности општинских судова били су спорови око непокретности чија вредност није прелазила 100 динара и око судских потраживања у износу до 100 динара. За више новчане износе и за сва кривична дела био је надлежан окружни суд у Чачку, као првостепени суд окружне команде, који се састојао од двојице судија и два помоћника. Суд је формално био подељен на цивилни и војни део. Цивилним делом председавао је судија из редова цивила, док је војним делом председавао судија из редова војске (официр у рангу мајора), који је уједно био и председник читавог суда. У априлу 1917. године председник цивилног суда био је Dr. Deszo, док је председник суда био мајор Мушицки, који је ти функцију у Чачку обављао највећи део окупације.⁸² Надлежност овог суда простирала се на све правне ствари које нису спадале у делокруг општинских судова, као и на жалбе поднете на решења општинских судова. Апелациони суд (за жалбе на одлуке окружног суда) представљало је Правно одељење за грађанско-правне односе ВГГ/С. Првостепени судови вршили су и наплату пореза у корист војне власти. Чланови суда полагали су заклетву верности окупационој власти. Временом су судови окружних команди преузели послове и општинских судова, јер су српске судије биле политички непоуздане и чешће су примале мито. Помоћно судско особље већином су били домаћи житељи, окарактерисани од савременика као тајни агенти, детективи и шпијуни аустроугарске власти. По окружним судовима радили су Мађари, Хрвати и муслимани из Босне и Херцеговине, понекад са slabим познавањем српског језика.⁸³

Питање језика и писма коришћеног на територији Гувернмана у Србији задирало је у сферу политичких односа у самој Двојној монархији. Мађарски елементи су настојали да сва јавна документа, прогласи, наредбе и закони буду штампани равноправно немачким и мађарским језиком. Званични језик ВГГ-а био је језик војске Аустро-Угарске, значи равноправно немачки и мађарски. У општинским управама могао се користити језик те општине (српскохрватски, турски или албански), док је писмо било искључиво латиница.⁸⁴ Претходна констатација не одговара пракси која је спровођена у неким општинским канцеларијама округа Чачак. Наиме, у сачуваном Деловодном протоколу општине Каона (срез Гуча) приспела документација завођена је ћирилицом све до редног броја 46, од 19. новембра 1916. године.⁸⁵ Јавна обавештења углавном су

82 | *Službeni glasnik c. i kr. Okružnog zapovjedništva u Čačku*, god. II, br. 4, Čačak 15. april 1917, 7.

83 | Божица Б. Младеновић, *н. д.*, 66-67.

84 | Michael Jungerth, *н. д.*, 12.

85 | ИАЧ, О. К. К-4, Деловодни протокол, бр. 46, 19. новембар 1916.

писана на српском (латиничним писмом) и немачком језику. Комуникација са српским странкама вршена је на „српскохрватском језику” (мешавина српских и типично хрватских речи), док су општински судови користили српски или немачки језик као службени.⁸⁶ Наредбе окупационих власти, зване „објаве” или „обзнане”, штампане су на папиру већег формата и са крупним словима, као плакати, и качене су на видним местима у циљу обнародовања. Плакати су штампани у три ступца, од којих је први са леве стране са текстом на немачком језику, у средини и на десној страни је текст на „хрваткосрпском” језику, с тим што је текст на средини штампан латиницом, а на десном ступцу ћирилицом. (сл. 3) (сл. 4).

Ћирилица је коришћена у окупационој администрацији и поред службене забране (ћирилица је званично укинута у служби и школству на територији Гувернмана 1. јануара 1917. године наредбом Врховне команде), нарочито када су биле у питању важне објаве (наредбе о пописима, одузимању и присилном откупу жита, вуне, стоке, итд).⁸⁷ Печати окупационих власти у општинама имали су натписе на два језика: на немачком (Gemeindeamt) и хрватском (Poglavarstvo opštine), чиме је избачен из употребе ранији српски натпис (Суд општине), али је он и даље коришћен упоредо на меморандумима докумената које су издавале општине.⁸⁸ Већина докумената издатих у општинама Атеница и Заблаће (срез Чачак) и Каона и Горачићи (срез Гуча) носи у меморандуму „Суд општине”. У средини печата налазило се име општине исписано латиницом. (сл. 5)

Нови календар (грегоријански) окупациона власт званично је увела на подручју Гувернмана 16. маја 1916. године. Биоштански свештеник Радован Захарић забележио је у протоколима књига које је водио, да је командант места наредио тог дана (по новом) да користи убудуће грегоријански календар.⁸⁹

Организација власти у периоду јесен 1915 – јесен 1918. године

Након што је заузет читав округ Чачак у првој половини новембра 1915. године, окупациона сила веома брзо је успоставила нови режим власти. С обзиром на ратне прилике, морало се много тога преузети из старог система, тако да у почетку нису диране границе округа и срезова које су постојале до окупације. Војска која је заузела Чачак и увела привремену управу замењена

86 | Божица Б. Младеновић, *н. д.*, 68.

87 | Михаило Тошић, *Терор аустроугарског окупатора над цивилним становништвом пожешког среза у Првом светском рату (први део)*, Пожешки годишњак 3, Пожега, 2003, 50.

88 | ИАЧ, О. А. К-1, 10. јун 1916; О. А. К-1, 25. август 1917; О. К. К-5, бр. 202, 28. мај 1916.

89 | Радојко Николић, *Историјски записи пароха: белешке из протокола умрлих*, Зборник радова Народног музеја XII, Чачак, 1982, 273.

је након извесног времена сталним војним трупама. Уведена је нова власт по окрузима, срезовима и општинама, у управу су довођени лојални људи, док су сумњиви интернирани. Успостављен је и полицијски час: у прво време он је почињао од 18 часова, касније од 21, а пред крај окупације од 20 часова.⁹⁰ Једна од првих акција било је купљење бакарних предмета по кућама, на велико изненађење становништва. Затим је почело скидање бакарних кровова и звона са цркава и манастира.⁹¹ Наративни извори не пропуштају да наведу масовне случајеве одузимања хране и покретности у свим местима Србије након доласка Аустро-Угара, а нарочито Немаца, приликом чега сопственицима нису издаване било какве признанице или су добијали признанице потписане са „Краљ Петар” и слично. *„У селу је увек било аустријских војника. Највеће зло за сваку кућу био је улазак швапских таљига у авлију. Војници се тада размиле по грађевинама и не излазе отуд док све не покупе. А узимали су све што стигну.”*⁹² У Чачку се по злу прославио неки цуксфирер Вајс из чачанске жандармерије, као вешт у откривању сакривеног оружја, бакра и хране које је становништво склањало испред војске.⁹³ Сачувана архивска грађа указује да су појединци касније успевали да од локалних власти добију потврде, као у случају Радомира Ђирковића из Атенице (срез Чачак), који је након више од шест месеци добио уверење за одузету имовину приликом доласка аустро-угарске војске у место: пшенице 60 метара (6.000 килограма), кукуруза 7.400 kg, сена 600 метара, сламе 34 метара, шашине 20 метара, јечма 600 kg, црног лука 500 kg, пасуља 200 kg, купуса 2.000 kg, кромпира 300 kg, дрва 84 m³, једног вола, једна воловска кола, један фијакер, краву са телетом, крмачу, два ама, вино, ракију, сланину, одевне предмете, итд. Радомир и његова породица (који су очигледно били имућни) нису имали формалне признанице за све предмете, али је Суд општине атеничке ипак потврдио својим уверењем истинитост ових навода.⁹⁴

Формални приказ деловања окупационе власти сачуван је у Деловодном протоколу општине Каона (срез Гуча), где првих десетак заведених приспелих докумената осликава почетке аустроугарског режима на територији Србије, његово функционисање на нивоу општине (најниже административне јединице) и хронологију наредби, односно потеза који су повлачени у циљу конституисања органа власти, контроле становништва, пописивања стоке, одузимања бакра и других метала, итд.

90 | Богумил Храбак, „Чачак у доба аустроугарске окупације (1915–1918)”, *Вишевековна историја Чачка и околине: зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду*, Београд, 1995, 173.

91 | Синиша Пауновић, *н. д.*, 88.

92 | Недељко Јешић, *Јездина: хроника*, Чачак, 1974, 33.

93 | Богумил Храбак, *Чачак у доба...*, 173.

94 | ИАЧ, О. А. К-1, 10. јун 1916.

- Први документ шаље Штациона команда из Гуче (заведен 14. 12. 1915), којим се за председника Општине каонске поставља Мијаило Пајов.[ић] и истовремено наређује да се упуте у штациону команду у Гучи сва лица од 17 до 55 година за пријем објава.
- Други документ од 15. 12. 1915. наређује да се израде спискови лица и њихове имовине из општине каонске и одмах пошаљу Штационој команди у Гучу.
- Трећи документ од 15. 12. 1915. наређује суду да „одмах звонџ црквено и школско скине и пошаље Штационој команди у Гучу”.
- Четврти документ заведен је 20. 12. 1915, наређује суду да „упути све сопственике способних волова да приме на исте објаве, да му их нико несме одузети”.
- Пети документ од 20. 12. 1915. „наредбом поставља председника и кметове у општини Каонској”.
- Шести документ 25. 12. 1915. наређује суду да саопшти свим сопственицима да своје псе држе у вези или да набаве корпе за њушке.
- Седми документ 25. 12. наређује суду да саопшти свим грађанима да донесу жита за усев и предају у општински магацин и јавља да је нађено 1.400 динара.⁹⁵

Ако анализирамо делатност среске команде у Гучи на основу упућених наредби једној од општина у свом саставу, можемо стећи увид у механизам образовања окупационе власти, јер се може претпоставити да су овакве наредбе, сличним или истим редоследом, упућене свим општинама на територији среза Гуча. Основна брига виших инстанци била је да се у лику председника општине успостави лојална власт у српском селу која ће беспоговорно и одговорно спроводити сва наређења среске и окружне команде. Пети документ у деловоднику општине Каона у вези је са успостављањем општинских власти, јер су њим озваничени председник општине и сви сеоски кметови. Након тога, власти су желеле да знају ко су поданици и колико их има. Зато су пописивана сва лица и издаване нове објаве (документа) за пунолетне грађане. Наредбе о скидању звона са цркве и школе, о пописивању власника запрежних кола и волова и прикупљању жита за сетву, показују да су након политичких циљева успостављања нове власти, по важности долазили економски, сагледани кроз опште мотиве аустроугарске ратне привреде и извлачења материјалне користи из стечених територија Србије. (сл. 6)

У Чачку је новембра 1915. године формирана Етапна команда (Ettapenkommando) надлежна за војна и цивилна питања на додељеном подручју, која је оличавала војну управу привременог карактера. Управна служба је, поред оснивања округа са срезовима и општинама, руководила и етапним органима који су успостављени тамо где су стациониране етапне команде. Крајем исте године, Команда позадине (Етапна команда) 3. аустроугарске армије прешла је из

Београда у Чачак⁹⁶, када град напуштају јединице првог позива замењене војним обвезницима аустроугарске војске другог и трећег позива. Оснивањем ВГГ/С Гувернман је преузео управу над поседнутим аустроугарским територијама Србије од Етапне команде 3. армије, а седиште је враћено у Београд.⁹⁷ У јесен 1915. године Чачак је посетио Рода Рода, тј. Шандор Фридрих Розенфелд (1872–1945), аустроугарски официр и књижевник. Рода Рода је у Чачак дошао из Краљева, забележивши да су путеви били у толико лошем стању да се аутомобил којим су путовали више пута заглављивао у благо, „које је претило да ми свуче чизму с ноге”.⁹⁸ „Пре Чачка наишли смо на велике зграде касарни и школа, сада (пољских) болница. Све у Србији је већ годину дана у функцији пољске болнице. Зато и нема наставе.”⁹⁹ „Чачак заиста има `красан изглед`. Он је чак симпатична варошица од 6.000 становника, главно среско место унутар Шумадијске дивизије. [...] У дворишту једне службене зграде налази се предивна турска мала палата, у којој је некада свакако бар неки паша имао своју резиденцију.”¹⁰⁰ Наши официри су добро смештени и осећају се као код куће. Многи од њих говоре чак српски и службовали су у Босни или Хрватској, тако да се не морају много чудити. [...] Већина радњи је затворена, али све су неоштећене. На угловима кућа залепљене објаве нашег команданта:

‘Сељак Милан Цветковић осуђен је на смрт вешањем јер је рањеног војника убио. Казна је данас извршена над њим, његова кућа спаљена.’

И једна и друга објава случајно је ту поред, као да је била посебна напомена са стране: ‘Моја намера је, да позната хуманост наше успешне армије припада и побеђеном становништву Чачка у пуној мери. Зато мора сваки становник да учини оно што му је у надлежности, понашајући се сходно законима и мора да испуњава обавезе које су му одређене...29. октобра 1915. год.’¹⁰¹ Капетан М.’

У самом граду, у суштини, није као у рату, већ као на маневру. Од јуче чак су и таоци, три господина одавде, ослобођени. Грађанство је у пуном броју остало и ради своје послове. После 7 сати увече мора свако да остане код куће. Српски војни лекари пољске болнице крећу се слободно. Даме, међу њима, кокете Београђанке, шетају се. Само се не свира, државна је жалост. Што су радње делимично затворене, није крив наш улазак, као и уопште ратни догађаји који су промет робе прекинули, који су трговце опљачкали – коначно на овај начин се

96 Michael Jungerth, н. д., 5.

97 Исто, 6.

98 Рода Рода, н. д., 187.

99 Исто, 188.

100 У питању је Конак господара Јована Обреновића, саграђен 1834. године (данас део Народног музеја са сталном изложбеном поставком), који је током окупације служио као тамница (прим. Б. Т.).

101 Датум је према јулијанском календару, што значи да је то објава од 11. новембра 1915. (прим. Б. Т.).

бране власници радњи против једне одредбе која им, уз најстрожу казну, одређује да узимају круну за два динара приликом плаћања.”¹⁰²

Рода Рода је забележио и важан податак о томе да је Чачак након пада Београда и дела Србије у октобру 1915. године постао стециште дипломатских представника неутралних држава. „Чачак је одскора био уточиште овлашћене дипломатије, која је на српском двору била у овом рату неутрална. Октобра 17. господа је овде стигла. [...] Румунски конзул је под заштитом своје заставе овде остао и стоји му почасна стража испред куће.” Тачност ових речи потврђују и српски извори. Влада је на седници Министарског савета, одржаног 14/27. октобра 1915. године, била упозната са извештајем грчког војног аташеа из Чачка, који се након тога повукао у Софију.¹⁰³

Оскудни наративни извори не говоре много о томе како је становништво примило промењену ситуацију у земљи. Рода Рода наводи да је прва реакција била немирење са фактичким стањем и вера у најфантастичније приче које су препричаване међу Србима. О неким гласинама, које су узимане за истините код народа Чачка, сазнајемо из наставка приповедања о боравку у граду:

„Разговарао сам са неколико истакнутих мештана. [...] Био сам запањен колико људи мало знају о ратном стању. Веле, Руси марширају преко Марне на Софију: Краљево (суседни град, из кога управо долазим) у српским је рукама. Београд, међутим, у руским. [...] Да су Бугари заузели Ниш, Лесковац, Врање, Скопље, Њилане, Качаник, а ми Крушевац – укратко да Миланова Србија подоста припада савезницима, а пола Македоније, поред осталог, Бугарима – о томе грађани овде немају нимало појма. Они мисле да су немачки и аустријски корпуси продрли само једним узаним клином преко Саве у унутрашњост Србије до Чачка и неколико километара још, али да су у овај клин на простору код Београда пресекли Руси. Неће потрајати дуго и еуфорија са савезницима у Србији ће спласнути.”¹⁰⁴

Окупациона власт у ВГГ/С донела је до пролећа 1916. године низ прописа којима је организована управа поседнутог подручја Србије, регулисане ингеренције појединих установа у административном систему Гувернмана, одређена основна грађанска и политичка права окупираног становништва, и, посредно, свакодневни живот у Србији. Најважнији акти били су „Опште основе за царско-краљевску војну управу у освојеној области Србије” (Allge-

102 | Рода Рода, н. д., 190. Овај податак представља најранији помен принудног курса динара према аустроугарској круни у односу 2:1. О раном успостављању курса динара говоре и остали наративни извори (Л. Лазаревић, *Белешке из окупираног Београда*, 124; Божо К. Маршићанин, *Успомене из збега*, 153). Према томе, законске одлуке о курсу динара из 1916. године представљају само озваничење дуже праксе из окупиране Србије. (прим. Б. Т).

103 | *Записници са седница...*, 186; LXV Записник седнице Министарског савета држане 14. [27.] октобра 1915. године.

104 | Рода Рода, н. д., 191.

meine Grundzüge für die k. u. k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Serbiens), статут Војно-генералног гувернмана и „Директиве за политичку управу на простору Војно-генералног гувернмана у Србији” (Direktiven für die politische Verwaltung im Bereiche des Militärgeneralgouvernements in Serbien).¹⁰⁵

У округу Чачак био је стациониран етапни батаљон који је касније замењен посадним трупима. Окружни командант био је заповедник свих трупа на територији округа које су биле распоређене по срезовима округа. У Чачку је основана и Окружна жандармеријска команда, са жандармеријским постајама по срезовима.¹⁰⁶ Полицијску службу у ВГГ-у служили су већином Срби-пречани, Чеси и Хрвати, углавном због могућности споразумевања на српском језику. Пољска полиција, односно жандармерија, била је састављена од „интелигентнијих аустријских војника: чиновника, трговаца и занатлија – који говоре српски.”¹⁰⁷ Окупациона управа почивала је управо на раду војних и жандармеријских јединица и делатношћу војно-обавештајне службе и полиције. У суштини, војне јединице су биле распоређене по градовима и већим местима. Жандармерија је била смештена у мањим варошима, односно већим селима. Жандармеријске патроле залазиле су у забаченија села и крајеве где редовна војска није улазила, изузев ако то нису захтевале прилике. Једна од важнијих жандармеријских постаја налазила се у селу Горњи Дубац (срез Гуча), која је била надлежна за више околних села. Постаја је имала издвојена одељења по општинама, па је једно одељење било задужено за општину Каона, где су жандарми били смештени у делу каонске школе који је остао неоштећен током борби са српском војском почетком новембра 1915. године.¹⁰⁸ Жандармерији је било додељено и 16 потерних одреда са 150–200 људи наоружаних пешачким наоружањем и митраљезима.¹⁰⁹ Округ Чачак је располагао једним потерним одредом који је убрајан у редовне оружане снаге округа. Детаљан списак јединица у читавом округу доступан је за период пролећа 1917. године, када је након умиривања Топличког устанка одређен нови ратни распоред на територији ВГГ/С.

Распоред јединица у округу Чачак од 15. маја 1917. године (у саставу округа је пет срезова и Етапна команда Рашка – Et. St. Kdo Raska):

- 16. потерна чета од 200 људи из Потерног пука (Streifregimente);
- две чете пешадије из састава К.у. Л. Е. В. VI/29;
- једна чета (122.) из састава Eisb. Sich. Abtlgen;

105 | Божица Младеновић, *Промена назива улица у градовима Војно-генералног гувернмана*, Историјски часопис XLV-XLVI, Београд, 2000, 289.

106 | Богумил Храбак, *Чачак у доба...*, 159.

107 | АС, Министарство иностраних дела Краљевине Србије (1871–1918) (даље МИД), Политичко одељење (даље П. О.). Микрофилм, Р. 507, ф. XV (1916), Досије II–VI. XV/573, Атина, 23. април 1916.

108 | Драгољуб М. Павловић, *Основна школа у Каони (1866–1941)*, Зборник радова Народног музеја XIII, Чачак, 1983, 187.

109 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 44–45.

- једна чета пољске жандармерије Kr. F. G. A. 24 P;
- једно одељење финансијске контроле,
- Окружна болница Чачак;
- одељење за снабдевање (интендантура) у Чачку и Краљеву;
- четири одељења за обезбеђење пруге O. St. 432/1232/1234, B. St. 749 Train w. Train-Zeugs-Austallen;
- поштанска одељења у Чачку и Краљеву;
- радно одељење 44/у. II;
- три радна одељења ратних заробљеника: R 150а, J 151с, J 26.¹¹⁰

Укупно је било четири пешадијске чете војске и једна чета жандармерије, уз додатне мање јединице. У округу није било артиљерије, али су као допунске снаге биле присутне јединице за обезбеђење пруге Лајковац–Чачак. Снаге жандармерије у округу бројале су између 200 и 300 људи, што је био уобичајени број за већину округа. Највећи део жандармерије у округу био је распоређен по постајама, обично 12 до 15 људи по постаји, док се остатак жандармерије налазио у седишту окружне команде, где су образоване и две до три тзв. „мобилне патроле” (Mobilpatrouillen) до 15 жандарма, за хватање разбојника или мањих група комита у округу.¹¹¹ Упоредном анализом присуства војних јединица у свим окрузима ВГГ/С, закључујемо да је округ Чачак имао подједнако војске колико и остали окрузи, изузев Београда (као главног града), Крушевца и Митровице (два гранична округа, према немирним областима под бугарском контролом).¹¹² С обзиром да је крајем 1917. године укупна снага аустроугарских трупа на подручју ВГГ/С процењена на 23.000 људи¹¹³, може се претпоставити да је округ Чачак, као један од 12 округа (13 са срезом Београд–град), имао нешто преко 1.000 људи под оружјем (што је бројка која одговара горе наведеним јединицама округа), према неких 114.000 становника округа, колико је побројано пописом становништва јула 1916. године.¹¹⁴ Ако се узме у обзир бројност становништва округа, а поготову његова пространост, стиче се утисак да је било врло мало аустроугарске војске у каснијим фазама окупације, односно рата, за потребе окупације, па је округ Чачак био релативно миран у периоду 1915–1918. године. (Видети више од стр. 41). Додуше, Врховна команда је веома лако могла да повећа број трупа у Србији ако је ситуација то захтевала. Након уласка Румуније у рат, у сваком округу ВГГ/С појачане

110 | АС, ВГГ, XVI/84, Pov. N. 103, 18. мај 1917.

111 | Hugo Kerchnawe, *н. д.*, 96-97.

112 | *Исто.*

113 | АС, ВГГ, XVII/198; Владимир Стојанчевић, *Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време светског рата 1914–1918. године*, Годишњак града Београда XXI, Београд, 1974, 64.

114 | Богумил Храбак, *Чачак у доба...*, 160.

су трупе са једним етапним батаљоном пешадије (две чете по 250 људи).¹¹⁵ Наративни извори потврђују малобројност оружаних трупа у Србији, попут супруге Милоја Јовановића, народног посланика: „Војске сталне као посаде у Србији имају мало, боље рећи ни најмање. Сву службу врше жандарми.”¹¹⁶ Због потреба на главним фронтовима, за службу у окупираној Србији већином су узимани људи ограничених војних способности.¹¹⁷ Претходна констатација може се потврдити на основу приложеног списка војних јединица округа Чачак. Аустроугарска војска састојала се практично из три дела: редовне, царско-краљевске војске (k. u k. Armee), регрутоване из читаве Монархије, аустријске „домаће” империјалне војске (Landwehr) и мађарске краљевске војске (Honved). Војна милиција, као помоћне јединице, означавала се као Landsturm.¹¹⁸ Редовне војске није било у округу Чачак, а пешадијске чете у округу биле су из састава Landwehr јединица које су попуњаване војницима другог или трећег позива, односно регрутима старијих годишта. Њихове дужности углавном су биле да чувају железничке пруге, жетву, да трагају за комитским четима. Да би овако слаби контингенти држали у покорности већином непријатељски расположено становништво, примењивана су оштра превентивна средства: депортација (интернирање), разоружавање и узимање талаца.¹¹⁹ Вероватно најспремнија и стога најважнија војна јединица у округу Чачак била је 16. потерна чета (одред) из састава Streifregimente, Потерног одреда основаног 1916. године из редова жандармерије.

Једна од првих одлука тадашњих етапних, односно окружних команди била је забрана рада свих политичких партија и удружења. Ова забрана строго је контролисана од стране полиције и Обавештајног одељења Гувернмана. Војна управа нарочито је обраћала пажњу на чланове Радикалне странке и забранила је да се њима додељује било каква врста помоћи. Такође, направљен је и списак активних чланова политичких странака који су остали у окупираној Србији.¹²⁰ У Чачку се поменута нетрпељивост према члановима Радикалне странке манифестовала кроз њихово интернирање одмах након након освајања града. Радикалске присталице у граду су у прва три месеца окупације (значи до фебруара 1916. године) два пута по списковима интерниране.¹²¹ У новембру

115 | Hugo Kerchnawe, *н. д.*, 91.

116 | АС, МИД, П. о. Микрофилм, Р. 508, ф. XV (1916), Досије VII и VIII, XV/748. Крф, 29. новембар 1916.

117 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 44.

118 | John R. Schindler, „Disaster on the Drina: The Austro-Hungarian Army in Serbia 1914”, *War in History*, 2002, Vol. 9 (2), 160, 162.

119 | Dimitrije Đorđević, *н. д.*, 220.

120 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 179.

121 | Сениша Пауновић, *н. д.*, 127.

1915. године извршено је прво веће хапшење грађана (због велеиздаје, како је званично саопштено) и они су спроведени у Београд.¹²² Јован Михаиловић, дотадашњи председник општине, смењен је са положаја 10. новембра 1915. године, а наредног дана је и интерниран. На мети су биле и познате особе које су биле ван политике, а за које се претпостављало да су аустроугарски противници. Окупационе трупе су два дана по уласку у Чачак ухапсиле Јелену Степановић, супругу војводе Степе Степановића, као једног од талаца који је главом јемчио за безбедност у граду. Када се сазнало за то, најугледнији и најимућнији становници Чачка гарантовали су имовином и животима за госпођу Јелену, па је након два дана „војводица”, како је обично звана, пуштена кући.¹²³

Масовне интернације цивилног становништва у октобру, новембру и децембру 1915. године (по јулијанском календару) окупатор је објашњавао преоблачењем српских војника у цивиле, па је зато аустроугарска Врховна команда наредила интернацију и неуниформисаних војних обвезника.¹²⁴ После првих интернирања спроведена је акција прикупљања оружја, у којој је, са изразитом строгошћу, учествовала целокупна цивилно-војна управа. Следећа акција, према наредби Гувернера од 28. фебруара 1916, извршена је првих дана марта, а наредна јуна исте године. Из сваке општине један број виђенијих грађана морао је својим животом гарантовати успешно спровођење прикупљања оружја. У чачанском округу, претресима у марту 1916. године, пронађено је код становништва старо и углавном неупотребљиво оружје.¹²⁵

Упркос интензивној потрази за оружјем, свега мањи део наоружања био је откривен, па од маја 1916. године власт Гувернмана мења стратегију и дозвољава становништву одређени рок за предају оружја и муниције, а након истека рока они код којих би било пронађено оружје подлегали би драстичним казнама. Под притиском могућих казни, чак и смртне, становништво по окрузима предало је знатне количине наоружања. Крајем маја 1916. године команданту жандармеријске постаје у Горњем Дупцу (срез Гуча) шаљу се два списка грађана општине Каона који су добровољно предали оружје, са укупно 57 имена.¹²⁶ Јуна и јула исте године прикупљено је у чачанској окружној команди 136 војних и 61 ловачка пушка, 30 револвера, 22 пиштоља, 9.600 метака, 42 бајонета и 4 бомбе.¹²⁷ Ипак, ни та акција није довела до очекиваних резултата, о чему сведочи то да је у жандармеријским преметачинама у првој половини октобра 1916. године у окрузима Шабац, Горњи Милановац, Смедерево и Чачак заплењено 5.017

122 | ИАЧ, Градско поглаварство Чачак (1934–1944), К-1/а, бр. 150.

123 | Михаило Симић, *Чачак и Чачани некад*, Чачак, 2002, 26.

124 | *Наше патње и наше борбе*, Женева, 1917, VII.

125 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 98.

126 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 201, 25. мај 1916; О. К. К-5, бр. 202, 28. мај 1916.

127 | АС, ВГТ, XVII/6, N. 8384, 24. август 1916.

пушака, 1.141 револвер, близу 8.000 метака и доста бомби.¹²⁸ У „Службеном гласнику ц. и кр. окружног заповедништва у Чачку” (Amts-Blatt des k. u k. Kreiskommandos Čačak), који је излазио месечно од августа 1916. године¹²⁹, власти су поновиле опомену становништву о недозвољеном држању оружја и муниције: „*Pučanstvo se ponovno opominje na naredbu vojne generalne gubernije od mjeseca srpnja o. g. u smislu koje će svaki, tko se u posjedu oružja i municionih predmeta zateče uz jednog zato određenih taoca, smaknuti biti; ujedno se ponavlja, da za dragovoljnu predaju oružja i municionih predmeta, neće biti nitko kažnjen.*”¹³⁰ О неуспешности акција на прикупљању оружја у округу Чачак 1916. године говоре откривене количине наоружања јула 1917. године: у срезу Ивањица пронађено је 1.000 пушака и револвера и 29 бомби, док је у Краљеву због нађених 18 пушака и 5.000 метака стрељано пет лица.¹³¹ Априла 1917. године жандарми су у окрузима Чачак и Горњи Милановац открили оружје. У чачанском срезу нађено је 200 пушака и 20 бомби.¹³² Проблем сакривеног оружја и муниције код становништва у Гувернману остало је горуће питање све време окупације, што најбоље илуструје податак да је приликом повлачења последњих аустроугарских јединица из Чачка, у околним селима трештало од пучњаве „као о Божићу”¹³³, док се слично дешавало и у граду, упркос забрани председника општине да становништво пуца из оружја, како се непријатељ не би испровоцирао.¹³⁴

Након што је успостављен окупациони систем на подручју округа Чачак, приступило се нормализацији свакодневног живота у округу, а нарочито у варошима. Ипак, ниједног тренутка окупациона сила није остављала сумњи разлоге и мотиве њеног присуства у Србији. Познати чачански свештеник, прота Сретен Михаиловић, у тексту „Неиспуњен аманет (истинит догађај из времена окупације – пре 15 година)” описао је један догађај о раном случају вешања Срба у Чачку, чији је непосредни сведок био.¹³⁵ Наиме, 1. фебруара 1916. године (по старом календару) прота Михаиловић се јавио у окружну команду.

128 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 101.

129 | „Службени гласник” чачанског округа штампан је у Ц. и кр. штампарији окружне команде Чачак (К. и к. Kreiskommando-Druckerei), што је у ствари реквирирана штампарија познатог чачанског штампара Стевана Матића одузета 20. децембра 1915 (по старом календару). Рад штампарије за потребе окружне команде Чачак започео је 20. јануара 1916. године (по старом календару). Извор: Марија Орбовић, *Културна догађања у Чачку у деловоднику штампарије Стевана Матића*, Зборник радова Народног музеја XXVII, Чачак, 1997, 262-263.

130 | *Službeni glasnik c. i kr. okružnog poglavarstva Čačak*, god. 1, br. 3, Čačak, 15. listopad 1916, 4.

131 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 476.

132 | Богумил Храбак, *Чачак у доба...*, 172.

133 | Синиша Пауновић, *н. д.*, 413.

134 | *Слобода 1918.*, Специјално издање „Чачанског гласа”, Чачак, 25. октобар 1993, 3.

135 | *Преглед цркве епархије жичке*, број 2, год. XIII, Чачак, фебруар 1931, 60-70.

Михаиловић је био одређен за таоца и морао се јављати у команду сваког јутра у 8 часова, након попијене јутарње кафе (тада је још увек имало кафе у Чачку, макар у протиној кући). У окружној команди му је судски официр Жировчић саопштио да треба да изврши последњу причест за три српска војника који су осуђени на смрт вешањем у 11 часова. Причест је заказана у 9 часова у чачанској цркви која је тада била стално закључана, а кључ од цркве се налазио у Окружној команди.¹³⁶

Тројица осуђеника били су српски војници који су се повлачили са војском до Приштине, где је настало потпуно расуло, па су комшије из села одлучиле да се врате својим кућама. То су били Радисав Бачкуља (27–28 година), Милош Божић (30–32 године) и Милан Живковић (око 25 година), сви из околине Студенице. Споредним путевима дошли су у околину Новог Пазара, одакле су се лако пребацили у свој срез, јер им је околина била позната. Непријатељ још увек није стигао у њихово село у том тренутку. Након неколико дана, један аустроугарски вод покушао је да уђе у село, због чега су се сељани организовали и потукли их. Том приликом је неколико непријатељских војника погинуло. Сутрадан су се Аустро-Угари вратили у већем броју и у претресу кућа ухватили ову тројицу, одакле су спроведени у Ушће, из Ушћа у Краљево, па у Чачак.¹³⁷

У кругу зграде Окружне команде (зграде Начелства, данашњег Народног музеја) била су подигнута вешала, 15 метара удаљена од Конака господара Јована Обреновића, који је тада служио као апсана. Након причести, један аустроугарски официр је обавестио проту Михаиловића да је и његово присуство обавезно код губилишта. Прота Михаиловић је покушао да се извуче од те обавезе, изговарајући се да он не може да гледа сцене погубљења, али му је официр одсечно одговорио да мора, јер су такви прописи. Наиме, према правилима војне службе аустроугарске армије, командант подручја (у случају Чачка окружни командант или његов заменик), официр правне службе, дежурни официр, свештеник, лекар и орган за извршење казне (крвник) била су лица која по службеној дужности морају да присуствују извршењу смртне казне.¹³⁸ Пресуда је прочитана прво на немачком, па на српском језику, сваки пут када су осуђеници појединачно извођени. Прво је обешен Бачкуља (који се јуначки држао, према протиним речима), па Божић и Живковић. Прота је добио дозволу да буду покопани на варошком гробљу, али док је нашао кола и људе за погреб, војници су ову тројицу однели у окружни расадник и тамо покопали, па је њихов гроб остао необележен.¹³⁹ Јавна вешања или стрељања нису често приређивана, већ искључиво у циљу застрашивања и опомене становништва.¹⁴⁰

136 Исто, 61.

137 Исто, 63-64.

138 АС, ВГ, XVIII/619, без датума.

139 Преглед цркве епархије жичке, број 2, год. XIII, Чачак, фебруар 1931, 66-67.

140 Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 64.

У округу Чачак забележено је свега неколико јавних егзекуција. Насупрот томе, „Службени гласник”, који је штампан за потребе окружне команде у Чачку, у већини бројева преноси обавештења о извршеним смртним казнама у округу, које су обављене по службеној дужности и без присуства цивила.

Као једна од најочигледнијих манифестација промењених животних околности по становништво Чачка након окупације, дошла је одлука о промени имена улица и тргова у граду. Божица Младеновић је такве акције, које су биле у надлежности окружних команди, посматрала као „*политику затирања свега што је подсећало на српску државу*”.¹⁴¹ Већ поменути Рода Рода преноси аустроугарско схватање да имена улица у градовима Србије представљају одраз политичких тежњи Србије на Балкану, што је у суштини и било тачно: „*Улице имају називе у којима се огледају стремљења Србије (Сарајевска ул., на пример), имају кућне бројеве и ноћно осветљење.*”¹⁴² Политика преименовања улица у Чачку може се посматрати и из ширег контекста планова Аустро-Угарске са територијом Србије након окончања рата, односно анексионистичким намерама војног вођства из Беча.¹⁴³ На једном регулационом плану из 1893. године чиновници окупационе власти Чачка руком су забележили нове називе улица и тргова у граду¹⁴⁴:

Краља Милана	Konrad von Hölzendorf St.
Ломина	Fehervari St.
Цветна	Andrassy St.
Браће Глишића	Hunyadi St.
Богихевићева	Laudon St.
Краља Александра	Franc Jozef St.
Душанова	Kayser Josef St.
Железничка	Bahnhof St.
Кнеза Михаила	Maria Theresia St.
Велика пијаца	Eugen Platz

Већина улица у граду имала је промењено име током окупације, док је у сећању становништва остало урезано да су још неке улице имале нова имена: Сарајевска улица добила је име Макензенове (сл. 7), Ломина улица се звала

141 | Божица Младеновић, *Промена назива улица...*, 289.

142 | Рода Рода, *н. д.*, 189.

143 | Милош Тимотијевић, *Називи улица Чачка 1893 – 1992: Један век израђивања колективног идентитета*, Годишњак за друштвену историју, год. VII, св. 2-3, Београд, 2000, 226-227.

144 | Милош Радовановић, *Чачак на регулационом плану из 1893. године*, Зборник радова Народног музеја XXII/XXIII, Чачак, 1994, 242.

Grf. Parcer Grilparcer Str.¹⁴⁵ У месечном извештају из јула 1916. године Окружна команда у Чачку известила је Президијал Гувернмана у Београду о промени имена улица у граду: нова имена била су Franc Josef Platz, Prinz Eugenplatz (Велика пијаца, данашњи Градски трг), Erzherzog Friedrichstrasse. Команда је предлагала да се не мењају нови (аустроугарски, прим. Б. Т.) називи, јер би се можда у народу пробудила вера у то да се Србима жели попустити.¹⁴⁶ Како за Ломину улицу постоје два назива, може се донети закључак да промене имена улица нису доследно вршене према забележеним исправкама на регулационом плану града из 1893. године. У Прилогу „Београдских новина” од 27. маја 1917. године, налази се фотографија Трга грофа Салис-Севиса у Чачку, што је у ствари простор испред цркве и Основне школе. Занимљиво је да је једна од најважнијих локација и раскрсница у граду прозвана именом смењеног гувернера, док нису пронађени подаци да је нека улица у Чачку названа по барону фон Ремену.¹⁴⁷ С обзиром да се наведени називи улица могу поделити на аустријску и мађарску историјску традицију, врло је вероватно да се борба два политичка ентитета унутар дуалистичког уређења Монархије пренела и на ниво додељивања имена улица у једном малом граду Србије. Синиша Пауновић је у роману „Пуста земља” оставио запис о томе да је Цар Лазарева улица (то је каснији назив Цветне улице, прим. Б. Т.) преименована у Конопицку улицу, а Краља Петра у Франц Јозефову.¹⁴⁸ Према непрецизној хронологији овог делимично аутобиографског романа, може се претпоставити да је до првих измена у називима улица дошло већ у новембру 1915. године.

145 | Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град: записи о старом Чачку*, Чачак, 1995, 264.

146 | АС, ВГГ, IX/82, N. 4918, 24. јул 1916.

147 | *Beogradske novine*, God. III, br. 144, Beograd 27. maj 1917. Prilog, 3.

148 | Синиша Пауновић, *н. д.*, 92. Пауновић је овде вероватно направио лапсус, помешавши улицу Краља Петра са улицом Краља Александра (прим. Б. Т.).

Structure and Organization of Occupational Administration in Cacak Region during First World War 1915–1918

Cacak District with the centre in Cacak presented a constituent part of administrative division of Kingdom of Serbia and for a long time it was a border region with Ottoman Sandzak Novi Pazar. Serbian administrative division before the war was taken over by Austro-Hungarian occupational government after the autumn 1915. During Austro-German offensive that autumn Cacak was occupied without the fight on 1st November, Kraljevo on 6th November and till the mid of the month Raska and the rest of the district territory was occupied, too.

After establishing Military General Government in Serbia on 1st January, 1916 more permanent organization of administration organization was created on the occupied territories of Serbia which substituted temporary military administration. A division into civil and military parts of administration was made. Local authority in Government included district and regional commands and municipalities as the lowest administrative units. The seat of District and Regional Military Command was in Cacak, as well as Military administration of railway station, District and Regional Police commands and police station. Regional commands were in Cacak, Kraljevo, Ivanjica, Guca and in Usce, and since August, 1917 there was a Regional command in Raska. Regional districts were inherited from Serbian administrative division apart from newly created Raska district. Municipalities were the lowest administrative units of the Government. Municipality presidents were appointed by the regional commander among the population of the region or they could be chosen from the members of police or soldiers of the Monarchy. As Serbian municipality administration remained almost unchanged, formally speaking the rule was in the hands of Serbs (president, deputy, chiefs) as long as they were loyal, but the total control had higher bodies of the occupational authorities.

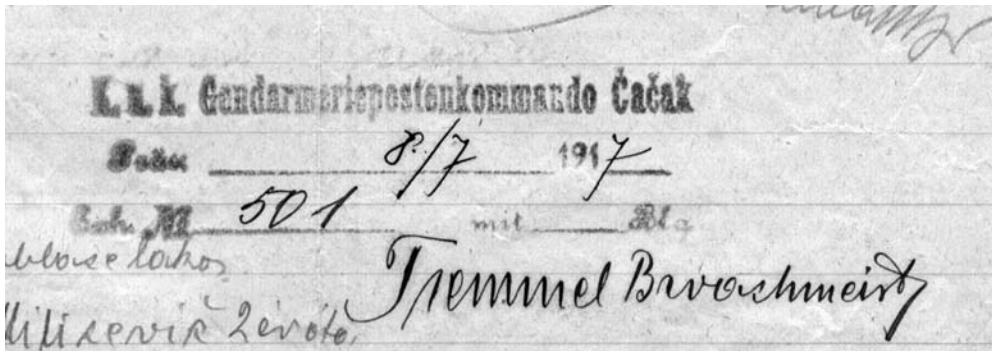
Bogdan TRIFUNOVIC

**La structure et l'organisation de l'administration
d'occupation dans la région de la circonscription
de Cacak durant la Première Guerre mondiale, 1915–1918.**

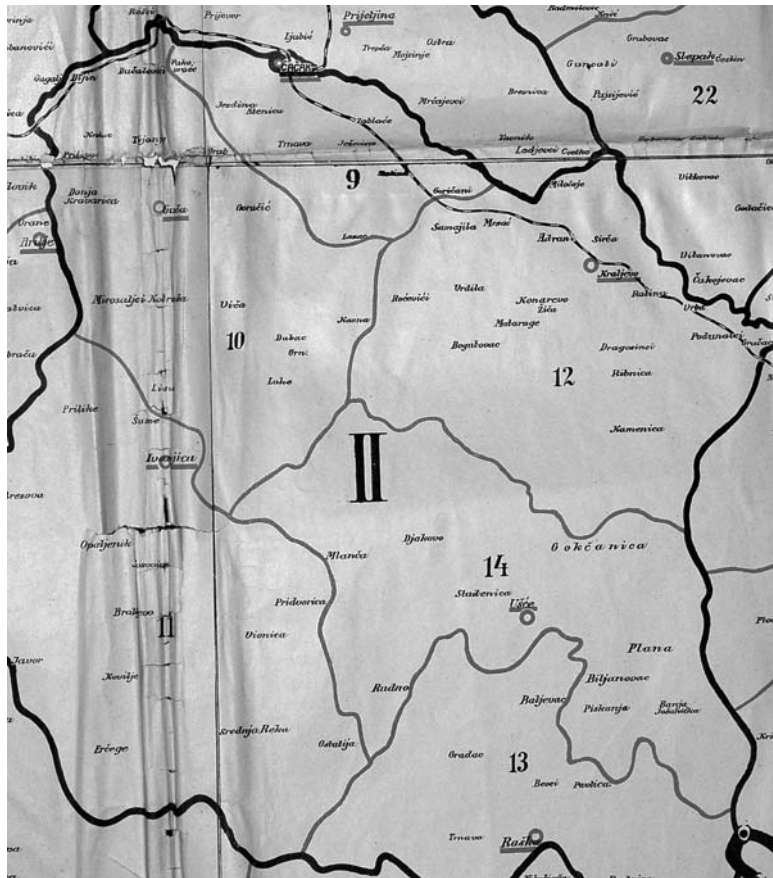
La circonscription de Cacak, dont le siège fut à Cacak, représenta la partie intégrante de la répartition administrative du Royaume de la Serbie et fut longtemps la région de démarcation avec le Sandjak ottoman de Novi Pazar. La répartition administrative serbe sera prise en main avant la guerre également par l'autorité d'occupation austro-hongroise après l'automne de l'année 1915. Pendant l'offensive austro-hongroise cet automne-là Cacak fut pris sans combat le 1er novembre, Kraljevo le 6 novembre, et jusqu'à la moitié de ce mois Raska et le territoire complet restant de la région furent occupés.

Après l'établissement du Gouvernement général militaire en Serbie le 1er janvier 1916, une organisation plus durable de l'autorité sur les territoires occupés de la Serbie fut formée, qui remplaça provisoirement l'administration militaire. La répartition de l'administration en partie militaire et civile fut exécutée. L'autorité locale dans le Gouvernement fut effectuée par les commandements régionaux et cantonaux et par les communes, comme unités administratives les plus inférieures. À Cacak fut le siège du Commandement militaire régional et cantonal, de l'Administration militaire de la gare, du Commandement régional et cantonal de la gendarmerie et de la station de gendarmerie. Les commandements cantonaux furent situés à Cacak, Kraljevo, Ivanjica, Guca et à Usce, et à partir d'août de l'année 1917 un commandement cantonal exista aussi à Raska. Les cantons de la région Cacak furent hérités à partir des répartitions administratives serbes, à l'exception du canton nouvellement formé de Raska. Les unités administratives les plus inférieures du Gouvernement furent les communes. À la tête des communes furent les maires, nommés de la part des commandants cantonaux parmi les rangs de citoyens fiables du pays, quoiqu'ils purent être nommés aussi parmi les rangs de gendarmes et militaires de la Monarchie. L'administration municipale serbe d'avant-guerre resta en grande partie intacte, aussi l'autorité fut formellement dans les mains des Serbes (maire, maire-adjoint, serf) tant qu'ils furent loyaux, mais le contrôle absolu possédèrent les organes supérieurs de l'autorité d'occupation.

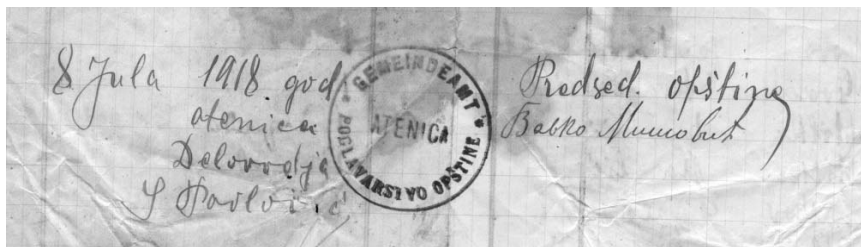
Bogdan TRIFUNOVIC

Сл. 1 Печат Команде жандармеријске постаје у Чачку

Сл. 2 Аустро-Угарска административна карта округа Чачак из друге половине 1917. године

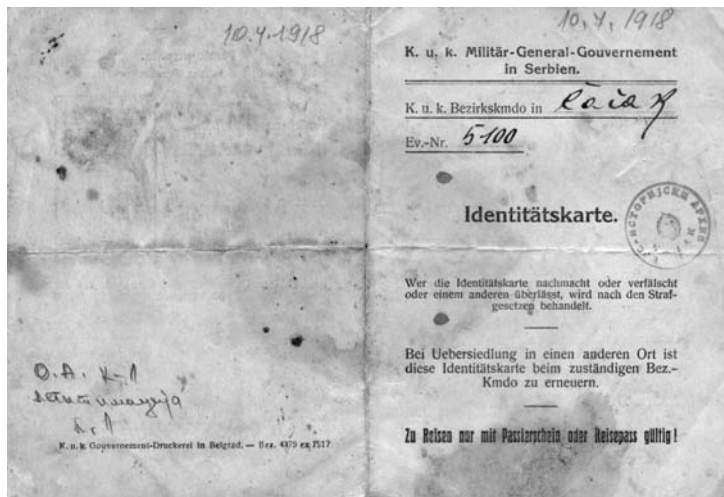
Слика 3. Печат општине Атеница, потпис председника Вељка Мишевића (ћирилицом)

<p>K. u. k. Kreiskommando in Čačak.</p> <h3>Kundmachung.</h3> <p>Die diesjährige Gerste wird für das Militär beschlagnahmt und ist jeder Freihändler mit derselben strengstens verboten. Das vorhandene Quantum wird durch militärische Patrouillen ermittelt und die Namen der Besitzer unter Angabe der vorhandenen Quantitäten an einem Verzeichnisse aufgenommen. Beim Produzieren darf von der fertigen Gerste nur als Saatgut das doppelte Quantum der besten wie Saatgut verwendeten Gerste zurückgelassen werden. Die Überschüsse müssen unter allen Umständen durch die Produzenten sobald die Gerste abgetrennt, getrocknet und gereinigt ist, ebenfalls an die Oberamtsstelle der HVZ Čačak, Kraljevo und Ivanica zugeführt werden.</p> <p>Die Gerste wird nach Obernahme mit K 31. Grunddrossel pro 100 kg netto bezahlt und erhält jeder Produzent auf je übergebene 100 kg Gerste eine Anweisung als Prämie zum inneren Bezug von</p> <p>6 kg. Salz, oder 1 kg. Zucker, oder 3 Lt. Petroleum, oder Tabak oder Zigaretten im Werte von K 5.—, bei der Monopolver-schleissstelle Čačak und Kraljevo.</p> <p>Diese Prämie haben vor allen anderen Ausstellungen bei der Präsentation der Anweisung an den Produzenten inerstlich erfolgt werden.</p> <p>Überschüsse Gerstevorräte, welche bis 15. August nicht zur Abfuhr gelangen, werden konfiszirt und der Eigentümer mit Geld oder Arreststrafe bestraft.</p> <p>Čačak, am 25. Juni 1918.</p> <p>K. u. k. Kreiskommandant Pig, Oberst, m. p.</p>	<p>Ces. i kr. Okružno Znovjedništvo u Čačku.</p> <h3>Objava</h3> <p>Ovogodišnji ječam bio za državu odnet i svaki alo-bodna trgovina sa istim najstrožije se zabranjuje. Voje patrolje će utrditi postojese količina i imena proizvođača sa po-dacima o naličnim se količina i ječam sruak izvešt. Od ovogodišnjeg ječma se mora kod proizvođača samo za neto-110 količina dva puta veća, od one, koja je prošle godine kao semt upotrebljena. Viškove moraju proizvođači na svaki hačiti 130 prte čim ječam bude zreo, osušen i običan predati stanicama srednja za iskoristavanje ječma u Čačku, Kraljevu i Ivanici.</p> <p>Ječam će odmah po otpremljenju biti plaćen sa K. H.—trideset i četiri kruna za 100 kg netto i prima svaki proizvođač za svakih predatih 100 kg ječma kao nagradu jednu sputnicu za besplatnu prijetu sa</p> <p>6 kg. soli, ili 1 kg. šećera, ili 3 Lt. petroleuma, ili duvana, ili cigara u vrednosti od 5 kruna kod monopoljskih prodavnica u Čačku i Kraljevu.</p> <p>Ove nagrade imaju prvenstvo nad svima drugim izdat-vanjima kod monopoljskih prodavnica i moraju se proizvo-đačima odmah po predatojje putnice bezplatno izdati.</p> <p>Svakine količine ječma koje do 15. avgusta ove godine ne budu predane biće konfiskovane a donosi posledik biće kažnjen novčanom kaznom ili zatvorom.</p> <p>Čačak, 25. Juna 1918.</p> <p>Ces. i kr. Okružni Komandant: Pukovnik PIG, s. r.</p>	<p>Ц. и кр. Окружна Команда у Чаčku.</p> <h3>ОБЈАВА.</h3> <p>Овогодишњи јеџам био за државу однет и сваки слободна трговина са истим најстрожије се забранује. Воје патроле ће утврдити постојеће количине и имена произвођача са подацима о наличима о количинама јеџма и џеџам сруак извешт. Од овогодишњег јеџма само за нето-110 количина два пута већа од оне, која је прошле године као семт употребљена. Вишкове морају произвођачи на сваки хаџити 130 прте џим јеџам буде зрео, осушен и обичан предати станицама средња за искориставање јеџма у Чаčku, Краљеву и Иванци.</p> <p>Јеџам ће одмах по отпремљенју бити плаћен са К. 34.— тридесет и четри круне за 100 кг нето и прима сваки произвођач за сваког предатих 100 кг јеџма као награду једну упутницу за бесплатан приџет са</p> <p>6 кг. соли, или 1 кг. шећера, или 3 литра петролеума, или дувана, или цигара у вредности од 5 круна код монополских продавања у Чаčku и Краљеву.</p> <p>Ове награде имају првенство над свима другим издавањима код монополских продавања и морају се произвођачима одмах по подношењу упутнице бесплатно издати.</p> <p>Свакине количине јеџма које до 15. августу ове године небуду предате биће конфисковане а доноси последици биће казњен новчаном казном или затвором.</p> <p>Чаџак, 25. Јуна 1918.</p> <p>Ц. и кр. Окружни Командант: Пиковник Пиг, с. р.</p>
--	--	---

Слика 4. Објава окружне команде Чачак од 25. јуна 1918. године

Слика 5. Печати општине Гориџани, среске команде Чаџак и општине Заблаџе

Слика 6. Идентификациона карта коју је средња команда Чачак издала Петру Ристовићу из Кулиноваца

Слика 7. Разгледница Филипа Филиповића послата за Ускрс 1918. године из Беча, која је адресирана на Макензеневу улицу (бивша Сарајевска, данас Војводе Степе)

Ковилџка
ЛЕТИЋ

ОСНОВНА ШКОЛА У ЗЕОКАМА ОД 1932. ДО 1945. ГОДИНЕ

УДК: 373.3(497.11)(091)

Апстракт: Половином маја 1925. године одобрен је пројекат за изградњу школске зграде у Зеокама. Иако је ово село прегло свом снагом да подигне школску зграду, градња је због новчане оскудице отпочета после три године и зграда је довршена тек 1930. године. Школа је почела са радом 6. јуна 1932. године, а за њене учитеље постављен је брачни пар Тодоровићи – Душан и Наталија. Прве школске године уписано је 100 првака, а наставу је редовно похађало 85 деце. После премештаја Тодоровића новопостављени учитељи били су брачни пар Терзићи – Бошко и Олга. Поред свих тешкоћа и сметњи, школа је радила и у време рата 1941–1945. године.

Кључне речи: Зеоке, школа, учитељи, ученици, Народна књижница и читаоница, Земљорадничка задруга

Зеоке је лепо село под самом планином Јелицом, по зеленилу (зељки) названо. Граничи се са истока Грабом и Јездином, југа Турицом, запада Тијањем и севера Ртарима и Придворицом.

Ово насеље има четири засеока: Брежђа, Зеоке, Којићи и Скок. У дипломи проте Милутина Илиа Гучанина из 1811. године помиње се село Којићи, а тек касније се јавља назив Зеоке. Село Зеоке, са сва четири засеока, заузима простор од 1074 хектара и својим северним делом залази у планину Јелицу, на којој су Бијело брдо висине 809 и Крљанско висине 715 метара. Мања брда су Скок (587 m) и Главица (513 m). У Зеокама је највише шума, затим ораница, воћњака, пашњака и ливада (најмање је равнице). Овде је клима умереноконтинентална, са благим прелазима из једног у друго годишње доба. Зиме су доста хладне, а лети температура прелази и 30 степени целзијусових. Од ветрова дувају северац и устока (хладни), док је јужњак топао. Село је богато водом: потоцима, изворима, бунарима. У овом крају се гаје шљиве, јабуке, крушке, трешње. Највише је шљива од којих се пеку две врсте ракија – мека (до 25 степени) и љута (до 55 степени). Од ратарских култура најзаступљеније су пшеница, кукуруз, кромпир и зоб (овас).

До отварања школе у Зеокама, ђаци из овог села похађали су прилично удаљене школе – тијањску, гучку, грабску или марковичку. За издвајање Зеока из тијањске Школске општине и отварање школе у овом селу били су Ђаловићи (Драгутин – Дацо, Продан, Витомир и Богосав), Ранђићи (Светолик, Милоје, Стојан и Тихомир), Николићи (Радисав, Радован и Илија), Ђуракићи (Јездимир

и Богосав), Јанковићи (Милија и Радомир), Крљанци (Светомир, Милоје и Божићар), Лончаревићи (Крстомир и Радомир), Јокићи (Станмир и Мирко), Добросав Кувелић, Милоје Вучетић, Илија Алексић, Радивоје Рисимовић, Богосав Мићић, Влајко Мандић, Јовко Јовковић и други. Тадашња општинска управа у Тијању није се са овом иницијативом сложила, јер је сматрала да ће то умањити значај Тијања као општинског центра. Зеочани су више пута писали молбе тијањској општини да одобри одвајање овог села, а одлагање да то учини утицало је на почетак радова око подизања школске зграде. Милисав Тајсић, син Ранка Тајсића, као народни посланик помогао је да се Зеоке издвоје у посебну школску општину.

Пре него што је подигнута школска зграда, у Зеокама је десетак година раније обновљена Земљорадничка задруга која је још 1902. године основана као Земљорадничка набављачко-продавачка задруга. При прегледу задруге 1923. године надзорник Главног савеза српских земљорадничких задруга констатовао је да су Зеочани познати као сложни људи, да њихова задруга по свом добром раду служи за пример сличним установама, а посебне заслуге за тако добар рад припадају њеном председнику Светолику Ранђићу и секретару-благајнику Драгутину Дацу Ђаловићу.¹

Школска општина у Зеокама образована је одлуком Окружног школског одбора 8. јула 1924. године, када је одређена и комисија за избор земљишта. Пошто је министар грађевина половином маја 1925. године доставио препис решења о одобрењу пројекта за изградњу основне школе у Зеокама, министар просвете одобрио је након недељу дана да Месни школски одбор приступи подизању школске зграде у својој режији „с тим да се на подизању не може учинити већи издатак од предрачунске суме у износу од 235.097,84 динара и да се грађење има извршити под надзором инжењера кога одреди грађевинска дирекција и који ће водити надзор да се зграда подигне по одобреном плану”.²

Прва средства за изградњу школске зграде обезбеђена су јавном продајом 20 хектара сеоске шуме. Поред тога, уведен је допринос, затим прикупљен добровољни прилог, а поједини одсељени Зеочани су новчано притекли у помоћ.

Тринаестог августа 1925. године председник одбора за изградњу нове школске зграде у Зеокама, Светозар Ранђић, и чланови тог одбора, Тихомир Д. Ранђић и Милоје Вучетић, пишу Окружном школском одбору у Чачак: „Село Зеоке намерно је да подигне школу, за ово смо добили одобрен план од Министарства грађевине и министар просвете одобрио је зидање школске зграде у режији.” У овом обраћању истичу да су већ припремљени камен, креч, песак,

- 1 | Део архиве Основне школе у Зеокама нашао је Жарко Николић из Зеока на тавану школске зграде и уступио аутору текста 15. марта 2008. године.
- 2 | Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије ф. 66, 1423 (даље АЈ), 66.

цигла и све остало за зидање потребно, али село је мало и сиромашно и није кадро да школску зграду без државне помоћи подигне, па стога моле Окружни школски одбор да код Министарства просвете подејствују на одобравању новчане помоћи. Окружни школски надзорник Стеван К. Вучковић пише министру просвете да је село Зеоке доиста мало и да му треба притећи што већом новчаном помоћи, јер је прегло свом снагом да школску зграду подигне, да његови житељи не би морали своју децу слати у удаљену тијањску школу до које се долазило прелажењем неколико потока, а зими смрзавало.³

За изградњу школске зграде у Зеокама Министарство просвете је половином маја 1926. године одобрило десет хиљада, а следеће године још пет хиљада динара. Тек после три године отпочета је градња школске зграде у Зеокама које се издвојило из тијањске школске општине у засебну школску општину. Сељани Зеока довукли су 50 кола песка и око 20 хвати камена. У међувремену се наишло на несавладиве тешкоће у кулучењу, па је одбор за градњу био принуђен да закључи уговор са Андријом Димитријевићем, предузимачем из Чачка. Школски надзорник Милисав Арсовић 18. маја 1927. године пише министру просвете како нема никаквих података да је у Зеокама извршен избор земљишта за подизање школске зграде и да постоје план и предрачун за ову зграду, јер је одобрење њене градње „ишло преко окружног надзорништва у Чачку”. Председник школског одбора, Светозар Р. Крљанац, и чланови тог одбора овластили су 5. септембра 1928. године Драгутина Ђаловића и Милоја Вучетића, земљораднике из Зеока, да прикупљају добровољни прилог за градњу школске зграде. Из писма Светозара Р. Крљанца, председника одбора за градњу школске зграде у Зеокама, и чланова тог одбора (Светозара Ранђића, Добросава Кувелића, Богосава Ђуракића, Јовка Јовковића и Милоја Вучетића) видимо да су се обратили Обласном школском одбору у Чачку да код министра просвете учини на одобрењу повраћаја извесне суме новца коју им је као помоћ доделио Срески школски одбор у Гучи, а који је дат на чување Државној хипотекарној банци у Нишу (првог јануара 1928. године било је уложеног новца 2301,50 динара), да би се наставило са градњом школске зграде. Министар просвете одобрио је школском одбору у Зеокама да из Државне хипотекарне банке у Нишу подигне свој уложени новац са припадајућим интересом у износу од 2301,50 динара и употреби га искључиво на подизање школске зграде.⁴

Школски надзорник Милен Л. Палуревећ пише суседним школама и апелује да управитељи тих школа личним или прикупљеним прилозима помогну одбору у Зеокама да своју школску зграду сагради. Милинко Милутиновић, народни посланик родом из Живице, помогао је са десет хиљада динара изградњу школске зграде. Почетком јуна 1929. године председник школског одбора за грађење школске зграде, Светозар Р. Крљанац, и чланови овог одбора

3 | Исто.

4 | Видети напомену 2.

(Светозар Ранђић, Милија М. Јанковић, Милоје М. Вучетић, Богосав Ђуракић и Илија Николић) обавештавају Обласни школски одбор у Чачку да је школска зграда у Зеокама сазидаана и покривена али, због неродне претходне године, ово мало село није у стању да градњу доврши, па министра просвете моле да одобри помоћ од 50 хиљада динара да би тим новцем, као и оним који сами прикупе, довршили школску зграду. С обзиром да су Зеочани већ уложили 120 хиљада у градњу своје школске зграде, а требало им је још толико, министар просвете одобрио је тражену помоћ и школска зграда је довршена 1930. године. На згради све је било готово осим седам камених чанака за одвођење воде и четири прозорска окна, а требало је још обезбедити и седам пећи, један шпорет и једно школско звонце.

Основна школа у Зеокама почела је са радом 6. јуна 1932. године, са два одељења, а школску општину чинило је село Зеоке са 158 домова, 250 пореских глава и 1033 становника. У новоотвореној школи за учитеље је постављен брачни пар Тодоровићи (Душан, родом Чачанин, од оца чувеног бравара, са завршеном Учитељском школом у Вршцу 1925. године и положеним државним стручним испитом, и Наталија, рођена у Цветановцима код Љига, такође са завршеном Учитељском школом и положеним практичним учитељским испитом). Тодоровићи су били одлични учитељи.⁵ Поред изванредног рада у школи, Душан Тодоровић је у школским дворишту засадио разно воће, тако да је било дивно видети школску зграду у воћњаку. Ово двоје учитеља становали су у школском стану који има две собе (једна 66,88 m³, друга 44 m³) и кујну од 30,24 m³. Из платног списка од 16. јануара 1934. године видимо да учитељица Наталија Тодоровић прима 1.114,75 динара за свој учитељски рад, а учитељ Душан Тодоровић 1.307,75 динара.

Прве школске године (1932/1933) у зеочку школу уписано је 100 ученика (62 дечака и 38 девојчица): 42 првака (27 дечака и 15 девојчица), 28 другака (16 дечака и 12 девојчица), 16 трећака (8 дечака и 8 девојчица) и 14 четвртака (11 дечака и 3 девојчице). Наставу је редовно похађало 95 ученика (61 дечак и 34 девојчице): 39 првака (24 дечака и 15 девојчица), 38 другака (25 дечака и 13 девојчица), 11 трећака (7 дечака и 4 девојчице) и 12 четвртака (10 дечака и 2 девојчице). Као што видимо, више од трећине ученика биле су девојчице. У односу на поједине школе у Горњем Драгачеву, девојчице у Зеокама су у знатно већем броју похађале школу.

Списак прве генерације првака у зеочкој школи који су завршили разред:

Презиме и име	Успех
1. Алексић Д. Даница	добар
2. Алексић В. Ковиљка	одличан
3. Алексић П. Радојка	вр. добар

5 | Архив Србије, Министарство просвете Србије, досијеа просветних радника, Т – IX, 2 (даље АС, МПС)

4. Алексић В. Радован	одличан
5. Алексић М. Светолик	одличан
6. Аврамовић С. Радош	вр. добар
7. Вукосављевић Ј. Гроздана	вр. добар
8. Василијевић Р. Милунка	вр. добар
9. Ђуракић Ј. Вера	вр. добар
10. Јовковић Р. Предраг	добар
11. Каровић Б. Миленко	добар
12. Крљанац Б. Милан	одличан
13. Кувељић Б. Љубинко	вр. добар
14. Кувељић Д. Нагалија	вр. добар
15. Кувељић Б. Милојко	одличан
16. Кувељић Т. Радомир	добар
17. Кувељић Б. Станимирка	вр. добар
18. Лончаревић К. Драгомир	одличан
19. Лончаревић И. Маргита	одличан
20. Лончаревић И. Милојко	одличан
21. Лончаревић Н. Радисав	вр. добар
22. Мандић Б. Душан	добар
23. Мандић В. Радојка	одличан
24. Милојевић М. Будимка	одличан
25. Милојевић Р. Дмитар	вр. добар
26. Николић М. Миломир	одличан
27. Николић М. Премилија	одличан
28. Пајовић А. Миладин	добар
29. Пајовић М. Милош	добар
30. Петровић К. Драган	вр. добар
31. Петровић С. Миленко	добар
32. Петровић Љ. Милисав	добар
33. Ранђић Ј. Ћорђе	добар
34. Ранђић В. Радиша	вр. добар
35. Рисимовић Б. Иконија	вр. добар
36. Рисимовић Д. Милојка	вр. добар
37. Рисимовић Д. Видојка	вр. добар
38. Ђаловић Ћ. Љубомир	добар
39. Ђаловић Ћ. Милутин	добар

На основу Закона о народним школама од 5. децембра 1929. године сачињен је наставни план и програм за четворогодишњу основну школу који је озваничен 1. маја 1933. године, а по коме су се учили следећи предмети: Наука о вери и моралним поукама, Народни језик српско-хрватско-словеначки, Земљопис, Историја, Познавање природе и поуке о здрављу, Рачун с основама геометрије, Цртање, Лепо писање, Практична привредна знања и умења

(домаћинство и ручни рад), Певање и Телесне вежбе по соколском систему. Уместо Науке хришћанске уведен је нов назив – Наука о вери и моралним поукама – јер су у појединим деловима Краљевине Југославије ђаци били различите вароисповести. Овај предмет предавали су месни свештеници или сами учитељи. Наставним планом и програмом који је донет 1. првог маја 1933. године, учитељи би код ученика требало да развијају не само знање него и васпитање, а нарочито идеју југословенства.

Захваљујући учитељу Душану Тодоровићу, половином марта 1933. године у Зеокама је основана Народна књижница и читаоница „Максим Амица”, по имену легендарног војводе Максима Амице. Из записника оснивачке скупштине Народне књижнице и читаонице од 14. марта 1933. године видимо да се на позив учитеља Душана Тодоровића одазвало више од тридесет Зеочана којима је учитељ образложио значај и потребу отварања Народне књижнице и читаонице. За председника Управног одбора новоосноване Народне књижнице и читаонице изабран је Радомир Јанковић, за председника Надзорног одбора Јездимир Ђуракић, а за књижничара–благајника учитељ Душан Тодоровић. Управа новоосноване Народне књижнице и читаонице и редакција „Чачанског гласа” из Чачка апеловали су на Драгачевце који живе у Чачку, Београду и другим местима да помогну овој културној установи новчаним прилозима или даровањем књига. Удружење Чачана у Београду даровало је Народној књижници и читаоници у Зеокама десет комада књига „Српске књижевне задруге” и две пећи за новоосновану школу. Поред тога, Васа Лончаревић, капетан у пензији, родом из Зеока, а настањен у Чачку, приложио је на Савиндан 100 динара као помоћ сиромашним ученицима зеочке школе. У „Чачанском гласу” од 9. фебруара 1935. године забележено је да су ови дародавци показали како се воле своје родно место и завичај и како би требало да буду пример другима.

Драгић Савић, председник школског одбора, пише Краљевској Банској управи Дринске бановине у Сарајеву: „Решењем – одлуком Г. Бана Дринске бановине IV број 31390/34 овом одбору додељена је помоћ за довршење школе у селу Зеокама у суми од пет хиљада динара, како добивена помоћ ни до данас није одбору послата, а одбор на исту суму послао је признаницу 18. марта 1933. године преко среског начелника у Гучи, с обзиром на тешко материјално стање грађана овог села услед пољопривредне кризе, одбор најучтивije моли Банску управу да ову помоћ одбору што пре достави како би могао довршити недовршене радове на школи као застакљивање прозора и врата јер су учионице сасвим хладне и од назеба чешће наступа оболевање ђака.” Као председник Школског одбора Драгић Савић извештава одбор за грађење зеочке школе 24. јуна 1934. године „да је овај школски одбор услед неодложне потребе у току 1933/34. године морао набавити 5,5 м чункова са коленом за пећи и осам комада стакла за прозоре по цени од 225 динара како ученици и учитељи хладноћу не би трпели, а за тај износ трошкова умањиће потраживање за довршење школе”.⁶

6 | Међуопштински историјски архив Чачак, Архива Основне школе у Зеокама (даље МИАЧ)

По обиласку зеочке школе на крају школске 1932/1933. године, Миљко Танасијевић, срески школски надзорник, одличном оценом оценио је учитеља и управитеља школе Душана Тодоровића зато што је у потпуности успео да наставни програм из свих наставних предмета методски правилно заврши и да националном васпитању ученика посвети посебну пажњу и значај. Поред тога, довољно пажње поклонио је и слабијим ученицима, а према свим ученицима имао је родитељски однос и био обазрив у примени дисциплинских мера. Ученици су били чисти, уљудни и пристојног понашања. Овај учитељ темељне стручне и педагошке спреме целисходно ју је примењивао у настави и васпитању, био је потпуно предан раду, а својим понашањем и држањем према ученицима, њиховим родитељима и осталим мештанима служио је за пример.

И следеће школске године срески школски надзорник извештава министра просвете да је учитељ Душан Тодоровић постигао ванредан успех у свим наставним предметима и ученичко знање учинио темељним (све врсте читања су најпажљивије неговане, граматички принципи и правила у правилном изражавању мисли су примењени, све комбинације и операције са бројевима свестрано су увежбане и писмено и усмено, а национална група предмета је разрађена темељно и свестрано). Поред свега, учитељ Тодоровић је успевао да чита и прати савремене стручне часописе и листове. У сваком погледу био је енергичан и истрајан, одлучан, скроман, предусретљив, искрен и отворен и у месту и околини уживао најлепши углед код свих грађана.

Међутим, на рад зеочке школе неповољно је утицало слабо издржавање школе и снабдевање ђака школским потребама. Због тога ће Душан Тодоровић написати Начелству среза драгачевског 27. октобра 1934. године да и поред неколико упућених молби на неуредно издржавање школе од стране општинске управе у Тијању која је од априла до овог времена исплатила само 1642 динара, а требало је 33.300 динара, јер ово дуговање потиче још из 1932. године, напретка у овом погледу нема. Истиче да је од почетка рада ове школе готово све што је набављено за њене потребе, захваљујући његовом ауторитету, дато на вересију, да је од својих скромних принадлежности успео да плати хиљаду динара, али да је због неизмирења укупног дуга поднета тужба чачанској Општини. Поред тога, било је потребно још око 10 хиљада динара за обезбеђење огрева које у овој години уопште није набављано, затим за ископавање бунара у школском дворишту, јер је вода доношена са сеоског извора удаљеног 400 метара, а који је због сливања воде после кише и отапања снега био нечист, за попуњење црепа на крову школске зграде, за набавку једног броја скамија, јер поједини ученици на поду седе, за столице за учитеља и учитељицу, за дневник ученика и остали канцеларијски материјал, као и за исплату зараде школском послужитељу. У овом писму учитељ Тодоровић наглашава да је претходне године морао рад прекидати седам-осам пута услед неиздржљивог, очајног стања у коме се школа налази, али не због економских и сличних прилика, него искључиво због непредузимљивости општинске управе у Тијању. Због тога моли да се овога пута

хитно интервенише, иначе ће бити принуђен да се жали Бановинској управи и тражи да школа буде затворена.

Из записника са две седнице Школског одбора одржане у децембру 1934. године, видимо да је донета одлука о погодби са мајсторима око копања бунара, утврђена цена обезбеђеном огреву, констатовано да је у овом месецу на школској згради и шупи измењено неколико црепова и претрешене маије и решавано о казнама ђачких родитеља.

У јуну 1934. године Зеоке је имало 1060 становника (570 жена и 490 мушкараца). Од укупног броја становника да чита и пише знало је 364 мушкарца и 90 жена, а само да чита 150 мушкараца и 40 жена. Писменост у школи стекло је 314 мушкарца и 9 жена, у војсци 30 мушкараца, а ван школе и војске 170 мушкараца и 40 жена. Према достављеном списку Драгића Савића, председника Школског одбора у Зеокама, школске 1934/1935. године за упис у школу било је дорасло 46 деце. Др Љубомир Поповић, изванредан лекар, од миља називан „драгачевском мајком”, 21. маја 1934. године прегледао је 35 деце и закључио да су здрава. Сва су уписана у први разред, док преосталу децу родитељи нису желели да школују.

Школске 1934/1935. године уписано је 34 првака (18 дечака и 16 девојчица), 28 другака (16 дечака и 12 девојчица), 41 трећак (25 дечака и 16 девојчица) и 13 четвртака (8 дечака и 5 девојчица) - укупно 116 ученика (67 дечака и 49 девојчица). Наставу је редовно похађало 28 првака (16 дечака и 12 девојчица), 21 другак (13 дечака и 8 девојчица), 26 трећака (22 дечака и 4 девојчице) и 10 четвртака (6 дечака и 4 девојчице) – укупно 85 ученика (57 дечака и 28 девојчица). Прваке и другак учио је Душан Тодоровић у једном одељењу, а трећак и четвртаке Наталија Тодоровић у другом одељењу. Ово двоје учитеља је држало и верску наставу, свако у свом одељењу. Извођење наставе и школски рад ометали су слабо издржававање школе и недостатак очигледних средстава.

У октобру 1934. године Душан Тодоровић извештава министра просвете да се настава одржава од 9 до 12 часова пре подне и од 14 до 16 часова после подне, да је редовна настава прекинута од 9. до 12. октобра због смрти краља Александра Карађорђевића и да Школски одбор редовно месечно одржава своје седнице. Али, у извештају наглашава да у школској згради недостају врата, да нема довољно клупа, учила, огрева, да се школском послужитељу не издаје редовна плата. Једном речју, каже он, стање у школи је неиздрживо.

Срески школски надзорник, Петар С. Јокановић, пише Душану Тодоровићу да основна школа у Зеокама за претходних пет година дугује претплату за следеће листове и часописе: „Просветни гласник”, „Народну просвету”, „Учитељ”, „Пољопривредни гласник”, „Мисао”, „Алманах Краљевине Југославије” (за сваку годину по 80 динара, укупно 400 динара по једном часопису, односно две хиљаде за свих пет), па предлаже да претплата за текућу 1934. и наредну годину буде унета у редовне издатке за „Просветни гласник”, „Народну просвету”, „Учитељ” и „Пољопривредни гласник”.

Кад су стеге шестојануарске дикатуре из 1929. године и економска криза унеколико попустили, почело је ново оживљавање задружног покрета. Земљорадничка кредитна задруга у Зеокама основана 2. фебруара 1902, а обновљена 3. септембра 1920. године, почела је радити без икаквих средстава, па је стављала месечне улоге у банку како би се увећавали. Почетком 1934. године Зеочка задруга имала је 84 задругара и 341.081,62 динара капитала. Од 1934. године председник Управног одбора био је веома агилни Светолик Ранђић, а остали чланови Управног одбора били су Драгић Савић, Богосав Ђаловић, Радисав Николић, Радомир Лончаревић, Мирко Јокић и Продан Ђаловић. У Надзорном одбору били су Драгић Савић, Милоје Вучетић, Комнен Комо Петровић, Владимир Алексић, Јанко Јевремовић, Богосав Мићић, Продан Ђаловић, Андрија Пајовић и Добросав Кувелић. О Зеочкој кредитној задрузи говорило се као о најужорној установи у Драгачеву.

У Зеокама је од 1935. године радила и Набавно-продајна (потрошачка) задруга. Управници ове задруге до Другог светског рата били су Милија Јанковић и Добросав Кувелић, а чланови Управног одбора Бошко Терзић, новопостављени учитељ у Зеокама, Драгић Савић, Милисав Јевремовић, Љубомир Петровић, Драгутин Каровић, Љубиша Ђаловић, Добросав Кувелић, Рисим Рисимовић, Стојан Ранђић, Андрија Пајовић, Јездимир Ђуракић, Станојле Ранђић, Мирко Јокић и Радован Јевремовић, док су чланови Надзорног одбора били Драгић Савић, Будимир Рисимовић, Радоје Јевремовић, Срећко Аврамовић, Станимир Јокић, Сретен Кувелић, Милосав Пајовић, Владимир Алексић, Војислав Пајовић, Душан Алексић и Милан Јанковић Амица. Следеће године ова Задруга имала је 65 задругара и њен рад је био за сваку похвалу. У марту 1936. године дограђена је зграда Задружног дома.

Из извештаја Душана Тодоровића о стању школе школске 1935/1936. године, који је достављен Начелству моравичког среза, видимо да од 20. децембра 1935. до 20. априла 1936. године нису вршене никакве оправке на школској згради (школа није чак ни кречена), да је општинска управа у Тијању од почетка буџетске године до 20. марта 1936. године уплатила само 8.606,45 динара, а по овогодишњем буџету задужена је са 30.820,50 динара, да је он као управитељ школе редовно пријаву против ове општинске управе подносио, али да помоћи није било. Ове школске године уписано је 32 првака (12 дечака и 20 девојчица), 27 другака (15 дечака и 12 девојчица), 42 трећака (24 дечака и 18 девојчица) и 19 четвртака (15 дечака и 4 девојчице) – укупно 120 ученика (66 дечака и 54 девојчице). Наставу је редовно похађало 30 првака (11 дечака и 19 девојчица), 23 другака (14 дечака и 9 девојчица), 22 трећака (16 дечака и 6 девојчица) и 15 четвртака (14 дечака и 1 девојчица) – укупно 90 ученика (55 дечака и 35 девојчица). Прваке и другаке учила је Наталија Тодоровић у једном, а трећаке и четвртаке Душан Тодоровић у другом одељењу. Тодоровић у свом извештају истиче да је највећа сметња за успешну наставу врло неуредно издржавање школе од стране надлежне управне власти у Тијању.

Учитељица Наталија је умрла на порођају 1935. године, а учитељ Душан Тодоровић је крајем маја следеће године премештен у Лозницу код Чачка. У време рата заробљен је и 1945. године стрељан у Босни. Новопостављени учитељи у Зеокама били су брачни пар Терзићи – Бошко, родом из Властељица, са завршеном Учитељском школом у Вршцу и положеним практичним испитом у Скопљу, који је по молби дошао 24. маја 1936. године за управитеља школе и Олга, рођена у Мољу (Банат), са завршеном Учитељском школом у Суботици и положеним практичним учитељским испитом у Скопљу.⁷ Обоје учитеља били су одличне стручне спреме, веома марљиви, уредни и савесни у раду и васпитању ученика. Пре доласка у Зеоке учитељевали су у Македонији. Веома лепом везу ученице зеочке школе научила је учитељица Олга. Било је лепо видети њихове прелепе рукораде изложене о Савиндану и Видовдану, као и ћилиме које су ткале девојке из Зеока. На Савидан је у зеочку школу сваке године долазио поп Милоје из Тијања, а ученици су послуживани освештаним колачем и житом. Овом приликом учитељ је говорио о Светом Сави и значају овог празника.

Школске 1936/1937. године у зеочку школу уписано је 105 ученика (62 дечака и 43 девојчице), а наставу је редовно похађало 102 ученика (59 дечака и 43 девојчице). Прваке и четвртаке у једном одељењу учио је Бошко Терзић, а другаче и трећаке у другом одељењу Олга Терзић. Настава се одржавала од 9 до 12 часова пре подне и од 14 до 16 часова после подне. Као и претходних година, и ове године школа је оскудевала у наставним и очигледним средствима. Ове године четврти разред завршило је 20 ученика (14 дечака и 6 девојчица) – седам одличних, осам врло добрих и пет добрих. Од свршених четвртака школовање су наставила три дечака на занату и једна девојчица и два дечака у средњој школи.

На крају школске 1936/1937. године у наставничкој књијници било је 64 књиге и 15 брошура, а у ђачкој књијници 25 књига и две брошуре. Током ове године издато је 25 књига из наставничке књијнице које је читало 10 читалаца, а из ђачке четири књиге које је читало 50 читалаца. У Зеокама је да чита и пише знало 670 становника (532 мушкарца и 148 жена), односно 75% је писменост стекло у школи.

На Видовдан 1937. године Подмладак Црвеног крста приредио је забаву са позоришним комадом „Нови млађани”, певане су разне песме у два и три гласа и изведена је драмска сцена „Југославија”. Цела приредба је била у духу југословенства и јединства, тако да је на присутне васпитно и патриотски деловало. Позоришни комад изводили су ученици и чланови Подмлатка Црвеног крста. Одличним ученицима дароване су књиге, а поклон-књиге слао је и Радивоје Рисимовић, који је живео и радио у Београду. Видовданској прослави присуствовало је 300 мештана. После завршеног програма настало је народно весеље са игранком.

Из списка деце рођене 1930. године, а дорасле за упис у школу 1937. године, видимо да их има 43 (23 девојчице). Школске 1937/1938. године сва четири разреда похађало је 97 ученика (56 дечака и 41 девојчица), а четврти разред завршило је 16 ученика (12 дечака и 4 девојчице).

Распореда часова за трећи четврти разред за школску 1937/1938. годину:

Дан	8 –9	9 –10	10 –11	11–12	14–15	15–16
Понедељак	рачун	историја	поз. природе	нар. језик	цртање	гимнаст.
Уторак	земљопис	нар. језик	прак. пр. знања	–	нар. језик	певање
Среда	рачун	поз. природе	историја	нар. језик	–	–
Четвртак	рачун	нар. језик	земљопис	–	нар. језик	руч. рад
Петак	нар. језик	позн. прив.	историја	земљопис	практична	пров. зн.
Субота	рачун	лепо писање	земљопис	нар. језик	–	–

Распоред часова сачинио је Бошко Терзић, управитељ зеочке школе

Наредне школске године укупан број ученика није се мењао у односу на претходну. Само је повећан број четвртака, нарочито четвртакиња, јер је од 18 свршених четвртака било 10 девојчица (три одличне, пет врло добрих и две са добрим успехом). У односу на остале сеоске школе у Драгачеву, девојчице из Зеока су у већем броју похађале и завршававале школу. Међутим, од укупног броја ученика са завршеном основном школом, само је један наставио школовање у средњој школи.

Од 46 деце (20 дечака и 26 девојчица) дорасле за упис у школу, школске 1939/1940. године уписано је 34 деце (18 дечака и 12 девојчица, као и четири поновца; укупно 21 дечак и 13 девојчица) – 24 другака (14 дечака и 10 девојчица), 16 трећака (12 дечака и 4 девојчице) и 24 четвртака (17 дечака и 7 девојчица). Укупно је у сва четири разреда било 98 ученика (64 дечака и 34 девојчице). Разред су завршила 82 ученика (37 дечака и 25 девојчица): 30 одличних, 30 врло добрих и 29 добрих. Од 20 свршених четвртака школовање су наставила четири дечака на занату, један у трговини и два у средњој школи. Ове године у Зеокама је знало да чита и пише 720 мушкараца и 430 жена (укупно 1150 житеља), од којих је у школи писменост стекло њих 930 (610 мушкараца и 320 жена), у војсци 70 мушкараца и ван школе и војске њих 150 (40 мушкараца и 110 жена). Наставничка библиотека имала је 76 књига и три часописа, а ђачка 38 књига и два часописа. Књиге из наставничке библиотеке користило је 14, а из ђачке библиотеке 38 читалаца.

Кад је у септембру 1939. године умро Драгутин Дацо Ђаловић, учитељ Бошко Терзић се, на раскрсници пред Задругом и школом, од покојника опростио речима да је Дацо Ђаловић био међу првима који је увидео потребу и

значај задругарства и који се задругарском раду с вољом и љубављу приступио, а из љубави према омладини се заузео да у Зеокама буде отворена школа.

Школске 1940/1941. године зеочку школу похађало је 92 ученика (60 дечака и 32 девојчице), али је због почетка рата само 12 дечака и 4 девојчице завршило разред. Следеће школске године од 40 деце дорасле за упис у школу (28 дечака и 12 девојчица), само се уписало 12 дечака и 3 девојчице.

Поред свих тешкоћа и сметњи, зеочка школа је радила и у време рата 1941–1945. године. Из записника са седнице Школског одбора одржане 2. децембра 1941. године, а поводом утврђивања оштећености школске зграде, школског намештаја и целокупне архиве, констатовано да је 30. новембра 1941. године група наоружаних људи (партизани) насилно запосела све школске просторије и учитељски стан, да је 1. децембра исте године дошло до оружаног сукоба са српском добровољачком и окупаторском војском и да је том приликом школска зграда са архивом оштећена. Првог децембра 1941. године Немци нападају партизански одред у самој школској згради. У овој борби погинули су Радош Васовић из Зеока, Душан Бојовић, абација из Трбушана, и Јеремија Сандић, сељак из Видове, док су Немци заробили Тома Рајића из Гуче, који је са сином отеран у логор на Бањици, док су Гојко Јанковић и Будимир Рисимовић из Зеока пуштени на слободу.

На седници Школског одбора одржаној 1. фебруара 1942. године, којој присуствују Драгић Савић, Јован Јовковић, Добросав Кувелић и Богосав Крљанац, управитељ школе предлаже шта све треба набавити од новца добијеног на прослави Светог Саве. На школској згради, оштећеној услед борби претходне године (поломљени прозори, изрешетани зидови и цреп), требало је извршити оправке од новца предвиђеног школским буџетом за идућу годину и новца прикупљеног као добровољни прилог на игранци одржаној осмог фебруара те године. Школски одбор редовно је одржавао своје седнице све до 1945. године, а прикупљеним прилозима са Светосавске прославе обезбеђивани су одећа и обућа сиромашним ученицима.

У складу са новонасталим приликама, Министарство за просвету (Одељење за наставу) у децембру 1941. године доставља свим школама писмо са посебном назнаком да национално образовање треба изводити у чисто српском националном духу, «да кад год се говори о Србима, језику, народу, отаџбини, земљи, историји сви наставници на првом месту и увек избегавају изразе као ми, наш, наш језик, наш народ, наша отаџбина, наша земља, итд., уместо којих да увек употребљавају тачну ознаку народног имена, дакле Срби, српска земља, српски језик, српски народ, српска отаџбина». Двадесет другог децембра 1941. године достављен је основним школама измењен наставни програм, пре свега из националне групе предмета (српског језика, историје и земљописа).

У тешким ратним приликама управитељима и учитељимацама основних школа препоручено је да што више активирају рад Подмлатка Црвеног крста, а нарочито рад ђачке кухиње како би се исхранили најсиромашнији ученици и породице са ситном и незбринутом децом без својих хранитеља. Миљко

Танасијевић, председник среског одбора Црвеног крста, у писму управитељима драгачевских школа од 22. маја 1941. године истиче пример Олге Терзић, учитељице у Зеокама, која је са својим ученицима прихватила да исхрањује две најсиромашније породице (једну са троје, а другу са двоје деце) и која је успела да прикупи 140 килограма кукурузног брашна и 60 килограма кукуруза. Овакви случајеви били су не само најбољи пример личне иницијативе, него и пример како би требало развијати милосрђе и љубав код школске деце и омладине према немоћнима и незбринутима.

Половином августа 1943. године бугарска војска је у Зеокама запалила 111 домова, а попаљено је и 250 других разних грађевина. Том приликом убијени су Стојан Ранђић, Радивоје и Станко Крљанац, сви из Зеока, а заробљени су и одведени у логоре Божидар Јанковић, који по повратку из заробљеништва умире у Пећи 10. фебруара 1944. године, Добривоје Рисимовић и Радомир Јанковић, који су нешто касније пуштени на слободу.

Бошко Терзић учитељевао је у Зеокама до априла 1941, а учитељица Олга све до 1945. године. Бошка Терзића су заробили Немци, а новопостављени учитељ Ратко Властелица је веома кратко учитељевао, јер се већ 1941. године укључио у НОБ. Године 1945. Олга Терзић је премештена у Врбу код Краљева, док је Бошко Терзић постављен за директора Ваздухопловне подофицирске школе у Краљеву. По одласку Олге Терзић, године 1945. дошла је за учитељицу Владанка Бућић, родом из Ужица, а за учитеља Драгиша Лазовић, родом из чачанске Лознице. Они су у Зеокама остали до 1946. године.

*
* *

Зеоке је после Другог светског рата дало око 25 факултетски образованих људи, док је троје њих стекло звање доктора наука. Међутим, велики број људи из овог села се одселио у Чачак и друга места пре почетка, а нарочито после Другог светског рата. Село су најмасовније напуштале особе рођене у периоду од 1925. до 1945. године. Послератна миграција сеоског становништва је својим обимом више него зачуђујућа. Села са нашег бившег среза изгледа да у тој миграцији воде првенство...⁸ Зеоке је од 1925. до 1945. године добило 511 нових становника од којих је 270 заувек напустило село до шездесетих година 20. столећа. Следећих деценија угасило се још много огњишта. Младеж је сваким даном све више бежала у град. У многим кућама остали су само онемоћали старци. Од 157 кућа у Зеокама 63 су празне и напуштене, 35 су са једним чланом, 43 са два, 11 са три, 4 са три, једна са пет, једна са шест и једна са седам чланова (Славимира Слава Николића).⁹ Школа у Зеокама престала је са радом школске

8 | Радојко Николић, *Зеоке без подмлатка*, Чачански глас бр. 20, Чачак, 24. мај 1963.

9 | Изјава Славимира Слава Николића из Зеока, дата аутору текста 28. јануара 2008. године.

Ковилка ЛЕТИЋ

1999/2000. године. На жалост, школска зграда у овом лепом драгачевском селу препуштена је зубу времена и сваким даном све више пропада. Из овог села се одлазило, ретко враћало, а још ређе о њему мислило. Они који би хтели да нешто промене скоро да не могу да утичу на постојеће институције система да нешто промене.

*Учитељи Душан и Наталија Тодоровић са ученицима (само дечаци)
сва четири разреда 1935. године
(десно од учитеља је Славимир Славо Николић који је уступио фотографију аутору текста)*

Primary School in Zeoke from 1932 to 1945

In the mid May of 1925 the project for building a primary school in Zeoke was approved. Although the villagers did their best to start building the school, due to the lack of money building started three years later and the building was completed in 1930. The school started working on 6th June, 1932 when there were 158 homes in Zeoke and 1033 inhabitants. The first teachers were a couple Todorovic – Dusan from Cacak and Natalija from Cvetanovac near Ljig, both with secondary school for teachers, thorough professional and pedagogical knowledge which they successfully applied in teaching process and upbringing of pupils. 100 pupils were enrolled in the first school year and out of them 85 were full time pupils. Thanks to Dusan Todorovic, National Library and reading room 'Maksim Amidza' were founded. A decade before that a collective farm started working and a decade later a cooperative centre was built.

After Todorovics moved a new couple of teachers were appointed: Bosko and Olga Terzic, graduated teachers, hard-working, industrious in work and upbringing of pupils. In spite of all hardships and obstacles the school was working during the Second World War 1941–1945. On April, 1941 the teacher Bosko Terzic was imprisoned, while the teacher Olga worked till 1945.

Before the Second World War started and especially after the War many inhabitants left Zeoke and moved to other neighboring or distant places. The inhabitants born between 1925 and 1945 mainly left the village. Migration of the villagers after the War was more than surprising by its size. There are many deserted homes today. The school stopped working in the academic year 1999/2000. Unfortunately, the school building in this beautiful Dragacevo village is getting dilapidated day by day.

Koviljka LETIC

L'école primaire à Zeoke de l'année 1932 à l'année 1945

À la moitié du mois de mai de l'année 1925 fut autorisé le projet pour la construction de l'école primaire à Zeoke. Bien que ce village usa de toute sa force afin d'édifier son école, pour cause de manque d'argent, on commença avec la construction trois ans après et le bâtiment scolaire ne fut achevé pas plus tôt qu'en 1930. L'école débuta son activité le 6 juin 1932, lorsque Zeoke posséda 158 demeures et 1033 habitants. En tant que premiers maîtres d'école, on nomma le couple Todorovic – Dusan, natif de Cacak et Natalija de Cvetanovac près de Ljig, tous deux ayant terminé l'École normale, aptitude professionnelle experte et pédagogique profonde qu'ils mirent en pratique dans l'enseignement et l'éducation des écoliers. Lors de la première année scolaire 100 écoliers furent inscrits, mais 85 suivirent régulièrement les cours. Grâce à Dusan Todorovic, directeur de l'école, la bibliothèque nationale et la salle de lecture "Maksim Amidza" furent établies. Une décennie plus tôt commença son activité la Coopérative agricole, et une décennie et demie plus tard fut édifiée la Maison de la coopérative.

Après le déplacement des Todorovic, les maîtres d'école nouvellement nommés furent également un couple marié: Bosko et Olga Terzic, maîtres d'école diplômés, appliqués et consciencieux au travail et à l'éducation des écoliers. Mis à part toutes les difficultés et les obstacles, l'école travailla également durant la guerre, de 1941 à l'année 1945. En avril de l'année 1941, le maître d'école Bosko Terzic fut fait prisonnier, mais la maîtresse d'école Olga enseigna jusqu'à l'année 1945.

De Zeoke de nombreux habitants déménagèrent à Cacak et dans d'autres lieux aussi bien que dans des endroits éloignés avant le début et surtout après la Deuxième guerre mondiale. Le village fut surtout quitté en masse par les personnes nées durant l'intervalle de temps de 1925 à l'année 1945. La migration d'après-guerre de la population rurale, par son ampleur, fut plus qu'étonnante. Aujourd'hui, il y a beaucoup plus de foyers éteints. L'école à Zeoke cessa son activité au cours de l'année scolaire 1999/2000. Malheureusement, le bâtiment scolaire dans ce joli village du Dragacevo, abandonné à l'injure du temps, chaque jour dépérit de plus en plus.

Koviljka LETIC

Коста
НИКОЛИЋ

МЛАДЕН ЖУЈОВИЋ У ВРХОВНОЈ КОМАНДИ ЈВУО. ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ

УДК: 94:929Жујовић М.

Апстракт: *Текст говори о раду Младена Жујовића у националном Покрету отпора српског народа у Другом светском рату – у Врховној команди Југословенске војске у Отаџбини – од стварања Покрета 1941. до капитулације Италије септембра 1943. године.*

Кључне речи: *окупација, грађански рат, четници, војска, Италијани*

Младен Жујовић, пешадијски потпуковник, доктор права и адвокат, рођен је у Београду 5/17. јуна 1895. године, од оца Јеврема Жујовића, лекара у Општој државној болници у Београду, и мајке Данице. Основну школу и Другу мушку гимназију завршио је у Београду, а затим је ступио у Нижу школу Војне академије, у 46. класу. Учесник је Првог светског рата. Године 1914. био је у саставу Дринске дивизије и учествовао је у свим биткама. Наредне године био је у саставу Комбинованог одреда (команде одбране Београда). Са српском војском повукао се на Крф где је, после реорганизације, ушао у састав 1. батаљона 19. пешадијског пука Шумадијске дивизије. Учествовао је у борбама на Солунском фронту. За заслуге у рату одликован је орденом Белог орла с мачевима (IV степена), двама златним медаљама за храброст и енглеским војничким крстом.¹

После Првог светског рата поднео је оставку на војну службу због тога што је нова држава фаворизовала официре из бивше аустроугарске армије. По напуштању војске дипломирао је и докторирао (1928) на Правном факултету у Паризу са тезом *О уставној власти у српским уставима*.² Пошто није примљен у дипломатску службу, одлучио се за адвокатуру и ступио је у адвокатску канцеларију свог пријатеља Драгише Васића. Био је члан Југословенске демократске републиканске странке и члан њеног Главног одбора. Политички се активирао 1937. када је основан *Српски културни клуб*. Жујовић је изабран за члана његове управе. Држао је предавања по Београду и унутрашњости и објављивао чланке у *Српском гласу*.³

1 | Младен Ј. Жујовић, *Ратни дневник 1. Србија у I светском рату. У : Дневници и белешке, I*, Врњачка Бања, 2004, 5-6.

2 | Исто, 6.

3 | Исто, 6.

У априлском рату 1941. године учествовао је као резервни пешадијски поручник. Био је на служби у штабу генерала Миодрага Дамјановића који је био начелник штаба III групе армија. Ова армијска група била је под командом армијског генерала Милана Недића. У свом саставу имала је III армију (командант – армијски генерал Илија Брашић) Зетску дивизију (командант – пешадијски бригадни генерал Миленко Варјачић), Косовску дивизију (командант – дивизијски генерал Милутин Миленковић), Вардарску дивизију (командант – дивизијски генерал Душан Крстић), Херцеговачку дивизију (командант – дивизијски генерал Војислав Петровић), Комски одред (командант – бригадни генерал Љубо Новаковић) и Команду позадине III армије (командант – дивизијски генерал Душан Исаковић). Резерву ове групе армија представљала је Ибарска дивизија, под командом дивизијског генерала Александра Димитријевића.⁴

Крај рата Жујовић је дочекао у Пријепољу. О томе је у свом дневнику забележио: „Варошица се однекуд напунила. У кафанама и радњама тискају се војници из разних јединица. Не пију, не купују, базају. На сваком углу повеће групе војника немо стоје и тупо гледају. Многи се осећају разрешени, други се размишљају. Већина личи на људе који су се подали судбини, али без убеђења, јер ипак испитују могућности излаза. Предвече два омања тенка улазе у Пријепоље. Оба тенка зауставила су се пред нашим штабом. Генералштабни пуковник Јосип Једрашић, мој претпостављени, брзо се припасује и истрчава у сусрет немачком потпоручнику који тремо, без пратње, излази из тенка. Као и сви други, Васић и ја ћутимо и чекамо. Кроз отворени прозор у собу допире глас хоће који с минарета запева вечерњу молитву као увек у то доба. – Господо – објављује Једрашић, пошто је отпратио Немца који нас је с врата осмотрио и прописно поздравио – г. потпоручник је уморан и иде да спава. Он се диви нашем отпору. Очекивао је да ћемо првог дана положити оружје (...) Сутрадан ујутро, на Велики четвртак, 17. априла, Драгиша и ја, пошто смо се опростили са командантом генералом Брашићем, начелником штаба генералом Дамјановићем и са младим другом капетаном Сашом Михаиловићем, ми смо потајно, уз помоћ извесног броја другова, напустили Пријепоље у које је улазила нова колона немачких возила.”⁵

После капитулације југословенске војске, Жујовић се крио по шумама Шумадије. Већ 17. јула Жујовић и Драгиша Васић напустили су Пријепоље и преко Златара, Рудника и ваљевских планина отишли у село Горња Тречка надомак Горњег Милановца. Око два месеца Жујовић је живео илегално. Обилазио је села у Шумадији све до краја јула 1941. године, када је отишао на Равну Гору, где је тадашњи пуковник Драгољуб Михаиловић организовао национални покрет отпора. О својим утисцима о партизанима, пре него што је отишао на Равну

4 | *Априлски рат 1941.*, Zbornik dokumenata, Beograd 1987, 565.

5 | М. Жујовић, *Дневници и белешке*, V, 77-78.

Гору, Жујовић је записао: „У крајевима око Милановца, Чачка и Каљева, где сам се тада налазио, било је једва двадесетак комуниста. То су махом били учитељи и учитељице, ретко сељаци, који су се одмах дали на посао. Уосталом, нису ни имали нарочитог посла јер су савршено организоване комунистичке ћелије већ постојале а народ је једва чекао да удари на непријатеља. Присутствовао сам неким зборовима које су држали учитељи или за то нарочито послати агенти, на којима је речено да ће Руси за 10 дана бити у Србији, да је немачка војска у распадању и да је дошао час да се угледамо на своје очеве и дедове који су под Карађорђе и Милошем збацили турски јарам, зато што су знали да изабери тренутак када да се ослоне на Русију. Млади професор кога сам срео у једном селу на дан одржавања митинга, рекао ми је следеће: „Све политичке партије су се сложиле да препусте вођство устанка комунистичкој партији. Треба деловати брзо и свим средствима. Рат је добијен. Руси нам шаљу појачања. Несрећи је скоро крај.”⁶

Жујовић је Михаиловићу поднео *Нацрт за формирање и организацију цивилних и политичких власти на које би се војничка страна Покрета имала наслањати*.⁷ Нацрт је предвиђао да се створи једно централно политичко тело састављено од представника најугледнијих личности политичког и културног живота, као и од једног војног лица које би било представник Михаиловићеве Врховне команде. Васић и Жујовић имали су пресудну улогу у оријентацији ка стварању потпуно новог народног покрета. У ствари, Жујовић је највише утицао да Михаиловић прихвати став да је војној организацији неопходан ослонац у органима цивилних и политичких власти, који би били обједињени у једном централном телу – *Централном националном комитету*. При доношењу такве одлуке пошло се од става да су Југославију издале њене политичке вође и Хрвати, али да животна снага и борбени дух српског народа нису уништени и да постоје сви психолошки и морални предуслови за спровођење отпора и духовну и материјалну обнову друштва. План о стварању Централног националног комитета Васић и Жујовић предложили су Михаиловићу у августу 1941. године. У Комитет би ушли прваци српских политичких странака који су остали у земљи, представници патриотских друштава и истакнути јавни радници.

Крајем августа 1941. године на Равној Гори је одржана конференција на којој је формиран Централни национални комитет. Скоро две године радио је само његов *Извршни одбор* који је управљао политичко-пропагандним пословима. Временом ће се формирати и регионални национални комитети у Црној Гори (*Комитет црногорских националиста*) и Сплиту (*Српски национални комитет* који је основао Илија Трифуновић). Они нису били директно подређени Централном националном комитету, иако су као регионална политичка тела подржавали Михаиловића. Централни национални комитет није радио у

6 | Зборник докумената из заоставштине Младена Ј. Жујовића. Дневници и белешке, IV, 255-256.

7 | М. Жујовић, Дневници и белешке, II, 9.

пуном саставу све до 1943. године. Многи српски политичари и интелектуалци оклевали су да се прикључе Комитету због страха од одмазде или, с друге стране, због опортунизма.

Жујовић је у Комитет ушао као члан Врховне команде „четничких одреда Југословенске војске”. Одмах је послат у Београд са задатком да илегално организује Централни национални комитет. Ухапшен је од стране Гестапоа у мају 1942. године, али је после два месеца „због недостатка доказа” условно ослобођен. У ослобађању из немачког затвора доста му је помогао Коча Поповић, стриц истоименог партизанског команданта, које је имао добре везе у Гестапоу.⁸ Жујовић се скривао у родитељској кући у Улици Краља Милана бр. 42. Пошто је избегао поновно хапшење, напустио је Београд и склонио се у Неменикуће под Космајем, одакле је повремено долазио у Београд.⁹ Тек у децембру 1942. године, на Михаиловићев позив, напустио је Србију и отишао на Сињајевину, у Црној Гори, где се тада налазио штаб Врховне команде ЈВУО. Именован је за члана Извршног одбора Централног националног комитета, заједно са Драгишом Васићем и Стеваном Мољевићем.

*
* * *

Младен Жујовић је на рад у Врховну команду ЈВУО дошао у тренутку када је расуло националних снага било све извесније, посебно у северној Далмацији и на Тromeђи. Стварање јединственог српског националног фронта био је приоритетни задатак за ројалистички покрет отпора од пролећа 1942. године, како због ефикаснијег отпора усташама и хрватској војсци, тако и због грађанског рата који се неумољиво наметао као доминантан историјски процес. Смиривање немачке офанзиве у Србији и повлачење партизана на запад Југославије били су знак и за генерала Михаиловића да покуша да организацију покрета отпора (Југословенске војске у Отаџбини) пренесе на целу територију окупираних земља. Други разлог био је спречавање анархије у устаничким редовима и увођење чврсте војничке хијерархије, јер је то била неминовност ако се желела победа у рату.

На територији Независне Државе Хрватске, посебно у областима које су покривале јединице италијанске II армије, још од лета и јесени 1941. године српске националне вође су као најбоље решење за српски народ апострофирале проширење италијанске окупационе зоне на цело подручје НДХ, уз договор са италијанским командантима, на антиусташкој основи. У јесен 1941. године дошло је до свеобухватније и конкретније сарадње између Италијана и српских националних вођа. Политички вођа српског устаничког покрета у Лици, где су остварени први контакти са италијанском војском, био је бивши посланик

8 | Исто, 17.

9 | Исто, 9.

Стеван Рађеновић. Он је Италијанима препоручио да се повежу са Добросавом Јевђевићем.¹⁰ Врло брзо је дошло до успостављања контакта, а Јевђевић је „изразио вољу” да следи исту линију као и српски устаници у Лици, засновану на „искреној сарадњи” са Италијом. Јевђевић је затим предложио успостављање везе са Илијом Трифуновићем Бирчанином.

Сплит је, као важан италијански командни центар, постао место окупљања српских националних вођа. У почетку је најактивнији био *Одбор за помоћ избеглицима* који је окупљао утицајне појединце, а један од најважнијих задатака било је одржавање контакта са италијанским властима како би се угроженим Србима пружила заштита. У Сплит је дошао и велики број бивших југословенских официра, а овај град је постао значајан и за рад југословенске емигрантске владе, али и различитих сервиса британске обавештајне службе.¹¹

У Сплит је дошао и Д. Јевђевић. Он је 26. септембра 1941. године генералу Ренцу Далмацу (Renzo Dalmazzo), команданту VI армијског корпуса, упутио једну опширну представку у којој је говорио о усташком терору у источној Босни и позвао италијанску војску да окупира ово подручје.¹² Затим је у Сплит дошао и Илија Трифуновић-Бирчанин (рођен 1877. у Тополи), четнички војвода из балканских ратова и председник Српске народне одбране (СНО) у међуратном периоду. Трифуновић је активно радио на извођењу државног удара 27. марта 1941. године. После војног слома склонио се у Црну Гору, у Колашин, а затим се преселио у Сплит.¹³ Одатле се повезао са вођама српске побуне на Тронеђи и они су га прихватили као свога вођу. Постоје претпоставке да је Трифуновић у

10 | Добросав Јевђевић је рођен 1895. у свештеничкој кући, у Милошевцу код Праче. Као члан *Младе Босне* учествовао је у неуспелом атентату на аустријског генерала Оскара Поћорек (1908) када му је било свега 13 година, а потом и у сарајевском атентату (1914). Тада је ухапшен и крај Првог светског рата дочекао је у затвору. Између два рата био је публициста и политичар, један од вођа ОРЈУНЕ (*Организација југословенских националиста*) и ЈНС-а (*Југословенска национална странка*).

11 | Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, Zagreb, 1985, 64.

12 | Исто, 64.

13 | Према наводима капетана Радована Иванишевића из 1943. године, Трифуновић је имао великих проблема у Црној Гори. Иванишевић је, после Трифуновићеве смрти, покушао да помогне његовој супрузи да се Трифуновић сахрани у Црној Гори: „Молио сам генерала Ђукановића да се организује дочек а потом и пратња тела покојног војводе на достојан начин, како би бар на тај начин оборили веровање да су Црногорци мрзели покојног војводу и да су га избацили из Црне Горе у часу када је тамо нашао азил. Неопходно је потребно да се увери не само његова породица, већ и сви остали да Црногорци нису ништа друго до најчистији Срби који су у стању да високо цене и поштују своје прваке, без обзира јесу ли у питању Шумадинци или Катунјани. Причао сам ти већ да ми се покојни војвода много пута жалио на све оно што је у Црној Гори преживео. Истина, он је знао да су га прогонили зеленаши и комунисти, али је био много озлојеђен. Тек последњих месеци пред смрт хвалио је Црногорце”. (*Zbornik NOR-a, IV-2, Beograd, 1983, 275. Pismo Zahariju Ostojiću od 26. februara 1943*). Trifunović је sahranjen u Splitu.

Сплит дошао по сугестији британске обавештајне службе како би успоставио контакт са Италијанима, али за то нема доказа у расположивим изворима. У сваком случају, Трифуновић је, осим са Италијанима, ступио у везу и са вођством Хрватске сељачке странке.

Трифунувић и Јевђевић састали су се 20. октобра са капетаном Анђелом де Маттеисом (Angelo de Matteis), шефом Обавештајног одељења 6. армијског корпуса. Тражили су да Италија окупира и источну Босну, јер је то било најбоље решење за сузбијање усташког терора. Сличне ставове поновили су и у разговору са Виторијем Кастеланијем (V. Castellani), изаслаником италијанског Министарства спољних послова при команди Друге армије. Италијани су настојали да Трифуновића и Јевђевића искористе за ширење свог утицаја међу побуњеним Србима.¹⁴

Команда VI армијског корпуса на следећи начин је тумачила политику српских вођа: „Бивши посланик Јевђевић, ватрени националиста, кандидат за четири сазива Скупштине као представник источне Босне, вођа ‘Орјуне’ и вођа опозиције за време ауторитативног режима краља Александра, види у потпуној окупацији Босне и Херцеговине од италијанских јединица једину могућност да отргне Србе ових покрајина од усташких покоља и денационализације. Прижељкује стварање босанско-херцеговачке државе, са српском владавином, под италијанским покровитељством. У више прилика је показао да располаже значајним утицајем на српске и муслиманске масе источне Босне и вољу да с нама сарађује. Пуковник Трифуновић, тежки ратни инвалид, од свог народа сматран српским Гарибалдијем, четнички војвода за време балканских ратова и руководилац ‘Народне одбране’, стари је војник чија је једина жеља да спасе свој народ у овом бурном периоду његове историје. Антитевтонац по убеђењу,

14 | Ф. Јелић-Бутић, *Četnici u Hrvatskoj*, 67.

Ф. Јелић-Бутић наговештава да су Италијани били заинтересовани за сарадњу са Трифуновићем и Јевђевићем због претпоставке да су они били у вези са Д. Михаиловићем који је имао амбицију да свој покрет организује на територији целе Југославије, као и због тога што је Михаиловићев покрет био у вези за западним савезницима. Она је то тумачила поклапањем интереса због опасности од развоја прокомунистичког покрета отпора, али та претпоставка нема упоришта у изворима. Први контакт са Бирчанином у име Михаиловићеве организације успоставио је, и то преко писма, 31. јануара 1942. године Бошко Тодоровић. (*Zbornik NOR-a*, XIV-1, Beograd, 1981, 144) Он је Михаиловића је о Бирчаниновом раду у Сплиту обавестио у првој половини фебруара, непосредно пре своје погибије. У марту исте године Трифуновић је добио писмено овлашћење од генерала Михаиловића да може да води војне и политичке акције у Далмацији и Херцеговини. Постављен је за команданта Далмације, Лике, Кордуна и Приморја. Војвода Бирчанин је преко својих пријатеља и чланова Народне одбране организовао центре отпора и у Словенији. Формирао је групе младих Хрвата који су били југословенски оријентисани и водио је Српски национални комитет у Сплиту. Тешко се разболео и умро у Сплиту 3. фебруара 1943. Посмртно је одликован од стране југословенске емигрантске владе владе Карађорђевог звездом са мачевима III реда.

узнат са досадашњим искреним држањем италијанских јединица према Србима на окупираним територијама и свестан да је ово држање практично у супротности – бар службено – с нашоом иностраном политиком, настоји да својим личним утицајем отклони сваку могућност трвења између свог народа и италијанских јединица, јер у нашој добродушности види једини пут спасавању Срба.”¹⁵

Генерал Далмацо је као главне циљеве будуће италијанске политике на овом простору означио пацификацију свих четничких јединица, спречавање сукоба између италијанске војске и четника и њихово учешће у борби против партизана: „Учешиће четничких формација у борби против бољшевизма очигледно би за нас представљало значајну војно-политичку корист, док би за Србе требало да представља средство којим би се документовало њихово право на наше политичко интересовање у њихову корист приликом будућег уређења Европе. Антикомунистичка борба требало би исто тако да послужи да се под оружјем држе само целисходно формиране мање групе четника, под чврстом командом нама оданих старешина, а насупрот томе омогући постепено разоружавање самосталних регуларних формација које су опасне због немира које би могле изазвати и због лакоће којом би могле потпасти под сферу утицаја комуниста. Очигледно је, стога, да је најбољи и, вероватно, неопходан пут за постизање ових резултата да се постепено обезбеди могућност за постављање православне цивилне власти у местима с претежно православним становништвом, а да се једновремено удаље хрватске власти и њихови одговарајући пратиоци – регуларне и нерегуларне усташке формације.”¹⁶

У Сплит је почетком фебруара (3. или 4.) 1942. године стигао и Станислав Рапотец, резервни поручник Југословенске војске, који се налазио на дужности у Обавештајном одељењу југословенске Команде у Каиру. Он је био на челу југословенско-британске војне мисије Хена, са задатком да се повеже са људима који су били спремни да воде покрет отпора. Рапотец се одмах повезао са Трифуновићем и осталим личностима из Одбора за помоћ избеглицама, али не и са Јевђевићем, кога Бирчанин није сматрао поузданом особом, па га стога није обавестио о Рапотецовој мисији.¹⁷ Касније је Рапотец више пута путовао и у Мостар, где се састајао са Радмилом Грђићем, предратним секретаром Југословенског соколског савеза, а у том периоду Бирчаниновим представником у Херцеговини. Ту се сусрео и са Јевђевићем.¹⁸

Италијани су Мостар окупирали у децембру 1941. године и од тада је ситуација за тамошње Србе била знатно подношљивија. Многе српске избеглице

15 | *Zbornik NOR-a*, XIII-2, Beograd, 1972, 52. Izveštaj generala Dalmaca komandi 2. armije od 17. januara 1942. godine.

16 | Исто, 55.

17 | Стеван К. Павловић, Мисија Станислава Рапотеца у Југославији 1941-1942, Југословенски историјски часопис, бр. 2/1997, 110.

18 | Исто, 111.

нашле су спас у Мостару, а генерал Далмацо је по уласку у град био поздрављен од групе српских жена и деце који су били у црнини због побијених мужава и очева.¹⁹ Тада су у Мостар дошли Јевђевић и Милан Шантић, предратни новинар *Политике*, који је био главни човек за везу између Италијана и мајора Бошка Тодоровића.

Станислав Рапотец је окупирану Краљевину напустио 1. јула 1942. године. Када је стигао у Београд, преко радио-станице поручио је генералу Михаиловићу да се враћа назад у Каиро и упитао га какву поруку да пренесе Југословенској влади у Лондону, без потребе да се било шта шаље преко Енглеза. Михаиловић је једино затражио да влади пренесе „детаљно и искрено све што је видео и чуо”.²⁰

По доласку у Каиро Рапотец је написао *Прелиминарни извештај о ситуацији у Југославији*. Био је „ужаснут” стањем у земљи, посебно размерама усташког покоља Срба, а „трагично висок број жртава” постављао је питање колективне одговорности Хрвата. Известио је и да су Срби у Херцеговини (где је најдуже боравио) страдали и од усташа и од окупатора и од партизана. Писао је и да су Италијани, мотивисани не само „добротворним” разлозима већ и онима „дубље природе”, постали заштитници Срба, што је „дубоко потресло” српско становништво: „Гдегод су у Херцеговини били Италијани, усташе су спречене да врше терор и преживели Срби су могли да се врате својим кућама. Део муслиманског становништва се понашао коректно према православцима. Било је покушаја од стране неких виђенијих муслимана да организују неку врсту сарадње, али су их Срби углавном игнорисали, сматрајући да су злочини које су муслимани починили са усташама толики да су сви муслимани били колективно одговорни. Неки Срби се нису слагали са таквим ставом, јер су веровали да је игнорисање добре воље умерених муслимана само ило на руку партизанима.”²¹

Рапотец је југословенске војне власти усмено известио о свему што је сазнао, а највише о везама српских „антикомунистичких националиста” са Италијанима. Говорио је о томе да су Италијани желели да се „додворе” Трифуновићу и да су радили све да би показали своју добру вољу како би привукли на своју страну све виђеније људе предратног режима Југославије. Лично се уверио да су први контакти српских устаника и италијанске војске настали због одбране од усташа, снабдевања оружјем и збрињавања масе избеглица током прве ратне зиме: „Тако су били принуђени да ступе у везу са Италијанима, који су то једва дочекали, јер су и сами мрзели усташе, а бојали се комуниста. Бирчанин је прихватио сарадњу са Италијанима као једини начин да се спасе цивилно становништво. За Србе у НДХ, долазак италијанске војске представљао је спас. У целини, Италијани су се понашали хумано. Официри и војници су често реаговали спонтано када би видели да је становништву потребна помоћ, иако су Срби морали да буду

19 | Исто, 115.

20 | Исто, 126.

21 | Наведено према: S. Pavlović, *Misija Stanislava Rapotece*, 118.

обазриви са фашистичким Црним кошуљама, јер се никада није знало да ли ће реаговати као Италијани или фашисти.”²²

Рапотец је истовремено Британцима рекао само оно што је написао. Њима није спомињао српске везе са Италијанима, али су се они заинтересовали када су сазнали да је Трифуновић у Сплиту – хтели са да сазнају какав он утицај има и какви су му планови.²³ Британско министарство спољних послова је већ 20. јула знало за Рапотецову процену да је Бирчанин под својом командом имао око 10.000 четника. Стеван Павловић отвара питање да ли је Јован Ђоновић, делегат југословенске владе за земље Средњег и Блиског истока који је 1940. године успоставио контакте са СОЕ²⁴, сада радио са својим старим пријатељем Бирчанином на стварању тзв. *сплитске везе*, без знања југословенске владе, као и да су Британци „желели да користе Бирчанина за своје циљеве”.²⁵ На те дилеме још увек није могуће понудити ваљане одговоре.

Одмах по доласку у Црну Гору, Михаиловић је потражио везу са Илијом Трифуновићем Бирчанином. Састанак између њих двојице одржан је 22. јула 1942. године у Зимоњића Кули, јужно од Автовца, код Гацка, у Херцеговини. Михаиловић је дошао са мајорима Захаријем Остојићем и Мирком Лалатовићем, који је у штабу Врховне команде био задужен за унутрашњу у спољну службу везе. Бирчанина су пратили Д. Јевђевић и капетан Радован Иванишевић. Из Црне Горе је дошао Павле Ђуришић, а из Херцеговине Петар Баховић са свештеником Радојицом Перишићем и поручником Милорадом Поповићем.²⁶

Територија западних крајева подељена је на две команде: за команданта западне Босне, Лике и Далмације постављен је Бирчанин, а за команданта источне Босне и Херцеговине Петар Баховић који је од Бирчанина добио звање „војводе”, као и неколицина народних вођа и официра. Затим је врло брзо успостављена радио-веза између Баховићевог штаба и штаба врховне команде ЈВУО. То је била прва директна веза Михаиловића са неком четничком командом ван Србије. Веза са Бирчаниновим штабом у Сплиту одржавана је преко курира, па је била нередовна и врло спора, што је условило недостатак поузданих информација о правом стању на простору западне Босне, Лике и Далмације.²⁷

22 Исто, 124.

23 Исто, 125.

24 Управа за специјалне операције (*The Special Operations Executive – SOE*). Основана је јуна 1940. године од стране британског премијера Винстона Черчила, као четврти вид оружаних снага за вођење тајног рата. Управа је требало да врши саботаже против Немаца у окупираној Европи, да подржава и помаже групе отпора и прикупља податке о непријатељским снагама.

25 S. Pavlović, *Misija Stanislava Rapotca*, 131.

26 Неђељко Плећаш, *Ратне године*, Београд, 2004, 221.

27 Исто, 222.

*
* *
*

Ситуација Босни и Хрватској била је потпуно различита од оне у Србији. Догађаји су водили људе и њихове вође, локална збивања била су најважнија покретачка снага. Михаиловић је за Србе у тим крајевима био морални подстрек и симбол српског јединства, јер није било никакве друге везе. На простору средње и централне Босне, као и дела Босанске крајине, четничке старешине тесно су биле повезане са српском владом генерала Недића и његова стратегија им је била ближа од Михаиловићеве, јер им је и приступ решавању свих проблема изазваних ратом био близак Недићевом. Осим тога, били су против обнављања Југославије а за стварање јединствене српске државе у којој не би било места за Хрвате и муслимане, што ће једном приликом и експлицитно саопштити Михаиловићу.

Михаиловић није успео да четничке одреде потчини својој ефективној команди. Он је био титуларни вођа, за њега су се ови команданти везивали јер је био представник „српског краља”, али он није имао стварни утицај. Сви Михаиловићеви напори да се успостави српско јединство разбијали су се у шарену слику различитих аутономизама. Од Михаиловића је увек очекивана и тражена помоћ и он је остао плашт за оправдавање различитих нагодби и споразума са Хрватима и Италијанима. Он је, хтео то или не, морао да прихвати такву позицију, покушавајући да усклади опште и парцијалне интересе, због чега ће имати много проблема у међународним односима.²⁸

У редовима самих ројалиста на овим просторима било је доста критичких промишљања о политици која се водила, нарочито о српском народу и разлозима његовог опредељивања за једну или другу страну. Тај проблем имао је своју дубоку историјску вертикалу.

Ударну партизанску снагу чинили су Личани и Крајишници – они су доследно спроводили идеју о уништењу „српске реакције”. Ти људи носили су у себи наслеђе дубоког историјског дисконтинуитета српског народа из некадашње Аустроугарске монархије. Вековни ратници, мало су марили за националну идеју свог народа, која се на тим просторима одржавала само код елите. У аутархично и статично српско друштво, оптерећено мноштвом паганских митова више него

28 | Чак је и Радмило Грђић, када је био у емиграцији, признао да је неповерење које су српске народне и самозване вође гајиле према Михаиловићу знатно ослабило јединствену борбу српског народа: „Постепено ће се везе између Врховне команде и борачких одреда у западним крајевима појачавати и јединствена организација и команда полако изграђивати. Али ће увек остати објективни фактори који ће директно командовање, које је било могуће на територији Србије (у мери у којој је то уопште могуће у герилском ратовању) чинити немогућим у удаљеним српским крајевима, са компликованим и многобројним проблемима. Дражино утицање неће моћи да иде даље од опитних директива и увек ће се комбиновати са – делегирањем команде на бази поверења.” (Р. Грђић, *Западни српски крајеви и Дража. У: Равногорска историја*, Београд, 1992, 104)

у било којој другој средини коју су насељавали Срби, национална пропаганда улазила је преко јуначких песама и родољубиве поезије. Имала је карактер срицања основних знања из историје, културе и књижевности. Осећање свести о „имену српском” било је засновано на стереотипима и грађено на особеном споју митова о косовским јунацима, величању средњовековне српске државе и значају Срба као бранилаца Хабзбуршке монархије и европских народа од турске најезде. Дуготрајност и снага којом су те представе одржаване у народу, биле су тако јаке да је временом дошло до стапања националног осећања и једног рода војске. На тај начин јавило се једно окоштало осећање „србинства” које је у најширој свести народа било везано за монархију као „милу домовину”.²⁹

Статични менталитет једног народа као историјска појава дугог трајања, сукобио се са динамиком неумитне промене. Рез који је настао Другим светским ратом открио је конзервативну и веома примитивну структуру крајишког друштва. Интегративна улога заједничког језика као једна од главних спона српског народа, била је знатно умањена високим процентом неписмености. Тако је у измењеним друштвеним околностима и поремећеним историјским стањима, у условима јаког сиромаштва и без присуства српске интелигенције на селу, током рата дошло до дезинтеграције националне свести.

Петар Баћовић је о ситуацији на простору Динаре и Книнске крајине писао генералу Михаиловићу 15. јануара 1943. године: *„Ситуација у овим крајевима много је тежа него што смо могли да претпоставимо. Она је настала, углавном, због тога што код овдашњег народа није довољно развијена национална свест, те су комунистичке идеје наишле на плодно земљиште. Доста велики број људи овде није начисто ко ће победити – четници или комунисти – и због тога покушавају, на све могуће начине, да буду у добрим односима и са једнима и са другима. Та колебљивост, која се опажа на сваком кораку, створила је велику пометњу и у редовима овдашњих четника, тако да човек није сигуран да нека јединица, у току борбе, не пређе на противну страну.”*³⁰

Добросав Јевђевић је оставио више него опори запис о људима који су били на челу српског националног покрета у Хрватској. У тренутку када се рат ломио, на површину су испливале све последице једне изнуђене политике, али и карактери појединаца који су пре свега мислили на сопствене амбиције: *„Ја сам се до сад уздржавао од личних мњења о случају Бирчанинове команде, али морам да и о томе пишем, поштујући у пуној мери његову прошлост и националну исправност. Био би грех не рећи Вам истину. Болест Бирчанинову су искористили несавесни људи да праве комедије које нам се могу крваво осветити. Генијалне војсковође, велике војводе, дворске вите, реверанси код примања изгледају Вам необични, али су стварност. Бирчанин сваких 15 дана обећаје другом човеку да*

29 | Бошко Спасојевић, „Привредник” и српско друштво у Хрватској и Славонији 1898–1914, Историјски гласник, 1-2/1993, 36-37.

30 | Zbornik NOR-a, XIV-2, 51.

ће му бити наследник и третира свој положај као наследно, суверено право (...) Ми смо довели у Херцеговину једаред Бирчанина. Ми смо лансирани да он има Вашу пуномоћ. Пре него сам ја омогућио његову везу са Вама, он је био у Сплиту затворен од стране Италијана, кад сам ја гарантујући животом за њега успео да га извадим и наговорим да почне рад са мном. Три месеца ми је правио приговоре да неће да ради са Талијанима, а кад сам кренуо у Херцеговину био је против тога, тврдећи да је тамо све изгубљено. Мада сам ја створио организацију у Херцеговини и уништили [смо] партизане, он је дошао први пут када сте и Ви стигли. У односу на Талијане ствар се изменила утолико да ми је некада приговарао да се дружим са Италијанима, а сад има пред вратима редовно две патроле карабињера и аутомобил. Забранио је попу Ђујићу да разговара са хрватским великим жупаном у Книну а послао је свога сина да положи у Книну, на усташкој гимназији испит да не би изгубио једну годину. Син је у Книну имао на располагању аутомобил и оружану четничку пратњу. Ја Вама не желим правити сметње и уважавам Ваше наређење, слушавам Илију, али је моје право да Вас упозорим на право стање ствари.³¹

Један од главних узрока слабог рада Милан Шантић видео је у старешинама војске и вођама покрета: „Наше грешке, наша неваљалства, личне злобе и пакости, немогућне сујете, болесне амбиције, незајажљиве претензије, и многа ина зла која нас даве, не дају нам да гледамо у даљину.”³² У преломном периоду рата, када се одлучивало да ли ће Крајина, Динара и Лика бити националне или комунистичке, упозоравано је да „треба рачунати са чињеницом да далматински Срби, ни по свом карактеру и менталитету, ни по својој борбености и снази духа, ни по српској светосавској националности нису оно што су наши горшитаји, расни и велики у часовима најдубљег понирања и највећег страдања. Далматински Срби су по свом типу Медитеранци, лаки и колебљиви, компромисни и спремни да се мире са сваким могућим стањем”.³³ Због тога је био неопходан национални препород, стварање српске државе са новим равнаторским духом, „у шта је требало уложити пуно љубави, несегичног и преданог рада”.³⁴

Смрт Илије Трифуновића (3. фебруара 1943. године) знатно је пореметила национални рад у Хрватској. Генерал Михаиловић је у првом тренутку тражио

31 Исто, 75-76.

Захарије Остојић, међутим, није веровао у тачност Јевђевићевих навода: „Војвода Бирчанин јавља да је обавештен од војводе Ђујића да је Јевђа шиљао нама лажне извештаје, представљајући тамошње стање неверно. То смо и ми врло добро знали.” (Zbornik NOR-a, XIV-2, 127)

32 Архив Војно-историјског института Београд, Четничка Архива, 225-9-38. Извештај од 28. јануара 1943. године.

33 Исто.

34 Исто.

35 Рат и мир ђенерала, Изабрани ратни списи генерала Драгољуба М. Михаиловића, приредили: Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Београд, 1998, 1, 321; Телеграм генерала Михаиловића од 5. фебруара 1943.

да Момчило Ђујић и Петар Баћовић заједнички преузму команду у западним покрајинама, а да се врло брзо формирају три посебне команде: Далмације, Лике и Кордуна и западне Босне.³⁵

Борба за политичко наслеђе Илије Трифуновића почела је веома брзо: „Извештени сте о закулисној борби за власт која је почела у Сплиту после смрти војводе. Та борба у којој учествују сви команданти и национални повереници, води се тајно и закулисно. Ових дана достигла је врхунац. Теткићима је позната ова борба, али они је распирују, свесни да смо безопасни кад смо несложни и поцепани. Рад ових безумника упропастиће, бојим се, све што је до данас постигнуто. Агитација и врбовања, изборна борба и друго даће маха страстима које су срушиле Југославију. Исти људи и исти карактери са ранијим методама не бију се за слободу Отаџбине, нити за добро народа, већ за положаје и будуће министарске фотелје. Потребно је да Ви пресечете ову борбу у корену и ја Вас молим да хитно интервенишете.”³⁶

Ситуација је била заоштрена до тачке усијања, па је потпуковник Илија Михаић напустио дужност команданта Личких четничких одреда. Михаић је највише негативних оцена имао за Радмила Грђића и Славка Бјелајца: „Они имају велике амбиције али виде да је поштени пут за њихово остваривање и тежак и дугачак и да нема изгледа да ће успети, те су применили оне исте методе које су и политичари у Југославији употребљавали. Успех је лак јер се има посла већином са официрима и са неким сељацима који нису посвећени у финесе интрига (...) Породица Бјелајац живи у пансиону као да је мир и као да је на летовању, она има свега: кафе, вина и осталог, али то њима људи поклањају. Слично је и са породицом Грђић (...) Новац кога су дочепали а који је био намењен за потпоре сиротињи, набавке за четнике, потпоре четничким породицама, четничким удовицама и сиротињи троше и расипају за своје потребе и за поткупљивање оних људи који ће се бацити блатом на мене а њих помагати.”³⁷

Генерал Михаиловић је маја 1943. године за команданта западне Босне, Лике и Далмације поставио Младена Жујовића. Он је на тој функцији заменио покојног Трифуновића, са задатком да уведе ред у тамошње четничке одреде и прекине колаборацију неких команданата са Италијанима. Жујовић је прво отишао у Сплит како би окупио угледне Хрвате-Југословене и формирао Национални комитет за Далмацију. Отпутовао је са лажним исправама, као потпуковник Младен Аћимовић (девојачко презиме његове мајке).³⁸

Жујовић је у Сплит дошао 10. маја са јасним политичким инструкцијама које је добио од Михаиловића – да покуша да успостави контакт са југословенски и монархистички опредељеним Хрватима: „Врло је важно да образujete патриотски форум и да привучете мачековце и самосталце (...) да

36 | Telegram Radovana Ivaniševića generalu Mihailoviću od 21. februara 1943, Zbornik NOR-a, XIV-2, 246-247.

37 | Исто, 263-265, Naredba od 24. februara 1943.

38 | М. Жујовић, Дневници и белешке, II, 89.

би се мачековци натерали на сарадњу пред комунистичком опасношћу. Немам ништа против везе Ваше са домобранским официцима за стварање предуслова за пријем код мене.”³⁹

У том периоду уследила је немачка операција *Шварц* у којој су разоружани четници у Црној Гори, на челу са Павлом Ђуришићем, упркос противљењу италијанске војске. Немачка доследна акција против четника оставила је и последице на политику Италијана према српским ројалистима. Италијанске власти су у ноћи између 31. маја и 1. јуна у Сплиту ухапсили групу четничких вођа. Ухапшен је и Младен Жујовић, а са њим и група официра (Иванишевић, Студе, Костић, Алфиревић). У Дубровнику је ухапшен и Јевђевић, а интернирана је породица Петра Баћовића – укупно су ухапшена 24 официра и цивила који су одведени у Ријеку.⁴⁰ После ове акције Момчило Ђујић је свој штаб изместио из Книна у Топоље и наредио да сви четнички команданти одмах напусте Книн и упуте се у своје јединице. Наређена је и мобилизација свих способних мушкараца. Новак Мијовић, командант Косовске бригаде, поручивао је: „Сваки онај који још и данас буде нашао изговора да не дође зато што не буде добио хлеб, и мисли да италијански хлебац треба да нас брани од Италијана и усташа, то је изрод и српски отпадник.”⁴¹

О односу према четницима у Солуну су 2. јуна 1943. године разговарали немачки генерал Александер фон Лер и италијански генерал Александро Пирцио-Бироли, гувернер Црне Горе. Италијански генерал је нагласио да ће се „пуна сарадња” између италијанских и немачких јединица у борби против партизана у Црној Гори наставити како би се заједничким договором решила сва „нераишићена питања”. Немачки генерал је још једном упозорио на опасност савезничког искрцавања на Балкан, па је поново покренуо питање разоружавања „нерегуларних формација”. Говорио је о 1.500 четника у околини Дубровника и 1.000 у реону Требиња, као и о неутврђеном броју у осталим областима: „Док немачка команда овај број процењује око 12.000 наоружаних четника, моје је мишљење да је реч о укупном броју не већем од 7.000–8.000 као максимум.”⁴²

Генерал Бироли се сложио са присилним разоружавањем („свим снагама које му буду стајале на располагању”) свих четничких формација („чим се заврши уништавање партизанских дивизија на Дурмитору”) које су биле под командом Павла Ђуришића или генерала Михаиловића, али је „сматрао целисходним” да се из тога изузму „зеленаши” у Црној Гори и четници под командом Баја Станишића: „Генерал Лер (...) изражава сумњу у погледу формације

39 | Telegram od 29. maja 1943, *Zbornik NOR-a*, XIV-2, 737.

40 | F. Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, 187.

41 | Наведено према: F. Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, 187.

42 | Zabeleška pukovnika Grinjolija (T. Grignolo) o razgovoru Lera i Biriolija, *Zbornik NOR-a*, XIII-3, 267-268.

Станишића које би генерал Пирцио Бироли хтео да сачува, јер му се чини да је реч о јединицама које су под непосредном надлежношћу Михаиловића.⁴³

Генерал Бироли је обавестио генерала Лера да је дошло до „потпуног расцепа” између италијанских команди и четника у Херцеговини и да су се четници ставили ван закона, због чега су извршена већа хашења, а свако снабдевање херцеговачких формација животним намирницама престало је 20. маја: „Команда VI армијског корпуса ће сасвим сигурно извршити мере предвиђене наредбом. Није било могућно предузети мере за присилно разоружање јер су се четничке јединице удаљиле са наше територије и ниједан наоружани четник више не вршиља у нашој зони.”⁴⁴

Италијанска акција била је краткотрајна и крајем јуна већина ухапшених, осим Жујовића, поново је била на слободи, што је још једном показало да Италијани нису имали снаге да спроведу разоружавање четника у Херцеговини на начин на који су то константно тражили Немци. На акцији ослобађања највише се ангажовао пуковник Грињоли који је за Ђујића био „осведочени пријатељ српског народа”. Према изворима НДХ, у Топоље, у Ђујићев штаб, током 22. јуна дошао је и генерал Роботи и дао гаранције четницима да неће бити разоружани.⁴⁵

Младен Жујовић је почетком августа, неколико дана после пада Мусолинија, пуштен из интернације и дозвољено му је да оде на тремеђу Лике, Босне и Далмације. У извештају који је Михаиловићу послао 6. августа, указао је на све негативне појаве како у идеолошком одређењу, тако и у организацији националног покрета: „У Сплиту је постојао један омрзнут четнички форум. У политичком погледу ситуација је била таква да је четништво представљало ругло. Четнике су мрзели сви и нама привржени људи нису могли веровати да четници имају везе са вама. Немам потребе да Вам говорим о безброј грешака, па и криваца: пркосан став према свима, потпун наклон и потчињеност Талијанима, нерад, трошак без контроле, разузданост потчињених органа – једном речи вашар. У војничком погледу, осим лоше формиране, рђаво наоружане, недисциплиноване и лење Динарске дивизије, није постојало ништа. Војни штаб у Сплиту правдао је своје постојање тобожњом везом са Италијанима а она се практично сводила на лак, безбрижан и провокаторски живот официра (...) који су живели раскошно, путовали слободно, не радећи апсолутно ништа.”⁴⁶

Жујовић је организовао нови штаб са мајором Душаном Мирићем као начелником.⁴⁷ Из назива је избацио име „четнички” и увео назив Југословенска војска у Отаџбини. Намера је била да се створи јединствена команда, прихватљива и за Хрвате, посебно оне у Далмацији. Жујовић је највише рачунао на офицере

43 Исто, 268.

44 Исто, 269.

45 F. Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, 187.

46 *Zbornik NOR-a*, XIV-2, 887.

47 Мајор Душан Мирић је током лета 1943. погинуо у једном сукобу са партизанима код Уништа, на Динари. Том приликом Жујовић је рањен.

Хрвате који су до тада били пасивни, али су остали лојални Југославији. Ипак, већина од њих, после капитулације Италије, прешла је у партизане. Жујовић је организовао и *Патриотски форум*, чији је генерални секретар био Ненад Гризогоно. Основни циљ требало је да буду преговори са вођством Хрватске сељачке странке.⁴⁸

Положај ројалиста на овим просторима уочи капитулације Италије био је изузетно тежак. Жујовић је покушао да реши нагомилане проблеме: оскудицу у наоружању и муницији, недостатак стручног командног кадра, неповезаност јединица, близину Италијана, усташа, Немаца и партизана, велику недисциплину и крајњи дефетизам. То су знали и Италијани и партизани: „Италијани су нам нудили оружје, али под условом да формирамо батаљоне који ће стајати под командом њихових официра. Дража је, међутим, наређивао напад на италијанске гарнизоне. Партизани, у очекивању савезничког искрцавања, пребацивали су се у Далмацију у којој су имали доста симпатизера, који никако нису веровали да су партизани у ствари бољшевици, који неће бирати средства да заведу комунистички режим. Ми смо у војном погледу били у кризи. Са Дреновићем и јединицама у Западној Босни ја више нисам имао везе. Дреновић, који је остао на терену за време свих досадашњих комунистичких похода, морао је да се повуче на Мањачу и да тамо сачека долазак мајора Остојића, који је јавио да ће нас ојачати. Мане Роквић остао је са својим одредом у области Петровца, али по цену неког аранжмана са Немцима, који су се полако спуштали ка Динари и Далмацији.”⁴⁹

Жујовић је намеравао да у западну Босну пребаци трупе Момчила Ђујића из Книна и са Далматинског Косова. Та операција отпочела је средином августа 1943. године и у њој су учествовале далматинске и босанске јединице Динарске четничке дивизије, али су на повратку, на јужним падинама Динаре, ове јединице потпуно разбијене од стране партизана: „Слабо наоружање, одсуство стручног старешинског кадра, рђава организација и систем командовања, мешање у послове командовања и администрирања извесног броја неваљалаца и шверцера, личне амбиције појединаца, нарочито народних старешина – све је то утицало на морал трупе и у Динарској области дотерало се било дотле да нико више није хтео да се бије и да гине. Све се било скупило противу нас.”⁵⁰

Жујовић је, колико је то било могуће, био врло енергичан у одстрањивању оних појединаца који су се истицали као „великосрби, као силеџије, као искључиви поборници тзв. четничке идеологије”, као и оних који су се истицали као присталице „наслона на Италијане као наше спасиоце”. Желео је и да се активирају професионални официри којих је у Сплиту било око сто и који ништа нису радили: „У том погледу нисам имао успеха, иако сам им чинио све могуће уступке. Ти су људи хтели да живе у вароши и да се не излажу.”⁵¹

48 | Zbornik NOR-a, XIV-2, 891-892.

49 | М. Жујовић, *Дневници и белешке*, II, 93.

50 | Исто, 94.

51 | Исто, 94.

Младен Жујовић је оставио и упечатљиво сведочанство о ситуацији у Книну крајем лета 1943. године: „У Книну наше ствари нису се поправљале. На списку је увек било 5. 000 људи, не рачунајући избеглице, али за борбу није се могло скупити ни 2. 000. А и они, били су деморалисани. Ђујић је био немоћан да спречи шверц и трговину са четницима. Дисциплине није било, нити се са постојећим старешинским кадром могла повратити. Книнска четничка полиција на пример похапси четнике-скитнице којих је Книн био препун. Војвода Брана Богуновић отвори хапсанска врата – и нико не ништа. Неко од народних вођа, незадовољан што командант батаљона, као на пример наредник Сава Париповић, почне заводити ред у свом батаљону (врши прозивку, задужује војнике оружјем, не пушта у варош без дозволе), подбуди силеџију, убојицу и битангу, неког Марића, од кога су сви презали, и онда Марић ојачава свој некакав комитски одред људима из Париповићевог батаљона. Шверцери су чак куповали људе из појединих јединица (...) Ја сам сазивао официре и старешине и корио их, саветовао, претио. Постројавао сам поједине јединице и дуго им говорио. Хтео сам да прећем на стрељања без милости, али догађаји ме претекну. Образовао сам био преки суд и ставио изванредан број кандидата за смртну осуду под суд, али суд их ослободи. Хтео сам да стрељам чак и без осуде, јер је распојас превазилазио све границе, али наиђу догађаји.”⁵²

Генерал Михаиловић је још једном покушао да пронађе излаз из немогуће ситуације, па је 26. августа 1943. године наредио Команди Личко-кордунашке четнике области да пре партизана стигне до Задра „кога не смеју добити комунисти”. Затим је Младен Жујовић 29. августа наредио извршавање припрема за покрет: „Поново упозоравам команданте на последице које ће их снаћи уколико не би предузели све да њихове трупе успособе за тај дугачки, али веома важан покрет. Истичем да ће он по нас бити од историјске важности.”⁵³ Ни од ове акције, међутим, није било ништа.

У Хрватској су партизани знатно ојачали масовним приливом Хрвата после италијанског слома. О томе је запис оставио капетан Александар Аранђеловић: „Чим смо сазнали за слом Италије похитали смо на свој терен – Српске Моравице, али је већ било доцкан. Италијани из околних гарнизона већ су били побегли са већим делом свог наоружања. У Моравицама смо остали три дана и за то време ту су дошли четници са целог сектора. Покрет на југ са наших 1.000 четника под командом мајора Маровића није било тако лако извршити, кад се узме у обзир да су партизани у то време држали читаву територију горског Котара, Кордуна, Баније, Хрватско приморје, целу Лику и Далмацију до Книна. Партизани су били веома јаки, и бројно и наоружањем. Хрвати су јурили у њихове редове као на сол, јер су мислили да је крај рата а оружја су имали и превише. Овако ојачани партизани бацисе се свом жестином на ову нашу усамљену оазу Српства у мору усташко-партизанског царства. Ради тога су се

52 | Исто, 99.

53 | АВВИ, ЧА, 153-2-2.

четници деморалисали, јер је и најглупљем било јасно да ове ударце нећемо моћи дуго издржавати. Отпочело је масовно напуштање јединица. Једни су одлазили у свој крај и тамо се сакривали, а други су се предавали партизанима.”⁵⁴

На оним територијама које су остале под контролом четника, расуло је било потпуно: „На територији војводе Ђујића пљачка царује. Пљачкају и старешине и четници, како је ко вешт. Једнога дана сам сазнао да је једна бригада ‘запленила’, у ствари опљачкала, око 1.800 комада што крупне, што ситне стоке. Све је то нестало на волшебан начин у року од седам дана. Стока је продата окупатору, а новац раздељен између старешина и војника те бригаде, с тим што су старешине добиле лавовски део. Овакви случајеви су свакодневни. Долази се тако далеко да четници пљачкају и српске четничка села. Ја лично одрекао бих се и четништва и Српства кад би се свуда четовало и србовало на овај начин.”⁵⁵

*
* * *

Почетком септембра 1943. године, непосредно по капитулацији Италије, Младен Жујовић је напустио Југославију. Михаиловић га је у октобру одредио за свог делегата и представника Централног националног комитета при Југословенској краљевској влади у емиграцији која се тада налазила у Каиру, под председништвом Божицара Пурића. На тој дужности остао је до краја рата. Суђено му је заједно са генералом Михаиловићем, јуна и јула 1946. године. У одсуству је осуђен на смрт, трајан губитак политичких и појединих грађанских права, конфискацију целокупне имовине и на губитак држављанства.⁵⁶

Због притиска југословенских власти, Жујовић је привремено морао да напусти Француску и 1946. године отпутовао је у Сједињене Америчке Државе. Ту је био један од оснивача *Српског националног савета*, а на Свесрпском конгресу у Чикагу (1947) изабран је за члана његовог извршног тела – *Српског националног одбора* чији је председник био Константин Фотић, некадашњи југословенски амбасадор у САД. Током боравка у Америци Жујовић је држао предавања и објављивао чланке о генералу Михаиловићу и његовом покрету.⁵⁷

У Француску се вратио децембра 1950. године. У Паризу је наставио да ради као члан Српског националног одбора. Сарађивао је са европским члановима Српског националног савета и помагао је српске емигранте у Француској. Радио је и у Институту за примењену економију. Умро је у Паризу 15. новембра 1969. године. До смрти није прихватио страну држављанство, па је умро без држављанства, са тзв. *Нанзеновим пасошем*.⁵⁸

54 | Извештај Младену Жујовићу од 15. фебруара 1944, АВИИ, ЧА, 213-7-20.

55 | Исто.

56 | *Не осећам се кривим*, Стенограмске белешке са суђења вођи четничког покрета, Београд, 1990, 753.

57 | М. Ј. Жујовић, *Дневници и белешке*, I, 7.

58 | Исто, 8.

Mladen Zujovic in the Supreme Command of Yugoslav Army in Homeland Biography Supplement

Mladen Zujovic, a prominent intellectual and national worker, joined national resistant movement of Serbian people in the Second World War in the summer of 1941. He immediately became one of the closest collaborators of colonel, later general Dragoljub Mihailovic. He is one of the initiator of creating of Central Committee which would later become the central political body of the Ravna gora movement.

From December 1942 Zujovic was a member of the Executive Board of the Central National Committee, and from May, 1943 he was a commander of West Bosnia, Lika and Dalmatia after death of Ilija Trifunovic. He was working on reorganization of the national movement on this territory until Italy's capitulation in September, 1943. Then he left Yugoslavia. In October, 1943 Mihailovic appointed him as his delegate and representative of the Central National Committee at Yugoslav Royal Government in immigration which was in Cairo at that time. The president was Bozidar Puric. He remained on that duty until the end of the War. He was on trial together with general Mihailovic in June and July, 1946. He was sentenced to death in absence, permanent loss of political and some civil rights, confiscation of the property in whole and his citizenship was taken away as well.

Kosta NIKOLIC

**Mladen Zujovic dans le commandement suprême
de la JVUO (Armée Yougoslave En Patrie)
Complément à la biographie**

Mladen Zujovic, intellectuel éminent et travailleur national, joignit la Résistance nationale du peuple serbe durant la Deuxième Guerre mondiale, en été de l'année 1941. Il devint immédiatement un des plus proches collaborateurs du colonel, plus tard général, Dragoljub Mihailovic. Il fut un des initiateurs de la fondation du Comité national central qui alla devenir, dans les années de guerre ultérieures, le corps politique central du Mouvement de la Ravna Gora.

À partir de décembre de l'année 1942, Zujovic fut membre du Conseil exécutif du Comité national central et, à partir de mai de l'année 1943, il fut commandant de la Bosnie de l'ouest, de la Lika et de la Dalmatie, à la suite du décès d'Ilija Trifunovic. Il travailla à la réorganisation du mouvement national dans ces espaces jusqu'à la capitulation de l'Italie, en septembre 1943. Puis, il quitta la Yougoslavie. En octobre 1943, Mihailovic le désigna pour être son délégué et son représentant du Comité national central auprès du Gouvernement royal yougoslave en émigration, qui fut alors situé au Caire, sous la présidence de Bozidar Puric. Il resta à cette fonction jusqu'à la fin de la guerre. On lui jugea conjointement avec le général Mihailovic, en juin et juillet de l'année 1946. En son absence, il fut condamné à la mort, à la privation permanente de droits politiques et de certains droits civils, à la confiscation de son entière propriété et à la perte de sa nationalité.

Kosta NIKOLIC

Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

ИЗМЕЂУ „СТАРЕ” И „НОВЕ” ВЕРЕ : РЕЛИГИОЗНОСТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ XX ВЕКА (други део)

УДК: 2-63(497.11)„19”

Апстракт: У раду се говори о променама у религиозности после 1945. године, све јачем идеолошком притиску државе на православне вернике, нестајању религиозности код средњих и виших слојева становника града, али и великом повратку хришћанске побожности у сасвим новом виду крајем XX века.

Кључне речи: религиозност, православље, традиција, комунизам, атеизам, репресија, омладина, чачански крај

Промене у религиозности становника Чачка и околних подручја, пре свега у негативном односу према вери, почеле су да се примећују већ пред Други светски рат, упоредо са великом хришћанском обновом којом је руководио епископ Николај Велимировић. Негативан став према вери добио је јачи одјек у јавности кроз деловање комуниста, али и усамљених јеретика. Религиозност је у годинама оштрих политичких и идеолошких сукоба током Другог светског рата, а нарочито после њега, постала важна вододелница која је раздвајала „нове” и „старе” људе и која је обликовала и усмеравала друштвене сукобе.

Појава јереси, атеизација, комунизам и Други светски рат

Иако је религиозност становника чачанског краја била слаба, отворених јеретика није било пуно. Најизразитији пример јереси у међуратном периоду представља деловање Младена Протића из Гуче. Он је редовно у својим јавним иступима нападао СПЦ и њене великодостојнике: „*Њене органе и појединце називао је лажљивцима и фалсификаторима, који обмањују народ*”. Нарочито је нападао владику Николаја Велимировића и локалне свештенике у Драгачеву. Протић је имао посебну визију хришћанства, тумачио је Свето писмо на свој начин, тврдећи да је цела Европа преварена у вези Исуса Христа. Ширио је тезу да је Исус Словен, а не Јеврејин. Средином 1922. године покренуо је лист „Небеска сила” уперен против цркве и њеног тумачења хришћанства, проглашавајући се за „богумила”, о чему је више пута говорио на предавањима у Гучи и Чачку.¹

1

Никола Стојић, *Живот и рад Младена Ђ. Протића (1973–1946)*, ЗРНС XXV, Чачак, 1995, 283–284.

Због хуљења на хришћанство, православље и његове свеце, црква је расписом од 9. септембра 1931. године „одлучила” Младена Протића од свих обреда СПЦ.² Протић је наредних година добијао и затворску казну од грађанских судова, јер је хулио на Бога, вређао Свети синод и проповедао богомилску јерес. Није славио своју крсну славу Аранђеловдан, већ је 21. новембра славио Незнаног јунака са Авале. Гости су му долазили као на „нормалну” славу.³ Протић је у својој јереси остао усамљен у чачанском крају, али је његова појава оставила дубок утисак на савременике.

Продор масовније атеизације везан је за активност комуниста и доживљај идеологије и политике као нове религије. Марксизам је религију видео као лаж, магичну псеудонауку, трансцендентну метафизику, која собом носи комплетно погрешну моралност.⁴

Са друге стране, комунисти су кроз своју делатност стварали „нову” религију. Већ пред Други светски рат комунисти у Чачку „добили” су свог „мученика”, Драгишу Мишовића, централни симбол отпора и страдања у режиму Краљевине Југославије на простору чачанског краја. Његова смрт редовно је коришћена у јавним ритуалима најпре унутар партије, а после 1945. године као званични израз „новог доба” за које су напредни људи жртвовали живот. Убеђени у исправност учења Карла Маркса, које се за њих било нешто као месијанска идеологија, комунисти су у делатности свештеника православне цркве видели „ненародну” активност усмерену на задржавање материјалних привилегија, активност са „планским заглупљивањем народа и одвођењем од стварног живота у коме се налази”. Однос чачанских комуниста према религији није био различит од општеприхваћених норми револуционарне атеистичке организације којој су припадали. Најжешћи противници комуниста у граду били су љотићевци, а линија поделе имала је и свој израз у схватању религиозности код оба покрета. Љотићевци су нападали комунисте да као агресивни неверници обесвећују цркве, да су плаћеници Јевреја и да припремају долазак „анђела смрти”.⁵

2 | Епископ Јефрем, *Одлучење*, ПЦЕЖ, бр. 1, Чачак, јануар 1932, 2-3.

3 | Никола Стојић, *н. д.*, 284-285.

4 | По схватању Маркса и Енгелса, религија је била главно идеолошко оруђе експлоататора у њиховој борби против ослобођења човека. Иза ове доктрине стајала је дуга традиција која укључује просветитељство, филозофију Хегела, хуманисте, па и руске нихилисте. Лењин је дао милитантну црту у борби против религије коју је сматрао за велику „подлост”, као и сваку идеју о постојању Бога. Бољшевици су подразумевали да ће ширењем научних сазнања религија губити значај и да ће одумрети (Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, I-II, Београд, 2002, I/110-111).

5 | Типичан пример ставова комуниста из Чачка према религији може се видети из говора изречених на гробу Драгише Мишовића у јесен 1940. године: „*Овде, на гробљу, човек мора да размишља о смрти. Смрт и гробље интересују и дете које тек почиње да размишља и старца који преживљује последње дане. Свакидашњи живот и борба не допуштају човеку да размишља о свим проблемима, али чињеница смрти и гроба, отржу човека од мисли о свакидашњици и нагоне га да мисли о постанку, битисању и нестајању. Буржоаска наука, филозофија,*

Јавно испољавање религиозности у јединицама окупационе владе Милана Недића било је део званичних прописа и наређења. Од чиновништва и свих запослених у установама захтевало се да уредно похађају богослужења, како би становништво схватило да и интелигенција дели животна схватања обичног народа. Учитељи у селима чачанског краја опомињани су у пролеће 1942. године, јер недељом нису редовно водили децу у цркву. У Чачку је, по наређењу Недићеве власти, 21. јануара 1942. године одржано велико молепствије за спас српског народа, уз присуство људи из свих установа и организација у вароши. Идентификација Љотићевих добровољаца са хришћанством била је велика, што се демонстрирало и приликом сахране свештеника Драгутина Булића 31. јула 1942. године у Чачку, истакнутог љотићевца још пре почетка рата, кога су 1942. године убили четници генерала Михаиловића. На челу спровода покојника ношен је крст са трновим венцем, што је требало да симболизује Булићево страдање и мучеништво због оданости Христосу.⁶ На сличан начин објашњаване су и егзекуције политичких противника партизана (четника и љотићеваца), када су они имали краткотрајну власт у Чачку почетком новембра 1941. године.⁷

Код четника генерала Михаиловића велике заклетве мобилисаних младића обављане су уз присуство свештеника, а у пролеће 1944. године, пред велику офанзиву партизана на Србију, војници ЈВУО имали су обавезу да poste прву и последњу недељу Ускршњег поста. Постојало је и наређење да се poste свака среда и петак. За време поста било је забрањено да се било коме прети смртном казном.⁸

Драгиша Васић, један од главних идеолога покрета генерала Михаиловића, највећи део рата провео је на простору чачанског краја, одакле је и потекао. Он је у својим виђењима грађанског рата и обнове Југославије развио равнорску

а и религија, на ово питање одговарају са вечности, за гробним животом. За њих свет није постао већ је створен, он има свој почетак али нема свој крај, јер се и после смрти живи за гробним животом у вечном блаженству. Ова филозофија иде на то, да убеди да нема ничег новог под сунцем, да је све једно било и да ће бити, да је увек било беде и сиротиње, и да ће је увек бити, да је увек било ратова и да ће их бити, да је увек било господара и робова и да ће их бити. Човек, над чијим гробом откривамо данас овај споменик и бисту није присвојио ту религију и ту филозофију. Његова филозофија је била филозофија радничка и пролетерска, дијалектички материјализам. Филозофија која учи да вечнога нема, да се све мења и да је само промена вечна.” (Милош Тимотијевић, Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938–1941: социјална, економска и политичка структура, ЗРNM XXIX, Чачак, 1999, 203; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, Затамњена прошлост: историја равнатораца чачанског краја 1-3, Чачак–Горњи Милановац–Краљево, 2002–2004, 3/280-291; Исти, Осветљавање истине: документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941, 1, Чачак, 2006, 18-21, 23-24, 56-60, 73, 149-152, 158, 164-165).

6 Милош Тимотијевић, *Чачак под окупацијом 1941–1944: привреда и друштво*, ЗРNM XXX, Чачак, 2000, 272-273.

7 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине: документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, 1, 559.

8 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост: историја равнатораца чачанског краја*, 1-3, 3/42, 91-95.

идеологију као духовни смисао и морални чин, као мит уздигнут на пиједестал Божјег провиђења и новог „југословенског светилишта“, а чији је предводник био Михаиловић. По Васићу, победа равногораца у грађанском рату била би обезбеђена само ако се четници буду понашали као апостоли. Стварност је била другачија. Васић се жалио Михаиловићу да је народ разочаран у равноргорске команданте, јер је приметио да нису „испосници“ и да му постају тешки. Пре и током рата Васић се није одвајао од Библије коју је непрестано читао и студирао. На примедбе сарадника да претерана религиозност може да га одведе у „верско лудило“, Васић је одговарао „да у крајњој линији само Бог све решава, а да су људи крајње немоћни“. Васићева религиозност била је дубока, па се у молитвама простирао по поду.⁹

Српска православна црква била је и национална установа, па је религиозност имала и политичку компоненту. Поједини свештеници су већ почетком 1945. године почели да из Божје службе избацују помињање краља и дома Карађорђевића. Четници одбегли у шуму опомињали су такве свештенике на своје дужности према монархији и држави. Са друге стране, поједини свештеници су у својим проповедима критиковали нову власт, одбијајући да се у цркви моле Богу за комунисту Тита који признаје само католике.¹⁰

„Стара“ и „нова“ побожност 1945–1955.

Комунисти су након освајања власти 1945. године себи поставили задатак да у Југославији и Србији раскину са прошлошћу и створе „ново друштво“ совјетског типа. Створена је својеврсна „социјалистичка религија“ са максималним поједностављивањем односа у друштву, крећући од поставке да је пре револуције владало зло (капитализам), а да након њега долази доба „светлости и напретка“. Заправо, комунисти су освајање власти доживљавали као неку врсту мистичног преокрета у историји.¹¹ Било је ту сигурно и вере у боље сутра и заблуда и тражења непознатог. Предратне државне празнике, симболе и свест требало је заменити новим. Истицани су нови симболи, облици деловања, празновани нови празници, светковине, традиционалном празновању давани су нови садржаји, форсиране су нове вредности.¹²

Иако су чланови КПЈ били атеисти, они у Србији почетком 1945. године нису реметили устаљене обичаје, па ни доношење бадњака. Веронаука је од 1946. године постала необавезан предмет. Предавања су организована ван школског времена, а партијски активисти су пуно радили да децу одврате од

9 Коста Николић, *Драгиша Васић (1885–1945): прилог биографији*, ЗРНС, XXVIII, Чачак, 1998, 236, 240, 248–429.

10 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост: историја равногораца чачанског краја*, 1–3, 3/171–172, 189.

11 Kosta Nikolić, *Srpska istorija i religija*, Istorija 20. veka 1, Beograd, 2001, 96.

12 Momčilo Mitrović, *Proslave i slavlja u Srbiji 1945. godine*, Tokovi istorije 3, Beograd, 2006, 106.

ове активности. Верску наставу у школама нова власт је толерисала до 1951. године, када је званично укинута. Слично је било и са верским празницима. На почетку 1945. године обележавани су Божић и Савиндан, да би временом све било ограничавано. Током 1946. године Свети Сава се само узгредно помиње. Расписом од 1948. године нова власт је забранила прославу Божића као државног празника, а почетком педесетих година деца су кажњавана ако су присуствовала прослави Савиндана. Литије у Србији почеле су да се забрањују од 1947. године.¹³

Партизански војни командант Чачка, капетан Душан Царевић, повео је на Бадњи дан 1945. године у Трnavу војску са мноштвом грађана да донесу бадњак у црквену порту, „по старом српском обичају”. „*Са освећеним бадњацима, бадњачари су се вратили у Чачак, где им је на градском тргу приређен импозантан дочек. Овде су представницима установа раздељени бадњаци. У име народноослободилачког одбора града Чачка, бадњак је примио свештеник Аца Савић, који је окупљеном свету поново одржао пригодан говор.*” После говора организовано је народно весеље које је трајало до дубоко у ноћ.¹⁴ Док је нова партизанска власт доносила бадњак у црквену порту, на обалама Западне Мораве у Чачку вршене су егзекуције над људима који су означени као сарадници окупатора, а међу жртвама су били и свештеници из чачанске цркве.¹⁵

Атеизација друштва рушила је раније успостављене религиозне норме и понашања. Женско монаштво појавило се у чачанском крају тек 1936. године. Долазак комунизма створио је нови вид унутрашњих искушења за калуђерице. Многе монахиње и искушенице напустиле су манастире, често након принуде партијских активиста новог режима. Они монаси и монахиње који су остали у манастирима постали су језгро из којег је ширен утицај цркве, путем деловања појединаца потеклих из богомољачких породица. Доживљавајући цркву као изразито непријатељску установу, активисти комуниста повремено су вршили и физичке нападе на монахе, а неки су од претрпљене тортуре и преминули.¹⁶

13 Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, I/188-195, 226-229.

14 *Свечано доношење бадњака*, Слободни глас, бр. 1, Чачак, 18. јануар 1945, 7.

15 *Учитељица нам прича – други део интервјуа учитељице Мише Вукосављевић са др Ранком Симовићем*, Врело 12, Београд, 1992, 80; Ранко Симовић, *Умешност живљења (разговор са свештеником Миливојем Рабреновићем)*, Врело 13, Београд, 1993, 111; Комунисти су хвалили оне свештенике који су им пришли и помагали нову власт. Један од таквих био је и Александар Савић који је још 1941. године приступио партизанима. Син му је био скојевац, а пред крај рата је погинуо као припадник ОЗН-е. Александар Савић је после рата био председник Удружења свештеника чачанског округа, касније и Србије, а пред крај живота изабран је за доживотног председника овог удружења на нивоу Југославије. Хваљен је као један од ретких православних свештеника који су спојили свој позив и ново социјалистичко друштво. Због заслуга за нови режим Тито је свештеника Савића одликовао Орденом заслуга за народ првог реда (М., *Умро Александар Савић*, Чачански глас, бр. 47, Чачак, 29. новембар 1976, 14).

16 Архимандит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири: монашки живот и страдања у XIX и XX веку*, Приштина, 1998, 58, 63, 233.

Упркос нападима на монахе, они су опстајали, а један од истакнутих припадника богомољачког покрета, Бошко Топаловић (у монаштву Рафаило), одржавао је преданим радом православље, па чак и култ владике Николаја.¹⁷

Иако је народ литије у чачанском крају слабо посећивао и пре Другог светског рата, оне су се као део древне религије упорно одржавале. После 1945. године комунисти су забрањивали организовање литија, а нова власт је неке од храстова „записа”, где су одржаване молитве, посекала. Литије у селима око Чачка искорењене су до 1950. године. Ако је село имало своју цркву, заветина је прослављана у црквеном дворишту, а литије су обилазиле око храма уместо око записа по атару села. Људи су у својим домовима прослављали сеоску славу у кругу породице и пријатеља.¹⁸

Поред непрестаних манифестација и обележавања „псеудорелигијских” празника нове власти, комунисти су подизањем јавних споменика, давањем нових имена улицама, школама, предузећима, као и многобројним фељтонима у штампи стварали пожељну свест о прошлости и сопственим херојима, „новим светитељима”.¹⁹

Пропагирани су и нови празници за становнике града који је имао велики популациони раст. Нова година постала је педесетих година један од празника у коме су деца имала активну улогу са значајном симболиком јелки и Деда Мраза, као противтеже религијским симболима Божића и бадњака. Крајем децембра 1957. године у Чачку је продато 280 јелки. Последњих дана 1958. године продато

- 17 | Монах Рафаило је по селима чачанског краја носио марамицу владике Николаја (над којом је епископ читао молитве) и читао молитве за исцељење болесних. Бележени су и случајеви да су неки људи излечени и од самог додира те марамице (Архимандрит Јован Радосављевић, *Монашки начин живота: кратак преглед исихазма: ликови монаха у Срба у XX веку*, Београд, 2002, 199, 342-348; Владимир Димитријевић, *Највећи Србин после Светог Саве: књига о владики Николају*, Чачак, 2006, 35-36).
- 18 | Ивана Ђирјаковић, *Заветина у чачанском крају*, ЗРНМ, XXXII, Чачак, 2002, 201.
- 19 | Од укупно 183 спомен-обележја у општини Чачак подигнутих до 1994. године, чак 155 (84,7%) посвећено је комунистичком и партизанском покрету. Нова власт је имала намеру да свима јасно покаже да од њиховог доласка на власт заправо почиње „ново доба”. Чачак је 1980. године, по идеји архитектке Богдана Богдановића, добио велики спомен-парк *Борбе и победе*, главно обележје „мучеништва” партизанског покрета. Једно од централних места била је хумка (аналогија са паганским обредима сахрањивања) са костима страдалих партизана, пренесеним из центра града још 1961. године. Архитекта је своје дело замислио тако да код посматрача изазову ужас и страх. То је Богдановић и констатовао код деце која су први пут посетила споменик. Огроман комплекс урађен је од хиљаду тона јабланичког габра, тврђег од мермера. Архитекта је у кућу, коју нападају фашистичке силе, уградио 620 камених звери, које је требало да застрашују посетиоце, а на крају шетње, као избављење, чекала их је Титова мисао да се снага народа види кроз искушења кроз која су прошли (погледати публикације: Милован Вуловић, *Знамења слободе: споменици буна, устанака и ослободилачких ратова*, Чачак, 1994; Посебан број часописа *Градац бр. 41*, Чачак, јули-август 1981, посвећен је спомен-парку *Борбе и победе*; Милош Тимотијевић, *Политика, уметност и стварање традиција (подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године)*, ЗРНМ XXXI, Чачак, 2001, 113-115).

је 470 комада, а накита за јелке више од 40% у односу на раније године. Два дана пре Нове године Друштво пријатеља деце у Чачку приредило је митинг за децу и пионире: *„Испод стотина разнобојних сијалица, у наручју родитеља деца су поздрвила Деду Мраза и радосним поклицима зажелела грађанима срећну 1959. годину.”* Скоро све установе и предузећа поделила су деци, чији родитељи раде код њих, новогодишње пакетиће.²⁰

Религија у социјалистичкој Југославији није била забрањена, али је јавно жигосана као „назадна”, па и непријатељска делатност, неспојива са животом људи који су приступили комунистима. Тако је у локалној штампи јавно исмеван и прекореван матичар из ивањичког краја, иначе члан партије, јер се венчао у цркви код свештеника.²¹

Антирелигиозна пропаганда комуниста била је жестока. Свака акција цркве на подизању просторија где ће се окупљати верници, па и омладина, доживљавана је као атак на „правоверну” идеолошку државу. Један од омиљених начина борбе било је исмевање цркве као „опаке” дволичне установе, окренуте искоришћавању културне „заосталости” становника за своје материјалистичке циљеве. У пролеће 1952. године на удару је био свештеник Светолик Станковић, активан на послу прикупљања прилога у Заблаћу и околним селима за подизање црквеног дома: *„Његов је план да тај дом (уствари стан за своју породицу) подигне од ’добровољног прилога’. У агитацији поп говори како ће у дому имати просторију за играње шаха, како ће омладини купити спортске реквизите и слично. Он, даље, користи заосталост појединих људи у селу претећи им крстом уколико обећани ’прилог’ не предаду. Титрајући крст у рукама, говори како ће се онима који не дају прилог нешто десити: смрт у породици, угинуће стоке итд. Тако је за неколико дана скупио, како се хвали, око четири стотине хиљада динара у својој парохији: Кукићима, Мришницима, Балуги и Вапи. Посао му иде добро. Појединци су почели привлачити камен и циглу за кућу. Верници се одазивају, а поп прича: ’Мени је добро, и увек ће ми бити добро, док има будала.’*²² Оптужбе за рад против нових власти стизале су и на рачун свештеника из Бреснице који је обилазио домове партијаца, светио им водичу, крштавао децу

20 | *Мале новогодишње занимљивости о Чачку и Чачанима*, Чачански глас, бр. 2, Чачак, 14. јануар 1959, 2.

21 | *Матичар месног одбора на венчању код попа*, Чачански глас, бр. 303, Чачак, 5. март 1952, 3.

22 | Свештеник је оптуживан да својим радом има за циљ да омета изградњу задружног дома и подели омладинске организације у селу под контролом комуниста: *„[...] и сеје заблуде, сујеверје, предрасуде и остало што треба да буде страно нашој омладини”*. Као посебан „грех” свештеника Станковића истицан је његов пријатељски однос према четницима током рата, са подсећањем да су четници клали партизане и њихове симпатизере. Указивано је да су нове власти 1945. године одузеле право гласа свештенику Станковићу на пет година. Истовремено је упућена претња да „напредне” организације неће дозволити свештенику да „ровари” по селу, користећи право слободе вероисповести (Бранко Перуничкић, *Још о непријатељском раду попа Светолика Станковића*, Чачански глас, бр. 303, Чачак, 5. март 1952, 3).

и позивао да иду у цркву на литургију.²³ Исмевање цркве понекад је добијало озбиљније облике. Тако су ловци из Чачка у зиму 1953. године по снегу свратили у манастир Стјеник на Јелици. У конаку су ложили ватру, играли покер до после поноћи, а калуђера Герасима терали да звони онима који су изгубили на картању.²⁴

Борба против цркве и јавног испољавања религиозности одвијала се и на просветном плану. Велика прослава Савиндана одржана је и 1946. године у чачанској Гимназији. Свештеници су у школи вршили верске обреде, а увече је организована и играња.²⁵ Преокрет је настао неколико година касније. Жигосани су професори који су покушавали да организују црквени хор, као и ученици који су били учесници прославе Светог Саве у црквеној порти. Све је приказивано као хедонистичка забава простачких манира, лишена сваке везе са духовношћу. Сви учесници прославе описивани су као „прљави” људи, жељни пића и провода.²⁶ Миљко Миленковић, професор чачанске Гимназије, добио је отказ јер је 1953. године кроз град јавно пронео славску свећу. Пошто је предавао филозофију, оцењено је да својим поступцима негативно утиче на ђаке.²⁷ Осуђиван је и случај професора марксизма који је виђен да у цркви пали свећу. Активисти Савеза комуниста сматрали су да он својим понашањем ствара забуну код ученика, јер је требало да их васпитава у духу борбе против религије.²⁸ Сличну критику претрпео је и учитељ, члан партије из Драгачева, јер је упражњавао верске обреде и одлазио код свештеника са којим је био пријатељ. Учитељ је позиван да одбаци „дволичност” и раскрсти са религијом.²⁹

Иако Чачани нису били претерано побожни пре Другог светског рата, ипак су поштовали традиционалне религиозне норме понашања, а један од

- 23 Ђ., *Размахнуо се 'душебрижник' Станислав Страхињић*, Чачански глас, бр. 309, Чачак, 15. април 1952, 3.
- 24 М. Ђ., *Уместо козерије. Ловачка посла...*, Чачански глас, бр. 345, Чачак, 27. јануар 1953, 4.
- 25 Др Андрија Б. К. Стојковић, др Бранко В. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837–1987*, Чачак, 1987, 384.
- 26 „За светосавску 'прославу', на пример, у црквеној порти кувани су казани ракије и спремани мезелуци, што је, уз благослов професора, привукло изврстан број ученика. Видели ученици од професора, па и они дошли да пију и једу 'без динара', јер је све било спремно од стране имућнијих људи [...] Да би светосавска 'прослава' била што свечанија професори-верници постарали су се и за декорацију. Они су организовали да се из Гимназије (!) пренесе слика св. Саве, и то иста она слика коју је професор Докмановић био истакао у наставничкој канцеларији за време док је директор гимназије био на вежби.” (М.К., *На прљавом послу*, Чачански глас, бр. 306, Чачак, 25. март 1952, 2).
- 27 Лука Војводић, *Сећања*, Београд, 2007, 585.
- 28 *Дволичњаштво професора Миљка Миленковића*, Чачански глас, бр. 311, Чачак, 19. мај 1952, 4.
- 29 М. Вељовић, *Чудна 'филозофија' учитеља Илије Илића*, Чачански глас, бр. 348, Чачак, 17. јануар 1953, 4.

најважнијих симбола било је печење прасета за Божић. Док је на селу свака породица могла у оквиру свог домаћинства да самостално припреми такав ручак, у граду су услуге те врсте вршиле пекаре, па је приватна религиозност у овом облику постајала јавна.

У Чачку су 5. и 6. јануара 1953. године на државним пекарама у Чачку биле исписане рекламе за печење прасића. Власт је негодовала зашто државна предузећа јавно агитују за слављење хришћанског празника којем се у граду неки „нису радовали”. Комунисти су негодовали зато што током 7. јануара у Чачку у истим тим пекарама није било хлеба и што су оне биле затворене.³⁰ Иначе, на територији данашње општине Чачак 1953. године било је 1.578 чланова Савеза комуниста. Град Чачак је тада имао 18.490, а цела општина 75.416 становника. На партијским форумима агитовано је против цркве и говорено о помоћи оним особама које још нису раскрстиле са религијом, посебно ако су били чланови партије. Критикован је и „секташки” став поводом примања новог чланства у комунистичку партију.³¹

Све ове акције биле су разрада задатака донетих на највишим партијским форумима. Просветни радници су критиковани ако нису показивали довољно агилности на одвајању деце од цркве. Већ од 1947. године комунисти нису смели да славе Божић и остале црквене празнике, нити да упражњавају верске обреде. Према статутарној одлуци из 1952. године чланови СК нису могли да буду религиозни ни у приватном животу. Од друге половине педесетих година креће кампања у медијима против цркве, монашког живота, а директини напади на цркву постају „мекши”.³²

Религиозност под присмотром 1956–1986.

Организовани напади комуниста на СПЦ од 1955. године полагано сплашњавају. Антирелигиозна пропаганда се у даљим годинама вршила путем поучних прича које су религију приказивале као празноверје. Са друге стране, СПЦ је у исто време поклањала више пажње верским скуповима на које је долазило све више света. Покушали су да поново организују литије по селима и у околини Чачка, али власт није дозволила ту акцију.³³

Број чланова СКЈ у општини Чачак је растао. Током 1958. примљено је 285, а у првих девет месеци 1959. године 145 нових чланова на територији Чачка која је имала укупно 3.624 члана партије (2.612 у предузећима, 234 у селима, 718

30 | *Невини 'испосници'*, Чачански глас, бр. 343, Чачак, 13. јануар 1953, 4.

31 | *Жива дискусија на Градској конференцији у Чачку*, Чачански глас, бр. 345, Чачак, 27. јануар 1953, 1-2.

32 | Радмила Радић, *Српско друштво у 20. веку између две вере: приватно и јавно; Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, 667-671.

33 | Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, I/388, II/124.

ван установа, 64 у школама и 34 у установама). Из партије је искључено петоро активиста због испољавања религиозности, а још шесторо их је кажњено.³⁴ То је време (1955–1958) када је велики број чланова СК искључен из чланства због религиозности.³⁵

Антирелигиозна борба комуниста испољавала се и кроз исмевање народних обичаја, као што је доношења хране на Задушнице. Поспрдно је говорено и о именима православних светаца, неразумљивих највећем броју верника без хришћанског образовања. Све је приказивано као велика празноверица, сујеверје и својеврсна „завера” попова против народа и његове еманципације, са констатацијом да „нема Бога”.³⁶

Са друге стране, свештеници блиски власти покушавали су да на неки начин споје традиције православља, комунистичке револуције, поштовања државне власти и опште модернизације друштва. Наглашаван је значај „колективне подсвести нашег народа чија је основа хришћански универзализам”, критикован је али и оправдаван национализам српске цркве као незаобилазан и неопходан у прошлости. Свети Сава је приказиван као део хришћанског универзума, не само као национални светитељ, већ и као космополитска личност.³⁷ Поштовање званичних државних догми није долазило у питање, па је у првом броју „Жичког весника”, листа Удружења православног свештенства Епархије жичке, покренутог у Чачку јануара 1965. године, закључено да уредништву „[...] на срцу лежи јединство Цркве: чување нашег Светосавља и Православља; чување мира у свету и тековина народно-ослободилачке борбе и чувања братства и јединства наших народа”.³⁸ Са друге стране, покренуто је утемељивање култа Јована Стјеничког, локалног светитеља, са традицијом партизанског устанка. Акција је имала за циљ оправдање обнове конака манастира Стјеник где се чувају мошти светитеља и где су партизани подигли устанак.³⁹ У наредним

34 | *Извештај о политичкој активности чланова Савеза комуниста општине Чачак*, Чачак, 1959, 12-13.

35 | Радмила Радић, *Српско друштво у 20. веку између две вере: приватно и јавно...*, 671.

36 | Исмевање живота у манастирима била је редовна појава, а они који би напустили монашки живот слављени су као „напредни” људи. Посебно је подстицан одлазак млађих људи или деце сирочади из манастира. Они који су спречавали своју родбину да напусти манастире кажњавани су затвором, као у случају Синише Никитовића из Горње Трепче. Он је физички напао своју рођаку која је решила да напусти манастир, говорећи јој да је осрамотила фамилију и цело село. Монашки живот описиван је у најмрачнијим бојама (Р, *Црквено-календарске заврзламе*, Чачански глас, бр. 8, 19. фебруар 1958, 6; *На правом путу*, Чачански глас, бр. 348, Чачак, 17. јануар 1953, 4; Милан Ђоковић, *Синиша 'крститељ'*, Чачански глас, бр. 3, Чачак, 10. јануар 1963, 6).

37 | Владан Д. Поповић, *Светлости Жиче и наш интелектуални живот*, Жички весник, бр. 1, Чачак, јануар 1965, 1-2.

38 | Протојереј-ставрофор Миленко Рајаковић, *Поздрав нашем листу*, Жички весник, бр. 1, Чачак, јануар 1965, 3.

годинама је култ Светог Јована Стјеничког, чије су мошти ископане 1950. године и положене у саркофаг, добио и признање научне јавности, иако су подаци о његовом житију почивали на фалсификату.⁴⁰

Државна политика старала се да кроз пропаганду прикаже низак ниво религиозности становника. Једна од битних одредница материјалног благостања „новог доба” била је и боља исхрана, што је „потврдила” изјава једног сељака из Мрчајеваца 1964. године: „*Ето, некада се на селу постило уз све посте: божићни, ускршњи, петров и госпођин пост. Данас нико о томе и не мисли, јер су стварно ретке породице које то упражњавају.*”⁴¹

Ипак, то је била само пропаганда режима. Када је Телевизија Београд 1969. године направила емисију о Мрчајевцима и интервјуисала свештеника локалне цркве, откривена је сасвим друга слика религиозности становништва. Свештеник је изјавио да у селу од око 5.000 становника, у доба када је дошао за пароха, само 180 домаћинстава нису хтела да га приме у кућу, јер су били комунисти. Временом је тај број пао на свега 60 кућа, али и код њих је одлазио тајно, ноћу. Телевизијска емисија је узбудила локалне активисте Савеза комуниста, јер је село приказано као традиционално, па и побожно. Они који су себе сматрали за атеисте отворено су нападали мрчајевачког свештеника и његове изјаве да тајно посећује породице комуниста у селу: „*У моју кућу поп није ушао 29 година, нити ће икада ући, а он каже да је 'обрадио' сва домаћинства. Поп ми се извињава и каже да је у свом излагању направио изузетак, мада није тако. Ако има међу нама и таквих чија деца иду у цркву, треба отворено да кажу. Јер, ако син не може 'командовати' оцу и мајци, може, ваљда, жени и деци. Варају се они који мисле да могу зауставити точак историје.*” Локални комунисти су се нашли веома увређени, јер је свештеник изјавио да је цело село побожно, па су и они, премда декларисани атеисти, приказани посредно као дволични људи и непоуздани чланови Савеза комуниста: „*Ми смо, као комунисти, одбацили религију и прихватили Марксову филозофију. Зато бих предложио: ако има*

39 | Као заштитник цркве истицан је Св. Јован Стјенички, који је помињан и као чудотворац приликом немачког напада на партизане стационарне у манастиру у лето 1941. године: „[...] манастир Стјеник је споменик НОБ-а. У Стјенику је пукла устаничка пушка на Ивањдан 7. јула 1941. г., као ратни поклич уз говор народног хероја Бате Јанковића и читање прогласа о оружаном акцији против мрског окупатора, а након месец дана, 2. августа, Немци су ову светињу предали огњу око које се пролила крв наших бораца. Но, народ је све ово умео да цени, па је зато и пожурio са обновом.” (Александар Савић, Црква Жејевица и манастир Стјеник, Жички весник, бр. 3-4, [без места издања], 1965, 4).

40 | Радомир Станић, *Непознати запис из Жејевице*, Саопштења X, Београд, 1974, 110-111; Милисав Д. Протић, *Св. Мученик Јован Стјенички*, Православље, бр. 221, 1. јуни 1976, 8-9; Надежда Р. Синдик, *Жејевачко четворојевањђеље; Богородица градачка у историји српског народа. Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, 194.

41 | Милан Ђоковић, *Више се ради али и боље живи*, Чачански глас, бр. 17, Чачак, 17. април 1964, 5.

таквих који још нису раскрстили са религијом да то размотримо на једном састанку кад се све ово смири.”⁴²

Мрчајевачки свештеник имао је наредних година проблема са појединим људима из села. Доживљавао је претње, физичке нападе, јавно пљување на улици и сокацима, пуштање керована на његову децу. На један од напада физички је узвратио, што је узбудило и његове непријатеље у селу и милицију, а син оштећеног му је јавно претио пиштољем. Напади на свештеника били су инспирисани његовим изјавама у телевизијској емисији, односно тврдњама да су Мрчајевци побожно село.⁴³

Јавно испољавање религиозности и истицање верских симбола иритирали су комунисте у Чачку, који су у томе видели националистички и „непријатељски рад” коме је посебно подложна омладина. Посебно су наводили појаву јавног истицања бадњака почетком седамдесетих година: „Скоро сваке године од ослобођења па на овамо, под видом испољавања верности према господу богу и

42 Оцењено је да су мрчајевачки и бреснички свештеници појачали свој рад. Посебно је истицано да бреснички свештеник има књигу у којој бележи све своје вернике. Иначе, на састанак СК у Мрчајевцима на коме се говорило о овој телевизијској емисији, од 180 чланова СК дошло је свега око стотину. Интервју са свештеником и сељаком песником Обреном Пјеовићем, као и неколицином сељана који су за време рата били на страни четника, од комуниста је доживљаван као отворени непријатељски рад (Милан Ђоковић, *Где је Бог у Мрчајевцима после лета у космос*, Чачански глас, бр. 5, 29. јануар 1969, 5).

43 *Зашто је мрчајевачки свештеник тукао сељака*, Чачански глас, бр. 21, 28. мај 1971, 9; Миодраг Д. Арсенијевић, *Одговор на чланак: Зашто је мрчајевачки свештеник тукао сељака*, Чачански глас, бр. 22, 4. јун 1971, 9. Свештеник из Мрчајеваца је касније погинуо у саобраћајној несрећи, а усмена традиција његову смрт везује за тајну делатност режима који га је прогонио.

44 „Дакле, махало се тим бадњацима подоста и на многим местима где то не би требало да буде. Поред тога не крије се да многи јавни локали служе за колективно слављење божића или су у неку руку нечим обележили ову свечаност, а ту су и припреме за дочек Старе нове године 14. јануара. За све ове верске манифестације везују се и национални осећаји српства, чиме се некако поистовећује православље и српство, што се не може поистовестити, а нарочито ако се национализам испољава као политичка платформа контрареволуције и антикомунизма, кога напредне друштвене снаге на челу са СК морају безкомпромисно тући на сваком кораку и на сваком месту. Видно је да те реакционарне снаге под видом упражњавања своје вероисповести некако увек са тим чином интегрису своја национална осећања, али поприлично хистерично, обарајући се на туђи национализам који, ето, својим растом обавезује и нас Србе на окупљање и збијање редова. Затим, с бадњацима се контрабасира јелки не као новогодишњем знамењу, већ као католичком ’божићњем дрвцу’. При томе се обично критикују комунисти како су тобоже преузели новогодишњу јелку од католика, иако се зна да су то први учинили Руси после Октобарске револуције, који опет са католицизмом немају ништа. Уставом је свакоме загарантовано да слободно испољава своја верска осећања и на начин како је то црквеним правилима утврђено, што значи да за вршење верских обреда постоји, углавном, одређено време, начин њиховог обављања и место. То су, у првом реду, црква његове вере. Затим његова кућа и друга места која таквим чиновима пристоје. Међутим, истим

својој националној припадности, врше се одређене политичке манифестације које нису у складу са нашим друштвено-политичким уверењем – самоуправним социјализмом. Заправо, сваке године око верских празника, а нарочито око божићних, те и такве манифестације су нарочито изражене. Слављење божића од разних развлашћених капиталистичких елемената, а уз то четништва и других непријатеља социјализма, врши се на извештан начин који није у сагласности са каноном – црквеним прописима који ипак вернике обавезују. То се понајвише чини махањем бадњаца на јавним местима, њиховим кићењем на неубичајен начин, уношењем у јавне установе па и културно-просветне, тако да су извесни просветни радници држали предавање ђацима уз присуство 'божићнег дрвчета'. Могли смо пуно тога видети не само на возилима која су приватно власништво, већ се могло видети да су бадњаца била окићена и возила из друштвеног сектора."⁴⁴ Кићење бадњаца, прослава српске нове године, певање националних песама, ношење народних ношњи и шајкача, као и играње кола, осуђивани су као „негативна појава”.⁴⁵

„Строг” однос власти према религији и деловању СПЦ најбоље се може видети на случају затварања епископа жичког Василија 1972. године. После беседе у порти цркве у Брезни (општина Г. Милановац), коју је почео изговарањем речи из химне „Боже правде”, јер су Словенци и Хрвати у то време јавно певали

одредбама Устава је забрањен вероисповест у политичке сврхе. Замислите, молим вас једног атеисту-професора уз то и учесника НОР-а како држи предавање у учионици у којој су извесни, наводно, ђаци-верници унели бадњак, више се изживљавајући него што је то стварно из верског убеђења и слично. Ако се у нашем друштву одвија процес деататизације на свим нивоима од комуне до федерације, то никако не значи да органе гоњења и правосуђа не треба стимулирати на ефикасније њихово деловање у свакој средини у циљу сузбијања не само непријатеља овакве врсте, који преко својих верских осећања врше политичке спекулације као и за борбу против осталог друштвеног зла: привредног криминала, мита, корупције и другог. Зато ти грађани треба да су бројно и кадровски јаки, материјално обезбеђени и самостални у вршењу својих функција. За одржаче реда и штитнике социјализма, ниједна друштвена средина неће жалити средства за њихово издржавање. Ми не смемо дозволити да нам приличан број ОМЛАДИНЕ падне под утицај социјализму туђих схватања, у првом реду под утицај класног непријатеља који се у свом раду и деловању служи овде православљем и национализмом, а у другим срединама католицизмом и опет национализмом. То значи да СК, у првом реду, па и све остале друштвено-политичке организације треба више и организованије да се боре против непријатеља свих боја, а то ће и постићи интензивнијим радом уопште, а на идеолошком плану напосе. Ми у нашој чачанској средини имао и снагу и свих осталих могућности за то, само треба више да се ангажујемо. Овде бих посебно подвукао ону Титову мисао, речену у Титограду, где је он истакао да организација бораца народноослободилачког рата треба у својој средини да буде над политичком ситуацијом и да у тој средини никако не дозволи да се нешто догађа мимо њених схватања и не дозволи да непријатељ ровари.” (Бранко Перовић, Под бадњацама заставе разних боја, Чачански глас, бр. 2, 14. јануар 1972, 10).

своје химне, власт је владику затворила. У свом говору владика је критиковао и систем образовања, што је била још једна отежавајућа околност. Осуђен је на месец дана затвора јер је „неистинито приказивао систем школовања, образовање и васпитање младих”. Владика је казну издржао у Краљевоу, где су га посећивали епископи, монаси и многи верници.⁴⁶

Јавно испољавање религије, чак и кроз ношење симбола хришћанства – крста, никако није одговарало идеолошки „правоверним” члановима Савеза комуниста у Чачку ни средином седамдесетих година XX века: „Социјалистичка мисао не признаје постојање бога и натприродних сила, па ма у ком облику оне биле презентирание религиозним учењима, али и не забрањује појединцима који ’спас својих душа’ траже далеко горе негде у небесима, да верују у ’Свевишег’. Сматра се да је то продукт њихове културе, наобразбе, животне филозофије. Уосталом, у Уставу СФРЈ наглашено је да је исповедање вере слободно и ’приватна ствар човека’. Све док је религија приватна ствар грађана спора нема. Проблем искрсава у оном тренутку када се пређе та демаркациона линија, када појединци у свом не-приватном животу почињу да истичу, посредно или непосредно, изазовно или прикривено, своја религиозна опредељења. Злоупотребљавајући нехај и небригу одговорних органа и лица, они, на својим радним местима у социјалистичком сектору, попримају улогу пропатора вере, што је очито у супротности са духом Устава, јер, будући да обављају друштвени посао, у том периоду од седам или осам часова, колико им траје радно време, нису приватна лица у правом смислу те речи. Сведоци смо, на жалост, да религија у Чачку, полако, али постојано продире и на она места где јој не треба дозволити право присуства.” Навођени су примери продаје крстића – привезака за ланчиће у друштвеним продавницама, што је сматрано за велики прекршај, посебно ако су продавачице биле чланови Савеза комуниста: „А грађанима који се на својим радним местима кинђуре којекаквим божјим симболима треба рећи, јасно и гласно, да то могу да чине, али само у приватном животу. Они раде у друштвеним делатностима, па је обавезно да се повинују нормама понашања овог нашег атеистичког друштва. А у слободном времену нека се посвећују своје богу, нека се чисте од богохулних грехова, нека нас, који са њиховим божанствима имамо баи толико заједничког колико и ова свакидашња материјална реалност са

46 Монах Игњатије, Животопис Епископа Василија Бањалучког и Жичког: Епископ Василије Бањалучки и жички исповедник православља, (ур. Епископ Атанасије Јевтић), Краљево, 2003, 35-43.

47 „[...] међу бројним златним и сребрним накитом, продаји су изложени и крстови – привесци. У неким продавницама може се видети не мали број особља којем о врату висе ланци са крстовима вишесантиметарских кракова. У ’Аутопревозовим’ аутобусима поједини возачи каче на ’шофер-шајбне’ којекакве кичерске висулке из којих провирују симболи хришћанства, а догађа се да и 6. јануара оките своја возила ’бадњацима’. Трговинске радне организације и ’Градско зеленило’ продају верницима воштане свеће. Светлуцају златни и сребрни крстићи у витринама трговинских радњи, љескају се на грудима продавачица, клате се на ’шофер-шајбнама’, шири се сладуњави мирис свећа са рафова продавница, а нико у поменутим (и непоменутим) радним

њиховом тамјаном наркотизираним свешћу о неком инфантилно замишљеном 'оном свету', поштеде својих верских каћиперских манифестација, лишених сваког осећања и поимања времена у коме се налазимо.”⁴⁷

Локални идеолози осуђивали су и верску пропаганду да је Исус умро за наше грехове, што је становницима Чачка сугерисано кроз летке убациване у поштанске сандучиће. За ову пропаганду оптужена је неименована хришћанска секта. Пошто је ова верска пропаганда била тајна, означена је као „непријатељска”, а Чачани су похваљени као чувари социјалистичког друштва, јер су летке ревносно достављали милицији.⁴⁸

Борба против религије и побожности у идеолошкој држави није почивала само на органима репресије. Највећи допринос очекиван је од школе и просветних радника. У Чачку је средином седамдесетих година било око 20.000 ученика средњих и основних школа, око 2.000 редовних и ванредних студената на два факултета и око 1.200 малишана у дечјим вртићима. Школе и васпитне установе запошљавале су 989 просветних радника и васпитача, од којих је свега 239 било у Савезу комуниста, што је бринуло општински комитет, јер је децу требало васпитавати у марксистичком духу. Изражавана је сумња да деца могу прихватити марксистичко учење ако то нису урадили њихови предавачи. Више од половине просветних радника није било у Савезу комуниста што је, по оцени Комитета СКЈ у Чачку, остављало простор за ширење идеологија супротних марксизму: „Тако у условима свеобухватне обухваћености младе генерације школовањем, а тиме и позитивним усмеравањем, од куда је могуће да се млади

организацијама да се сети да обузда ову религиозну офанзиву. Заслепљени лажном етеричношћу религиозних догми и сладуњава-банално-загупљујућих обећања о оносветским благодетима које ће им пружити некакви рајски вртови, али под условом да милост божју заслужи на овом свету, поштујући његових 10 заповести (‘Неће сваки који ми говори: Господе! Господе! ући у царство небеско, но који чини по вољи оца мојега који је на небесима’), појединци користе и друштвени, социјалистички (самим тим и атеистички) сектор за отворене манифестације својих побожних животних схватања. На жалост, и радне организације, набавкама религиозних ознака, под изговором да то потрошачи траже (!), потпомажу, на посредан начин, ширење вере – комерцијални интерес превагнуо је над идејном страном проблема (проверили смо: међу особљем које продаје крстове налазе се и чланови Савеза комуниста; они као да не размисљају о том парадоксу своје радне дужности). Где су, што не реагују руководиоци ових радних организација, основне организације Савеза комуниста, органи радничке контроле, самоуправни органи? Нека црква отвори своју продавницу религиозних ознака и симбола, као што је учинила Српска православна црква у Београду. То јој се не може забранити. Али се може и мора осудити безидејни комерцијализам трговинских радњи радних организација у друштвеном, поново наглашавамо – социјалистичком сектору.” (Братислав Јефтовић, Бог на радном месту, Чачански глас, бр. 17, Чачак, 18. април 1975, 9).

48 „Чачани су и овом приликом поступили према својој политичкој свести и убеђењима, као неприкосновени чувари своје земље. Летак из поштанских сандучића доносили су и предавали органима јавне безбедности који су на трагу дрским верским пропагаторима и неријатељима.” (Миле Мојсиловић, Дрска верска пропаганда, Чачански глас, бр. 27, Чачак, 8. август 1976, 6).

нађу међу верницима у црквама? Одакле, рецимо, продор неких схватања, која одударају од програмских циљева васпитања и образовања?”⁴⁹

Власт није морала да буде претерано забринута. Према истраживањима религиозности ученика завршних разреда средњих школа у Чачку и околним градовима 1975. године, процес постепеног смањења религиозне свести текао је споро, али је био сталан, посебно код генерација рођених у социјализму. Чак 68,68% није веровало у постојање Бога. Чврсту веру у постојање Бога имало је само 8,41% испитаника. Већина средњошколаца никада није одлазила у цркву (74,41%), половини је обележавање породичне славе уобичајено понашање, а само је 14,47% одговорило да ће наставити са слављењем. Испитивање је показало да су женска деца мање религиозна него дечаки, да је религиозност код деце са села и код деце чији су родитељи мање образовани већа у односу на остале категорије становништва. Наглашавано је да ученици чији су родитељи чланови СКЈ, као и одлични ученици, исказују изразито антирелигиозне ставове. Очекивало се да школа, али и породица ученика, активно раде на плану „еманципације атеистичких схватања младих”⁵⁰

Испољаване побожности није било пожељно, али они који су желели да дођу у цркву могли су то да ураде „тајно”, посећујући неки од оближњих

49 У Чачку су 1976. године од 33 предавача у вртићима девет били комунисти; од 351 просветног радника у средњим школама 128 су били комунисти; од 33 професора на факултетима 22 су били комунисти. У основним школама је од 572 предавача само 80 било у партији. Током 1976. године у чачанској општини регистрован је 51 просветни радник који је напустио партију. Неки су то урадили у време напада на либерализам претходних година или касније због неплаћања чланарине. На сеоском подручју само је основна школа у Мрчајевцима имала организацију Савеза комуниста. Међу средњошколцима је било 214 комуниста. Током 1975. године у чачанској општини СК је примио 614 нових чланова (204 жене), тако да су укупно имали 6.107 чланова. Број комуниста је пре „Титовог писма” био упола мањи, тек нешто више од 3.000 чланова. Сваки шести запослени био је комуниста. Половина чланова била је млађа од 27 година, односно 4.500 било је млађе од 40 година. У комунистима је било 340 просветних радника и 270 сељака. Ново чланство је регрутовано путем организовања политичке наставе за младе људе, коју је током 1975. године похађало 1.480 младића и девојака. Од њих се очекивало да буду идејно оспособљени и да шире марксистичка уверења. Већ у септембру 1976. године у општини Чачак било је 6.340 чланова Савеза комуниста. У току првог полугодишта примљено је 377 нових чланова, али је међу њима било мало радника, свега 69, док их је у ранијим годинама примано знатно више (Милољуб С. Пантовић, *Комунисти и школа*, Чачански глас, бр. 3, Чачак, 16. јануар 1976, 1; Милољуб С. Пантовић, Радован М. Маринковић, *И масовност и квалитет*, Чачански глас, бр. 10, Чачак, 5. март 1976, 1; Милољуб С. Пантовић, *Већи број чланова СК, али мање непосредних произвођача*, Чачански глас, бр. 32, Чачак, 24. септембар 1976, 3).

50 Истраживање је обављено на узорку од 300 ученика завршних разреда средњих школа из општина Горњи Милановац, Чачак и Пожега, национално и религиозно хомогеног подручја са јаким традиционалним наслеђем. Анкетирање је вршено од 1. до 30. априла 1975. године (Миломир Глишић, *Однос младих према религији: прилог емпиријском истраживању религиозних схватања и понашања ученика завршних разреда средњих школа*, Горњи Милановац, 1982, 50-52, 55-56, 67, 70, 72, 74-87, 122).

манастира или неку од сеоских цркава, где су вршени обреди крштавања, прекађивања колача, па и организовања прослава Светог Саве.⁵¹

Права провала нетрпељивости према јавном исказивању побожности демонстрирана је 1976. године када је у општини Чачак, први пут после 1945. године, подизана нова црква. Акцију зидања новог храма у селу Горња Горевница водио је свештеник Мирослав Милетић.

Верници су у Горњој Горевници поред старе цркве почели да подижу нови храм. Имали су све дозволе, званичан пројекат, радили су добровољно, а новац су прикупљали од приложника из земље, али и из иностранства. Све је то засметало локалним комунистима. Жалили су се да их нико ништа није питао око изградње цркве, истичући да има и пречих послова у селу. Неки су тврдили да новац из иностранства стиже и од четничке емиграције и да „случај” изградње цркве није „безазлен”, већ га треба подробно испитати. Постојала је бојазан да ће верници, захваљујући изградњи нове цркве, а по жељи четника у емиграцији, добити код народа водеће место у селу, премда то није било „довољно проверено”. За овај „пропуст” у „будности”, у селу су прекоревани локални комунисти: *„Зна се, ипак, ко је покренуо идеју о градњи цркве у Горњој Горевници и ко подстиче њену реализацију. Али, зна се и ко је и зашто у овом селу затајио. Верници су, сигурно је, искористили нечије слабости за своју акцију. Треба ли пред њима остати равнодушан?”*⁵²

Комунисти који су отишли из села подсећали су да је после рата било незамисливо да неко добије идеју да у Горњој Горевници, као партизанском селу, гради цркву. Партија и СКОЈ су били јаки и сложни и водили су село у складу са својим опредељењима. Пошто је временом запуштен рад Савеза комуниста и СУБНОР-а, дошло је снажења других струја у селу: *„Наравно, овако нејединствено вођење политике и акције у Горњој Горевници непријатељ нашег самоуправног социјалистичког система врло лако осећа и уочава, па у све пукотине таквог понашања ставља своје клинове, како би тај несклад активности проширио и тиме направио простор за своје деловање. Сама смелост за градњу цркве то најбоље доказује.”* Подсећано је да су црквени активисти у селу, бивши богомољци, неколико година раније подигли свештенику кућу, а комунисти нису реговали, јер нису били тиме погођени. Изградња нове цркве сматрана је за још „смелију” акцију: *„Сама градња цркве у Горњој Горевници представља дрзак покушај непријатеља нашег друштвеног уређења, да се преко религије и њених малобројних поклоника наметне овоме селу, које је у току НОР-а пламтело жаром Револуције и дало велике жртве на олтар слободе, наше самоуправне социјалистичке заједнице.”* Поједини комунисти из овог села осећали су се јако погођени изградњом цркве, доживљавајући је као „акцију непријатеља”: *„Када би политичке снаге у овом селу схватиле праве намере и циљ непријатеља и*

51 | Милојко Петровић, *Прота Стево и Ваведење*, Чачански глас, бр. 27, Чачак, 12. јул 1991, 6.

52 | Миладин М. Вукосављевић, *Ко гради цркву у Горњој Горевници?*, Чачански глас, бр. 42, Чачак, 15. октобар 1976, 8.

колику срамоту и љагу овом акцијом – градњом цркве – наносе Горњој Горевници, лако би извукли поуке за свој будући рад.” Комунисти који су напустили село подсећали су своје земљаке да ако буду сложни могу одлучно да делују у свом селу. Притом, нуде сву своју помоћ. Она, међутим, није била добро прихваћена, јер су мештани комунисти попреко гледали своје земљаке у градовима када им поново дођу у село: „[...] шта ви, који сте отишли из Горевнице тражите на нашим састанцима?” Због такве неслоге комуниста постојала је опасност да се црква ипак заврши, а онда, можда, подигне и споменик неком од четника „кољаша”.⁵³

Напади на СПЦ били су део идеолошких обрачуна са „пораженим снагама” из Другог светског рата и као такви могли су да добију широку подршку. Покушаји да се мењају прастари религиозни обичаји, прожети снажним паганским наслеђем, изазивали су снажне и „несавладиве” отпоре. Почетком 1981. године покренуто је испитивање могућности забране „посмртних закуски” на гробљу, као „примитивног” наслеђа које треба превазићи, пре свега због „хигијенских потреба” одржавања гробља. Указивано је да гозба на гробљу, после сахране, нема ништа са хришћанством и да је у питању обичај приношења жртве за покојника као део паганског наслеђа. Ручкове на гробљу организовали су и атеисти, а по величини гозбе мерила се друштвена моћ. Подсећано је да се за тај обичај није знало пре Другог светског рата (што није било тачно) и указивано је на економску пропаст због узимања кредита за организовање богатих даћа.⁵⁴

Чачани су оштро протествовали против могућности забране организовања ручкова на сахранама: „И раније је било људи на гробљу који нису ништа служили на гробљу. Једни зато што им се то није свиђало, други из тврдичлука или можда неких других разлога. Биће тако и убудуће, сигурно. Ни народ, ни црква, ни ко други није налагао припремање послужења, али се врло лоше гледало на оне, нарочито имућније породице, које не послужише ни чаше ракије за ’душу

53 „У случају градње цркве, њене политичке снаге треба да се запитају: ко је тај који је смео да за рачун цркве убира прилоге од грађана, ако то није организована акција друштвено-политичких организација и за интересе грађана? Ко су ти верници овог села што дају прилоге за цркву, када се зна да су сви чланови бивше хришћанске заједнице у овом селу за време рата били помагачи квислинга Љотића и Драже Михаиловића. Друштвено-политичким организацијама у Горњој Горевници је познато да су извесни синови неких затуцаних верника и црквењака школовани у разним манастирима за попове и калуђере и да се они налазе у иностранству као емигранти, криминалци и непријатељи овог социјалистичког друштва, па отуда и треба да им је јасно ко у иностранству прикупља и шаље помоћ за цркву у Горњој Горевници. Сигурно да је циљ непријатеља да преко религиозних грађана и нове цркве, оживи неке четничке и љотићевске страсти у овом селу, а то значи и организовану акцију непријатеља против идеала нашег самоуправног социјалистичког друштвеног уређења.” (Милорад Ристановић, Није тешко знати ко гради цркву у Горњој Горевници, Чачански глас, бр. 43, Чачак, 22. октобар 1976, 7).

54 Иницијативу је покренуо Радован М. Маринковић, новинар „Чачанског гласа” и одборник Друштвено-политичког већа Скупштине општине Чачак (Миле Мојсиловић, Посмртне гозбе, Чачански глас, бр. 7, Чачак, 13. фебруар 1981, 3).

покојника’ и такви су се случајеви дуго помињали, не као позитивни.” Грађанима је било доста забрана и ограничења, па су најављивали и парничење до Уставног суда ако се усвоји предлог о забрани приређивања ручкова на гробљу.⁵⁵ Иначе, таква забрана постојала је и у суседној општини Пожега, па је укинута када је председник општине приредио ручак на сахрани свога оца, иако је управо он иницирао забрану доношења хране на гробље, прописујући и примењујући оштре новчане казне.⁵⁶

Расправа о забранама гошћења на гробљу је настављена. Већина месних заједница из града била је за забрану, али је на селима преовладало мишљење да тај народни обичај има дугу традицију и да га је немогуће забранити. Трошкови су понекад били велики и достигали су висину просечне годишње плате радника. Преовладало је мишљење да идејном акцијом треба мењати свет људи и избегавати забране. Новац који се трошио за ручкове требало је усмерити у хуманитарне фондове.⁵⁷ Обичај није измењен и све је остало по старом.

Напади на цркву и религиозност у каснијем периоду нису у јавности били тако оштри. Средином осамдесетих званична власт је кроз натписе у штампи посредно покушавала да подржи оне вернике у селима који нису хтели да се покоравају наређењима владике, као у случају доласка новог свештеника у Жевицу. Појединци су изјављивали да новог свештеника неће пустити у кућу да им свети водицу и прекађује колач, а неки су најавили да ће раскрстити са религијом.⁵⁸

Ипак, у јавности се примећивало повећање религиозности, о чему су посредно објављиване вести кроз хумореске, нарочито о појави да се људи све више крсте, али више као израз чуђења и недоумице, него праве побожности.⁵⁹

Пошто је појава уочена, локалне власти су крајем 1985. године извршиле једно опсежно испитивање религиозности ђака VII и VIII разреда основних школа у општинама Лучани, Чачак и Горњи Милановац. Број школа далеко је премашивао број цркви и манастира, а посебно је доминантан био број наставника у односу на свештенике. Постављало се питање како је уопште могуће да верска пропаганда буде јака у таквим условима. Школе су онемогућавале утицај цркве, али религиозност је долазила из породица које нису „раскрстиле са традицијом”. Испитивање је обухватило религиозност ученика кроз упражњавање ритуала и симбола као што су пост, слава, икона, бадњак, крштење, свећење водике и ношење крста око врата.

55 | *Ни гозбе ни забране*, Чачански глас, бр. 9, Чачак, 27. фебруар 1981, 3.

56 | Изјава Георгија Добросављевића, игумана манастира Благошестења под Кабларом, дата аутору текста 9. јуна 2008. године

57 | Радован М. Маринковић, *Мењати ружан обичај*, Чачански глас, бр. 25, Чачак, 24. јун 1983, 2.

58 | Даница Оташевић, *Жејевачке муке због пароха: у владике и нож и погача*, Чачански глас, бр. 6, Чачак, 7. фебруар 1986, 5.

59 | Драган Грујичић, *Хумореска: побожност*, Чачански глас, бр. 45, Чачак, 8. новембар 1984, 2.

Испитивање је утврдило да је религиозност већа на селу, а да су у граду религиозни нижи друштвени слојеви. Село је више постило (78%), док је у граду то чинила свака друга породица (55%) макар једном годишње. Слични подаци односили су се на слављење славе (село – 88%, град – 35%). Икону у кући је имало само 32% домаћинстава (село – 44%, град – 10%). Деца су у 2/3 случајева крштавана (58%; село – 65%, град – 45%; претпостављало се да је још 10% испитаника тајно крштено). Свештеник је у 66% породица долазио да свети водицу (село – 83%, град – 34%). Активне религиозности није било. Испитаници су одговорили да 50% очева (село – 75%, град – 26%) и 61% мајки (село – 71%, град – 41%) понекад иду у цркву. У цркву је често одлазило само 3% очева и 5% мајки. Половина ученика никада није разговарала са свештеником, мада је велики број ученика макар једном ушао у локалну цркву (69%), а 1/3 је ишла „доста пута” у цркву, тако да директог утицаја свештеника није ни било. У цркву се одлазило углавном ради причешћа (једном се причестило 19%, више пута 18%). Ученици са села више су посећивали цркву (81%) и причешћивали се (64%) од ученика из града (51% : 22%). Одлазак у цркву није покретао неку дубљу побожност, јер чак 82% испитаних ученика никада није чуло за Свето писмо, а свега 7% родитеља-очева читало је „Православље”.

Школа је мало радила на упознавању ученика са религиозним темама, а није било ни активног антирелигиозног рада. То је било условљено и чињеницом да је значајан део просветних радника веровао у Бога. Око 10% ученика сматрало је да њихови професори верују у Бога, 69% нису били сигурни, а 19% је сматрало да ниједан од наставника који им предаје не верује. Наставници су избегавали да деци говоре о религији и да их воде у обилазак локалних цркви и манастира, плашећи се одговорности за такве поступке код локалних власти. Али, на екскурзијама су децу редовно водили у знамените манастире, као културно-историјске споменике. Испитивање је потврдило да је религиозност, пре свега, део традиције, са slabим утицајем свештеника и без правог познавања хришћанства.⁶⁰

Подаци о религиозности ученика средњих школа у Чачку крајем 1985. године били су мање узнемирујући и били су на нивоу испитивања из претходне деценије: „Дилеме нема: млади су далеко од вере, само седам одсто изјавило је да верује у Бога, али се зато не могу похвалити ни неким знањем из ове области – оно је углавном итуро, површно. Ношење верских симбола – крстића око врата, наушница са крстом и других – нису знак религиозности, већ моде.” Млади су о религији углавном добијали податке из медија, а не из школске наставе, па су им знања била површна. Школа је само код 23% испитаника давала информације о вери, породица 24,97%, а доминантан вид стицања знања било је самообразовање. Највише информација о религији и њеној догми

60 | Даница Оташевић, *Има ли Бога у школи?*, Чачански глас, бр. 7, Чачак, 14. фебруар 1986, 7; Милош Тимотијевић, *Религиозност ученика завршних разреда основних школа у чачанском крају: анкетно испитивање из 1985. године, Токови историје 1-2/2007*, 280-290.

средњошколци су стицали учећи марксизам (42%) и кроз наставу историје уметности (23%). Међутим, по наводима ученика: „[...] углавном су учили о суштини религије и њеним догмама, заузимали критички став, а мање о неким другим појавама и утицајима”. Постојање религије 34% испитаних ученика средњих школа сматрало је као продужетак традиције, 37% као продужетак незнања и заблуда. Чак 47% испитаних ученика је било без религиозних убеђења, али и без негативног односа према вери. Само седам одсто ученика признало је да верује и да су религиозни.⁶¹

Процес атеизације је током социјализма у Чачку далеко одмакао. Припадници средње класе из града нису одлазили у цркву, нити су упражњавали верске ритуале у својој кући. Понекад је дете тајно крштавано. Чак и на туристичким путовањима, како у земљи, тако и у иностранству, избегавано је да се улази у цркву „са којом се раскрстило”.⁶² На делу је била религиозност маргиналних друштвених слојева (сељаштва и неквалификованог радништва), сиромашних и оних са нижим образовањем, а не богатих и пропулзивних.⁶³ Управо из ових генерација појавиће се у следећој деценији појединци који су покренули нови талас побожности која је била на „издисају”.

Отварање према националним осећањима српског народа наступило је доласком Слободана Милошевића на чело комуниста у Србији током 1986.

61 | Доста ђака је одговорило да о религији нема довољно знања (36%). Само један проценат испитаника могао је да наброји пет светских религија, за три религије знало је њих 50%, а чак 11% није дало никакве одговоре. Од 298 испитаника 25% није знало ни за једну свету књигу, за две је чуло 40% ученика, а за четири само 1%. Када су требали да наведу две од десет божијих заповести, 38% није знало ниједну, једну је навело 5%, две 21%, а пет само неколицина. Да је познавање религије важно за свестрано образовање изјавило је 32% ученика, за 16% оно је небитно, а два процента је дало предност религији над другим изворима знања (Даница Оташевић, *Далеко од вере, али и знања*, Чачански глас, бр. 8, Чачак, 21. фебруар 1986, 6).

62 | Миодраг Јаћимовић, *Усрећитељи*, Београд, 1989, 68; Исти, *Чачанске приче*, Чачак, 2000, 41-42; Исти, *Успомене и опомене*, Ваљево, 2006, 56-57.

63 | На православним просторима најочљивији је био „бег“ људи од религије и цркве и изузетан пад раширености неких значајних облика религијског понашања људи, пре свега оних који спадају у поузданије показатеље конвенционалне религиозности, као што су посета недељном богослужењу (литургији), посета цркви, пост, молитва. О неким обредима религијског понашања могло се говорити као о обредима који су полако нестајали из шире популације, а о неким као о обредима које поштује тако мали број људи (испитаника) да се могло говорити о поодмаклом процесу ерозије религијског понашања и удруживања. Тако је процес секуларизације (атеизације) друштва на православном конфесионалном простору довео до смањивања броја како декларисаних, тако и стварних верника. Дошло је до еродирања верске праксе, дисолуције догматског садржаја вере, смањивања утицаја цркве и православне религиозности на свакодневни живот људи, уз релативно чешће практиковање неких традиционалних верских обреда и веровања као што су крштење, прослава већих верских празника, признавање конфесионалног порекла, црквени укуп покојника, па можда и вера у Бога (Mirko Blagojević, *Religijske promene u postkomunizmu – slučaj pravoslavlja na primeru Srbije i Crne Gore i Rusije*, Filozofija i društvo XXII/XXIII, Beograd, 2003, 242-243).

године. То је условило и либералнији став према религији као делу националних осећања о којима би у политичкој борби требало водити рачуна. На локалном нивоу то се демонстрирало првим похвалним натписом о цркви, религиозности и активности свештеника. У Заблаћу је освећен нови звоник цркве старе 110 година, а освећење је извршио владика жички Стефан.⁶⁴ Партија није морала да буде превише забринута због деловања цркве. Према подацима из 1988. године, у Чачку је било преко 11.000 чланова Савеза комуниста, односно сваки десети становник општине.⁶⁵

Повратак старој религиозности и стварање „нове” побожности 1987–2008.

Постепена демократизација друштва условила је потребу политичара да обратe пажњу и на религиозне осећаје становника. Црква је постала уважавана установа, саставни део друштва, поштована као традиција о којој треба водити бригу, али религиозност није повећана. Посете црквених великодостојника Чачку бележене су без антирелигиозног става, као у случају посете Александријског патријарха Чачку 1989. године, али и без одушевљења и подстицања становника да посећује цркве.⁶⁶

Велики прелом настао је 1990. године када је пропаганда цркве и јавно испољавање религиозности збунила многе Чачане: „Последњих неколико година десио нам се народ – ‘открили’ смо демократију и историју, ко је ко и шта био у прошлости. На почетку 1990. године догодио нам се – Божић. Информације о Бадњем дану, Божићу, честитке, рекламе, деловале су као ватромет, већину су затекле неспремне [...] Зато неки овогодишње јавно слављење Божића доживљавају збуњено: нагло скидање ембарга са православних обичаја заслепило је атеисте, али и оне који су до сада, као највећу тајну, крили своје мишљење о вери. Заокрет је тако нагао и велики да сва помпа и информације о Божићу могу да зазвуче и предимензионирано. Оно што је постојало у народу, а о чему се ћутало, што је игнорисано, сада је део политике, јавног живота. Први пут се у социјалистичкој Југославији, и не само у њој, већ и у СССР-у, колевици социјализма, јавно говори о божићним празницима, верницима се честита празник, а литургија је добила место и на ТВ каналима и радио мрежи [...] Ако је слављење Божића пре двадесет-тридесет година био грех, данас је то део живота. На ово последње треба рећи – Амин! [...] На Бадњи дан у чачанској цркви Богородице Градачке био је дефиле људи разних генерација (од мале деце

64 | Обележен јубилеј, Чачански глас, бр. 37, Чачак, 18. септембар 1986, 4.

65 | Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, 'Слобода' 1948-1988, Чачак, 1988, 8.

66 | Александријски патријарх у Чачку, Чачански глас, бр. 25, Чачак, 25. јун 1989, 1.

до старца), образовања, положаја. Једни су дошли због веровања, други из радозналости, трећи да виде шта се то годинама скривало и забрањивало. Млади су у буљуцима улазили у цркву, слушали песму свештеника, деца су трчала по снегу, око велике ватре у дворишту грејао се народ и чекао изношење бадњака из цркве, на другом крају кувала се ракија. У редовима за Божићне свеће стајало се по цео сат. Свако је хтео да купи гранчицу са мало сламе и тробојком, да понесе кући. У цркву се улазило јавно, без зазора и страха да ће сутра бити кочница за каријеру, да ће неко некоме замерити, то узети као аргумент против човека био он верник или поштовалац древних обичаја својих предака и народа.” Предвиђано је да ће се серија „открића” наставити са прославом Светог Саве, а да ће на Ускрс деца у школе донети шарена јаја: „Ове, годинама побркане лончиће, тешко је одједном сложити и навићи се на њихово присуство. Јер, све се то дешава у животу једне генерације – има Божића, нема Божића.”⁶⁷ Отварање према религији значило је и увођење црквених великодостојника у јавни живот града. Тако је у Народном музеју у Чачку 1990. године епископ жички Стефан отворио изложбу о ризницама у овчарско-кабларским манастирима, што је у ранијим периодима било незамисливо.⁶⁸ Следеће године пренета је вест да су кости владике Николаја Велимировића пренете у родни Лелић, са подсећањем да је он био и епископ са седиштем у Чачку.⁶⁹

Јавно испољавање побожности огледало се и кроз церемонију литија које су 1990. први пут после 1945. године јавно прошле кроз цео град. Већ наредне године то је постала градска „традиција” и нормална појава.⁷⁰ По селима се од 1989. године обнавља обред заветине и литија који је, осим верске, имао и политичку димензију, као врста побуне против дотадашњег идеолошког система.⁷¹ У Чачку су 1992. године у основним и средњим школама први пут после пола века наставници и ђаци јавно прославили Светог Саву. Цркве и манастири били су тесни за вернике.⁷² Све је то изазвало критику људи и раније окренутих вери, православљу и традицији. Они су подсећали да су до недавно у школама веру прогонили као ирационални део свести човека, истичући камелеонско претварање „садашњих и бивших комуниста”.⁷³

67 Даница Оташевић, *Сва наша дешавања: 'откриће' Божића*, Чачански глас, бр. 2, Чачак, 11. јануар 1990, 3.

68 Радован М. Маринковић, *Стражари на литицама историје*, Чачански глас, бр. 26, 4. јул 1990, 6.

69 Миладин Вукосављевић, *Најзад међу својима!*, Чачански глас, бр. 18, Чачак, 17. мај 1991, 7.

70 *Спасовданске крстоноше*, Чачански глас, бр. 19, Чачак, 24. мај 1991, 2.

71 Ивана Ђирјаковић, *н. д.*, 201-208.

72 Миладин Вукосављевић, *У част светитељу и просветитељу*, Чачански глас, бр. 6, Чачак, 31. јануар 1992,

73 Михаило Бошњакковић, *Камелеонско светосавље*, Чачански глас, бр. 8, Чачак, 7. фебруар 1992.

Последња деценија XX века донела је повећање религиозности код средњошколаца. Истраживања преференцијалних вредносних оријентација матураната чачанске Гимназије 2000. године открила су да су религиозност и религиозни поглед на свет високо прихваћени, за разлику од доминантно атеистичког става испитаника 1988. године.⁷⁴

Одлазак по бадњак, његово сечење, доношење у цркву, освећење, а затим разношење по целом граду, постали су важни јавни ритуали враћања традицији, поштовања предака, православља, али и политичке кампање локалне општинске власти, нарочито од 1997. године.⁷⁵ Чачанска црква постала је позорница у којој се за Божић величином бадњака мерила нова религиозност и „богоподобно” понашање некадашњих осведочених „неверника”, који се „понижно врзају само да би од света били виђени са лажном скрушеном побожношћу”. Унутрашњост станова почела је да се испуњава многобројним иконама постављаним на највиднија места (тик уз шаренило гобленских везова) као доказ „оправослављености”.⁷⁶

Већина становништва је после пропасти комунизма усвојила сопствено виђење религије, такозвано „народно православље”, које не почива на догамама хришћанства, већ је по много чему један необавезан верски оквир унутар кога сваки појединац ствара своју сопствену веру, без бојазни да ће бити проглашен за „јеретика”. Масовне прославе народних празника, као што је Сабор трубача у Гучи, налазе се делом под покровитељством цркве, где се спајају неспојиве ствари (хришћанске вредности и оргијастичка свечаност), али са обавезним националним обележјима у кич-варијанти и осећајем да су Срби одабрани божји народ кога Створитељ воли више него остале нације.⁷⁷

Нова економска елита у Чачку испољавала је своју религиозност кроз ново задужбинарство, а у ансамблу фресака у обновљеним црквама налазили су се и ликови ктитора, као и представе њихових породица.⁷⁸ Поједини успешни приватници тек су средином деведестих, под утиском смрти родитеља, али и

74 Катарина Дуњић-Мандић, *Вредносне оријентације и политички активизам матураната гимназије 2000. године*, Годишњи извештај гимназије Чачак за школску 1999/2000. годину, Чачак, 2000, 42.

75 *Бадњаци у Чачку*, Чачански глас, бр. 2, Чачак, 14. јануар 2000, 8; Снежана Шапоњић-Ашанин, *Божји циклус празника*, ЗРНС XXVI, Чачак, 2006, 327, 355.

76 Радојко Николић, *Пролазне прилике*, Горњи Милановац, 2006, 163-164, 209-210.

77 Поводом прославе 2000 година хришћанства владика жички Стефан је, на иницијативу верника, покренуо иницијативу да се Сабор трубача измести из посних дана. Притисци су успели и Сабор се од 2002. године одржава пре поста (Miloš Timotijević, *Karneval u Guči: sabor trubača 1961–2004*, Čačak, 2005, 176-177).

78 *Задужбинарство: нови храм Светог Пантелејмона у Котражи*, Чачански глас, бр. 30, Чачак, 10. август 2001, 10-11; Гвозден Оташевић, *Свечаност под Кабларом: освећен манастир Успења Пресвете Богородице*, Православље, Београд, 15. новембар 2001, 15; Јован Лукић, *Српска света гора: нови манастир Успења Пресвете Богородице*, Православље, Београд, 15. новембар 2001, 17.

слободног деловања цркве, поништили своју марксистичку прошлост и пригрлили православље „као једини пут спасења”.⁷⁹

Материјални симбол повратка религији, традицији и обичајима, у Чачку представља нова црква монументалних размера, која се подиже у славу жртава комунистичког режима. Поред престолонаследника Александра Карађорђевића, задужбинари новог здања су и појединци из локалне политичке и друштвене елите. Храм је замишљен и као нови духовни центар.⁸⁰ Деценијама после Другог светског рата подизање јавних споменика изгинулим партизанима и величање њихове жртве значило је стварање својеврсне „нове религије”. Симболично потискивање тих симбола представља и градња сеоске цркве у селу Остра код Чачка, чији су темељи постављени још пре Другог светског рата, а поред које се налази споменик изгинулим партизанима настрадалим приликом борбе са четницима у пролеће 1943. године.⁸¹

Јавно испољавање религиозности постало је саставни део свакодневне политичке комуникације. Када је опозиција освојила локалну власт у Чачку 1996. године, цело ново општинско руководство положило је заклетву у цркви. Током церемоније сви су скрушено клечали, а онда уз присуство владике потписали „завет” да ће поштено радити.⁸² Чачак је убрзо постао центар нове политичке организације („Нова Србија”) која је у свом програму и деловању истицала православље као битну ознаку по којој се препознавала на политикој карти Србије.⁸³

Повратак православљу и нова религиозност нису у свим друштвеним круговима добијали општу подршку. Део религиозне омладине окупљене око људи из редакције часописа „Двери српске”, чији је један од центара у Чачку, савремени социолози сврставају у десне политичке покрете у Србији, повезане са „радикалним” круговима у цркви.⁸⁴ Ова организација, основана 1999. године,

79 | Грешни Милоје, *Казивања Богу у славу, прецима у част, потомцима у аманет*, Чачак, 2005, 15. У питању је писана исповест Милоја Стевановића, некадашњег члана ЦК СКЈ, који је 1996. под утиском очеве смрти прохватио православље, али је 2008. постао главни протагонист борбе против врха СПЦ коју је оптуживао да се приближава католичанству, нападајући епископа жичког Хризостома (Бранко В. Керкезовић, *Истином на лаж*, Православље, бр. 991, Београд, 1. јул 2008, 12-13).

80 | Хаџи Миодраг Јаћимовић, *Храм Успења пресвете Богородице. Духовни центар „Др Николај Велимировић” у Чачку*, Чачак, 2001, 11-35.

81 | Гвозден Оташевић, *Црква поред партизана*, Политика, Београд, 15. септембар 2006, 28.

82 | *Бићемо ваи понос*, Чачански глас, бр. 50, Чачак, 13. децембар 1996, 1-2; Родољуб Петровић, *Овако је било: новинарски записи*, Чачак, 1999, 237-238.

83 | Vladan Kutlešić, *Religija i verske zajednice u programima parlamentarnih političkih stranaka; Crkva i Država* (ur. Đorđe Vukadinović i Slobodan Antonić), Београд, 2007, 107-113.

84 | Миша Ђурковић, *Трагање, парадокси, могућности: десница у Србији 1990-2003*, Нова српска политичка мисао, 1-4, Београд, 2006, 139, 143.

залаже се за повратак светосавском православљу, родољубљу, монархизму и противи се глобализацији.⁸⁵

Заоштравање политичке ситуације у земљи и опасност од новог рата утицали су на повећање побожности. Чачани су 25. августа 1998. године дочекали копију хиландарске иконе Богородице Тројеручице, што је била прилика за испољавање јавне религиозности. Грађани у том тренутку нису били у потпуности обавештени да икона није оригинал, већ само копија. Неколико хиљада грађана формирало је шпалир кроз који је кренула литија. Верници су клечали пред иконом: „Средином коловоза улице Жупана Страцимира, све до цркве, прострта је бела платнена стаза па је икона пренета над њоме.“ Икона је по плану требало да у цркви остане до 29. августа како би верници могли да је целивају и дању и ноћу.⁸⁶

Према првим извештајима, икону је целивало од 70.000 до 75.000 верника, а око 15.000 верника то није стигло да уради: „Људи су стајали по сунцу и киши од четири до пет сати у тишини, без икакве љутње и срџбе. Смирени, мирни, смерни, блажени и кротки су сви били. Старији и млађи, деца и одрасли, сви у тишини ступају сантиметар по сантиметар ка Икони.“ Предузећа која су поклонила платно за пренос иконе, као и цвеће, била су благословена од цркве, као и сви њихови производи током целе следеће године: „То даље значи да сваки купљени предмет у њиховим радњама благословен је Тројеручицом, а и корисник.“⁸⁷ Две године касније саопштено је да 1998. године у Србији и Чачку није био оригинал, већ копија иконе Богородице Тројеручице, и да је поклоњење у Чачку било масовно (10.000 људи), али ипак знатно мање од првих извештаја.⁸⁸

Одлазак у цркву постао је уобичајена појава, нарочито током обреда причешћивања. У Чачку се почетком 2001. године, у првој недељи ускршњег поста, причестило око 25.000 верника.⁸⁹ Значај Чачка у повећању побожности народа испољен је и кроз чин задржавања моштију владике Николаја на пропутовању из Лелића за Жичу 2002. године.⁹⁰

Литије су кроз Чачак јавно пролазиле од 1990. године. Међутим, тек од 2000. године Спасовдан је постао и званична градска слава, Дан општине. Литије се од тада одвијају уз званично присуство општинске управе, војске, привредника.⁹¹

85 | Зорица Лешовић Станојевић, *Шта су Двери српске?*, Чачански глас, бр. 27-28, Чачак, 16. јул 2002, 15.

86 | Братислав Јевтовић, *Велики дочек*, Чачански глас, бр. 35, Чачак, 28. август 1998, 1.

87 | Прота Јован Лукић, *Отишла Тројеручица*, Чачански глас, бр. 29, Чачак, 4. септембар, 1998, 7.

88 | Владимир Васојевић, *Икона Пресвете Богородице 'Тројеручице'*, Чачански глас, бр. 27, Чачак, 21. јул 2000, 8.

89 | *Припрема за Причешиће кроз пост, молитву и исповест*, Чачански глас, бр. 12, Чачак, 16. март 2001, 8.

90 | Зорица Зоћевић, *Николај Велимировић 'поново' у Чачку*, Чачански глас, бр. 47, Чачак, 29. новембар 2002, 8.

91 | *Први пут и градска слава*, Чачански глас, бр. 21, Чачак, 9. јун 2000, 1.

Поред литија, од 2005. године обновљен је и обичај освећења реке на Богојављење и хватање залеђеног крста у Западној Морави, као још једна манифестација на којој се јавно испољава нова религиозност.⁹² У Чачку је 6. децембра 2003. одржана прва покајничка литија против насилних прекида трудноће. Литија је кренула испред чачанске болнице, а наставила путем куда иде канализација до Западне Мораве. Литији је присуствовало преко 100 људи.⁹³

Обнављање религиозности обављано је без већих отпора. Једини протест регистрован је од стране неколико невладиних организација у Чачку 2001. године, противника фаворизовања православља на локалној телевизији, у чијим програмима су се понекад могле чути и изјаве које се могу разумети и као нетрпељивост према другим верама у граду, иако су оне маргиналне. Говорило се о нападима на адвентисте и њихову цркву у Чачку.⁹⁴

Претерана побожност и потпуно подређивање православљу имало је свој одраз и у одлуци сестринства манастира Стјеник да се окрене „зилотима” (или „старокалендарцима”) који су оптуживали врх Српске православне цркве да је одступио од праве вере, да се приклонио екуменизму и сарадњи са Римокатоличком црквом. Званична СПЦ их је прогласила за јеретике и уз помоћ полиције 6/7. октобра 2003. године изабацила из манастира.⁹⁵ Пет година касније, удружење грађана из Чачка, „Законоправило”, оштро је напало епископа Жичког Христостома да у литургију уводи елементе римокатоличке цркве. Званична црква је ово удружење означила као јеретичко. Као духовни инспиратор ове групе оптужен је Венијамин, игуман манастира Преображења под Овчаром.⁹⁶

92 | Зорица Зоћевић, *Богојављенска литија први пут после 64. године: освећена Морави*, Чачански глас, бр. 3, 21. јануар 2005, 13.

93 | *Покајничка литија у Чачку*, Глас јавности, Београд, 9. децембар 2003.

94 | З. Л. С., *Верска толеранција и нетолеранција*, Чачански глас, бр. 46, Чачак, 23. новембар 2001, 12.

95 | *Pravoslavlje ili smrt!*, Zona, br. 171, Novi Sad, 28. oktobar 2003; *Vatikan finansira srpsku pravoslavnu crkvu!*, Zona, br. 173, Novi Sad, 23. novembar 2003; Oliver Nikolić, *Pobuna monaškog sestrinstva na planini Jelici protiv SPC*, Nedeljni telegraf, br. 390, Beograd, 15. oktobar 2003, 12-14; Атанасије Јевтић, *Расколи и секте у историји цркве*, Православље, бр. 901, Београд, 1. октобар 2004, 15.

96 | Припаднике удружења „Законоправило” оптужили су за усвајање елемената катарске и месалијанске јереси: „Присатлице овог удружења сматрају да су они мерило црквеног живота и поретка и надзорници црквене јерархије. При томе они паролашки наступају, лажући о опасностима унијаћења и отпадања од православне вере. На освећењу цркве у селу Душковци код Пожеге, присталице „Законоправила” су физички ометали епископа жичког у освећењу, прекидали делове литургије за које су сматрали да су унијатски.” (*Саопштење Архиепископских намесника Епархије жичке*, Православље, бр. 991, Београд, 1. јул 2008, 9; Атанасије, умировљени епископ Херцеговачки, *О погубним новотаријама тзв. ревнитеља 'старог начина служења'*, Православље, бр. 991, Београд, 1. јул 2008, 10-12; Бранко В. Керкезовић, *Истином на лаж*, Православље, бр. 991, Београд, 1. јул 2008, 12-13). Друга страна у сукобу сматра да се бори за истинско православље, а због измена у литургији и службеног премештаја због тога, у чачанској цркви тројица свештеника су штрајковала глађу (Slobodan Marković, *Vernici nezadovoljni odlukama vladike Žičkog Hrizostoma: dokle tako, Vaše Преосвећенство*, Чаџанске новине, бр. 181, Чаџак, 11. март 2008)

Обнављање религиозности испољавало се и кроз акције за увођење веронауке у школи. Деведесетих година веронаука се предавала у цркви и врло брзо је постала популарна међу основцима, а родитељима је поручивано да у предавањима нема подстицања неког верског фанатизма.⁹⁷ Православно удружење „Истина” почело је марта 2001. године да прикупља потписе за увођење веронауке у школе. Петицију је у првим данима потписало око 600 Чачана.⁹⁸ Гимназија у Чачку одржала је 14. марта 2001. трибину посвећену отпорима увођења веронауке у школске програме.⁹⁹

Веронаука и грађанско васпитање постали су факултативни предмет у школама од новембра 2001, а од школске 2002/2003. године и обавезни предмети по избору ученика. У чачанској Гимназији 2005. године веронауку је похађало 596, а грађанско васпитање 452 ученика. Сви ученици су били против обавезности предмета. Испитивање је утврдило да је око 50% полазника веронауке било задовољно предметом у смислу стицања знања о вери, посетама манастирима, али не и односом наставника према ђацима и начином рада. Полазници грађанског васпитања задовољни су предметом у око 56% испитаних случајева. Похваљују контакт професора са ђацима, начин рада, слободу изражавања мишљења. Међутим, предмет је критикован као непрактичан, јер грађанска права о којима су учили нико није поштовао.¹⁰⁰

Иако је јавна религиозност постала масовна, црква је реално сагледавала стање духа своје пастве и била незадовољна побожношћу народа. Епископ жички Хрисостом изјавио је 2002. године да је за њега утеха што се недељом у цркви појави око 200 стабилних у вери и да га та чињеница више обрадује него

- 97 | М. С. А., *Веронаука све популарнија међу основцима: учење старо 20. векова*, Чачански глас, бр. 34, Чачак, 11. септембар 1998, 8.
- 98 | М.С.А., *Потписи за враћање веронауке у школе*, Чачански глас, бр. 10, Чачак, 2. март 2001, 10.
- 99 | Никола Милошевић, *Веронаука и грађанско друштво*, Годишњи извештај Гимназије у Чачку за школску 2000/2001, Чачак, 2001, 11-15.
- 100 | Ученици који не би са грађанског васпитања прешли на веронауку наводе следеће разлоге: „Веронаука је предмет који би требало учити у породици и цркви”, „Реализовање веронауке не сматрам исправним у садашњем облику”, „Атеиста сам”, „Нико не може да ме натера да верујем у Бога, ако ја то нећу”, „Не желим на веронауку због професора”, „Часови су опуштенији и забавнији”, „Учимо оно што се може применити у свакодневним ситуацијама”, „Грађанско васпитање је супер”, „Зато што је једно и друго узалудно, предмет који се не оцењује појединим ученицима представља забаву, а то омета остале”. Полазници који не би веронауку мењали за грађанско васпитање кажу: „Желим да сазнам више о својој вери”, „Много верујем у Бога”, „Сваки Србин треба да има знања о својој вери”, „Веронаука је ствар општег образовања и учи нас како да живимо”, „Веронаука је кориснија”, „Грађанско васпитање је секта”, „Овде ми је лепо и професорка је супер”, „Навикао сам се на предмет”, „Добро ми је друштво”, „Оба су досадна”, „Треба завршити започето”. (Е.В., *Гимназијалци о веронауци и грађанском васпитању*, Чачански глас, бр. 34, Чачак, 26. август 2005, 14; *Мишљења ученика гимназије у Чачку о статусу (обавезности) изборних предмета*, Годишњи извештај Гимназије у Чачку за школску 2004/2005, Чачак, 2005, 31-39)

оних 1.000 окупљених за Бадње вече, иако су сви који дођу у цркву добродошли, јер тако праве први корак ка Богу. Духовно расположење код народа, по оцени цркве, никада није било задовољавајуће.¹⁰¹

Епископ Хрисостом изјавио је 2005. године да је некада у цркву углавном долазио старији свет, а да данас подједнако долазе и млади. Ипак, нагласио је да већина народа и даље живи „незнабожачким” животом и да је повратак цркви тренутни „бљесак”. Наглашаван је значај веронауке, али и васпитања у породици. Упућен је апел вероучитељима да укључе децу у активан верски однос и хуманитарне акције, јер вера значи и жртву: *„Још увек имамо стару праксу. Дођемо у храм да упалимо свећу и одмах одемо и сматрамо да смо своју дужност према Богу испунили. Такав верник литургијски не живи, није дошао да буде на богослужењу од почетка до краја и да саборно учествује у молитви.”*¹⁰² Црква није била задовољна посетама храмовима који су и даље остајали празни, а то је једино мерило религиозности.¹⁰³

Век сумње и краткотрајних верских одушевљења

Религиозност, као део приватног и јавног живота, имала је током XX века различите облике испољавања и утицаја на унутрашњи, духовни живот појединаца. Према скоро свим оценама почетак XX века био је доба великог пада побожности. Село је гајило традиционалну религиозност са јаким паганским наслеђем; варошани су у цркву углавном долазили по „службеној” дужности, а интелигенција је била захваћена секуларним идејама. Свештеници нису имали велики углед, монаштво је било малобројно и неутрицајно. Једино је национална компонента православне цркве у Србији утицала да се народ не отпади од вере.

Велика страдања у Првом светском рату утицала су да многи људи почну да размишљају о својој пролазности, што је утицало и на повећање побожности. Црква у чачанском крају је, са доласком епископа Николаја Велимировића 1919. године, покренула свештенике на акцију повећања побожности народа путем редовнијег обављања литургија, проповеди, пропагандног рада штампаним материјалима, повезивањем са школама и државним надлештвима. Читава акција темељила се на религиозном објашњењу догађаја везаних за страдање током Првог светског рата, али и за стварање Југославије, као дела Божје промисли после великих страдања српског народа.

Одласком епископа у Охрид овај рад је замро, а свештеници су у наредној деценији углавном бринули о својим проблемима. За то време општа модернизација

101 | Зорица Зоћевић, *Које црква није мајка, томе ни Бог није отац*, Чачански глас, бр. 51, Чачак, 30. децембар 2003, 22.

102 | Зорица Зоћевић, *Учешиће младих у животу цркве: вероучитељи и свештеници на испиту*, Чачански глас, бр. 27, Чачак, 8. јул 2005, 18.

103 | З. Л. С., *Мало је стварно верујућих*, Чачански глас, бр. 32, Чачак 1. септембар 2006, 21.

ција друштва нагрисала је ионако слабу традиционалну побожност. Црква је инсистирала на конзервативним вредностима друштва борећи се против нове моде код жена, утицаја нових медија (као што је радио), покушавајући да дисциплинује пре свега становнике града у редовнијем испољавању и поштовању Светих Тајни. Село је хваљено као „тврђава” православља, а у ствари конзервативизма. Међутим, извештаји свештеника говоре о јаким паганским елементима у свим сеоским религиозним свечаностима на „саблазан” правих хришћана.

Појава богомољачког покрета на селу била је реакција на модернизацију и покушај да се повећа лична побожност на путу преображаја целог друштва. Богомољци, због свог фанатизма, нису били добро прихваћени у друштву, посебно у граду, а њихов живот окренут строгом поштовању православља, као својеврсне припреме за монаштво, одбијао је традиционалне вернике који су имали осећај да су постали „маловерујући”.

Поновним доласком епископа Николаја у чачански крај богомољци добијају велику подршку, а владика је наставио рад на повећању религиозности на начелима светосавља и отпора према модернизацији у време великих политичких превирања пред Други светски рат. Повећање побожности темељило се на православним хришћанским али и националним начелима, изградњи нових цркава и манастира, повећању монаха, покретању женског монаштва. Организоване су велике религиозне светковине, заједничке молитве са клечањем, уздизани идеали скромности, скрушености, понизности, размишљања о „страху Божјем”.

Паралелно са радом владике Николаја на повећању побожности, код омладине у граду развијен је јак атеистички покрет под утицајем комуниста. Други светски рат донео је велике сукобе и крвава разрачунавања у локалној заједници, а однос према религији био је један од мотива разрачунавања, посебно између љотићеваца и партизана.

Победа партизанског покрета предвођеног комунистима 1945. године значила је поништавање претходних националних традиција и борбу против религије. Испољавање јавне побожности није одмах забрањено, али су ограничења од педесетих година постала обавезна партијска активност чланова КПЈ/СКЈ. Религиозност је постала тајна активност, а повремено инциденти попут јавног ношења бадњака, крстова као украса, изградње црквених домова, изазивали су снажну осуду партијских активиста.

Процес атеизације је за пола века далеко одмакао, тако да је православна религиозност била углавном везана за сеоско становништво, неквалификовано и полуквалификовано радништво у граду. Знање о хришћанским вредностима било је слабо. Друштвено покретљивији слојеви становништва били су атеисти. Побожност се понекад испољавала кроз обичаје, а омладина је била без икаквог религијског образовања.

Велики преокрет настао је деведесетих година, када је испољавање религиозности постало слободно, а онда и део политичке комуникације у свакодневици. Обновљени су готово сви облици религиозних свечаности и масовних славља,

са претеривањима свих врста (Савиндан је 1992. године прослављен и у једном ноћном клубу)¹⁰⁴, а постојеће манифестације су, иако нерелигиозне, временом добиле покровитељство цркве. Масовно посећивање православних храмова бележено је за време великих празника. Међутим, присуствовање литургији није постало редовно и поред увођења веронауке у школу и присуства цркве у свим медијима. Са друге стране, појавио се и покрет верника који је инсистирао на „строгом” православљу, што је званична црква осудила.

Двадесети век у чачанском крају највећим својим делом био је испуњен великом сумњом у веру, православље и црквену организацију. Село је одржавало побожност на паганском наслеђу, а град, у коме је живело све више људи, није успео да донесе нови облик православне религиозности. Делатност епископа Николаја била је само кратка епизода, везана углавном за село, на коме је живело највише људи у то доба. Град је, захваћен модернизацијом, од почетка гајио велику сумњу у религиозне норме, а са доласком комуниста прихватио је марксистичку идеологију као овоземаљску „нову религију”. Преокрет крајем века обновио је старе обрасце побожности, култ владике Николаја Велимировића, а у јавном испољавању религиозности скрушеност и понизност богомољачког покрета. Религија је постала више део отпора према комунизму, обнова традиционалних националних симбола, него што је хришћанство искрено прихваћено са свим својим вредностима, нормама понашања и деловања. Процеси стварања нове побожности, везане за град и православље, још увек су у току, са неизвесних исходом, исто као и на почетку века.

Between ‘Old’ and ‘New’ Religion : Religiousness in Cacak Region during XX century (II part)

Breakthrough of atheistic ideas in Cacak region was connected with work of Communists before the Second World War and who after 1945 started an active fight against church and all traditional values. Expressing public piety was not banned immediately, but limitations since the fifties became compulsory party activity of the Yugoslav Communist party members. Religiousness became a secret activity, while occasional incidents such as public carrying of badnjak (Christmas religious tree), crosses as decorations, and building of church homes provoked strong condemnation from party activists.

The atheist process was very strong and it lasted for fifty years, thus Orthodox religiousness was mainly connected with people in villages, non-qualified and partly

104 | Савиндан прослављен и у ноћном клубу ‘Амадеус’ у Чачку, Чачански глас, бр. 5, 31. јануар 1992, 2.

qualified workers in towns. Socially movable classes were atheists, while youth was without any religious education.

A big turn over started in the nineties when expressing piety became free and then a part of political communication in everyday life. Almost all forms of religious manifestations and mass celebrations have been renewed but there have been exaggerations in these manifestations so although not religious some of them get church patronage. On the other hand liturgy attendance has not become regular in spite of introducing religious education into schools and presence of church in all media. There was also a movement of some church goers who insisted on 'strict' Orthodox religion which was rejected by the official church.

Milos TIMOTIJEVIC

**Entre "l'ancienne" et "la nouvelle" religion :
la religiosité dans la région de Cacak durant
le XXème siècle (deuxième partie)**

La pénétration des idées athées dans la région de Cacak est liée à l'activité des communistes au-devant de la Deuxième Guerre mondiale, qui après 1945 engagèrent un combat actif contre l'église et toutes les valeurs traditionnelles. La démonstration de piété publique ne fut pas tout de suite interdite, mais les limitations à partir des années cinquante devinrent une activité de parti obligatoire des membres du KPJ / SKJ (Parti Communiste Yougoslave / Union des Communistes Yougoslaves). La religiosité devint une activité secrète, et les incidents sporadiques tels que le port en public de l'arbre de Noël, de croix comme ornement, l'édification de demeures ecclésiastiques provoquèrent une vigoureuse réprobation des militants du parti.

Le processus d'athéisme avança bien loin pour une durée d'un demi-siècle, de sorte que la religiosité orthodoxe fut en général liée à la population rurale, à la classe ouvrière non-qualifiée et demi-qualifiée dans la ville.

Les couches socialement plus mobiles de la population furent des athées, et les jeunes gens furent sans aucune éducation religieuse.

Un grand revirement résulta dans les années quatre-vingt-dix, lorsque la démonstration de la religiosité devint libre et, alors également, la partie de la communication politique dans la vie quotidienne. Presque toutes les formes de cérémonies religieuses et de festivités massives furent rétablies, avec des exagérations de toutes sortes, et les manifestations existantes bien qu'elles ne soient religieuses reçurent le protectorat de l'église. Cependant, la présence à la liturgie ne devint pas régulière, même avec l'initiation du catéchisme à l'école et la présence de l'église dans tous les médias. D'un autre côté se présenta aussi un mouvement de fidèles qui insista sur l'orthodoxie "rigoureuse", ce que l'église officielle condamna.

Milos TIMOTIJEVIC

Ђурђија
БОРОВЊАК

ПРОЈЕКАТ ЗА ЗГРАДУ ФИНАНСИЈСКИХ НАДЛЕШТАВА У ЧАЧКУ

УДК: 725(497.11)(083.94)

Апстракт: Пројекат за зграду Финансијских надлештава у Чачку израђен је по плановима архитекте Јованке Бончић-Катеринић која, као четврта жена са дипломом архитекте у српској средини и прва са дипломом архитекте на Универзитету у Дармштату, заузима посебно место у историји српске међуратне архитектуре. Вишеструки значај овог пројекта огледа се првенствено у његовој, за ту прилику, посебној изради, што га у оквиру овог типа грађевина издваја од мноштва типски пројектованих за смештај пореске, катастарске и финансијске управе. Будући да градитељски опус архитекте Јованке Бончић-Катеринић није у потпуности истражен такође представља и значајан прилог његовом употпуњавању, посебно осветљавајући познији период њене пројектантске праксе.

Кључне речи: Чачак, Финансијска надлештва, Јованка Бончић-Катеринић, модернизам у архитектури

Пројекат за зграду Финансијских надлештава у Чачку потписала је архитект Јованка Бончић-Катеринић. Несумњиво значајан за архитектонску историју самог града, овај пројекат се намеће и као драгоцен податак у осветљавању слабије познатог пројектантског опуса ове значајне жене архитекте која је живела и радила у периоду најплоднијег деловања и развоја српске архитектуре новијег доба. Животу и раду ове изузетне српске градитељке припада посебно место у домаћој историографији. И поред истраживања¹, питање њеног архитектонског опуса, прецизан број пројеката, њихово извођење, архитектонски израз и коначни удео у српској архитектури новијег доба још увек је отворено.

У историји српске архитектуре име Јованке Бончић-Катеринић везује се за једну од најзанимљивијих животних и радних биографија. Припадајући самом врху интелектуалне елите свог времена, истиче се као прва жена у српској историји која је студије архитектуре завршила на мушкој Високој школи у Дармштату (Немачка), чиме је уједно постала и прва жена која је

1 Д. Ђурић-Замоло, *Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског универзитета генерације 1896–1940. године*, (за штампу приредио и предговор и поговор написао Александар Кадијевић), ПИНСУС, Записи 5, Београд, 1966, 19-21, 79; З. Маневић, *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, Београд, 1999, 92; Д. Маскарели, *О делатности архитекте Јованке-Бончић Катеринић*, Лесковачки зборник XLIII, Лесковац, 2003, 217-222; D. Maskareli, *Arhitektonski opus Jovanke Bončić-Katerinić*, DaNS 47, Novi Sad, 2004, 54-55.

стекла диплому архитектке на том Универзитету. У српској средини су се пре ње са дипломом архитектке истицале само три жене: Јелисавета Начић, Ангелина Нешић и Видосава Николић, рођена Миловановић.

Значајне податке о животу и раду Јованке Бончић-Катеринић прикупила је др Дивна Ђурић-Замоло. Радећи на вишедеценијској студији о женама архитектама са Београдског универзитета у периоду 1896–1940. године, педантно је бележила и сакупљала све неистражене и слабо познате детаље из њихових живота и професионалне делатности. Крајњу анализу и коначни исход овог обимног и драгоценог истраживачког рада др Дивне Ђурић-Замоло прекинула је њена смрт. Грађу је касније сакупио и за штампу и издавање приредио др Александар Кадијевић.² Из биографије Јованке Бончић-Катеринић сазнајемо да је рођена 1887. у Нишу, као ћерка Михаила Поповића Бончића, саветника Касационог суда из Београда. Основну школу похађала је у Пожаревцу и Врању где јој је отац радио као адвокат и председник Окружног суда, а потом и као начелник. Гимназију је такође уписала у Врању, али је 1905. дипломирала у Трећој београдској гимназији и исте године се уписала на Архитектонски одсек Београдског универзитета. На крају четврте године студија, као државни стипендиста одлази на студије архитектуре у Немачку, на Високу Техничку школу у Дармштату, која је те године први пут уписивала девојке на редовне студије.³ Јованка Бончић и још три студенткиње биле су једине девојке међу 1.047 студената Дармштадтског универзитета.⁴ После седам семестара студија и положеног дипломског испита 18. јула 1913. године, постала је прва девојка која је стекла звање архитектке на овом Универзитету.⁵ Овај податак остаће заувек забележен у Споменици Високе Техничке школе у Дармштату, а вест о дипломирању младе Српкиње са звањем архитектке изазвала је праву сензацију у немачкој штампи. Берлински *Illustrierte Zeitung* објавио је на целој насловној страни слику са младим дипломцима међу којима у средини седи само једна девојка са букетом цвећа – Јованка Бончић. Текстови са њеном сликом изашли су и у часописима *Welt und Haus* и *Sonntagzeitung für deutsches Haus*.⁶ По повратку са иностраних студија одмах се запослила у Министарству грађевина где је радила само годину дана, јер већ током 1914. одлази у Русију и удаје се за Андрију Катеринића кога је као студента архитектуре упознала у Дармштату. Живели су у Петрограду, Риги, Москви, Козељеву, Кијеву, Могиљов-Падолском

2 | Д. Ђурић-Замоло, н. д.

3 | Љ. Трговчевић, *Планирана елита, О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003, 200, 260, 291. (Захваљујући марљивом вишегодишњем истраживању Љубинке Трговчевић у страним архивима, данас су нам позната сва имена и тачан број питомаца Краљевине Србије у периоду 1882–1914. године, као и комплетне листе српских студената са универзитета у Минхену, Хајделбергу, Цириху, Лозани и Берлину).

4 | Исто, 200.

5 | Исто.

6 | Исто, 206; Д. Ђурић-Замоло, н. д., 21.

и у Бирзули код Одесе, али се под налетом крваве бољшевичке револуције 1922. године враћају у Краљевину Југославију, која је том немилком приликом пригрлила велики број руске емигрантске интелектуалне елите. Поново се запослила у Архитектонском одељењу Министарства грађевина. Радила је у соби са архитектама Даницом Којић, Душаном Манојловићем, Војином Симићем, Чедомиром Глишићем, Даницом Христић, Браниславом Којићем и помоћним цртачима одељења. Старешина одељења био је искусни архитекта Николај Краснов, емигрант из царске Русије.⁷ Била је део старијег и уважаваног кадра, заједно са својим колегама Димитријем М. Леком, Павлом Илкићем, Александром Јанковићем и Радом Миливојевић. Њено име се налазило и међу редовним члановима Клуба архитектата.⁸

Најранији пројекат који је извела у Министарству грађевина био је пројекат зграде поште и телеграфа у Обреновцу који је израдила 1914. године, пред сам одлазак из земље. Повратком из Русије, као већ искусан архитект школован у иностранству, заузима значајно место у Архитектонском одељењу Министарства грађевина које је у Краљевини Југославији представљало највећи државни пројектантски биро у коме су била сабрана елитна имена српске међуратне архитектуре. Њима је била поверавана израда најзначајнијих пројеката. Први задатак који је добила по повратку у отаџбину била је реконструкција дома „Анкера”. Затим је уследила израда пројеката за основне школе, за чијом је изградњом и била највећа потреба и које су подизане широм Краљевине. Од школских објеката пројектовала је и Женску учитељску школу у Београду над чијом је изградњом водила и надзор, а по њеним плановима изведена је и адаптација зграде гимназије у Смедереву. Као репрезентативни издвајају се и радови на пројекту за довршење кур-салона и блатног купатила у Бањи Ковиљачи, које је изводила у тимском раду са архитектама Миланом Минићем и Николајем Красновим.⁹ Још један резултат тимског пројектовања била је победа на конкурс за Банске дворе у Бањалуци, који је расписан 1930. године у оквиру интензивне изградње Бањалуке као центра Врбаске бановине. Планове за Бански двор и палату Врбаске бановине израдила је у сарадњи са архитектама Јованом Ранковићем, Анђелијом Павловић и Андрејом Катаринићем.¹⁰ Познато је да је пројектовала и болницу у Деспотовцу. Последње

- 7 | Б. Којић, *Биографија Данице Б. Којић*, Архив САНУ, Историјска збирка бр. 14380, Београд, 1976.
- 8 | Б. Којић, *Друштвени услови развита архитектонске струке у Београду 1920–1940. године*, Београд, 1979, 80, 260.
- 9 | А. Кадијевић, С. Марковић, *Милан Минић архитект и сликар*, Пријепоље, 2003, 35, 37, 38.
- 10 | Б. Којић, *Друштвени услови...*, 254; Д. Ђурић-Замоло, *нав. дело*, 20; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX-средина XX века)*, Београд 1997, 177; Б. Којић, *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век)*, Београд, 2005, 371.

године рада у Министарству грађевина обележиле су пројектовање и надзор над изградњом зграде Ветеринарског факултета у Београду, а била је задужена и за вођење радова на изградњи Правног факултета.¹¹ У овом периоду израдила је и пројект за зграду Финансијских надлештава у Чачку. У пролеће 1944. године служба је одводи у Пертовац на Млави, где је дочекала и ослобођење. После рата рад је наставила у Министарству грађевина, када је убрзо и пензионисана 1945. године.

За предан и марљив дугогодишњи стваралачки рад одликована је орденом Светог Саве V реда 1928, и орденом Југословенске круне V реда 1938. године.

План зграде за Финансијска надлештва у Чачку који је потписала Јованка Бончић-Катеринић чува се у збирци планова фонда Министарства грађевина Краљевине Југославије.¹² Није извесно да ли је пројекат икада реализован, као што се не може са сигурношћу утврдити ни када је наручен. На месту шефа одсека који одобрава пројекат потписан је архитект Јездимир Денић. Из биографије архитекте Денића, који је на функцију шефа одсека за зграде постављен 1941. године као саветник IV положајне групе првог степена на место архитекте Милице Крстић која те године одлази у пензију, сазнајемо да је Јованка Бончић-Катеринић овај пројекат највероватније израдила у том периоду. Пројекат је наручило Министарство финансија које је током 1939. године издало наређење да све бановинске финансијске дирекције понаособ поднесу извештаје са списковима места у којима је неопходно подизање објеката за потребе финансијских надлештава на њиховој територији, са посебном напоменом о квалитету земљишта и терена предвиђеном за подизање истих, њиховог положаја у односу на регулациону линију, као и специфичним климатским приликама које би диктирале употребу карактеристичног грађевинског материјала типичног за дато поднебље.¹³

Потреба за подизањем ове врсте објеката била је вишеструка. Државна надлештва са одсецима за катастар и финансијску контролу најчешће су била смештена у приватним зградама које су биле исувише тесне и неподесне за те потребе, а посебан проблем односио се и на нерентабилност плаћања изузетно високих кирија. Уколико су се налазиле у државним зградама, била је неопходна њихова замена и израда посебних пројеката, јер су тадашњи објекти били у трошном стању, са неодговарајућим хигијенским и сигурносним стандардима и потпуно неугледним и руинираним фасадама у односу на суседне објекте. У попису грађе налазе се извештаји Дравске финансијске дирекције са седиштем у Љубљани, Савске финансијске дирекције са седиштем у Загребу, Приморске финансијске дирекције са седиштем у Сплиту, Врбаске финансијске дирекције са седиштем у Бањалуци, Дринске финансијске дирекције са седиштем у

11 | Архив Србије и Црне Горе, фонд 62 Министарства грађевина КЈ, Ф1481.

12 | Архив Србије и Црне Горе, фонд 62 Министарства грађевина КЈ, збирка планова, план бр. 351.

13 | Архив Србије и Црне Горе, фонд 70 Министарства финансија КЈ, Ф5.

Сарајеву, Дунавске финансијске дирекције са седиштем у Новом Саду, Моравске финансијске дирекције са седиштем у Нишу, Зетске финансијске дирекције са седиштем у Подгорици и Вардарске финансијске дирекције са седиштем у Скопљу. Све дирекције су поднеле спискове места у којима је било неопходно подизање објеката за потребе финансијских начелства, са обезбеђеним замљиштима за подизање истих, њиховом унутрашњом организацијом, као и детаљним приказом већ постојећег стања. Чачански округ био је у надлежности Дринске финансијске дирекције са седиштем у Сарајеву, која је једина доставила непотпуни извештај са пописом места, уз напомену да ће остатак бити накнадно приложен. Нажалост, то није сачувано у грађи. Од докумената која се односе на рад Пореске управе у Чачку сачувани су само преписи који се односе на рад и снабдевање потребним инвентарским материјалом, како је назначено „ново-образоване катастарске управе у Чачку”, из 1935. године. У грађи се налази и жалба пореске управе са примедбом да не може свог послужитеља за одржавање просторија и снабдевање поштом давати катастарској управи, којој од дирекције налаже обезбеђивање посебне послуге за катастарску управу у Чачку.¹⁴

С обзиром да је одсек за катастар у Чачку био установљен већ 1935. године и да је био одвојен од пореске управе, те да је током 1939. године Министарство финансија издало наредбу за подизање зграда начелства у свим Бановинама, врло је могуће да је после 1939. наручен и пројекат за Финансијска надлештва у Чачку која би била обједињена једним објектом, што потврђује и време настајања пројекта (око 1941. године). У Архитектонском одељењу Министарства грађевина су у истом периоду, у време када је арх. Јездимир Денић био шеф одсека за Монументалне зграде и богомоље, израђивани и типски пројекти за објекте овакве намене. О томе сведоче и пројекти за Пореску финансијску и катастарску управу у варошицама Љубовији, Крупњу и Белановици (у близини Чачка) из 1942. године, а чија су извођења била предвиђена на најистакнутијем месту вароши, уз зграде Среског начелства, Суда и Поште. Да су пројектоване као типови, јасно се ишчитава на самим плановима где је накнадно уписивано место дате варошице.¹⁵ Како је Чачак касних тридесетих година био већ развијено место под чијом се надлежношћу налазила значајна околна територија, пројекат за Финансијска начелства израђен је као посебан пројекат којим је предвиђен репрезентативан објекат већих размера, а који је Јованка Бончић-Катеринић израдила у складу са естетским концепцијама типичним за позни период њене пројектантске праксе.

Пројекат за зграду Финансијских надлештва у Чачку изведен је као једноспратна грађевина, у којој су обједињена сва надлештва (пореска, катастарска и финансијска управа) којима је, имајући у виду њихову тесну

14 | Архив Србије и Црне Горе, фонд 70 Министарства финансија КЈ, Ф12/35.

15 | Архив Србије и Црне Горе, фонд 62 Министарства грађевина КЈ, збирка планова, планови бр. 353, 354.

везу, оваквом просторном организацијом била омогућена несметана међусобна кореспонденција. Основа зграде изведена је у неправилном облику, што је највероватније диктирао положај блока на предвиђеном градилишту. Главни улаз постављен је на средишњем делу фасаде у чијој је оси, у спратној зони, пројектован и дубоки правоугаони балкон. Унутрашња организација простора решена је врло функционално (задовољава све потребе намењених служби). Централни део објекта, у виду дугачког хола дужине око 20 метара, до кога је водио улазни вестибил, био је предвиђен за финансијску управу. Одељење за пореску управу пројектовано је у приземној зони, док су катастарска и финансијска управа делиле први спрат. Око овако постављеног главног централног простора распоређени сви остали помоћни, неопходни простори. У прегледној вези окренути ка уличној страни, раширени су и у дубину плаца. У левом крилу приземне зоне пројектоване су благајна и ликвидатура за коју је био одвојен посебан простор већих димензија, док су десно од улаза постављене канцеларије референата за таксе, течевину и кућарину, наспрам којих су у задњем делу изведене канцеларије референта за земљарину и рачунски одсек, као и просторија за служитеља и скупљача пореза. Просторија шефа пореске управе и архиве издвојене су у задњи део објекта, док су простори за егзекуцију постављени у самој дубини плаца. У спратној етажи постављена су одељења катастра и финансија, организована у складној симетрији са приземним делом објекта. Канцеларије за шефове катастарског и финансијског одсека пројектоване су са обе стране спратног балкона, а бочни простори остављени су за радне собе и велику цртаоницу на левом крилу уличног тракта, иза које је била смештена архива управе. Остале радне собе окренуте су ка дворишном тракту.

Функционалном организацијом основе и просторног распореда, Јованка Бончић-Катеринић успела је да обједини ове велике и веома значајне финансијске управе. Водећи рачуна о распореду и величини просторија, као и о њиховој сложеној функцији, зналачки је повезала општа одељења у приземној зони, која су на тај начин постала лако доступна свакодневним посетиоцима. Административни и персонални одсеци, благајна и бочни улаз на крајњем десном делу чеоне фасаде, као и извођење још једног улаза са стране зачеља, били су у функцији једноставне и прегледне комуникације. Ограничена дужином плаца, која је условила размере чеоне фасаде (33,10 м), просторну организацију ширила је у дубину грађевинског блока, чији је мирнији део, поштеђен од уличне вреве, био подесан за радне просторије. Централни простори за пореску, катастарску и финансијску управу добили су примат и величином и димензијама, док су око њих развијане остале канцеларије мањих површина, складно повезане и добро осветљене. Веће димензије подразумевале су и по функцији значајнија одељења: део за ликвидатуру, као и просторију цртаонице. Како је пројектом све било врло прецизно осмишљено и подређено успешном извођењу намењених послова, претпоставља се да је Јованка Бончић-Катеринић и за архиве предвидела најсавременије стандарде (изолација од пожара и влаге),

јер је и њихове просторије повукла у доњи план. Сам улаз у објекат замислила је у виду финог вестибила (3,30 x 3,30 m), док су просторије руководећих и надређених смишљено постављене у спратној зони, бочно од балкона.

Фасадно платно изведено у форми дугачког правоугаоног блока разбила је уједначеним двоетажним низом прозорских отвора. У средишњем делу поставила је главни улаз и спратни балкон у његовој оси. Улаз је назначила репрезентативно: прилазним степеништем га је, троделно рашчлањеног са два ступца, повукла у дубину. Бочно од улаза симетрично је развила уске двоетажне вертикале од по пет симетрично концентрисаних правоугаоних прозорских отвора које је међусобно раздвојила витким плитко фугованим пиластрима, а међуспратну зону назначила је плошним парапетним пољима. На самим бочним крајевима, на оба краја фасаде, поставила је по један једноставан прозорски отвор, као и још један ниско постављен улаз на крајњем десном делу. У најнижој зони пробијен је низ мањих подрумских отвора. Главна површина фасадног платна са по пет двоетажних прозорских осовина постављених са обе стране главног улаза, носилац је фасадног композиционог решења и благо је повучена у поље. У поткровној зони се налази једноставан венац.

Пројекат за зграду Финансијских надлештава у Чачку Јованка Бончић-Катеринић извела је у прелазном академско-модернистичком градитељском маниру, чије се градитељске концепције огледају и на осталим пројектима које је израдила у последњој деценији своје градитељске праксе. Њена два велика пројекта изведена у Београду током тридесетих година 20. века – зграда Женске учитељске школе (1932–1934) и зграда Ветеринарског факултета (1939) – оличење су новоусвојене градитељске политике, коју је остваривала на великим равним зидним површинама пробијајући их уједначеним низовима прозорских осовина без имало украса. Асоцијација на академски начин компоновања фасада огледала се у евентуалној употреби кордонског венца који дели фасаду по вертикали или плитко канелираним зидним партијама, у зависности од самог пројекта. Готово све објекте у позном периоду своје пројектантске праксе извела је једнако решеним улазним партијама, са упадљивим равним модернистички обликованим бетонским надстрешницама.

Чачански пројекат прилагодила је намени, месту и величини. Композицију модернистички замишљеног главног зидног платна ублажила је употребом кордонског венца и традиционалном кровном конструкцијом. Масивност и компактност зидних маса оживела је правилним низовима прозорских отвора једноставног правоугаоног облика. Главну уличну двоетажну фасадну зону акцентовала је вертикалним постављањем прозорских осовина и међусобно раздвојеним плитким фугама у вертикалној оси, док је међуспратне површине оставила плошне. Општи вертикализам наметнут целокупним габаритом, додатно појачан развијеним низом монотоних отвора у свим етажама уличног блока, разбила је у централном делу фасадног платна постављањем истуреног спратног балкона и трокрилном улазном партијом повученом у поље степенишним прилазом.

Модернистички начин обликовања наглашен је поједностављеним архитектонским изразом и једноставним плоским фасадним површинама са уједначеним низом прозорских осовина, док је постулате академске архитектуре задржала у подели на зоне и издвајањем јаким кордонских венаца. У унутрашњој организацији простора задржала је академску концепцију подужно развијене основе објекта са двотрактним системом просторне организације као одјека крутог, али провереног академског шаблона у обликовању унутрашњег распореда простора.

Како не раположемо поузданим подацима о наручивању овог пројекта, не можемо са сигурношћу тврдити где је било предвиђено његово извођење. Судајући по самом пројекту и његовој намени, највероватније да је за његово подизање био разервисан део који је обухватао најрепрезентативнију градску целину и централни део градског језгра. Његова посебност и значај огледају се и у чињеници да није наручен шематски, по већ изведеним типским плановима који су за ове сврхе израђивани у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, већ је његово извођење наручено посебно израђеним планом. Подизање зграде Финансијског надлештва у Чачку вероватно је омео рат, а послератна градитељска политика развијала се путем знатно другачије градитељске идеологије и организације.

У светлу недовољно истражене делатности ове значајне и продуктивне жене архитектке, као и због недостатака прецизних података који би јасније истакли и употпунили њен вишедеценијски рад, пројекат зграде за Финансијска надлештва у Чачку представља значајан прилог проучавању њеног градитељског опуса, посебно осветљавајући његов познији период. Сви њени пројекти, почев од најранијих планова за основе школе у Краљевини, преко репрезентативних остварења водећих објеката у Бањи Ковиљачи и банских зграда у Бањалуци, изведених са јасном реминисценцијом на националну градитељску традицију, па све до последњих дела (зграде Женске учитељске школе и Ветеринарског факултета у Београду), пројектованих у духу савремених модернистичких схватања, представљају живописну слику развоја српске међуратне архитектуре, чији је истакнути део и сама била.

**Project for the Building of Financial Government
Offices in Cacak**

The project for the building of Financial Government Offices in Cacak was worked out based on the plans of the architect Jovanka Boncic-Katerinic. As she was the fourth women with the diploma of an architect in Serbia and the first woman with the diploma of an architect at German University in Darmstadt, Jovanka Boncic-Katerinic was one of the most prominent names in Serbian architecture in the period between the two Wars. The exact time of completing the project is not known as well as its place in the urban structure of Cacak, but as it was an important public object of special purpose and content it was probably the very centre of the town's core which is also confirmed by its representative form. The project was probably carried out during 1941 and it was specially ordered, which also makes it different from other typically designed objects of the same public purposes for tax, cadastre and financial administrations. It is characterized by all features typical for the late period of her project work where intervening of already testified academic and largely accepted modern way of creating façades and interior arrangement of space can be seen.

As building opus of Jovanka Boncic-Katerinic has not been completely researched, the project for the Building of Financial Government Offices in Cacak represents a significant supplement to its completion, especially enlightening the late period of her project work.

Djurdjija BOROBNJAK

Le projet pour le bâtiment des Bureaux financiers à Cacak

Le projet pour le bâtiment des Bureaux financiers à Cacak fut exécuté d'après les plans de l'architecte Jovanka Boncic-Katerinic. En tant que quatrième femme titulaire du diplôme d'architecte dans un milieu serbe, et première avec un diplôme d'architecte à l'Université allemande à Darmstadt, Jovanka Boncic-Katerinic caractérise un des noms les plus éminents de l'architecture serbe de la période d'entre-guerre. Le moment précis de l'exécution du projet n'est pas exactement connu, ainsi que son emplacement prévu dans la structure urbaine de Cacak, mais d'après son importance, comme construction publique d'intérêt et de contenu spécifique, son édification fut probablement prévue dans le noyau le plus étroit de la ville, à ce que mène aussi sa forme représentative. Le projet fut selon toute probabilité exécuté durant l'année 1941, comme spécialement commandé, ce qui le dégage également parmi une multitude d'autres planifiés typés pour l'installation du fisc, de l'administration cadastrale et financière. Il a été élaboré avec les particularités caractéristiques pour la période tardive de son expérience architecturale sur lequel sont visibles toutes les interférences de la manière académique vérifiée de composition des façades et de la disposition intérieure de l'espace et de celle moderniste grandement adoptée.

Comme l'opus de construction de Jovanka Boncic-Katerinic ne fut au complet examiné, le projet pour le bâtiment des Bureaux financiers à Cacak représente une contribution d'importance à son complètement, illuminant particulièrement la période tardive de son expérience architecturale.

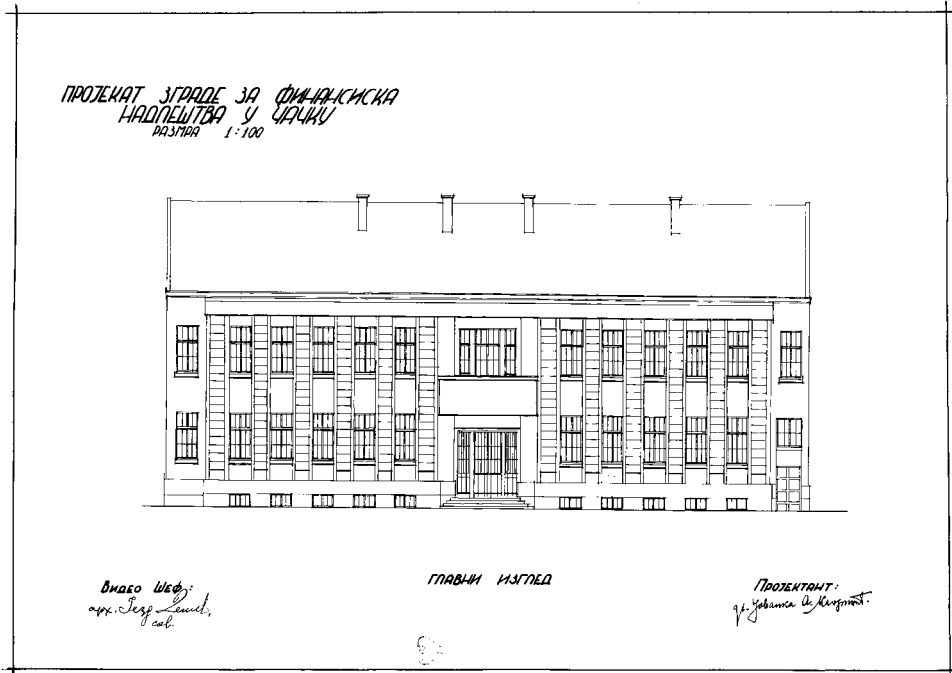
Djurđjija BOROVNJAK

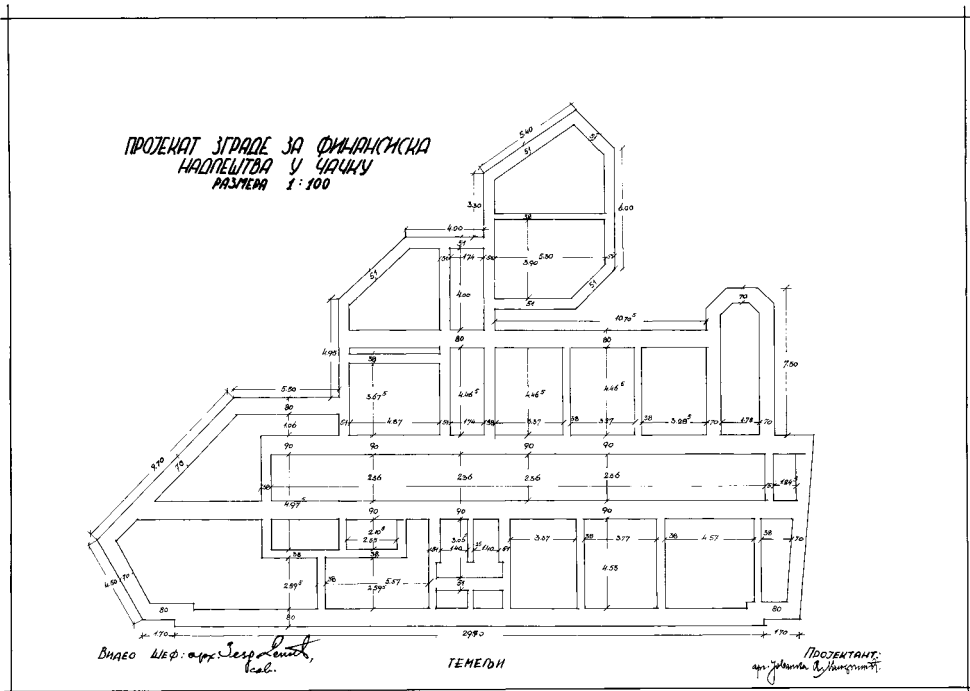
*Сл. 1 Архитектонско одељење Министарства грађевина
(седе у првом реду: арх. Момир Коруновић, први с лева; арх. Николај Краснов, трећи с лева; до
њега арх. Јованка Бончић-Катеринић)*

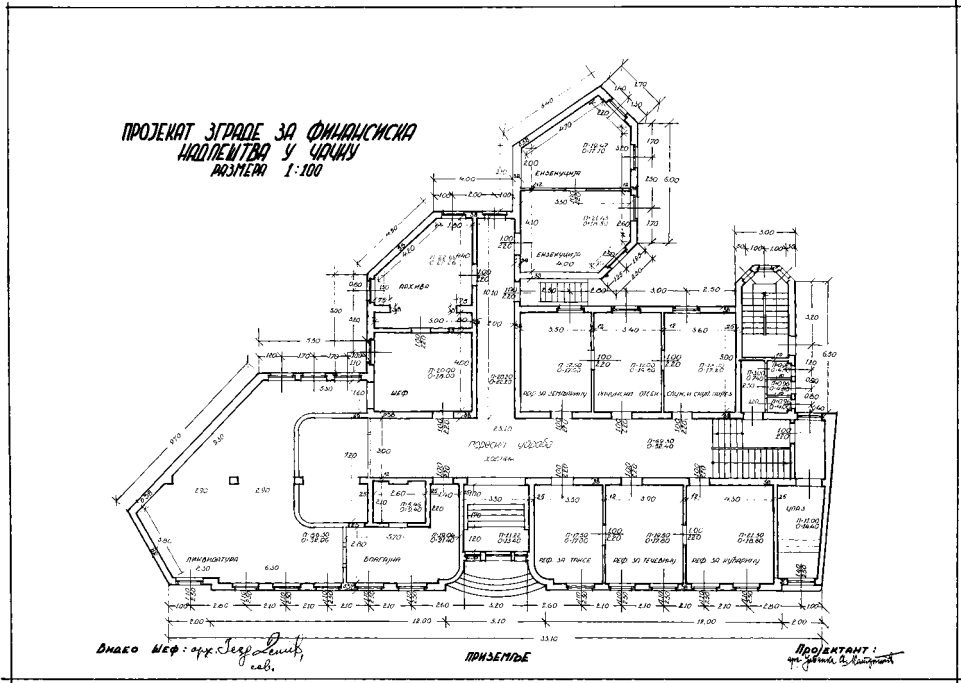
*Сл. 2 Први ред (с лева на десно): арх. Војин Симић, арх. Николај Краснов, арх. Јованка Бончић-
Катеринић Други ред (с лева на десно): арх. Даница Којић, арх. Рада Миливојевић, арх. Јездимир
Денић, арх. Даница Новаковић (1925)*

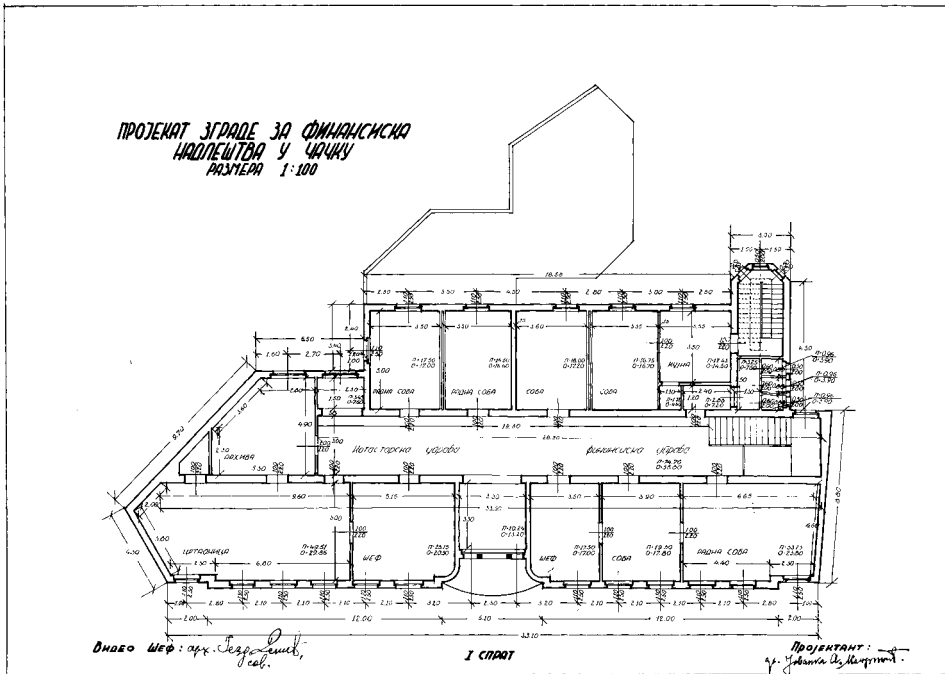
Сл. 3 Пројекат зграде за Финансијска надлештва у Чачку, главна фасада, цртеж

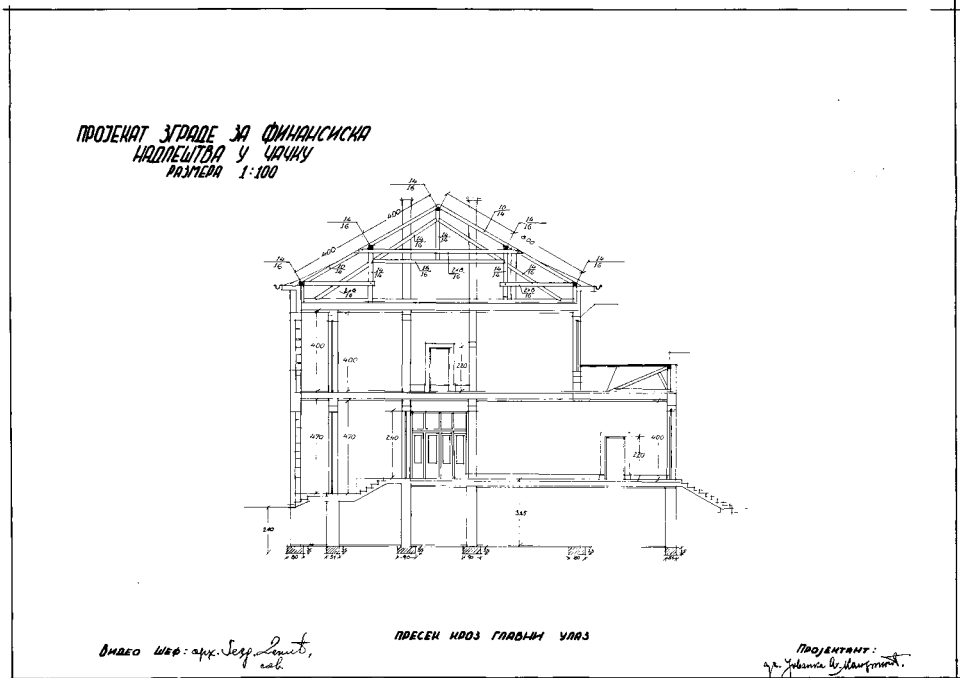
Сл. 4 Пројекат зграде за Финансијска надлештва у Чачку, темељи

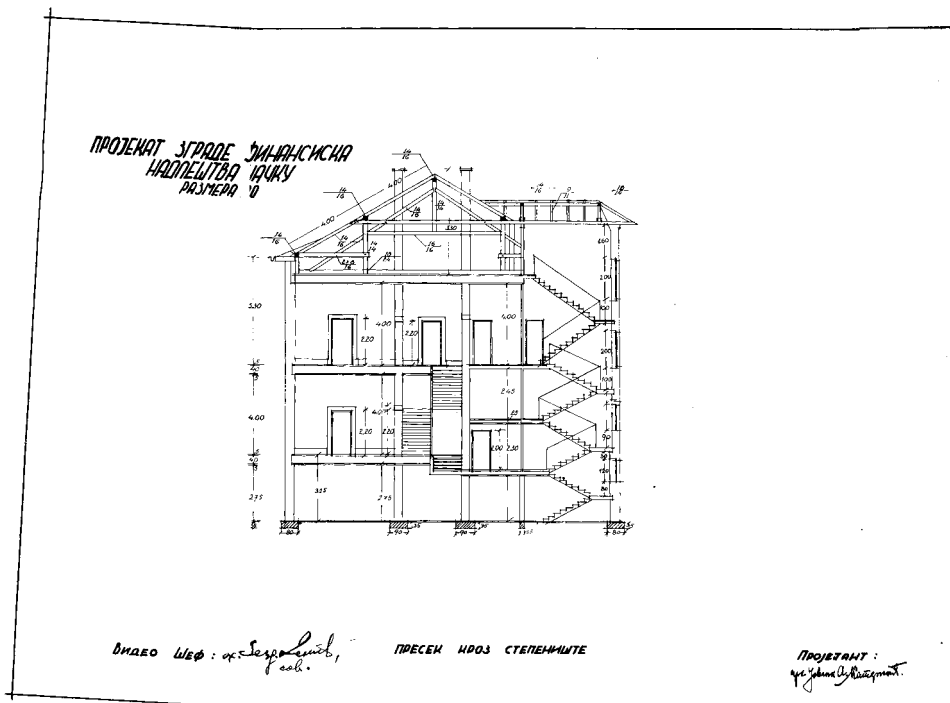
Сл. 5 Пројекат зграде за Финансијска надлештва у Чачку, основа приземља

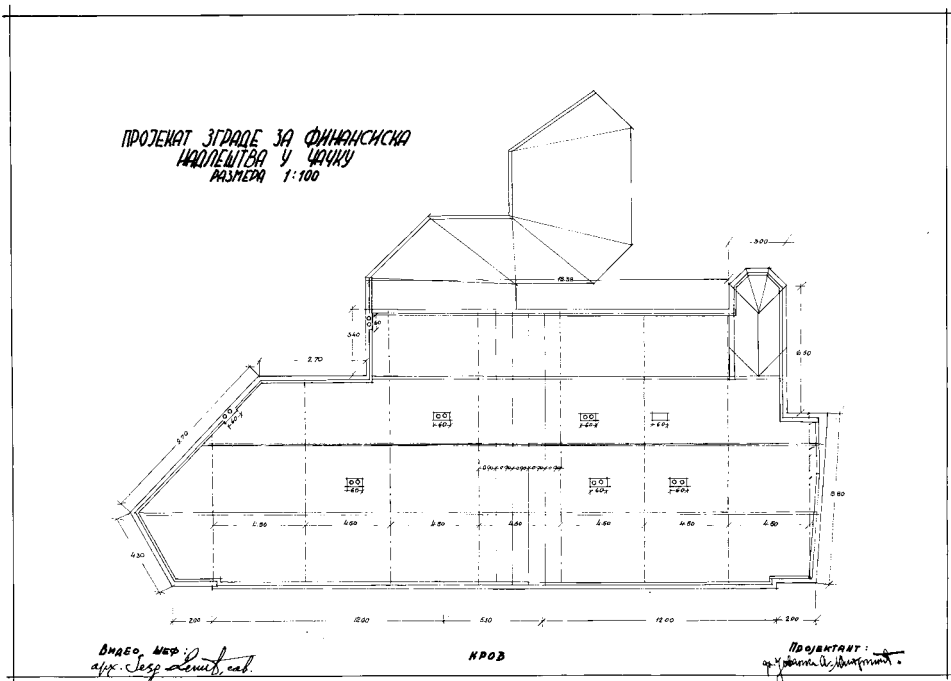
Сл. 6 Пројекат зграде за Финансијска надлештва у Чачку, основа првог спрата

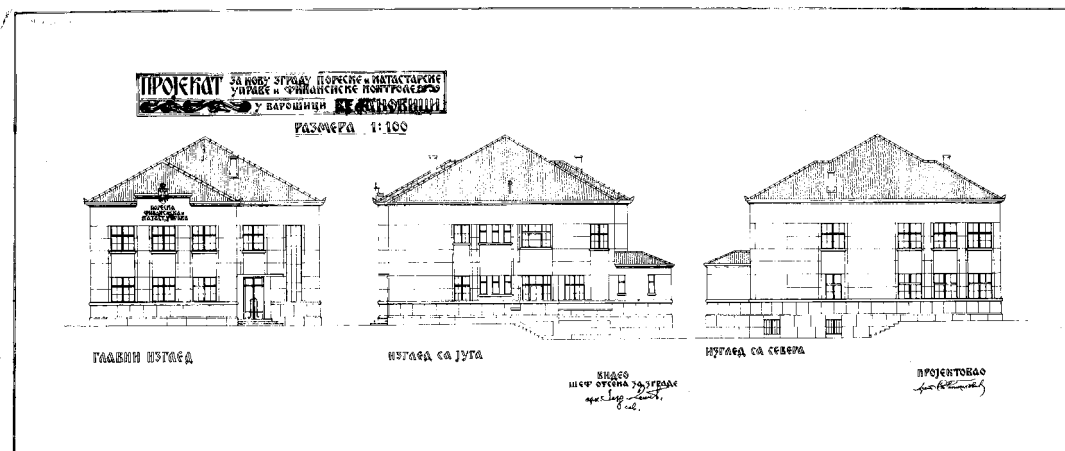
Сл. 7 Пројекат зграде за Финансијска надлештва у Чачку, пресек кроз главни улаз

Сл. 8 Пројекат зграде за Финансијска надлештва у Чачку, пресек кроз степениште

Сл. 9 Пројекат зграде за Финансијска надлештва у Чачку, основа кровне конструкције

Сл. 10 Пројекат за зграду пореске и катастарске управе и финансијске контроле у Белановици

Сл. 11 Женска учитељска школа у Београду, детаљ главне фасаде

Порекло илустрација:

- Сл. 1-2 Фото-документација заоставштине архитекте Јездимира Денића
- Сл. 3-9 Архив Србије и Црне Горе, фонд 62 Министарства грађевина КЈ, збирка планова, план бр. 351
- Сл. 10 Архив Србије и Црне Горе, фонд 62 Министарства грађевина КЈ, збирка планова, план бр. 353
- Сл. 11 Архив Србије и Црне Горе, фонд 62 Министарства грађевина КЈ, Ф 1463

Драгољуб
М. ВУЈОВИЋ

ФОТОГРАФИ У ЧАЧКУ

УДК: 929:77(497.11)

Апстракт: У раду се по први објављују подаци о фотографима у Чачку (од 1890. године па до данас) који су имали протоколисане радње, односно фотографска атељеа и тако пружали услуге грађанима. О фотографској делатности у Србији доста је писано, али на подручју Чачка сасвим мало, готово спорадично, и никако у целини и по хронолошком реду.

Кључне речи: Чачак, фотограф, фото-атеље, фотографски апарат, снимање, портрет

Кратак преглед историје фотографије

У Чачку, Горњем Милановцу, Лучанима и Ивањици, односно општинама које данас чине Моравички округ са седиштем у Чачку, до сада није објављен ни један текст о фотографима који су радили уз одобрење управне власти. За свој рад плаћали су порез који је у различито време различито одређиван. Овај рад обрађује делатност професионалних фотографа који су имали свој атеље.¹ У појединим новинским текстовима само су узгред спомињани, али без ближих података о њиховом раду. Својим радом, као аутори фотографија, заслужили су да буду записани.²

Фотографија је реч грчког порекла (phōs, graphia) која означава сликање светлошћу помоћу фото-апарата, поступак којим се помоћу дејства светлости на материје на њу осетљиве, израђују слике предмета који на те материје шаљу светлост. Слика израђена на овај начин на нарочитој хартији (фото-папир) представља верну слику снимљеног објекта. Фотографија има много врста и широк је круг њене употребе. То је посебна тема која обухвата и технике снимања, врсте фото-апарата, нове технологије израде папира, филмова и хемикалија. Све се ово данас брзо мења и усавршава употребом електронских уређаја који се уграђују у апарате и машине за прераду филмова и израду фотографија. Сви поступци су аутоматизовани.

- 1 | Посебну тему представљају професионални фотографи у културним установама, предузећима, „Чачанском гласу” и „Чачанским новинама”.
- 2 | У Зборнику радова Народног Музеја у Чачку за 2003. годину објављен је текст Зденке Радовановић, инжењера архитектуре из Чачка, *Читање и тумачење амбијенталних приказа Чачка са старих фотографија и разгледница*. Од истог аутора објављен је и текст *Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама*. У оба текста нема података о фотографима као ауторима ни о издавачима. Изгледа да је то давнашња, али, нажалост, и данашња пракса. Протеком времена, ако година снимања није означена, тешко је поуздано утврдити када је објекат снимљен.

Постоји много изрека о фотографији, али наводимо само једну: „Само фотографија моћ има да исечак дана неког на хартију утиснут од заборав одбрани, па тако и памћење наше обнавља и протекли живот стварнијим учини.” (кнез Михаило Обреновић).³ Ради потпунијег схватања фотографије као посебног занатског и касније уметничког занимања, у најкраћим цртама биће изложени најбитнији историјски подаци.⁴

У Паризу је 1839. године објављен проналазак фотографије као *Дагеров поступак* који је по њему и назван *дагеротипија*. Француска академија наука и уметности је 19. августа 1839. званично прихватила Дагеров проналазак и поклонила га човечанству, како је записано у „Магазину за уметност, књижевство и моду” који је излазио у Будиму. Поступак је убрзо пренет у Србију захваљујући заузимању трговца Димитрија Новаковића, Србина из Загреба, који је 1839. године од самог Дагера научио да снима.

Следећа фаза развоја фотографије била је калотипија коју је пронашао Фолкс Талбот (Folx Talbot) 1839. године. *Талботипија* је омогућила израду већег броја позитива (копија) фотографије на папиру са истог негатива, с тим што је квалитет, у односу на дагеротипски метод, био лошији. Нови проналасци у развоју фотографије технички су усавршавали начин снимања смањујући време за то, а што је утицало на цену. Паралелно с тим развијала се и технологија израде објектива фотографских апарата за снимање са статива или из руке. Овом техником снимљен је Београд 1840. године „на посребрениј листа бакра”, како се наводи у литератури.

Пионир ширења фотографске вештине код Срба био је **Анастас Јовановић** (1817–1899). Године 1841. покушао је да дагеротипијом пренесе лик кнеза Михаила Обреновића. Он је био сликар-акварелист, литограф и цртач. Учио је у Бечу. Израдио је велики број литографија знаменитих личности Србије XIX века.⁵

Фотографски атељеи опремани су по угледу на Беч, Париз и друге градове. Једна страна зида је била, у ствари, одсликана позадина, кулисе су биле од куване хартије, а ту су били и сува трава, столице, драперије, ћилими и други реквизити.

3 | Светлана Велмар Јанковић, *Бездно*, Београд, 2002, 31.

4 | За општу историју фотографије погледати: Бранибор Дебељковић, *Стара српска фотографија*, Београд, 1977; Миланка Тодић, *Фотографија у Србији у 19. веку*, Београд, 1989; *Фотографија код Срба 1939-1989*, Београд, 1989; Миланка Тодић, *Историја српске фотографије 1939-1940*, Београд, 1993; Горан Малић, *Милан Јовановић, фотограф*, Београд, 1997.

5 | Урадио је портрете Томе Вучића Перишића (1850), Марије Јовановић (око 1850), Персиде Карађорђевић (1855), Љубомира Ненадовића (1851), Кнеза Михаила Обреновића (око 1850), Кнегиње Јулије (око 1859), Косте Цукића (око 1865), Јосифа Панчића (1869) и других. Јовановић је 1841. купио свој први фотографски апарат код бечког оптичара Фогтлендера са којим је снимао у Београду кнеза Михаила Обреновића, а у Бечу 1847. Петра II Петровића Његоша и друге. Снимио је Цркву брвнару у Такову и кућу кнеза Милоша Обреновића у Црнући 1865. године.

Светска изложба индустрије одржана је у Паризу 1850. године и имала је посебну секцију посвећену фотографији (обрада фотографија на металним или стакленим плочама). Француски фотограф А. А. Диздери 1854. године знатно је утицао на развој фотографије. Нови тип фото-портрета назван је *Carte de Visite* зато што је фотографија налепљена на посебно прављен картон (6 x 10 cm). Диздери је користио фото-камеру са више објектива како би направио осам различитих негатива на једној стакленој плочи.

Године 1871. Ричард Л. Мадокс је уместо колодијума употребио желатин за препаратуру стаклених негатива, уводећи тако тзв. „суви” поступак. Фотографи нису више сами припремали плоче за снимање „мокром методом”. Суве плоче су почеле да се продају већ од 1876. године. Желатинска подлога је стално усавршавана. Ханибал Гудвин је 1887. године предложио да се, уместо стакла, употреби целулоидни филм. Предлог није одмах прихваћен. Фабрика Истмена Кодака је 1894. године отпочела производњу намотаних (roll) и исечених целулоидних трака за уградњу у фото-апарате.⁶ Промене у области употребе негатива подразумевале су и промене у поступку отиска на папиру (позитива). Папир са желатинском подлогом и сребрним бромидом производи се индустријски већ од 1873, а целулоидни филм од 1901. године. Фото-техника је брзо напредовала.

Американац Истмен Кодак је 1888. године отпочео производњу камера (фото-апарата) које су, уместо плоча, имале филм. Основа тзв. „америчког филма” за израду фотографија, уз употребу хемикалија, био је фото-папир. Кодак је 1894. године откупио право на производњу целулоидног филма. Значајан напредак учињен је када је он у своју ручну камеру монтирао намотани филм на калем са 100 снимака. Камера „Pocket Kodak” произведена је 1895. године. Врло брзо су се појавиле камере и других европских произвођача.

Оскар Барнак је 1924. године конструисао Лајка (Leica) камеру са савијеним филмом од 36 снимака који се, уз мање модификације, користи све до данас. Представљена је 1925. године на индустријском сајму у Лајпцигу, где је изазвала велико интересовање. Истовремено је на новом типу апарата усавршавана и фото-оптика.

Од 1850. године па до краја XIX века, у Србији се појављују путујући фотографи из појединих европских земаља и један из Америке. На пример, фотограф Громан био је пореклом Рус и дуже време је боравио у Србији. Фотографисао је детаље српско-турских ратова од 1876. до 1878. године. У српским новинама давали су огласе шта могу да раде. Тако је фотографија као новина доста брзо улазила у живот. Путујући српски фотографи су ценили потребе житеља – у који град ће доћи и колико ће се у њему задржати. Међутим, није било толико посла да би у местима отворили своје фотографске радње. То ће се

6 | Истмен Џорџ (1854-1932), северноамерички индустријалац, проналазач рол-филмова (1884) и „Кодак” фото-апарата и оснивач Кодаковог друштва (*Енциклопедија Просвета*, II издање, Београд, 1969, 580).

догодити тек крајем XIX и почетком XX века у условима јачег развоја занатства и индустрије у Србији.

Прва аматерска фотографска изложба организована је 1901. године у Београду и на њој је било изложено 960 радова. У Лондону је 1907. године одржана Балканска изложба српских професионалних мајстора и аматера фотографа (у српском одељењу). Представљени су културно-историјска прошлост Србије и њен савремени развој.

Представљање српске фотографије светској јавности о страдањима српског народа у време Првог светског рата (1914–1918) и аутентичним догађајима тог периода, учињено је на изложби ратних фотографија у Лондону 1916. године делима Ристе Марјановића и Самсона Чернова. На првој изложби новооснованог Београдског фото-клуба 1929. године излагана су дела и Анастаса Јовановића.⁷

Риста Марјановић дошао је из Париза у Србију да буде званични фото-репортер при Врховној команди српске војске. Снимио је мобилизацију војске у Београду и одлазак у рат 1912. године, затим ослобођење појединих градова и заробљене турске војнике. Снимљени су и незапамћени злочини аустроугарске, немачке и бугарске војске у Првом светском рату.

Фото-аматери углавном снимају ван атељеа, а професионални фотографи остају верни атељеима, уз употребу велике камере („салонка“) на стативу, а за прераду користе лабораторију и прибор са мрачном комором која се налази тик до атељеа. Већ почетком 90-их година XIX века у Србији су објављивани приручници који детаљно обавештавају заинтересоване о фотографском поступку.⁸

Један од људи који су у српску фотографију унели европски дух и квалитет, као трајан документарни допринос српској култури, био је **Милан Јовановић** (Вршац, 1863 – Београд, 1944), рођени брат сликара Паје Јовановића. Милан Јовановић био је дворски фотограф најпре Обреновића, затим Петровића на Цетињу, као и Карађорђевића (зато се на његовим фотографијама при дну налази једна, а потом две круне). За свој рад је примио више одликовања.⁹

7 Он је напустио поступак калотипије за израду фотографија и прешао на нови „мокри поступак“ који је био много бољи (употреба колодијума на албулинским плочама и албуменској хартији за копирање). Највише је снимао портрете, панораме, пејсаже и градску архитектуру у Београду.

8 Аутори првог приручника под називом *Савремена фотографија и упут у вештину фотографисања* (са 55 слика), Београд, 1902. били су Гвозден Клајић и Војислав Стевановић. Владислав И. Цветковић је 1904. године написао *Упутство у фотографији, њезини најновији проналасци*, а Гвозден Клајић је у Београду 1924. објавио књигу *Тренутна фотографија и упут за практично изучавање тренутне (моменат) фотографије*. То је први специјализовани приручник за фотографију.

9 Горан Малић, *Милан Јовановић, фотограф*, САНУ, Београд, 1997, 343.

Први фотографи у Чачку

Према писању недељних новина¹⁰ из новембра 1945. године, у приземљу хотела „Русија” одржана је изложба фотографија Државне комисије за утврђивање ратних злочина. Изложбу је посетило преко 6.000 грађана, па је касније пренета у Београд. Нису наведени фотографи који су били аутори изложених фотографија. Не зна се да ли су фотографије сачуване. То је била и прва велика изложба фотографија у Чачку.¹¹

10 Слободни глас, бр. 41, Чачак, 9. новембар 1945, 2.

11 После овог догађаја у Чачку је организован низ изложби у којима су коришћене фотографије, али по мишљењу аутора протекло је пуно времена до организовања изложби на којима је фотографија била или примарни или једини експонат. До сада се истиче неколико изложби фотографија организованих у Чачку. Уметничка галерија „Надежда Петровић” у Чачку, у својим просторијама је октобра 2001. године организовала ретроспективну изложбу фотографија Бранибора Дебељковића (рођен 1916. године у Приштини, од оца Драгутина и мајке Ангелине, рођене Градојевић, преминуо 2003. године у Торонту). Изложба је обухватила његове уметничке фотографије у Србији од 1936. до 2001. године. Штампан је и каталог изложбе на 166 страна. Дебељковић је магистрирао на теми о фотографији. Био је редовни професор на Факултету драмских уметности у Београду. Мајстор је фотографије Фото-савеза Југославије, односно Србије, и дописни члан Немачког друштва за фотографију. Професор Дебељковић говорио је и писао да је фотографија, пре свега, документарна, уметничка, естетска и емоционална. Добре фотографије треба да покажу не само виђење једног појединца, већ и гледање једног доба. „Памтити породично”, назив је изложбе црно-белих фотографија двадесетак чачанских породица из првих деценија XX века, а у организацији Грађанског парламента Чачка, Уметничке галерије „Надежда Петровић” и Међуопштинског историјског архива из Чачка, која је одржана маја 2002. године у галерији „Рисим”. Штампан је и каталог на шест страна у 300 примерака. Реализатор изложбе била је Лела Павловић, историчар Међуопштинског историјског архива из Чачка. Било је изложено 140 фотографија различитог садржаја које одсликавају градски и привредни живот Чачка. За поједине фотографије исписани су подаци о фотографима: Дани Симић, Димитрију Коцићу, Тому Зупану и Драгану Виторовићу из Чачка, Милану Крчмаревићу из Врњачке Бање, Луки Јовановићу из Ђуприје, Милану Јовановићу из Београда... Захваљујући овим и другим фотографима, ми данас јасније сагледавамо слику тог времена. Породице у граду и селима имале су своје датуме рођења, веридби, венчања, свадби, посета рођацима, слава, забава, излета, спортских такмичења, као и других активности. У Галерији Народног музеја у Чачку, од 9. до 16. новембра 2006. године, одржана је изложба фотографија „Чачак некада и сада”. Изложбу су организовали Друштво за неговање традиција Чачка „Чачани” и Народни музеј. На 28 панела било је напоре до постављено пет до седам фотографија већег формата у црно-белој техници и у боји. Изложба је привукла велику пажњу јавности. По затварању пренета је у Чачанску гимназију. Фото-кино Савеза Србије и Фото-кино клуб „Чачак” већ неколико година у граду на Западној Морави организују годишњу изложбу фотографија под називом „Дани фотографије у Србији”. Фотографије припремају уметнички фотографи из Србије и Чачка. Народни музеј у Чачку, у сарадњи са Међуопштинским историјским архивом и Народним музејом из Ваљева, приредио је изложбу „Солунски фронт у објективу ратног сликара и фотографа Драгољуба Павловића (1875-1956)”. Изложба је отворена 16. децембра 2005. године у галерији Чачанског музеја. У

Пола века пре овог догађаја у Чачак су почели да навраћају први путујући фотографи. У регистру занатлија Чачка који је вођен од 1911. до 1949. године, на страни 127. уписани су, поред осталих занатлија, и фотографи: 16. августа **Милутин Ристић** и **Александар Симић**, 6. августа **Бранко** (Бранислав – прим. аутора) **Пурић**, 16. октобра 1946. године **Стеван Милић** и 13. новембра 1947. године **Александар Марковић**. За последњу двојицу не постоје никакви подаци.

У Чачку је, путем разгледница, оставио трага и **Владимир Јовановић** – **Призренац** који је на реверсу фотографије имао одштампан текст: „Фотографски атеље Владе Призренац – Чачак”. Око 1920. године радио је фотографије „картонке”, а потом и класичне. Снимао је у Приличком кисељаку објекте за разгледнице око 1930. године. Имао је атеље у Чачку, али није утврђено где се локал налазио.

Нема података о **Богдану С. Ђорђевићу**, фотографу из Чачка, Србија, како пише на реверсу једне фотографије пронађене у једној породици у Београду. На фотографији се налази човек са шеширом на глави у старинској ношњи, али нигде није забележена година снимања. Може да се закључи да је радио у Чачку око 1880, а то значи пре Франца Падовића који је у Чачку отворио фотографску радњу 1890. године. Ти фотографи с краја XIX и почетком XX века снимали су чачанске трговачке и друге породице (на пример Јанка Ерића, Кренове, Василија Гавровића, Драгутина и Миленка Љујића, инжењера Светолика – Лику Станковића, Павла Брушију), као и многе виђеније занатлије и државне службенике.¹²

Фотограф **Љуба Петковић** из Чачка учествовао је на првој фотографској изложби Српског географског друштва одржаној у Београду 1911. године. У конкуренцији учесника трећу награду делили су Аврам Ђирић Ердоглија, фотограф из Краљева (Жича, 1880 – Краљево, 1913) и Љуба Петковић, фотограф из Чачка, о коме за сада не постоје поуздани подаци. Прва награда није додељена.

Мирослав Александрић из Младеновца је приликом дужег истраживања старих фотографија у Србији пронашао једну фотографију на чијем је реверсу

Првом светском рату, према заповести војводе Живојина Мишића (1857-1921), Драгољуб С. Павловић постао је први наш ратни сликар и фотограф. Снимао је и у балканским ратовима (1912-1913). Захваљујући ратним фото-репортерима и сликарима, којима је то била једина обавеза, ми данас имамо документарне фотографије и слике из ових ослободилачких ратова које су широко коришћене у књигама, албумима и публикацијама као веран доказ о храбрости српских ратника и тешког страдања становништва од аустроугарских, немачких и бугарских окупационих војника. О многим ратним догађајима и борбама српске војске писала је својевремено и инострана штампа. Да су ратни сликари, фотографи и новинари у српској војсци од 1914. до 1918. године, сваки на свој начин, бележили ратне догађаје и учеснике у њима, сведочи посебна књига. Њихов рад у тешким ратним условима јесте значајан документарни допринос националној историји Србије.

12 Зборник радова *Наша прошлост*, бр. 6, Краљево, 2005, 42.

написано: „Драгом тати и мами односно деди, баби, теткицама и ујчету од зета Љубе, ћери Дане и унучад: Каје, Ацка и Љубице. (Љубица му је била супруга). Сликао г. Љуба Петковић, књиговођа Чачанске штедионице својим сопственом апаратом 4. октобра 1909. год. На успомену!” На фотографији се налази Љуба Петковић са двоје деце и супругом. Он је био активни фотограф-аматер, али се не зна да ли је имао своју радњу, јер је радио као књиговођа. Других података о њему до данас нема.

Народни музеј у Крагујевцу је 1989. године организовао изложбу под називом „Крагујевац на старим фотографијама 1859–1918”. Издат је и каталог изложбе. Аутори су били Миломир Минић и Предраг Михаиловић. У каталогу је написано да је Љуба Петковић рођен 1879. године у Крагујевцу, да је основну школу и гимназију завршио у Крагујевцу, а трговачку академију у Минхену.¹³ Школујући се у Минхену, научио је да снима и израђује фотографије. По повратку у Крагујевац донео је фотографски апарат и прибор за израду фотографија. Углавном је радио као аматер, јер је у Крагујевцу радио као финансијски службеник. Највише је снимао пејзаже, делове града и грађане. Један је од оснивача Друштва фото-аматера у Крагујевцу 1902. године. Снимао је и за време Првог светског рата. Престао је да снима 1928. године, а фотографску опрему је дао синовима Антонију и Срби. Из Крагујевца је са породицом дошао у Чачак где је радио као књиговођа Чачанске штедионице (приближно од 1905. до 1910. године), када се поново вратио у Крагујевац. Снимао је пределе у Овчар Бањи и пејзаже са Западне Мораве. Ове фотографије вероватно имају његови синови, односно њихови потомци. Фотограф- аматер Љуба Петковић преминуо је у Крагујевцу 1943. године.

Фотограф **Стојан Јовановић**¹⁴ доставио је рачун једном од Кренових за израђене породичне фотографије. Овај рачун није пронађен. Зато не може да се сазна ко је и одакле је овај фотограф. Можда је радио као путујући фотограф.

Фотограф **Омил Зисић** је (отац Јован, срески писар) на шестој седници Општинског одбора 10. марта 1920. примљен за грађанина чачанске општине са својом фамилијом: мајком Христином и сестрама Ружицом и Босиљком.¹⁵ Није био ожењен. Фотографска радња (монтажни локал) била му је на почетку данашње Улице кнеза Милоша у Чачку. Радио је у Чачку око три године. Убрзо се разболео и преминуо. Сахрањен је на Чачанском гробљу. Био је стар око 40 година и као фотограф је са фамилијом дошао из Крагујевца.

Из текста Николе Зега (1863–1940), професора чачанске Гимназије, „Успомена на Божу Кнежевића”¹⁶, сазнајемо да је из Београда стигао у Чачак

13 | Миломир Минић, Предраг Михаиловић, *Крагујевац на старим фотографијама 1859-1918 (каталог изложбе)*, Крагујевац, 1989.

14 | Међуопштински историјски архив у Чачку, К-3, Ф-III (фондови „Фердинанд Крен – Станковић 1826-1978”)

15 | Радош Ж. Маџаревић, *Записници са седница Општинског одбора општине Чачанске од 1918. до 1922.*, Чачак, 2006.

16 | *Живот и рад*, Београд, 1934, 924.

фотограф **Лазар Летцтер** са препоруком Министарства просвете да може да слика гимназијске ученике по унутрашњости. У Гимназији је урадио више фотографија школске 1893/1894. године, али су у књизи објављене три.¹⁷ Наводимо их редом: професорски колегијум (њих десет), али професор Божа Кнежевић није желео да се фотографише, па га је касније Никола Зега кришом нацртао и тај цртеж је објављен у овој књизи, на другој су ученици II разреда, а на трећој ученици III разреда са разредним старешином Гргуром Јакшићем. У време ове школске године поуздано се зна да је у Чачку имао фотографску радњу Франц Падовић, али није имао одобрење за снимање ученика као београдски путујући фотограф Лазар Летцтер. Снимио је гимназијске ђаке у Ужицу, Крагујевцу, Зајечару и другим градовима.

Стални фотографи у Чачку

Франц Падовић (1846–1903)

Франц Падовић¹⁸ је био први стални фотограф у Чачку. Радио је од 1890. до 1903. године. Имао је атеље уз своју кућу у данашњој Улици Косовски венац, која је давно порушена због нове градње.¹⁹

Мирослав Александрић из Младеновца, љубитељ фотографије и истраживач, већ дуже времена прикупља грађу о старим српским фотографима из периода израде „картонки”: од 1900. до 1925. године. То су били специјално урађени, штампани и декорисани картони са називом и власником атељеа, на које су фотографи после израде налепљивали фотографије, обично породичне, па их потом давали муштеријама уз наплату. Мирослав Александрић је у фебруару 2007. аутору овог текста доставио петнаест копија „картонки”, међу којима су три Франца Падовића. На једној од њих (из 1887. године) на реверсу је написано (одштампано): „Franz Padovay, Widdin – Bulgaria”. На дну друге фотографије стоји: „Franz Padovay, Widdin”. Трећа је украшена графиком са четири анђелчића и стилизованим фото-апаратом на стативима, а у врху је, у кругу, написан назив

¹⁷ Др Андрија Б. К. Стојковић, др Бранко В. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1987*, Чачак, 1987, 86, 96.

¹⁸ У матичној књизи умрлих за Чачак, на ред. бр. 43/1903, уписани су година, месец и дан смрти: 8. октобар 1903. „Изнадана смрт, стар 62 године, у браку 22“, уписао је свештеник Велимир Белопавловић.

¹⁹ На Чачанском гробљу у споменик од белог мермера (са крстом) уклесан је текст: „Франц Падовић из Чачка, рођен Сигетвар 1846-1903. Овај споменик подиже благородна супруга Анка, дипломирана бабица у Чачку, 1904. године.” На споменику је била постављена његова фотографија, али је временом испала и није сачувана. Споменик је са оградом од кованог гвожђа, па је и данас у добром стању. Супруга Анка је вероватно сахрањена поред супруга, али за њу не постоји никакво обележје.

фирме: „Franz Padovits fotograf – Rožarevac”. При дну ове фотографије исписано је ћирилицом: „Франц Падовите, фотограф у Пожаревцу”.

Мирослав Александрић је обезбедио снимак Франца Падовића *Краљеве воде на Златибору* (Народна библиотека Србије, инв. бр. 324/17, није забележено време снимања). На реверсу се налази округао печат исписан ћирилицом: „Фотографија Франца Падовића – Чачак”. На другој фотографији из Видина налази се потпис – Franz Padowitz, Widdin.

Драган Фелдић²⁰ је, поред осталог, написао: „Међу наведеним фотографијама нема (мисли се на наводе из књиге Б. Дебељковића „Стара српска фотографија” – прим. М. Александрић) Франца Падовића (Franz Padovits). Он је имао фото-атеље у Пожаревцу раних осамдесетих година XIX века.”

Из ових скромних података може се закључити да је Франц Падовић, по доласку у Србију, радио као путујући фотограф у Видину, Пожаревцу, Краљеву, Горњем Милановцу и другим местима. У то време није било довољно посла у једном месту.

Драган Драшковић („Фотографије и разгледнице у Народном музеју Краљево”²¹) је записао: „За Франца Падовића сећање трговачке породице Томовић из Краљева сачувало је податке да је био фотограф у Краљеву крајем XIX века и да је сликајући по вашарима упознао жену у Чачку, због које се преселио у Чачак где од 1890. има фото атеље. Подаци се узимају са реверса фотографија, али су непотпуни.”

Други извори упућују на мало поузданији закључак – да су се Франц Падовић и Анка знатно раније упознали у Сигетвару (Мађарска) и око 1875. дошли у Србију.

„Прва учена квалификована бабица у Чачку била је Фаника – Анка Падовић,²² супруга Франца Падовића, фотографа, рођена у Сигетвару, у Мађарској, 1850, бабичку школу завршила је у Бечу. Кад је њен муж, као војни бегунац, дошао у Србију око 1875. године, она је дошла са њим. Најпре су били у Горњем Милановцу, а од 1890. у Чачку. Дуго је била варошка односно општинска бабица у Чачку. Умрла је 1938. године.”

Мирослав Миле Мојсиловић (1921–1993),²³ новинар „Чачанског гласа”, публициста и хроничар старог Чачка, 2. августа 1972. године у разговору са Загорком Милутиновић из Чачка (рођена 1885), забележио је да је, поред осталог, Анка Падовић била прва школована бабица у Чачку, да је рођена у Сигетвару и да јој је муж Франц Падовић, први фотограф у Чачку, аустријски држављанин. Дуго је као војник био у аустроугарској војсци. Када му је

20 Драган Фелдић, *Прве фотографије, Пожаревљани и Пожаревац*, Пожаревац, 2000.

21 Зборник радова *Наша прошлост*, бр. 6, Краљево, 2005, 37.

22 Мирослав Миле Мојсиловић, Радован М. Маринковић, *Здравство чачанског краја*, Чачак, 1979, 94.

23 Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град*, Чачак, 1995, 249.

дојадило, побегао је са женом, од које је био старији неколико година, и дошао у Србију око 1880. године. По доласку ишао је од места до места са фотографским апаратом и снимао људе и породице. Тако је са Анком стигао у Пожаревац и Горњи Милановац, а одатле у Чачак 1889. године где је и остао. У Краљево је одлазио као путујући фотограф. У Чачку су становали у Обилићевој улици, до куће Веселина Миликића (касније председника општине Чачак). Падовић је од трговца Јанка Ерића купио плац у Улици Косовски венац и на њему изградио кућу. У браку су имали кћерку Јелену која се удала за Сима Стефановића из Чачка са којим је имала двоје деце. После Симове смрти преудала се у Краљево, где је умрла 1962. године, премда Загорка није сигурна за ову годину. Колико се она сећа, Анка је рођена 1845, а умрла у Чачку 1933.²⁴ у 88 години.

Мало је сачуваних фотографија које је снимио и урадио Франц Падовић, али је једна објављена у књизи „Прича о Љубићу”.²⁵ На фотографији димензија 10 x 20,5 cm снимљена је 1899. године породица Вучића Митровића из Љубића (супруга Пауна и њихови најближи). Ова фотографија је налепљена на картон димензија 23 x 28 cm. На левој страни је вертикално ћирилицом одштампано: „Франц Падовић, фотограф, Чачак”.

У рачунској књизи, I део, од 1899. до 1910. године, штампарије Стевана Матића (1855–1936) из Чачка, види се да је у јануару 1900. штампано фотографу из Чачка Францу Падовићу 100 визит карти, у августу 1901. године 50 фото–картона са фирмом и 25 посмртница октобра 1903. поводом његове смрти. Ова књига чува се у Народном музеју у Чачку.

У кући Петра Папића у Чачку, Обилићева 6, зета фамилије Васа Гавровића, 21. фебруара 2007. пронађена је фотографија „картонка” (6,5 x 10,5 cm) Франца Падовића, на којој су, око 1885. године, снимљени Косара и Лепосава Гавровић.

Падовић је, као једини фотограф у Чачку од 1890. године, снимао виђеније трговачке породице, а међу њима и породицу Фердинанда (1826–1894) и Стевана (1864–1919) Крена који су били индустријалци и трговци.

У Међуопштинском историјском архиву у Чачку, у породичном фонду „Фердинанд Крен – Станковић”, који садржи грађу од 1849. до 1946. године, налазе се три писма фотографа Франца Падовића писана ћирилицом (датирана на 17. и 22. јун 1893, док једно нема датум) упућена из Горњег Милановца Стевану Крену у Чачак. Из писама види се да је овај фотограф снимио неког из породице Кренових и да треба да уради 18 фотографија за 2,16 динара. Једно писмо у Чачак послао је по фијакеристи, јер због посла није имао времена да дође у Чачак и због тога изгуби два дана. Два писма је потписао: „Са одличним поштовањем Франц Падовић, фотограф”. И писмо без датума је потписао: „Са особитим поштовањем Франц Падовић, сликар из Чачка”. Лазар Летцтер, путујући фотограф из Београда, долазио је у Чачак и фотографисао и чланове

24 | У матичним књигама Општинске управе општине Чачак за 1933. годину нису уписани подаци о смрти Анке Падовић.

25 | Родољуб Петровић, *Прича о Љубићу*, Чачак, 2004, 259.

породице Кренових. Сачуван је један његов снимак када је био краљевски дворски фотограф. Тако је одштампано на картону.²⁶

Из већ поменутог рачунске књиге штампарије Стевана Матића види се да је Франц Падовић у овој штампарији у септембру 1903. наручио извесну количину картона за фотографије са његовим потписом као фотографа.

У књизи „Развој ликовне културе у Чачку”,²⁷ између осталог је наведено да је први фотограф који је у Чачку отворио своју фото радњу био Франц Падовић (Фрања). Најстарији подаци о његовом боравку у граду датирају из 1890. године.

Јасна Марковић је у књизи „Анастасово време 1839–1989”, као и у каталогу фотографа код Срба 1839–1959 (150 година), навела само Франца Падовића из Чачка, али без временског одређења. Он је био први фотограф у Чачку са фото-атељеом који је отворио 1890. и у коме је радио све до смрти 1903. године.

Добривоје Н. Симић (Ниш, 1884 – Чачак, 1916) и
Дана Симић (Краљево, 1896 – Београд, 1993)

За сада нема истражених података од када до када је Добривоје Н. Симић имао свој или заједнички фото-атеље у Чачку. На споменику на Чачанском гробљу (преко пута породичне капеле Кренових), на једној страни уписано је пет података овим редом:

- Сигмунд Вирер, пивар, 1884–1922;
- Добривоје Н. Симић²⁸, Катарина Гербер Вирер, 1884–1927;
- Илија Тодоровић, 1886–1944;
- Драгана Тодоровић, 1926–1941.

Катарина Гербер (девојачко Чесферле), удата Вирер, била је 38 година у браку са Сигмундом Вирером. Нису имали деце. Инжењер Илија Тодоровић рођен је 1886. у Туприји, а умро је у Чачку 21. септембра 1944. године. Тодоровић је био други Данин супруг, иначе фотограф из Чачка. У браку су добили троје деце: Драгану, Веру и Тодора. Први Данин супруг био је фотограф Добривоје Н. Симић, са којим је имала само кћер Љубицу, која је касније била удата за Огњена Радовића, професора немачког језика на Филолошком факултету у

26 Међуопштински историјски архив у Чачку организовао је изложбу „Приче мога града – из породичне ризнице Кренових”, (децембар 2001 - јануар 2002). Представљена су документа и фотографије из породичног фонда „Фердинанд Крен – Станковић 1849-1919”. На фотографијама нема имена фотографа. Аутор изложбе и каталога била је Лела Павловић, историчар.

27 Драгана Божовић, *Развој ликовне културе у Чачку*, едиција „Наслеђа” Уметничке галерије „Надежда Петровић”, Чачак, 2005, 24.

28 У матичној књизи умрлих Општинске управе општине Чачак утврђено је да је Добривоје Симић рођен у Нишу 1884, а умро у Чачку 19. априла 1916. године, да је стар 31 годину и да је ожењен, да је у браку био 15 месеци и да су споменик подигли брачни пар Тодоровићи, Дана и Илија.

Београду. Његова сестра била је Маргита Радовић, професор књижевности у чачанској Гимназији. Добривоје и Даница – Дана били су у браку петнаест месеци. Становали су у кући С. Вирера (данас Господар–Јованова улица). Поред ове куће био је њихов фотографски локал. У њему је данас златарска радња. Дана (девојачко Балтић), рођена је у Краљеву 1896. године.

Нема истражених података када су и где завршили фотографски занат Добривоје Н. Симић и његова супруга Дана. Упознали су се највероватније у Чачку око 1915. године. Почетком XX века у Краљеву су имали своја атељеа фотографи С. Мојсиловић (око 1905), Александар Хофман (1906–1907) и Аврам Ђирић Ердоглија (од 1880. до 1913.), као и други, па је могуће да су у неком од ових атељеа научили фотографски занат и потом дошли у Чачак, где није било атељеа, јер је Франц Падовић преминуо 1903. године.

Добривоје Н. Симић је 1912. године снимио Владичин конак пре него што је срушен, а који је био изграђен 1837. године и који се налазио на месту данашње зграде Гимназије. Фотографија је димензија 18,9 x 22,8 cm и данас се чува у Народном музеју у Чачку (Инв. бр. 901).

Када је Добривоје умро 1916. године, Дана је извесно време наставила да у истом локалу води фотографску радњу.

Породични скуп фамилије Цвијовић Дана Симић снимила је у Чачку 1920, а капетана Радоја Симића са супругом и децом у атељеу 1925. године. Ова фотографија се данас налази у кући фотографа Аца Симића у Чачку. Иначе, Александар Ацо Симић није у сродству са Даном Симић.

У албуму фамилије Кренових Марија Баудиш (удата Бокарев) из Чачка чува фотографију коју је урадила Дана Симић око 1920. године. На фотографији су Франциска и Емилија Крен са Николом Зегом, професором чачанске Гимназије, који је био њихов кум.

Душан Г. Матовић (1932) из Чачка чува породичну фотографију на картону 17 x 22 cm Радивоја Матовића (1857–1938) са децом Глигоријем, Василијем, Миком, Арсенијем, Јездимиром и Радишом, коју је урадила у атељеу фотограф Дана Симић око 1920. године. Јездимир и Глигорије били су познати чачански трговци.

Добривоје Н. Симић је око 1915. године снимио Милана Гавровића, полицијског писара, на белом коњу, у дворишту његове куће у Чачку, у Обилићевој 6. Фотографија се налази на картону 10 x 14,5 cm. У доњем десном углу реверса одштампано је: „Добривоје Н. Симић – Чачак” (коса слова у једном реду). Снимио је и венчање Стевана Гавровића и Марије („картонка”). На реверсу је написано исто што и на претходној фотографији.

У породичном албуму Маријане Матовић нађена је фотографија трговца из Чачка Јездимира Матовића (1888–1969), у српској војничкој униформи из балканских ратова (1912–1913). У дну фотографије („картонка“), на десној страни, уписано је „Cabinet Portrait”, док се на реверсу налази стилизована слика три анђелчића са фото-апаратом на стативу са потписом, односно печатом: „Фото Добривоје Н. Симић – Чачак”. На дну је написана реч „Souvenir”. У кући

Дојчила С. Митровића (Чачак, 1907 – Београд, 1955) постоји велика скупна фотографија учитеља Стевана К. Вучковића са 43 свршена ученика Чачанске основне школе 1919–1923. године. Њу је снимила и урадила Дана Симић, фотограф из Чачка.

Судећи по неким породичним фотографијама, у Чачку су у исто време радили фотографи Димитрије Коцић и Дана Симић (око 1924–1925). Коцић је радио и касније.

За сада нису пронађене личне фотографије Дане и Добривоја Симића. У старијим чачанским фамилијама могу се пронаћи фотографије старијих фотографа, али са мало биографских и радних података, јер о њима није ништа написано.

Даница Дана Тодоровић је свој фотографски локал 1947. године продала Драгославу Глишовићу из Бреснице, а он га је после неколико година продао фотографу Милошу Симовићу из Чачка. Симовић ју је око 1970. године продао Криту Дишпалију, златару из Призрена. У овом локалу се и данас налази златарска радња. Дана се са децом преселила у Београд, где је у Захумској улици породици обезбедила кућу која и данас постоји. Према изјави Златинке Тодоровић (1931) из Београда, дате 3. августа 2008. године Милану Р. Милошевићу, Дана је у петој години остала без оба родитеља. Њу и њеног брата Војислава у своју кућу у Чачку примају Сигмунд и Катарина Вирер (који нису имали деце) да се о њима брину, премда нису били законски усвојени. Дана је, наводно, фотографски занат изучила у својој радњи уз супруга Добривоја. Била је одличан фотограф. Осам година била је удовица, па се потом преудала за машинског инжењера Илију Тодоровића. Њихова деца су Драгана (1926 – страдала 1941. године), Вера и Тодор (1922–1998), Златинкин супруг. Она има доста фотографија од којих је један број Даниних радова, нажалост, раније уништен. Од сачуваних фотографија, три је дала на употребу. Није одржавала везе са породицама из Чачка.

Томо Зупан (1897–1947)

Познати чачански фотограф од 1924. до 1941. године био је Томо Зупан. Рођен је 12. новембра 1897. у Бањалуци, од оца Јакова (Тројане – Словенија) и мајке Марије, девојачко Родић, ожењен Штефанијом Шмит (рођена 1899. године у Осјеку). Датум смрти (4. август 1947. године) накнадно је уписан.²⁹

По казивању Александра Аца Симића (1923–2007), бившег фотографа из Чачка, Зупан је фотографски занат изучио у Бечу. Други извори, о којима ће касније бити речи, упућују да је 1918. дошао у Сарајево, где се 1. јула 1919. оженио, а 28. марта 1920. добио кћер Теодору. Из Сарајева су се одселили у Сплит у коме су остали од 1. августа 1922. до 15. септембра 1924. године. За ово време

29 | У матичној књизи умрлих матичара Општинске управе Општине Чачак, на ред. бр. 132/1954 уписани су ови подаци, али није уписана одлука надлежног органа на основу које је извршен накнадни упис.

Зупан је професионално радио фотографске послове. Из до сада неутврђених разлога породица Зупан се већ у октобру 1924. иселила из Сплита и дошла у Чачак у коме се трајно настанила.

Да би неки досељени грађанин могао да отвори занатску радњу, Суд општине чачанске морао је да га прими за грађанина вароши Чачка. У том смислу, Зупан је 5. маја 1926. године Суду и Одбору општине Чачка поднео молбу да буде примљен за грађанина, наводећи да је од пре годину дана житељ Чачка и да као фотограф ради код Дане Симић која је већ раније имала фотографску радњу, па он намерава да остане у граду.

Уз молбу је приложио и уверење (посведочје) Општине Сплит од 11. фебруара 1925. године у коме су наведени лични подаци, као и то да је за време боравка у Сплиту (од 1. августа 1922. до 15. септембра 1924.) био доброг владања и да није осуђиван.

После спроведеног поступка, Суд и Одбор општине чачанске су 24. јуна 1926. године донели решење да се Зупан прими за грађанина вароши Чачка.³⁰ Председник је тада био апотекар Радивоје Пантовић (Лиса, 1878 – Чачак, 1939) из Чачка. Решење је, уз потпис, Зупан примио 30. јуна 1926. године.

Пошто је испунио услове за настањење у Чачку, отворио је своју радњу у локалу Данице Дане Симић који се налазио у Господар–Јовановој улици број 6 (до данашње зграде Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“). Породица Зупан становала је у омањој дворишној кући поред фотографског локала према тадашњој згради пивара Сигмунда Вирера (1884–1922). Брачном пару Зупан у Чачку су рођени кћи Отилија и син Желимир. Радња је носила назив „Фото Т. Зупан – Чачак“, а на већину фотографија стављан је печат фирме – „Фото атеље Т. Зупан – Чачак“. Локал је био добро опремљен, имао је потребни декор, као и лабораторију за прераду филмова, плоча и израду фотографија захтеваних формата и намена. Око 1935. године урадио је седам фотографија из Овчар Бање, димензија 13 x 17 cm. Међу њима су четири објекта – купатила и помоћне просторије, уз неколико грађевинских објеката за смештај бањских гостију. Посебно је квалитетан панорамни снимак манастира Ваведења са околином. У кући трговца Васа Гавровића пронађена је фотографија групе ученика чачанске Гимназије који су изводили представу „У ранама на бојишту“ (тема из Првог светског рата) коју је снимио и урадио Т. Зупан 1933. године.³¹

30 | Међуопштински историјски архив у Чачку – Фонд Суда општине Чачак за 1926. годину.

31 | Народни музеј у Чачку је 1999. године организовао тематску изложбу „Општина Чачак и њени председници 1918-1941“ (аутор Милош Тимотијевић). Експонати су на увећаним фотографијама (30x40 cm) били изложени на паноима у музејској Галерији. Био је изложен 181 експонат. Штампан је и каталог на 24 стране. Изложене су следеће репродукције фотографија Тома Зупана: Доношење бадњака у Чачак, Свечани ручак у електричној централни 1932, Свечано отварање Фабрике хартије у Чачку 1930, Фабрика хартије у Чачку после 1930, Краљ Александар I Карађорђевић у Чачку 1929, Освећење Фабрике хартије у Чачку 1930, Рашо Гавровић и Стеван К. Вучковић - изградња Дечјег одмаралишта на Јелици 1935, Свечаност при отварању Дечјег одмаралишта на

Зупан је био веома послован и предузимљив фотограф, што сведочи и један оглас у „Чачанском гласу” (први број од 16. јула 1932. године) на шестој страни: „Криза умире, сликајте се брже, да бисте сачували успомене и нежне црте лица! Сликам најјефтиније, најлепше и најбрже и увеличавам слике у свакој величини, – Т. Зупан „Мали жупан”. Осим овога, нису пронађени његови други огласи.

Зупан је у своју радњу примао и ученике. Тако је код њега фотографски занат завршила девојка Ана Цвијовић из Чачка. Касније се удала и отишла у

Јелици 1935, Рашо Гавровић и гости из Херцег Новог на Јелици 1935, Испраћај среског начелника 1931, Изградња споменика жртвама Првог светског рата (одбор жена), Породица Солујић у дворишту своје куће 1931. и Градња нове основне школе у Чачку 1936. године. Зупан је 1934. снимио грађевинско-школски одбор од 11 чланова за изградњу школе у Парменцу (фотографија је на картону), а 1933. године 29 чланова Оснивачког одбора мајки у кухињи Подмлатка црвеног крста при чачанској основној школи на челу са Стевном К. Вучковићем. Свака чланица је посебно снимљена у овалном облику, а испод се налази име и презиме учитељица и осталих чланица. Фотографија је на картону 18x24 cm са потписом Т. Зупан 1933. На изложби фотографија чачанских породица прве деценије XX века под називом „Памтити породично”, одржаној маја 2002. године у галерији „Рисим”, фотограф Томо Зупан заступљен је са петнаест од 140 фотографија. Изложбу су организовали Грађански парламент Чачка, Уметничка галерија „Надежда Петровић” и Међуопштински историјски архив из Чачка. Реализатор изложбе била је Лела Павловић, историчар. Од петнаест фотографија Тома Зупана наводимо следеће: Професори на излету у Заблаћу 1927, Бећарски сто у хотелу „Крен”, на Врбци – април 1928, Породица железничара Петронија Караичића 1930, Брачни парови испред куће у Х. Вељковој 1933, Ђачка приредба у Првој основној школи 1937, Деца из породице Луковић – Чачак 1931, Луковићи у атељеу 1935, Деца породице Ровчанин, Врбца 1927, Породица Ешкенази 1925, Венчање Љујић – Ускоковић 1931, Ускршња фотографија Љујића и осам фотографија кћерке Олге 1928, Венчање Олге Љујић и Миодрага Радичевића 1937, Сестра Олга и брат Петар Љујић, Милица Љујић – Ускоковић 1930, Вереници Даринка Милосављевић и Десимир Константиновић 1932, Погребна поворка испред Чачанске цркве 1941, Млади ловци, околина Чачка, 1927. и У дворишту породичне куће Крен – Станковић 1927. Ове фотографије нису поређане хронолошким редом, али се види разноврсност тема. У атељеу је 1. септембра 1931. године снимио породицу Косте Цвијовића из Чачка (тринаест чланова), Симовић Радомира, учитеља, Светомира, дивизијског генерала и остале. У библиотеци Дојчила С. Митровића (Чачак, 1907 – Београд, 1995) у Чачку, постоји седам фотографија са мотивима из Овчар Бање (13x17 cm) које је Зупан снимио и урадио око 1935. године, а о којима је већ било речи. Постоје и две разгледнице (9 x13 cm). Једна је панорама Гуче, а друга „Извоз јабука из магацина Алексе Протића – Гуча”. Обе разгледнице снимио је Зупан, а издао је Адам Протић из Гуче 1931. године. Поред ових, познате су и две његове веће фотографије Учитељског дома у Чачку у Учитељској улици бр. 8. Прва је из 1931. године и на њој се види изграђен и потпуно завршен Дом испред којег се налази група учитеља и активиста. На другој фотографији је група око 50 учитеља испред Дома који су учествовали на трећој седници Учитељског удружења Чачка. Зупан их је снимио 10. октобра 1932. године. Обе фотографије су на картону димензија 17x22 cm и са потписом „Т. Зупан, фотограф – Чачак”. Зупан је снимио и венчање Раја Матовића и Косаре 1935. године у Чачку. Фотографија је на картону 16 x 22 cm и са потписом оловком „Фотограф Т. Зупан, 1935”. Чува се у породици Душана Г. Матовића. Такође, снимио је и венчање Богосава Д. Пајовића, пекара из Чачка, и Ружице Јовановић - Пајер 1935. године у Чачку.

Београд. У Чачку није имала своју радњу. Као фотографи радиле су и Мила Цуцулић и Рускиња Шура (презиме непознато).

Од 1933. до 1934. године у Амициној улици изградио је кућу у којој је са породицом живео до 1941. године. Фотограф Томо Зупан преминуо је 4. августа 1947. године, а супруга и деца су се одселили из Чачка.

Димитрије Коцић

О Димитрију Коцићу из Чачка нема писаних података, осим у часопису „Наша прошлост” број 6,³² у коме се наводи да је Вуле Вукашиновић прву фотографску радњу отворио у Чачку са шураком под називом „Фотографски Уметнички Атеље и Завод за увељичавање слика В. Вукашиновић и Коцић – Чачак”. Не зна се које је године то било, али се већ 1925. В. Вукашиновић са породицом (супругом Персом, сином Радомиром и кћерком Радмилом) преселио у Краљево, одакле су и дошли. Сестра Димитрија Коцића се звала Перса. Вероватно је да је, по одсељењу њиховог зета В. Вукашиновића у Краљево, Димитрије Коцић 1925. године, или мало касније, у Чачку основао фотографску радњу, мада из тог периода за сада нема пронађених фотографија, осим једне из 1928. године – Чачански трговци и њихови ученици.

Да је Коцић радио као фотограф у Чачку од 1925. до 1938. године сведочи његових шест фотографија које су власници донели на изложбу чачанских породица из првих деценија ХХ века, а која је одржана маја 2002. године у Галерији „Рисим”. Том приликом је издат и каталог у коме је пописано 140 фотографија. На већини фотографија уписана су и имена фотографа. Од поменутих шест коцићевих фотографија две су из 1930, а по једна из 1933, 1934, 1935. и 1938. године. Све су породичне, осим матураната Трговачке школе из 1930. и „Соколице” – учеснице добротворне Светосавске забаве из 1938. године. Исте године снимио је и хотел „Русију” и фотос умножио као разгледницу.

У „Чачанском гласу” од 17. септембра 1933. године, атеље Коцић, до хотела „Париз”, Улица Хајдук-Вељкова, објавио је оглас:

„Не заборавите да фотографија није само уметност, већ треба имати и добре апарате које сам са највећим трудом набавио такав од чувене фабрике Kviklender Хелјар са најјачом оптиком јачине 1:4,5 који ми омогућује све фотографске радове по захтеву поштованих муштерија. Фотографије за легитимације могу бити за један сат – са поштовањем Коцић.”

У „Чачанском гласу” од 24. септембра 1933. године дао је овакав оглас:

„Фото атеље Коцић до хотела „Париз” – добри апарати, добра оптика, па морате добити добро израђене фотографије у свим бојама. Легитимације израђујем за један сат.” Исте 1933. године поновио је сличан оглас још шест пута.

32 | Драган Драшковић, *Фотографије и разгледнице у Народном музеју Краљево*, у: Зборник радова „Наша прошлост” бр. 6, Краљево, 2005, 52.

Последњи оглас у „Чачанском гласу” објављен је 3. новембра 1934. године. У њему се наводи да Коцић израђује фотографије у свим бојама (то су били специјални фото-папир и посебна технологија; нису то боје као данас – примедба Д. В.), као и порцулане за надгробне споменике и да увећава сва огледала на каучуку са односном сликом. Из ових огласа види се да се Коцић професионално односио према фотографским пословима. На пример, на Васкрс 1934. године снимио је групу од десет пекара Пекарске задруге из Чачка.

По изјави фотографа Александра Аца Симића из Чачка, датом 10. маја 2006, фотограф Димитрије Коцић се око 1938. године са породицом (супругом Росом, кћеркама Олгицом и Мицом) преселио у Горњи Милановац, где је отворио радњу „Фото Коцић” у Улици краља Александра.

У албуму старог Милановца³³ објављене су четири групне фотографије ученица Женске занатске школе. На једној је, са ујутра 1939. године, потписан Коцић. На осталим није потписан, али је очигледно по начину снимања да је и ове три фотографије он урадио.

Пре 1941. године Коцић се са породицом из Горњег Милановца одселио у Београд, где је, у Таковској бр. 15, отворио атеље. После његове смрти атеље је водила кћерка Олгица која је имала положен испит за фотографа.

У часопису „Фотограф”³⁴, који је излазио у Загребу од 1928. године као службено гласило Савеза фотографа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, фотограф Димитрије Коцић из Чачка нудио је на продају атеље: „Добро уведен на најлепшем месту у вароши, ради одласка на море”. То је било 1928. године. Коцић се изгледа предомислио и није продао атеље, јер је три године доцније („Фотограф” 11, 1931) огласом тражио фотографског помоћника који говори немачки језик, а атеље има и електричну инсталацију за ноћно снимање.

Коцић је у свом атељеу 1934. године снимио породицу Радоја Симића, капетана из Чачка. На фотографији су, поред Радоја, његова супруга Олга, синови Љубомир, Александар (доцније фотограф) и Петар и кћерка Јелена. Фотографија је већег формата. Урамљена, стоји на зиду у Александровој кући. При дну фотографије стављена је налепница са текстом: „Фото атеље Коцић Чачак – Пожега”. На основу овога, може се претпоставити да је одлазио и радио у Пожеги.

Александар Ацо Симић, фотограф у пензији из Чачка, изјавио је 7. марта 2007. године да је, када је на Дмитровдан 1934. ступио на изучавање фотографског заната у атељеу Димитрија Коцића у Чачку, ту затекао ученицу Милу Цуцулић.³⁵ Према томе, и Коцић је примао ученике на изучавање фотографског заната.

33 Душан Д. Илић, *Породични албум старог Милановца*, Горњи Милановац, 1999, 200-201.

34 Горан Малић, *О часопису Фотограф*, Refoto, бр. 17, Београд, 2003, 54-55.

35 Отац Милин звао се Владислав Цуцулић (абација из Чачка), који је после заробљавања и одвођења у немачко заробљеништво Миодрaга Васића, председника Чачка, од 29. октобра 1942. године био в. д. председника Градског поглаварства, а председник од 23. фебруара до 15. септембра 1943. године.

Вуле Вукашиновић³⁶ (?–1943)

Фото-атеље Вуле Вукашиновић основао је у Краљеву око 1920. године. У наредних десетак година био је водећи фотограф. Он је фото-објективом забележио све значајније тренутке краљевачких породица и живот града. Рођен је у Нишу. Нису утврђени ни година његовог рођења ни подаци о његовим родитељима, осим да су били занатлије. И Вукашиновићева три брата су се професионално и успешно бавили фотографским пословима (Милан је у Крушевцу имао је фото-радњу „Зрак“).

Вукашиновић је прву радњу у Чачку отворио са шураком под називом „Фотографски Уметнички Атеље и Завод за увећавање слика В. Вукашиновић и Коцић“, а око 1925. се са породицом преселио у Краљево (супруга Перса, син Радомир и кћерка Радмила). Најмлађи брат Драгољуб (1904) отворио је фото-радњу у Краљеву 1930. године. Породица Вукашиновић у Краљеву је дала још два фотографа: Радомира – Рада, сина Вула Вукашиновића и Мирослава – Мирка Стефановића (рођен 24. фебруара 1919. године у Косовској Митровици; касније га је усвојио Милан Вукашиновић, фотограф у Крушевцу). Мирослав је 1942. отворио фотографску радњу у Краљеву. Умро је 1946. године.

По пресељењу Вула Вукашиновића из Чачка у Краљево око 1925.године, у Чачку је остао да ради његов шурак Димитрије Коцић, који је имао своју радњу у центру града. Касније је Милутин Ристић из Чачка учио фотографски занат у атељеу В. Вукашиновића (док је радио у Чачку, а потом и у Краљеву). Био је учесник ослободилачких ратова од 1912. до 1918. године, носилац Карађорђевог звезде, а 1941. био је командант четничког Ибарског одреда. Немци су га, заједно са сином Радом, заробили и одвели у Ниш, где је 12. фебруара 1942. погинуо са четрдесет два логораша, предводећи побуну заробљеника. Раде се спасао из логора, али је погинуо 1943. године.

Аксентије Лекић (1897–1983)

Фотограф Аксентије Лекић рођен је у Остри 1897. године, општина Чачак, од оца Живана. У месту рођења завршио је основну школу. После одслужења војног рока ступио је у граничну службу и био распоређен у Македонију, у место Берово, где је остао до 1941. године, када се са породицом вратио у Мрчајевце. Супруга Драгица била је родом из Доње Горевнице. У браку имали су шесторо деце – три сина и три кћери.

За време граничне службе у Македонији учио је фотографисање и израду фотографија, али о томе за сада не постоје битнији детаљи.³⁷

Аксентије Лекић је снимања организовао у својој кући, као и развијање филмова и копирање и развијање фотографија, пошто није имао посебан локал у варошици. Имао је потребне апарате и остали прибор. Кћи Роса је уз оца научила да обавља све фотографске послове. Радила је као његов помоћник, али није излазила пред комисију да би полагала фотографски испит. Данас у кући поседује очев фото-апарат, диплому и скроман број породичних фотографија. Већину није сачувала.

Фотограф Аксентије Лекић је у Мрчајевцима радио са пријављеном радњом од 1946. до око 1970. године. Преминуо је 1983. и сахрањен је на гробљу у Мрчајевцима. Кћи Роса је наставила фотографски рад, али само у неколико наредних година.

Накнадно је у кући Станимира Радмилца из Остре пронађена већа породична фотографија коју је снимео и урадио Аксентије Лекић 1939. године. Снимео је 11 чланова породице Младена Радмилца (1884–1953) у њиховом дворишту у Остри. Ову фотографију, димензија 18x24 cm, чува Станимиров син Видосав (1937), пензионер из Чачка. Вероватно да и у другим породицама Мрчајеваца и околине данас има фотографија које је снимео и урадио ангажовани фотограф Аксентије Лекић.

Милутин Ристић (1911–1981)

Ристић је рођен у Чачку 1911. године од оца Димитрија и мајке Милеве. Отац му је као војник погинуо у Првом светском рату у борбама на Каблару. Бригу о Милутину, као и о двама сестрама, преузели су мајка Милева и њена мајка.³⁸

37 | Аксентијева најстарија кћи Роса Лекић (1925), која данас живи у породичној кући у Мрчајевцима, показала је документ свог оца о положеном фотографском испиту, па га цитирамо: „Мајсторско писмо – Управа Занатске Коморе у Београду овим потврђује да је Г. Лекић Аксентије, рођен 26. септембра 1897. у Остри, испунио законске услове и положио пред одређеном комисијом мајсторски испит из фотографског заната и издаје му ово писмо као доказ стручној спреми за мајстора у смислу Закона о радњама.

Дано у Београду 10. августа 1931. год.

Бр. 12332

Чланови испитне комисије

(два потписа су нечитка, а
трећи је Гавро Конфино, (М.П.)
фотограф

Занатска Комора

Председник, нечитко

Ген. секретар, нечитко“

Занатска комора Београда издала је ово мајсторско писмо већег формата, које је по ободу украшено већим бројем занатских симбола у боји.

38 | Милка Ристић, девојачко Кенђелић (рођена 1917. у околини Вировитице), дала је аутору овог текста 7. новембра 2006. податке о свом супругу Милутину Ристићу, фотографу из Чачка.

По завршетку основне школе Милутин је изучавао фотографски занат код фотографа Вула Вукашиновића.³⁹ То је било око 1923. године. Када се Вукашиновић, око 1925. преселио у Краљево, са њим је тада отишао и Ристић. У међувремену је положио мајсторски испит – фотографска струка.

По казивању фотографа Аца Симића (10. маја 2006) Ристић је неко време, после 1945, радио у Београду код чувених фотографа Селимира Лончаревића, Јовановића и Уроша Влаховића – фото „Венус”. Не сећа се колико година, осим да је то било после 1945. године.

Милка Кенђелић је Милутина упознала 1939. године у Мостару, у фотографској радњи свога брата Драгољуба Кенђелића. Ту је као фотограф радио до половине 1940. године када се вратио у Чачак. Драгољуб Кенђелић се са породицом (супругом и две кћерке) исте године преселио у Београд, где је у пасажу на Теразијама 5 отворио фотографску радњу. Његова сестра Јелица отворила је своју радњу у Чика-Љубиној улици. Касније ју је преселила у близину познате кафане „Знак питања”. Данас је то фото-радња „Авала” коју води Душко, односно Жикица Кенђелић.

Милка се са Милутином поново срела у Београду 1946. године, у фотографској радњи Драгољуба Кенђелића. После неколико месеци Милутин и Милка су ступили у брак и дошли у Чачак. Он је отворио радњу у Господар-Јовановој бр. 8, до зграде Градске библиотеке „Владислав Петровић Дис”. Радња је пословала под именом „Фото-Ристић”. На фотографијама је имао одштампано „Фото студио Ристић – Чачак”. У овом локалу радили су и Добривоје и Дана Симић, а касније и други. У њему је остао до око 1960. године, када је радњу затворио и прешао у Штампарско-издавачко предузеће „Литопапир”, где је радио као репрофотограф.

У овом предузећу је остао до пензионисања. Он и супруга нису имали деце. Становали су у Улици Филипа Филиповића, у дворишној кући коју су око 1950. године купили од Раша Гавровића. Она је око 1965. године порушена због уређења локације за изградњу данашњег Дома здравља. На име надокнаде добили су стан у Улици Светог Саве бр. 37/1.

Док је водио радњу, Ристић је био познат као добар фотограф. Израђивао је црно-беле фотографије високог квалитета. Снимао је у атељеу и ван њега по позиву. Код њега су долазили фотографи ради размене искустава у изради фотографије, али и дружења.

Поред фотографских послова, Ристић се бавио и мотоциклизмом. Имао је мотоцикл и са њим је око 1950. године учествовао на мото-тркама у организацији Ауто-мото клуба у Чачку, чији је био члан.

Милутин Ристић је преминуо 1981. године. Сахрањен је на Чачанском гробљу.

39 | У Чачку су око 1920. године са Димитријем Коцићем имали заједничку радњу „Фотографски уметнички атеље и Завод за увеличавање слика В. Вукашиновић и Коцић” – Чачак (Драган Драшковић, *н. д.*, 52-53).

Милисав Пешић (1913–1981)

Фотограф Милисав Пешић рођен је 1913. године у селу Кривачи, општина Лесковац, у близини Пролом Бање, од оца Ставрила – Ставра и мајке Драге. У месту рођења завршио је основну школу. Родитељи су га упутили у Београд да изучава фотографски занат код фотографа Штајна (није утврђено презиме) чија се радња налазила у Улици браће Барух (Дорћол). Занат је започео да изучава 1927. године и изучавао га је четири године.⁴⁰

По завршетку заната и положеног испита, најпре је почео да ради у Београду, а потом у Трстенику и Врњачкој Бањи. Ишао је у она места где је претпостављао да ће имати посла. У Врњачкој Бањи је упознао Јелену, родом из Сомбора, која је тада била на одмору. Ступили су у брак 1936. године. Дошли су у Чачак, где су у Курсулиној улици бр. 33 изградили породичну кућу.

Фотографску радњу најпре је отворио у Хајдук-Вељковој улици у којој се налазила све до 1954. године (иза данашње оптичарске радње „Оптика”), када је порушена због изградње стамбено-пословне зграде „Париз”. Одавде је отишао у Скадарску улицу, где је купио локал и поново отворио фотографску радњу под именом „Фото-студио Пешић”. Примао је и ученике на изучавање заната (Момчила, Драгана, Божа, Љубишу и друге – нису позната презимена).

Пешића су као војника Југословенске војске 1941. године на Косову заробиле немачке окупационе трупе и са осталим војницима спровеле у лагер. У тешком заробљеништву провео је четири године, три месеца и 17 дана. У Чачак се вратио 1945. године и поново отворио фотографску радњу. Његов син Нинослав (1950) је код оца изучио фотографски занат, па је после очеве смрти радњу водио још десет година, када је локал продао бојацији Николићу.

Фотограф Пешић био је више пута члан испитне комисије за полагање фотографске струке. Нинослав је испит полагао код Аца Симића, фотографа из Чачка.

Милисав Пешић је као реномирани фотограф био ангажован да снима скоро све посете Јосипа Броза Тита Чачку. У том смислу урадио је више албума, а међу њима и албум црно-белих фотографија (око 50 комада) о Титовој посети Чачку 6. маја 1972. године (дочек на Железничкој станици, долазак пред Дом културе, говор окупљеним грађанима, краће задржавање у Дому културе и одлазак у Ужице и на Златибор).

Од Савезног СУП–а, посредством функционера Живорада Жика Живановића (Жаочани, 1916 – Београ, 1991), Пешић је имао овлашћење да за њихове потребе снима партијске и државне скупове.

За породицу Ставре и Драге Пешић је занимљиво и то што су сва четири сина (Миле, Милисав, Бора и Цане) били фотографи. Цане је радио у Чачку са

40 | Податке о Милисаву Пешићу дао је аутору овог текста Нинослав Пешић 13. августа 2006. године.

Милисавом до 1960. године, када је отишао у Косовску Митровицу, где је отворио фотографску радњу. Данас ову радњу, која се налази у главној улици до моста на Ибру, води Цанов син Микица. Боро има фото-студио „Пешић” у самом центру Трстеника. Радња је и данас активна. Борин син Драган, дипломирани инжењер машинства, живи и ради у Београду и на Факултету примењених уметности предаје фотографију. Стекао је звање мајстора фотографије. Драганов брат Миодраг има фото-радњу у Трстенику.⁴¹

Предислав – Пеко Стојковић (1914–1970)

Предислав је рођен 1914. године у Остри, општина Чачак, од оца Грујице и мајке Милунке. Основну школу завршио је у Остри. Завршио је ковачки занат, па је војску служио у ковачкој у чети у Београду. После Београда наставио је служење војске у Зворнику, где је код месног фотографа започео да учи занат.⁴²

По повратку из војске (пре 1941. године) отпочео је да обавља фотографске послове. Радњу је отворио у Љубичића кући у Мрчајевцима. У току 1941. године немачка окупациона војска ушла је у радњу и одузела све апарате и материјале који су касније враћени. Од 1941. до 1945. године радио је све фотографске послове за потребе грађана, уз отежане услове набавке фотографског материјала.

Предислав Стојковић је пред испитном комисијом Удружења занатлија у Чачку 23. августа 1951. положио мајсторски испит из фотографског заната, када му је издата и диплома рег. бр. 280/51. У комисији су од фотографа били или Александар Симић или Милош Симовић, пошто никада није утврђено који је од њих био члан.

Снимао је грађане за нове личне карте и друга лична документа, а ван радње свадбе, забаве, сахране, приредбе, ђаке у школама...

Ишао је на снимања у више села у околини Мрчајеваца: Бресницу, Бумбарово Брдо, Гунцате, Тавник, Лађевце, Обрву, Цветке, Катргу, Самаиле... Често је радио заједно са Аксентијем Лекићем из Мрчајеваца.

Стојковић је радио заједно са супругом Радојком. Он је пре 1941. године набавио тзв. бокс-камеру 6 x 9 cm. Данас његов син Милија чува два фото-апарата са меховима. У новије време имао је и савремене апарате. Преминуо је 1970. године у Мрчајевцима од последица саобраћајне незгоде.

41 На кружном путу у Чачку 1980. године у саобраћајној незгоди тешко су повређени Милисав и његов син Нинослав. До незгоде је дошло кривицом возача камиона. Милисав је дуже времена лечен у Чачанској болници. Преминуо је 1981. године и сахрањен је на Чачанском гробљу, где су раније сахрањени његова мајка и брат. Фотографски прибор, апарате и фотографије чува његов син Нинослав који се не бави фотографским пословима.

42 О фотографским активностима Предислава-Пека Стојковић из Мрчајеваца податке је 19. марта 2007. године аутору текста дао његов син Милија, наставник у Основној школи у Мрчајевцима.

Драгослав Драган Виторовић (1920–1999)

У Чачку и околини био је познат као фотограф Драган или по имену своје фото-радње „Украc”. Рођен је 9. маја 1920. у Горњем Милановцу, од оца Перише и мајке Наталије (девојачко Миловановић из Чачка). Периша је био родом из Беле Реке. У Чачку је радио као опанчар. Имао је петоро деце: Мића, Радмилу, Љубишу, Ратка и Драгослава.⁴³

По завршетку основне школе у Чачку, родитељи су га дали да изучава фотографски занат у Ужицу у атељеу „Златибор” Илије Лазића (1900–1966). За три године успешно је завршио занат и вратио се у Чачак. Сачувана је једна дописна карта коју је Драгану написала мајка Наталија 10. јула 1933. у којој га, поред осталог, обавештава да му је отац доста болестан, да је „јуче крштен мали Љубиша”, а на крају га саветује „да буде добар и послушан”.

Из Чачка је отишао у Београд где је неколико година радио у атељеу познатог фотографа Селимира Лончаревића (Рогача, 1897 – Београд, 1982), на Теразијама бр. 32. Из Београда је отишао у Врњачку Бању где је радио у радњи фотографа Милана Крчмаревећа.

Око 1940. године дошао је у Чачак и отворио фотографску радњу под именом „Украc”, на Великој пијаци бр. 21. У њој је остао до 1965. године када је читав низ објеката срушен због припрема локације за изградњу Дома културе. Од предузећа „Комуналац“ је купио локал на Малој пијаци, и у њему радио до пензионисања.

Као фотограф је био врло цењен и веома ангажован у пословима и у радњи и на снимању на терену. Имао је печат радње (Фото „Украc” – Чачак) који је отискивао на полеђини фотографија. На овај начин је потврђивао своје фотографско ауторство. Од 1970. до 1995. године снимао је венчања младенаца у Чачанској цркви, а потом и у сали Скупштине општине Чачак.

Фотографске послове обављао је и у току немачке окупације од 1941. до 1944. године. Сачувана је штампана блок-признаница од 18. октобра 1944. која гласи на 12 комада 10x15 cm за 3.000 динара (без уписане капаре). На њој је исписан и текст: „Атеље за децу, ради све што спада у делокруг фотографије. Врши снимање и ван радње. Овај број сачувати.” У потпису: Драгослав Виторовић, Фото „Украc”, Чачак, Велика пијаца 21. Био је велики професионалац.

На улазу у радњу била су два излога. На левом је писало „Атеље за децу”. Изнад врата била је табла са натписом: Фото „Украc”. То се јасно види на фотографији где су Драган и његов пријатељ снимљени испред радње око 1950. године.

43 | О фотографу Драгану податке је дала његова сестра Радмила (1929), удата Цимермановић (са породицом је до 1995. живела у Сарајеву, док је послењих десет године настањена у Торонту). Она је у октобру 2006. била у посети родбини у Чачку, када је аутору овога текста дала изнете податке.

Радио је искључиво са црно-белим филмовима и са њих је копирао црно-беле фотографије. Иако су око 1960. године у Чачку уведени филмови и папир у боји, он ту нову технологију није прихватио. Остао је веран црно-белој фотографији.⁴⁴

У београдском илустрованом недељнику „Свет” од 7. августа 1965. године, на целој деветој страни објављена је репортажа „Први званични партизански фото-репортер” познатог новинара Драгоша Симовића (Мојсиње, 1933 – Београд, 1989). У репортажи се истиче да је Виторовић 1941. године снимео значајне догађаје у ослобођеном Чачку и Горњем Милановцу. Репортажа је илустрована фотографијом – партизан на бициклу са заставом у центру Чачка. Сачувао је потврду, вероватно прву репортерску дозволу, издату 10. октобра 1941. на слободној територији и то са два потписа и два печата (партизански и четнички), на којој пише: „Команда града одобрава Драгану Виторовићу, фотографу из Чачка, да може снимати све порушене зграде као и људе на територији Среза Љубићко-Трнавског.” Новинар Драгош Симовић је, по Драгановом казивању, описао следеће фотографије:

- Ратко С. Митровић, партизански комесар, на Великој пијаци у Чачку 17. октобра 1941. године говори окупљеним грађанима и партизанима о борбама у Србији партизана и четника против немачких окупатора;
- Протест грађана Чачка 6. новембра 1941. године предвођених женама, са заставом и транспарентом: „Ми мајке и сестре тражимо обуставу братоубилачке борбе” између четника и партизана;
- Раде Азањац, студент, учи своје другове да певају „Долинама и горама наше земље поносне”;
- Део запаљеног Горњег Милановца 15. октобра 1941. године;
- Заплењени тенкови, топови и камион;
- Група чачанских омладинаца на заробљеном немачком камиону, у средини Средоје Ковачевић из Љубића, најбољи гимназијски певач, којег су касније стрељали Немци.

Овом репортажом новинар „Света” није описао све Виторовићеве фотографије из 1941. и касније. Немачки војник снимео је вешање Ратка С. Митровића на Великој пијаци у Чачку 11. децембра 1941. (петак). После тога је дошао је у фото-радњу „Украс” и донео филм да се развије и израде фотографије. Виторовић је кришом узео једну фотографију, сакрио и касније умножавао. Многи су сматрали да је он аутор ове фотографије.

Сачувао је више филмова из рата, али их је на тражење партизанских активиста предао 3. септембра 1944. године и никада их више није имао у свом поседу. Већина његових ратних фотографија објављивана је у више публикација, али никада није предочаван њихов аутор.

44 | Данас ова технологија постоји у примени у Народном музеју и Међуопштинском историјском архиву у Чаку (искључиво за службене потребе).

Књижевник и новинар Бранко В. Радичевић (Чачак, 1925 – Београд, 2001) објавио је на целој страни (у за сада неидентификованом листу који је сачуван) репортажу „Непознати аутор познатих историјских фотографија” која је илустрована фотографијом Драгана Виторовића са фото-апаратом, који држи већу фотографију Ратка С. Митровића. „Фото „Украш”. Тако се зове радња. Налази се у центру града. И као све фотографске радње има излог са сликама. У излогу: сватовске слике, сетне очи провинцијских лепотица, младићи, девојке.” Радичевић даље наводи: „Нико никад неће сазнати да сам једног великог тренутка био сведок догађаја. Био сам надахнут као никад, јер сам у правом тренутку пртиснуо окидач на апарату. Ратко је био у заносу. Није ни слутио нити је могао слутилити да ће његов покрет бити ухваћен за сва времена. Ни ја нисам био сигуран. Само сам осећао радост.” Није слутио да постаје хроничар. Фотограф је остао безимен, јер ни на једној фотографији не пише његово име. Он се због тога није жалио, али је био срећан што је спасао од заборављања тренутке из недавне прошлости. Био је хроничар, али са заслугама. Репортажа има скромну намеру да уместо њега испише испод његових дела: снимии Драган, фотограф. Тако своју репортажу завршава Бранко В. Радичевић.⁴⁵

Поводом смрти Драгана Виторовића, новинар „Чачанског гласа” Радован М. Маринковић је у броју од 5. новембра 1999. године објавио краћи текст у коме се наводи да је 28. октобра 1999. на Чачанском гробљу сахрањен фотограф Драган Виторовић (80): „Био је необичан човек и необичан фотограф. Бележио је значајне догађаје и снимао људе, друговао са новинарима, писцима, глумцима, бoемима. Његове фотографије су изузетне документарне вредности (на пример фотографије из интерната раније Средње техничке школе у Чачку, Учитељског дома, ђака средњих школа и др.). Поједине фотографије објављивао је у „Чачанском гласу”. После смрти остале фотографије Лале Миловановић предао је Међуопштинском историјском архиву у Чачку.” Драган се није женио. После смрти мајке Наталије живео је као самац.⁴⁶

45 | Фото-кино савез Србије и Фото-кино „Чачак” у Уметничкој галерији „Надежда Петровић” организовали су изложбу „Дани фотографије у Србији” од 27. до 29. јуна 2003. године. Учествовало је десет најактивнијих излагача у 2002. години. Штампан је и каталог на 60 страна. На десетој страни објављене су три фотографије Мирослава Даријевића из Чачка, а међу њима и фотографија на којој је Драган Виторовић, снимљен у радњи са фото-апаратом на стативу, спреман за снимање. За своју колекцију Даријевић је добио похвалу.

46 | У „Чачанском гласу” од 29. октобра 1999. објављивана су три огласа о смрти Драгослава Драгана Виторовића, фотографа из Чачка, са фотографијом. После краће болести преминуо је у Чачанској болници 6. октобра 1999. ожалошћени: сестра Радмила Цимермановић, брат Зоран Миловановић, снаха Нада, синовац Лале и фамилије Тадић и Леви. Опрштајни говор одржао је новинар Миладин Вукосављевић из Љубића.

Бранислав – Брана Пурић (1920–1974)

Отац Бранислава Пурића је са породицом неколико година живео и радио у Гучи као финансијски службеник. Бранислављеви родитељи Драгоје и Петрија имали су петоро деце: Борику, Борислава, Бранислава – Брану, Мирка и Маринка. У Гучи је 1920. године рођен и Бранислав. Око 1930. године одселили су се у Београд. Драгоје се запослио у Дирекцију трамваја и осветљења.⁴⁷

Након развода са Драгојем, Петрија је у марту 1942. године дошла са децом у Чачак како би избегла ратне тешкоће. Бранислав је у Београду завршио основну школу и ниже разреде гимназије, а потом је кренуо да изучава фотографски занат у познатом атељеу Лончаревића у Београду.⁴⁸ Фотографски испит полагао је у Београду, али диплома није сачувана. Борислава су на Авлациници у Чачку стрељали Немци 1943, Маринко је погинуо као мобилисани партизан у Гунцатима 1944, док је трећи брат Мирко погинуо у Чачку 1945. године возећи мотоцикл.

У Чачку су најпре становали у Обилићевој, а касније у Богићевићевој улици (кућа данас не постоји, јер је порушена због новоградње).

Бранислав је, уз помоћ мајке и сестре, у току 1942. године у Чачку отворио фотографску радњу у близини тадашње кафане „Пролеће”, где су изнад локала имали и стан. Радња се звала „Фото Брана”. Одатле се преселио у радњу на корзоу до чувеног ресторана „Београчић”.

Као фотораф уписан је у Регистар занатлија 6. августа 1943. године, али без других података.

Снимао је и израђивао фотографије у атељеу, као и ван радње, а по позиву грађана. У овој радњи учио је фотографски занат Милић Бајић из Брајића (општина Горњи Милановац) који је касније, око 1950. године, на корзоу отворио своју фото-радњу „Reflex М. Бајић”.

Бранислав се истицао квалитетом израде црно-белих фотографија, а нарочито ретуширањем филмова (негатива и позитива) и њиховим развијањем. Сарађивао је са Ацом Симићем, Драганом Виторовићем, Миканом Бајићем, Михаилом – Микијем Вујовићем и другим.

Своју радњу је око 1965. године продао Михаилу – Микију Вујовићу који се са породицом доселио у Чачак из Ивањице и који је неко време радио у радњи Бране Пурића. У периоду 1959–1960. године Брана је радио у Горажду, а одатле се поново вратио у Чачак. После продаје локала скоро да је престао ради као фотограф. Пре тога се развео од Зорке Лијескић. Синови Маринко – Машко (1956–2003), познати чачански кошаркаш, и Петар – Перец (1947–2004) су

47 | Борика Лијескић (Гуча, 1922), девојачко Пурић, 14. јануара 2007. године дала је аутору овога текста податке о свом брату Браниславу.

48 | Фотограф Селимир Лончаревић (Рогача, 1897 - Београд, 1982)

остали са мајком. Бранислав је време углавном проводио на Морави пецајући рибе или је камповао са својим другарима на њеним обалама.⁴⁹

Михаило Р. Вујовић (1921–2005)

Фотограф Михаило Вујовић рођен је 1921. у Ариљу, од оца Радована (Дубрава, 1888 – Чачак, 1937) и мајке Милунике (девојачко Целебџић). Отац му је био пекар и имао је своју радњу у Ивањици. Михаило је основну школу завршио у Ивањици. Радован је преминуо 1937. године у Чачанској болници због тетануса. Породица (супруга Милуника и деца Михаило, Александар, Деса и Зора) је остала без храниоца. Михаило отпочиње да ради у продавници Радојице М. Јеремића (1876–1964) као трговачки помоћник. У овом послу остао је неколико година, па чак и за време немачке окупације (1941–1944). После Другог светског рата одслужио је војни рок у Хрватској. Од 1949. до 1953. године радио је као хонорарни службеник Државног осигуравајућег завода у Београду – пословница у Чачку.⁵⁰

Ради запослења Михаило се са породицом 1951. године доселио у Чачак и у тадашњој Улици војводе Степе бр. 38 купио кућу. У Чачку запослио се у фотографској радњи Бранислава Пурића, у Улици Ратка Митровића бр. 7 (данас Градско шеталиште). Претходно је пред испитном комисијом при Народном одбору општине Пожега, на предлог Среске занатске коморе из Пожеге, 28. јуна 1954. године са одличним успехом положио испит за мајстора фотографског заната, када му је издата и диплома 22. септембра 1954. године. Испитна комисија се састојала од пет чланова, а полагао је у фотографској радњи Јована Гредељевића у Пожеги, који је уједно био и члан стручне испитне комисије.

Народни одбор општине Чачак је 13. јуна 1956. године, на основу чланова 55. и 59. Уредбе о занатским радњама и занатским предузећима, на седници Савета за привреду одобрио Михаилу Р. Вујовићу да у Чачку отвори приватну занатску фотографску радњу. Фирма се звала „Михаило Р. Вујовић, фотограф – Чачак”. Седиште радње било је у Улици Ратка Митровића бр. 7. Уведена је у регистар радњи под бројем 316–III–316. Одобрење је потписао Страцимир Павловић, начелник за привреду.

Од Бранислава Пурића је купио локал у коме је отпочео рад са супругом Милицом и у коме је остао све до око 1970. године, када је локал срушен због изградње робне куће Трговинског предузећа „Inex-Стјеник”. На име накнаде

49 После краће болести преминуо је у Чачку 15. децембра 1974. године. Сахрањен је на Чачанском гробљу. Општајни говор одржао је Мирослав - Миле Мојсиловић, новинар „Чачанског гласа” и публициста.

50 Милицом Чековић (1925-2001) из Коњевића (отац Милорад и мајка Перса, девојачко Кандић из Врчана) оженио се 1952. године. Њихова деца су др Љиљана, стоматолог (1953) и Гордана, дипломирани хемичар (1955). Обе су удате и имају по двоје деце. Са породицама живе и раде у Чачку.

добрио је локал који се налазио преко пута у истој улици (данас Градско шеталиште бр. 4). У првој радњи је имао и апарат за фото-копирање докумената и других писмена (међу првим у Чачку).

У његовој радњи били су неколико година (око 1960. и даље) запослени и фотографи Тихомир Новаковић из Чачка и Стипе Пејић из Сенте, а као помоћник за фотографске послове и фото-копирање докумената радила је Вера Миловановић – Тодосијевић све до пензионисања 2006. године. Тихомир Новаковић је ту радио око три године, после чега је отишао у „Типопластику” у Горњи Милановац. Стипе Пејић остао је на раду скоро десет година.

У радњи Михаила Микија Р. Вујовића обављана су снимања грађана за личне карте, возачке дозволе, пасоше и друге потребе. Све је рађено у црно-белој техници (филмови и плоче). Негативи, а по потреби и позитиви, били су ретуширани. Послови су се ширили. Све време је помно пратио напредовање технике и технологије фотографске делатности. Око 1960. године први је у Чачку набавио машину (Print) за израду фотографија у боји од немачке фирме AGFA из Leverkusena, где је путовао по потреби. И друге европске фабрике почеле су производњу опреме и репроматеријала за фотографије у боји. У својој радњи израђивао је индустријске фотографије већег формата за потребе предузећа „Цер” у Чачку (најпре експонате разних типова сушара и електро-пећи снимани у кругу „Цера”, а потом и на терену у договору са Бранимиром Чекеревцем за потребе сајмова у Београду, Загребу, Новом Саду). Чекеревац је радио у комерцијалном сектору овог предузећа и био је задужен за организовање учешћа предузећа на сајмовима.

Сарађивао је са фотографима Ацом Симићем, Драганом Виторовићем, Милошем Симовићем, Милисавом Пешићем и са појединим београдским фотографима са којима је сарађивао и његов брат Александар, такође фотограф.

Нову технологију за израду фотографија у боји набавили су касније и млађи фотографи: Владимир Мирковић, Милојко Маринковић и Милош Симовић. Сви су они примали у рад филмове од фото-аматера из Чачка и околних места.⁵¹

51 | У својој радњи имао је добре фото-апарате са одличном оптиком. Имао је и више типова блиц-лампи за ноћна снимања, а у радњи су постојали и одговарајући рефлектори. Уредно је плаћао порез и доприносе за себе и запослене раднике. Био је члан Удружења занатлија Чачка. За финансијско учешће изградње Занатског дома 1. маја 1975. добио је диплому. Том приликом је био формиран фонд чији је председник био фотограф Александар Симић, а председник удружења обућар Јанко Пантовић. Овај дом није изграђен, већ је касније преиначен у недовршени занатски центар. Фотограф Михаило Р. Вујовић је са супругом Милицом путовао у више европских земаља. Половином 1973. године провео је без супруге скоро месец дана на путу око света. Са групом Чачана је 1972. године био у посети манастиру Хиландару. Са путовања је доносио много снимљених филмова, претежно у боји. У послу је испољавао динамичност и упорност. Рано је набавио путнички ауто, што му је омогућавало да постиже веће ефекте у раду. Радњу је водио до 1990. године, када је отишао у пензију. Радњу је преузела његова млађа кћерка Гордана

У овој радњи многи аматери са терена су прераживали филмове. Међу њима је веома активан био и Радивоје Лазаревић (1909–1977) из Пријевора, који је снимањем почео да се бави пре 1941. године, а затим и Селимир Т. Јовановић (1926–2008) из Виче, општина Лучани.

Александар Ацо Р. Симић (1923–2007)

За Александра Аца Симића може се рећи да је био доајен међу чачанским фотографима. Рођен је 1923. године у Чачку, од оца Радоја и мајке Олге (девојачко Спасић). Радоје је имао чин капетана.

После завршене основне школе у Чачку, у јесен 1934. године започео је да изучава фотографски занат у атељеу Димитрија Коцића. Локал се налазио на почетку Хајдук-Вељкове улице, иза тадашњег хотела „Париз”.

У овом атељеу затекао је ученицу Милу Цуцулић из Чачка. После четири до пет месеци Симић је напустио учење у атељеу Коцића и отишао у атеље Тома Зупана, који је имао локал у Господар-Јовановој улици, тик до куће Сигмунда Вирера, пивара из Чачка. Код њега је завршио фотографски занат. Изучавање овог заната трајало је три године. Ученици су ишли у стручну школу, а праксу су обављали у фото-атељеу. После завршене школе пракса је трајала још три године, после чега „шегрт” стиче право да полаже мајсторски испит за фотографа. Када положи испит, стиче право да отвори своју радњу, под условом да обезбеди локал, фото-апарате и остали потребан прибор. Фото-атеље морао је да има и уређену лабораторију и мрачну комору за развијање филмова, да врши копирање са филма на фото-папир, затим развијање папира у развијачу и фиксиру и сушење фотографија на равном стаклу, после чега следује обрезивање фотографија и паковање у коверте за муштерије. Фото-папир, филмови, плоче и хемикалије увожени су из иностранства, а обично су куповани у специјализованим продавницама у Београду.

Александар Симић је 1953. године закључио брак са Вером (девојачко Корацичић) из Чачка. Имају кћерке Светлану и Марину, која је са положеним фотографским испитом водила очеву радњу када је он отишао у пензију.

Александар Симић је имао радњу у центру Чачка, до продавнице „Вартекс” која је порушена због изградње стамбено-пословног здања „Русија” 80-их година XX века, а он се преселио у већи локал у стамбено-пословном објекту „Париз” у Хајдук-Вељковој улици.

За време дугогодишњег рада Симић је примао ученике на изучавање фотографског заната. Сећа се да су завршили занат и положили мајсторски испит Љубиша Љубичић, Тихомир – Тико (Грујо) Новаковић, Владимир Миросавић (сви из Чачка), Сретен Парезановић из Куманице, општина Ивањица (није се

Јовановић. Ова радња данас запошљава два радника. Михаило Р. Вујовић је преминуо 30. јануара 2005. године. Он и супруга Милица сахрањени су на Чачанском гробљу.

бавио фотографским пословима, јер је радио у трговини у Чачку) и Мирко из Брезове (не сећа се презимена). Као фотограф у његовој радњи радила је и Мила Цуцулић.⁵²

Ацо Симић је у свом атељеу највише снимао грађане, а мање репортерски ван атељеа. Био је одличан фотографски мајстор. „У своје време жене, девојке и младићи највише су волели да им се лепо „сређује” лице, односно да фотографије буду лепе, а то се постизало стрпљивим ретуширањем негатива и по потреби позитива. Снимао је групе у чачанским кафанама у разним приликама. Ретуширане и добро опране водом ископиране и развијене фотографије црно-беле могу да трају сто и више година што није случај са овим данашњим, израђеним у посебној електронској технологији у боји. Ретуширање негатива и по потреби позитива био је веома типак, односно спор посао. Захтевао је да фотограф има добар вид”.⁵³

У време када је почињао да изучава фотографски занат, у Чачку су радила само два фотографа: Димитрије Коцић и Томо Зупан. По завршетку заната, 1938. године се запослио као фотограф у Војно-техничком заводу у Чачку, али је већ тада размишљао да отвори своју фото-радњу, јер је Димитрије Коцић отишао у Горњи Милановац. У свом атељеу је снимао грађане за личне карте, пасоше, возачке дозволе и друге потребе. Снимао је и породице. Није волео да снима свадбе. То је чинио изузетно ретко.

У току Другог светског рата радио је у својој радњи у Чачку. Био је ангажован за снимање при штабу Другог равногорског корпуса (командант Предраг Раковић из Пријевора), као и, с времена на време, при Врховном штабу уз Драгољуба-Дражу Михаиловића. Данас поседује албум од око 500 фотографија поређаних хронолошки: Равна Гора, Вујетинци, Дражина слава (Никољдан), Лазац и друга места. За сва снимања увек га је ангажовао Предраг Раковић. У време рата доста је радио, јер су личне карте грађана мењане по наређењу немачке окупационе власти. Фотографије за четнике радио је опрезно и кријући од партизана и немачке војске и њихових агената. Скривао је филмове у тегле са пекмезом од шљива. То је вешто радила његова мајка Олга. Известан број филмова прерађивао је у једној воденици у Пријевору. Део фотографија објављен је у књизи-албуму „1000 фотографија четника ДМ”, коју је штампало предузеће „Српска реч” из Крагујевца. Симић је 1944/1945. године

52 | Ацо Симић је 2005. године, ради чувања, Народном музеју у Чачку предао више фотографских апарата и прибора. Тако је, на пример, дао „Салон апарат” са дрвеним стативима и камером са објективом од 21 фокуса, кожним мехом и стакленом плочом, који је служио за снимања у атељеу и ван њега. Апарат је купио у Београду 1941. године. У Књизи инвентара Музеја уведено је укупно 12 предмета које је примила Невенка Бојовић, етнолог.

53 | „Чачански глас” (новионар Милева Александрић и фото-репортер Драган Тодоровић) је у два наставка (од 21. и 28. октобра 2005. године) објавио репортаже: *Фотограф данас не укваси руке* и *Фотографије скриване у пекмезу*. Мото репортажа гласи: „Ацо Симић иза објектива у мирнодопским и у ратним условима (1941-1945)”. Трећу репортажу о Симићу, илустровану са осам фотографија, објавио је београдски лист „Блиц” 7. новембра 2006. године.

био на Сремском фронту, да би потом наставио одслужење војног рока. Ове две репортаже илустроване су са осам фотографија.⁵⁴

Милић – Микан Бајић (1926)

Фотограф Милић Бајић рођен је 1926. у Брајићима, општина Горњи Милановац, од оца Богдана и мајке Живке (девојачко Новаковић) из Озрема. Са 16 година напушта Гимназију у Горњем Милановцу и долази у Чачак да изучава фотографски занат у атељеу Бранислава Пурића. Радња се налазила у главној улици, у близини Цркве (данас Улица Жупана Страцимира). Локали су касније порушени због изградње стамбено-пословног блока „Пролеће”.

Милић, познатији као Микан, завршио је занат код бранислава Пурића и код њега је остао да ради још око три године (израда црно-белих фотографија са ретушем). Коришћени су фотоапарати „Кодак”, „Агфа”, „Лајка” и други. Након напуштања Пурићевог атељеа ради у привреди у Чачку око годину и по дана. Затим, око 1950. године одлази у Горњи Милановац, где у Карађорђевој улици отвара радњу „Фото Бајић”. Ту је остао годину дана, па се вратио у Чачак и у центру града, преко пута хотела „Београд”, отворио фото-радњу „Рефлекс”. Радио је све послове у атељеу и ван њега. У чачанским породицама има његових фотографија. Тако се, на пример, у породици Маријане Матовић чува породична фотографија коју је урадио фото-студио „Бајић” 3. фебруара 1957. На њој се налазе Јездимир Матовић, бивши трговац, његов син Радивоје – Рако, снаха Радмила, унуци Слободан и Предраг и две непознате особе.

Као већа фирмисани фотограф, Микан 1961. године напушта Чачак и одлази у Београд где се запослио у Трговинском увозно-извозном предузећу „Синефото” у Кнез Михаиловој бр. 2 (палата „Албанија”), на радном месту трговачког путника. Ова фирма је била специјализована за увоз и промет фотографског материјала свих врста (филмови, папири, хемикалије) и фотографских апарата са западноевропског и јапанског тржишта. Већину фотографа у Србији снабдевала је ова фирма преко својих теренских комерцијалиста. У овој фирми Бајић је радио до пензионисања.

После тога, око 2000. године, отворио је радњу „Фото Бајић” у Београду, у тржном центру на Видиковцу. После три године предао ју је сину Чедомиру, а 2006. године донео је одлуку да је затвори како би радио други посао.⁵⁵

54 | Александар Ацо Симић, дојен међу чачанским фотографима, живео је са породицом у Чачку, у Улици Надежде Петровић бр. 5. Повремено се састајао са пријатељима и прегледао своје албуме сећајући се прошлих времена. Захвални смо му што је дао бројне податке о фотографима Чачка и тако их сачувао од заборавља. Преминуо је септембра месеца 2007. године. Сахрањен је на Чачанском гробљу.

55 | Има супругу, кћер Миру и сина Чедомира и живи у Новом Београду, Булевар Лењина бр. 145. Ове податке дао је 23. фебруара 2007. године. Милану Р. Милошевићу из Београда. Том приликом је рекао да нису живи Милутин Лазић и његова супруга Ирена - кћи фотографа Селимира Лончаревића. Имају сина Зорана који живи у Београду.

Микан Бајић је, док је радио у Чачку, у своју радњу примао и ученике на изучавање заната. Милета Ковачевић, Владан Муле Лазовић и Борисав Лишанчић били су његови ученици.

Као комерцијалиста посећивао је Сајам произвођача фотографске опреме, апарата и пратећих материјала у Келну, на коме су излагале светске фирме из ове области. Овај сајам одржава се сваке четврте године. Бајић је 1955. године у Београду, у државној фото-радњи, која се налазила у Кнез Михаиловој улици (близу кафане „Таковски грм“), завршио курс за израду фотографија у боји. Он је био једини фотограф из Чачка који је завршио овај курс. Касније ове курсеве није више пратио.

Милош Симовић (1931–1999)

Милош Симовић је рођен 1931. године у Дружетићима, општина Горњи Милановац. Преминуо је 1999. године и сахрањен је на Чачанском гробљу. Био је у браку са Селеном, рођеном 1931. у Коњевићима, општина Чачак (девојачко презиме Миловановић). У браку им је рођен син Миленко. Милош Симовић је своју супругу Селену у атељеу обучио у свим фотографским пословима.⁵⁶

Фотограф Даница Тодоровић из Чачка свој локал у Господар-Јовановој улици бр. 8 продала је Драгославу Глишовићу из Бреснице, који је од њега касније купио Милош Симовић. Ту је најдуже радио под именом Фото „Симовић“. Овај локал се данас налази до зграде Градске библиотеке „Владислав Петковић – Дис“. Око 1970. године локал је продат Криту Дишпалију који се доселио из Призрена и у њему отворио и данас активну златарску радњу. Симовићева породица имала је кућу у Ломиној улици, па су део послова обављали и у њој.

Око 1985. године разменили су своју кућу за локал са Општином (бивши магацин НАВИП-а из Земуна). Оба објекта се налазе у Улици Војводе Степе бр. 59 – локал и стамбени део.

Милош Симовић је фотографски занат изучио код Чачанина Милутина Ристића (Фото „Ристић“). Обављао је следеће фотографске услуге: репортаже, портрете (појединачно и групно), фотографисање одељења ученика средњих школа (матуранте са именима и презименима – данас то нико не ради), свадби, венчања, забава, прослава... У извршењу ових послова Милош је био веома активан. Имао је елипсasti печат „Фото Мил. Симовић – Чачак“.

Веће Народне технике у Чачку после 1946. године имало је, поред осталог, и задатак да средњошколску и радничку омладину политехнички образује организовањем наменских курсева (кајакашки, моделарски и други). Школске 1950/1951. године Милош Симовић држао је двомесечни курс за фото-аматере V и VI разреда тадашње Мушке гимназије. Теорију је предавао у учioniци

56 | Фотограф Миленко Симовић, власник фото-радње „Симовић“ у Чачку, дао је аутору овог текста 7. јуна 2006. године податке о Милошу Симовићу.

после завршених часова, а праксу је држао у својој радњи која се налазила на месту где је данас ресторан „Таково”. Један број ових полазника касније се бавио фото-аматеризмом. У то време се тешко долазило до фото-апарата, јер су били скупи. И аутор овог текста похађао је поменути курс.

После конференције Покрета несврстаних одржане у Београду 1961. године, Симовић је, као носилац посла, организовао израду комерцијалних фото-албума у Београду у великим тиражима. То исто радио је и са конференција Покрета несврстаних одржаних у Каиру 1963. и 1965. године, али се Миленко не сећа тачно које године.

Симовић је једно време, око 1970. године, био ангажован као стручни предавач у Школи ученика у привреди у Чачку, али Миленко не зна за који предмет. У свом раду употребљавао је најбоље апарате, прибор и опрему, а то је давало добре резултате. Милош и Селена су после пензионисања предали фотографску радњу, у Улици Војводе Степе бр. 59, сину Миленку (1950), који је и данас води.⁵⁷

Станко Аничич (1931–2008)

Станко Аничич је рођен 1931. године у Виљуши, општина Чачак, од оца Гојка и мајке Миланке. Има два сина и кћер. Живео је у Чачку, у Улици др Драгише Мишовића бр. 189.

У раној младости заволео је фотографију, али није имао услове да редовно изучи фотографски занат, па је то радио као самоук.

Око 1950. године запослио се у Институту за воћарство у Чачку. Поред осталог, Институту је требао неко ко ће радити фотографије за потребе установе. Због тога је Аничич извршио све потребне припреме и уз сагласност Института отишао у Београд и у предузећу „Фото студио Београд” изучавао све о фотографији, након чега је положио испит за фотографа 1959. године. Добио је диплому висококвалификованог фотографског мајстора. Наставио је рад у Институту на снимању и изради фотографија за потребе научника и њихових сарадника, као и за документацију у области истраживања из области воћарства. Припремао је и илустрације за издавање стручних књига и часописа Института за воћарство у Чачку. Институт је обезбеђивао фотографске апарате и репроматеријал. Претежно је радио црно-беле, а касније и колор-фотографије.

У Институту је остао до 1970. године, када је прешао да ради као фото-репортер у Новинско-издавачком предузећу „Борба” из Београда. По њиховом

57

Миленко је Школу ученика у привреди завршио у Чачку. Фотографски занат (практични део) учио је код оца. Стручни испит фотографске струке полагао је 1971. године. Председник комисије био је Милосав Пешић, а чланови фотографи Милојко - Моцо Маринковић и Владимир Мирковић из Чачка. Радња чији је он власник послује под називом „Фото Симовић – Чачак”. Већ дуже времена у радњи се израђују фотографије у боји у стандардним величинама почевши, јер је радња опремљена компјутеризованим апаратима за израду колор-фотографија.

налогу обављао је снимања на терену. Ове послове радио је око 15 година, све до ступања у пензију 1980. године. Око десет година хонорарно је радио у „Чачанском гласу” као фоторепортер.

Драгослав Ранчић (1932–1990)

Драгослав Ранчић је рођен у Чачку 1932. године, од оца Александра и мајке Драгиње. Отац му је био железничар. Основну школу је завршио у Чачку, а фотографски занат је учио и завршио у Трстенику у Фотографској радњи Боривоја Пешића, брата Милисаве Пешића, фотографа из Чачка.

По завршеку заната (око 1950. године) и положеног фотографског испита, Драгослав је отишао у Београд где је радио код разних фотографа. Ту је упознао Борику којом се касније и оженио. Из Београда су дошли у Чачак, у родитељску кућу у Улици Богдана Капелана бр. 26, где су им рођени синови Александар, Дејан и Злаган. У Чачку, у Улици др Драгише Мишовића (иза кафане „Пролетер”), осам година је држао своју фотографску радњу. После краће болести, преминуо је у Чачку 1990. године. Синови са породицама живе у Чачку, али нико од њих није фотограф.

Борисав Лишанчић (1937)

Борисав Лишанчић је рођен је 1937. у Атеници, општина Чачак, од оца Драгољуба и мајке Катарине. Фотографски занат у трајању од три године изучио је у фото-радњи „Бајић” код Милића – Микана Бајића, која се налазила у центру града, преко пута хотела „Београд” (хотел „Крен”).

Стручни испит положио је у Чачку 1956. године, а потом у фото-радњи „Бајић” остао да ради још око годину и по дана. После тога отишао је у Зрењанин и у фото-радњи „Жика” радио годину дана. Из Зрењанина је отишао у Дубровник. У фото-радњи „Звијезда”, власника Петра Атанасовића, радио је мање од годину дана. Из Дубровника се вратио у Чачак где је радио неколико месеци, да би потом отишао у Горажде. Радио је у фото-радњи „Голуб” око шест месеци (1961). У Горажду се тада налазио чачански фотограф Бранислав – Брана Пурић. Лишанчић је из Горажда отишао у Земун и после краћег времена отворио фото-радњу „Бора” у Главној улици бр. 29, у којој је радио све до пензионисања 2004. године. Од тада радњу води његов син Драган.⁵⁸

58 | Драган у Београду студира међународно банкарство. Као професионални фотограф Лишанчић је радио са савременим апаратима и одговарајућом техничком опремом. У време нове технологије израде фотографија у боји Бора је из увоза набавио одговарајуће машине, тако да је ефикасно пружао све фотографске услуге муштеријама из Земуна. Раније је из Француске набавио машину за испирање и сушење фотографија, чиме је повећао продуктивност и квалитет рада. Сарађивао је и са београдским фото-радњама „Урошевић”, „Липар”, „Лончаревић”, „Ница”, „Венус”, Урошем Влаховићем, Александром Вујовићем и другима. Ненад Дамљановић, рођен 1952. године у Чачку, од оца

Милојко – Моцо Маринковић (1937)

Милојко – Моцо Маринковић рођен је 1937. године у Чачку, од оца Исидора (трговац) и мајке Милосаве. Основну и средњу школу завршио је у Чачку.

Фотографски занат у трајању од три године завршио је у фото-радњи „Украш” Драгослава – Драгана Виторовића из Чачка. По завршетку заната, односно положеном испиту, одслужио је војску и запослио се као фотограф. Радио је годину дана у атељеу Милоша Симовића у Чачку. Из Чачка је отишао у Смедерево где се запослио у предузећу „Глас” у коме је радио фотографске послове на изради туристичких разгледница бивше Југославије. Биле су то разгледнице већег формата које су у већим количинама куповане 60-их година XX века. Израђиване су и у бојама према тадашњим технолошким условима. У овом предузећу остао је до 1964. године, када се вратио у Чачак.

После извршених припрема, 1965. године отворио је фотографску радњу „Фото-Моцо” у Чачку, у Улици др Драгише Мишовића бр. 87. Пре тога је радњу имао у три локала у Чачку.

Маринковић има две кћерке. Јасминка, удата Радојевић, преузела је овај атеље када је отац отишао у пензију. И друга кћерка Сузана ради у истој радњи.

По Маринковићевом казивању, Милош Симовић је у своју радњу увео израду фотографија у боји још 1975, а он је то учинио тек 1986. године, тако да су ове машине и данас у функцији, с тим што су модернизоване компјутерима и осталом техничком опремом.

За ову радњу је карактеристично и то што су у њој као ортаци, пуних 25 година, радили Милојко – Моцо Маринковић и Владимир – Владе Мирковић (од 1965. до 1990. године), када је Мирковић купио локал у новоизграђеном занатском центру у Чачку који и данас успешно ради под именом „Фото-Владе”. За време заједничког рада, а и касније, снимљени су многи брачни парови после венчања који и данас у својим породичним албумима чувају фотографије са ознаком „Фото-Моцо” – Чачак. Пошто се локал налази у улици која води према војним касарнама, то је он био веома ангажован и на снимању војника у атељеу. Данас у овим касарнама нема војника због реорганизације војске. Истина, фотографи у центру града фотографисали су војнике за успомену и дуго сећање у време када су имали одобрен излазак у град.

Велимира и мајке Vere (девојачко Лишанчић), завршио је фотографски занат у радњи Борисава Лишанчића у Земуну (од 1965. до 1969. године). Од 1990. године Ненад води две фотографске радње: једну на Бежанијској коси, а другу у стамбеном блоку 45 на Новом Београду. Претходно је ову радњу водио његов брат Предраг (1952-2001). Ненад и Предраг били су близанци. Обе фото-радње имају назив „Папарацо”. Дарко Лишанчић, рођен 1973. године у Чачку, од оца Љубише и мајке Гордане, води фотографску радњу „Sony” у Улици Миленка Никшића бр. 2. Снимањем и фотографијом бави се од основне школе, па је својевремено добијао и савезне и републичке награде за успешне фотографије. Фотограф Боривоје Лишанчић у Земуну живи са супругом Дринком и кћерком Катарином која води своју фирму.

Владан – Муле Лазовић (1940)

Владан Лазовић је основну школу завршио у Приликама. Родитељи су се 1960. године са петоро деце (Драганом, Драгицом, Јовићем, Владаном и Слободанком) доселили у Чачак.⁵⁹

Миленко Нешковић, фотограф из Прилика, који је познавао више фотографа у Србији, одвео је Владана – Мула Лазовића 1965. године у Београд у атеље „Венус“ код чувеног фотографа Уроша Влаховића⁶⁰. Лазовић је ту на пракси остао годину дана. Поред осталог, сећа се да су у атељеу снимали портрете фудбалера „Звезде“, „Партизана“ и БСК-а (касније ОФК Београд) и израђивали фотографије за зид димензија 60 x 80 cm. Ова пракса му је доцније много користила приликом снимања и израде црно-белих фотографија.

По повратку у Чачак уписао се у Школу ученика у привреди. Школовање је трајало три године. Практику је обављао у фото-атељеу Милића – Микана Бајића („Рефлекс“).

После завршене прве године, у току летњег распуста, одржавана је настава из стручних предмета. Оцене су давале у другој и трећој години. Фотографску праксу обављао је у атељеу М. Бајића (снимање у атељеу и ван њега, развијање филмова, ретуширању негатива и позитива по потреби). Фотографски испит полагао је пред комисијом коју су сачињавали фотографи Ацо Симић, Милош Симовић и секретар, па је на крају издата диплома, односно сведочанство о завршеном занату.

У то време, а и касније, у Народној Републици Србији примењиван је Закон о ученицима у привреди и подзаконски акт Правилник о струкама и занимањима. Предузећа, односно послодавци, били су дужни да са учеником кога је заступао родитељ или старалац закључе уговор о учењу, а све ово у сарадњи са школом која је водила сву прописану евиденцију. Учење је трајало три школске године.

Фотограф Миленко Нешковић из Прилика 1961. године затворио је радњу у Ивањици и отишао у Београд, а нешто касније у Смедерево, где се запослио у Новинском издавачком предузећу „Наш глас“, које је развило производњу великих туристичких разгледница градова и природних Југославије, као и постера певача и филмских глумаца. Због тога је у то предузеће одвео Владана – Мула Лазовића, који је тамо остао на раду три и по године (од 1963. до 1967.

59 | Фотограф Владан - Муле Лазовић, рођен 1940. у Приликама, општина Ивањица, од оца Илије и мајке Борке (девојачко Радосављевић), испричао је 8. фебруара 2007. године аутору овога текста своју биографију.

60 | Горан Малић, *О часопису „Фотограф“*, Refoto, 17, 2003, 54-55 (Урош Влаховић је био секретар Савеза фотографа у Краљевини Југославији 30-их година XX века. Од почетка 1928. године у Загребу је, као службено гласило Савеза фотографа Краљевине СХС, излазио часопис „Фотограф“. Управа Савеза била је у Београду).

године). Ово предузеће производило је колорисане фотографије по посебним наменским шаблонима (шаблон неба, трава и сл.), па се пиштољем наносила боја.

Поред Владана Лазовића, Миленко Нешковић одвео је у Смедерево Милојка – Моца Маринковића из Чачка и Микана Куча из Ивањице. Они су тамо на раду остали две године (1962–1964).

По повратку из Смедерева Лазовић је у Општинској управи у Чачку добио дозволу да као фотограф обавља делатност од места до места уз паушално опорезивање и плаћање прописаних доприноса. У том послу највише времена је, током летњих месеци, проводио у Приликама и Приличком кисељаку где је, поред осталог, снимао и бањске госте. Године 1969. обезбедио је себи локал у Чачку, у Улици Девет Југовића бр. 10, у коме је радио до 2000. године. Радња је пословала под називом фото „Прилике”. У пословању је сарађивао и са чачанским фотографима Ацом Симићем, Милошем Симовићем, Миканом Бајићем и другима. У раду је употребљавао фото-апарате „Цаје икон”, „Алтекс”, „Зоркиј”, а касније „Canon”, „Kodak” и „Nikon”. За копирање филмова на фото-папир употребљавао је чешки и пољски фокомат.

Лазовић је, поред снимања у атељеу, снимао и на терену. Тако је, на пример, 27. септембра 1988. године, на тргу испред Дома културе снимао велики митинг солидарности са прогнаним Србима са Косова и Метохије и потом у атељеу урадио велики албум фотографија у боји за потребе канцеларије председника Скупштине општине Чачак.⁶¹

Лазовић је као фотограф радио до 2000. године када је отишао у пензију. Са породицом живи у Чачку, у Улици Чачански партизански одред бр. 10.

Владимир Б. Мирковић (1942)

Владимир – Владе Мирковић, један од млађих и најуспешнијих чачанских фотографа, рођен је 1942. године у Бањици, општина Чачак, од оца Борисава и Мајке Радојке. Основну школу завршио је у Жежевици, а Школу ученика у привреди у Чачку. За то време био је ученик (практичан рад) у фотографској радњи Александра – Аца Симића. Распоред извођења наставе, односно похађања часова из практичног рада, у атељеу Аца Симића био је устаљен. У II и III разреду Школе ученика у привреди слушао је у Београду, током јула, у учионицама Средње графичке школе, наставу из стручних предмета фотографског заната. Школа је имала интернат за смештај ученика. Након завршене III године наставио је рад у атељеу.

Стручни испит је положио у Чачку 1961. године. У комисији су од фотографа из Чачка били Михаило Р. Вујовић и Милош – Микан Бајић. После положеног испита наставио је да ради у атељеу Аца Симића. По повратку из војске, ступио

61 | Данас се чува у Народном музеју у Чачку.

је ортаклук са Милојком Маринковићем који је већ имао своју фото-радњу „Моцо”. Ову радњу су ортачки водили од 1965. до 1990. године (пуних 25 година), што је права реткост не само за оно, већ и за данашње време.

Мирковић је крајем 1990. године у новоизграђеном занатском центру у Чачку отворио своју фотографску радњу која послује под називом „Фото-Владе” – Чачак, Улица Бате Јанковића бр. 21, а која поседује дигиталне машине за израду фотографија и у боји и у црно-белој техници.

Владимир има две кћери. Слађана (1971), гинеколог, живи у Београду са породицом, док Ана (1977), која има вишу школску спрему, од 1997. године држи своју фотографску радњу „Royal” у Чачку, Железничка улица бр. 18.

Видоје Маринковић (1952)

Видоје Маринковић је рођен 1952. године у Чачку, од оца Властимира и мајке Милијане. Основну школу и Школу ученика у привреди завршио је у Чачку.

Фотографски занат у трајању од две године завршио је у фото-атељеу „Моцо”, власника Милојка Маринковића, који се налази у Улици др Драгише Мишовића бр. 87. Стручни испит положио је у Чачку.

У Гучи је отворио фото-радњу „Вито” и у њој је радио од 1973. до 1977. године, када се вратио у Чачак и запослио у фото-радњи „Цане” (тадашњи власник је био Станимир Прелић, а данас је то његова супруга Миланка). Фото-радња „Цане” се налази у самом центру града (Градско шеталиште). У њој Видоје ради преко 20 година.

Photographers in Cacak

As there has never been published anything about Cacak photographers it has been decided to start research about them. At the beginning of the paper there is a brief history of the appearance of photography in 1839.

The first permanent photographer in Cacak, with his own atelier, was Franc Padovic in 1890. For some of the photographers from Padovic to the youngest Vidoje Marinkovic who have been working in Cacak up to the present time (2008) the most significant photos are listed, especially those between the two World Wars as they serve as a kind of illustration of one time in different publications. Only professional photographers have been researched, those who have had license for work approved by the city authorities. There is no research of amateur photographers although their work is very important. Their films were developed by the photographers in their ateliers and made photos. Amateur work is a separate theme.

The text about Cacak photographers should initiate future wider researches and a book can be published about them. Photographers have deserved it by their work.

Dragoljub M. VUJOVIC

Les photographes à Cacak

Étant donné que sur les photographes de Cacak rien ne fut jusqu'à présent publié, ceci fut abordé par la recherche des données. Au début du texte, une récapitulation de l'apparition de la photographie en 1839 est donnée.

Le premier photographe permanent à Cacak depuis l'année 1890 avec son atelier fut Frantz Padovic. Pour certains photographes, partant de Padovic et jusqu'au plus jeune Vidoje Marinkovic inclus, qui travaillèrent à Cacak jusqu'aujourd'hui (année 2008), dans le texte sont mentionnées leurs plus importantes photographies entre les deux guerres mondiales. Elles servent comme illustration d'un temps dans diverses publications. Uniquement sont représentés les photographes professionnels qui possédèrent l'autorisation de travail de la part des autorités administratives de la ville de Cacak. Les renseignements concernant le travail des photographes amateurs dont l'activité est importante ne sont pas recherchés. Leurs films furent développés par des photographes dans leurs ateliers et ils exécutèrent aussi leurs photographies. Le travail d'amateur est un thème particulier.

Ce texte concernant les photographes de Cacak peut servir à ce que l'on continue dans l'avenir à Cacak avec de plus amples recherches et à ce que sur cela un ouvrage spécial soit publié. Les photographes l'ont bien mérité par leur travail.

Dragoljub M. Vujovic

*Сл. 1 Фотограф Дана,
рођена Балтић, удата Тодоровић,
(Краљево, 1896- Београд, 1993)
(девојачка слика)*

Сл. 2 Дана и Илија Симић, снимљено у Чачку око 1920. године

Сл. 3 Фотограф Дана (1896-1993) и Илија Тодоровић (1886-1944), машински инжењер, снимљено у Чачку око 1920. године

Сл. 4 Томо Зупан (1897-1947), фотограф из Чачка, снимљен 1934. године

Сл. 5 Са лева на десно стоје: Теодора-Теа кћи Тома Зупана, Ана Цвијовић. Седе: фотограф Томо Зупан са сином Желимиром и Рускиња Шура (непознато презиме), Деса (непознато презиме) и ученик Александар Аџо Симић - снимљени у атељеу Т. Зупана 1934. у Чачку. (оригинал чува А. Симић, фотограф из Чачка)

Сл. 6 Изглед фотографске радње Тома Зупана у Чачку, у Улици Господар-Јовановој
(оригинал Александар Симић - Чачак)

Сл. 7 Акентије Лекић (1897-1983),
фотограф из Мрчајеваца, снимљен 1950.
године

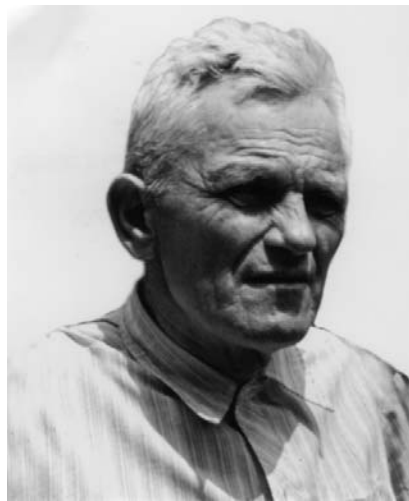
Сл. 8 Милисав С. Пешић (1913-Чачак, 1981),
фотограф из Чачка, Фото-студио Пешић
(оригинал чува његов син Нинослав Пешић,
Чачак, Курсулина 33.)

Сл. 9 Милутин Ристић (Чачак 1911 - Чачак 1981.), фотограф из Чачка („Фото Ристић“), снимљен око 1960. године, оригинал код супруге Милке, Св. Саве 3, Чачак

Сл.10 Милутин Ристић (Чачак 1911 - Чачак 1981), снимљено у Мостару 1939. године у фото-радњи Драгољуба Кенђелића где је радио.

Сл. 11 и 12 Предислав Пеко Стојковић (1914 -1970), фотограф из Мрчајеваца (десна фотографија снимљена око 1970. године)

Сл. 13 Драгослав Драган Виторовић, фотограф, испред своје фото-радње „Украс” – Чачак, Велика пијаца бр. 1, снимљен око 1955. године

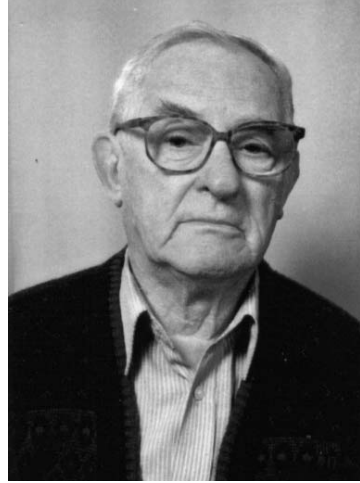
Сл. 14 Драгослав Драган Виторовић, фотограф, снимљен у Чачку по повратку са снимања венчања у цркви која се види у позадини. Снимљено око 1980. године у центру Чачка

Сл. 14 Бранислав Брана Пурић из Чачка (1920-1974.), снимљен око 1940. у Београду

Сл. 15 Фотограф Михаило Р. Вујовић (1921-2005) са супругом Милицом (1925-2001), снимљено 1997.

Сл. 16 Фотограф Михаило Р. Вујовић (1921-2005), Чачак

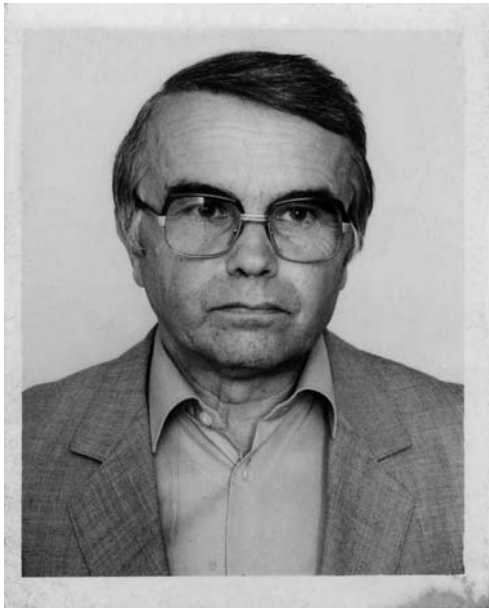
Сл. 18 Фотограф Александар Аца Симић (1923.) из Чачка, снимљен око 1970. године

Сл. 17 Фотограф Милић Бајић Микан

Сл. 19 Милош Симовић, фотограф из Чачка (Дружетићи 1931 – Чачак 1999), са супругом Селеном (Коњевићи 1931), снимљено око 1990. године

Сл. 20 Станко Аничић, фотограф из Чачка, снимљено 1980. године

Сл. 21 Борисав Д. Лишанчић (1937), фотограф, снимљено 2007. године

*Сл. 23 Фотограф Владимир Владе
Мирковић из Чачка*

*Сл. 22 Са лева на десно: Фотограф Владимир
Мирковић и Милојко Маринковић , снимљени
1983. године*

Сл. 24 Владан Муле И. Лазовић у фото-радњи „Прилике” у Чачку, снимљен 1985. године

Др Светислав Љ.
МАРКОВИЋ

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЧАЧАНСКОГ СПОРТА

УДК: 94:79(497.11 Чачак) (091)

Апстракт: Историја спорта у Чачку је веома слабо истражена. О спорту и спортистима се писало појединачно и фрагментарно. Чачански спорт с правом очекује вредне и студиозне хроничаре који ће груписати постојећу грађу, али и расветлити незабележене спортске активности и резултате. Циљ рада је да се напишу најзначајније спортске активности, клубови и појединци на територији данашње општине Чачак.

Кључне речи: Спорт, спортски клубови, спортисти, чачански крај, асови

„Спорт је цвет и румен савршеног здравља.”
Емерсон

Увод

Под спортом се подразумева неговање човекових телесних способности, њихово проверавање и даље унапређење кроз надметања, борбе и игре. Савремени спорт се јавља у 18. и 19. веку, а ширу афирмацију стиче покретањем модерних Олимпијских игара крајем 19. столећа. Код нас се савремени спорт развија од средине 19. века.

Чачански спортисти се данас надмећу у преко 30 спортских дисциплина. Најзначајнија врста спорта је фудбал. Чачани су, поред фудбалера, поносни и на своје кошаркаше, бициклисте, шахисте, рукометаше, каратисте, стонотенисере, мотоциклисте, атлетичаре, боксере, риболовце, тенисере, билдере... У граду на Морави стасали су и многи међународно признати спортски радници, судије и делегати.

Што се спортске инфраструктуре тиче, она је знатно побољшана изградњом спортских хала „Младост” у Атеници (2005), у Авенији липа уз Прехрамбено-угоститељску школу (2006) и у Слатини поред основне школе (2008). У чачанској општини данас постоје четири спортске хале, 15 физкултурних сала, две мале сале, 32 фудбалска терена, атлетска стаза, осам тениских терена, три балон-сале, куглана, хиподром, авио-хангар, спортски аеродром, стаза за мото-крос, три отворена базена, отворено и затворено стрелиште, као и 35 терена за мале спортове, обележене планинарске стазе на Овчару и Каблару. Једно је сигурно: услови рада никада нису били бољи. Ипак, један од највећих спортских градова у Србији нема затворени базен, а атлетска стаза је прилично запуштена.

Прва спортска такмичења

У Чачку, ослобођеном од Турака, омладина се надметала у тада познатим спортским дисциплинама. Најомиљенија такмичења су била кошија¹, дилитање², бацање камена с рамена и скок удаљ из места. Такмичења су организована недељом и празником, а посебно у дане вашара. Зимом су организована надметања у рвању на снегу и такозваном белом кросу, када су босоноги момци трчали по снегу, као и у пливању за Богојављење.³

И поред тога што су прве основне школе у чачанском крају основане у првој деценији 19. века, а Гимназија 1837, настава физичке културе дуго није заживела у школским програмима. Гимназијалци су фискултуру, углавном гимнастику, организовано почели да упражњавају тек осамдесетих година 19. века, а основци почетком 20. века. Наравно, када су то временске и атмосферске прилике дозвољавале.⁴

Према томе, Чачани су организованим спортом почели да се баве тек поткрај 19. века. Квалитет и организованост спортских активности били су на нивоу друштвеног стандарда тога времена.

Зачеци организованог спортског живота

Стрељаштво се у Чачку помиње још 1865. године⁵ када су, по указу кнеза Михаила, формиране стрељачке дружине по градовима.⁶ Те дружине су формирала војна лица, а коришћено је војничко наоружање. Чачанска стрељачка дружина постојала је и 1910. године, што се види из Деловодника штампара

- 1 Кошија се трчала од цркве према Морави. То су трке сличне данашњем кросу. Победници су били цеђени и слављени. Због тога су се такмичари данима припремали за наступ. Неки од познатих тркача су тренирали на тај начин што су у чизме сипали песак и трчали по неколико километара. Песак нису вадиле из чизама по цео дан. Када се, уочи саме трке, изују (трчали су боси), осећали су се много лакшим, па су растерећени брже трчали.
- 2 Дилитање се одржавало на пољани поред Мораве. Прота Вићентије Поповић је забележио да су се такмичари терали на коњима, један другог гађали штаповима (цилитима), „на неког погоде добро, те му приседне игра”. Иако су бојна копља замењена цилитима (дрвеним штаповима), ова игра ипак није била безазлена.
- 3 *Зачеци и развој спорта у Чачку*, Чачански глас, бр. 4, 1962, 10.
- 4 Љубодраг Поповић, *Прилози за историју физичке културе у чачанском крају* Зборник радова Народног музеја XXII-XXIII, Чачак, 1994, 127-159.
- 5 Према истраживањима Петра Блануше.
- 6 Иако се почеци стрељаштва могу пратити неколико векова уназад, прва стрељачка дружина код нас основана је у Београду 1851. године. На крају 19. и почетком 20. века у Србији већ има 726 дружина, па и Савез стрељачких друштава (основан 1887). Државна првенства се организују тек после Другог светског рата.

Стевана Матића. Из истог извора сазнајемо да је 1936. године постојала стрељачка дружина у Остри. Између два светска рата постојала је Чачанска савезна стрељачка дружина „Танаско Рајић” (постоје сачуване чланске карте из тридесетих година 20. века). Тада се гађало само војничком пушком. После Другог светског рата постоји и Срески стрељачки одбор (касније, средином педесетих година, Стрељачка дружина „Танаско Рајић”).⁷

Узгој и такмичење коња су дубоко укоренењени у традицији српског народа. Вековима су коњске трке организоване на сеоским саборима.⁸ Посебан подстицај развоју коњичког спорта у Србији дао је кнез Михаило Обреновић који је организовао прве трке у Београду. Потом су, у многим местима, настајала тзв. *кола јахача*. Шумадијско коло јахача „Кнез Михаило” основано је 24. јула 1889. године у Крагујевцу. Оно је у своје редове укључило и узгајиваче расних коња из Чачка (пре свих, трговце Аксентија Милошевића и Милисава Јањића). Повереништво Шумадијског кола јахача за варош Чачак и околину додељено је Стевану Крену, индустријалцу, Николи Радовановићу, председнику чачанске Општине, Стевану Тасићу, артиљеријском капетану, и Мијаилу Николићу, трговцу (12. јул 1891). Та година се сматра почетком организованог чачанског коњарства и коњичког спорта. Први клуб за коњички спорт у Чачку основан је 14. септембра 1895. године под именом Шумадијско коло јахача „Кнез Михаило” за Руднички округ. Први председник био је Светозар Шурдиловић, окружни начелник, а потпредседници трговци Стеван Крен и Веселин Миликић. У управу су ушли угледни Чачани, међу којима и др Јарослав Кужељ и др Мита Николић. Поред омасовљења чланства, главни задаци Управе били су организација изложби и трка коња. Познато је да је прво такмичење организовано 11. августа 1896. године. Трке су организоване на Авлациници све до 1969. године. Активности *кола јахача* прекинули су балкански ратови и Први светски рат, у којима је дошло до знатног осиромашења фонда коња.⁹

Пливање је (и као одржавање на води и као вид такмичења) познато од најстаријих времена. Чачански пливачи су се огледали на вировима и брзацима Западне Мораве.¹⁰ Крајем 19. и у првој половини 20. века било је неколико познатих плажа на Морави са звучним именима¹¹. Поред пливања вожене су

7	Светислав Љ. Марковић, Александар Стефановић, Миодраг Матовић, Предраг Ковачевић, Србо Ристановић, Александар Максимовић, Мирослав Ристић, Бранко Стевановић, Марко Милић, Дејан Уљаревић, <i>Спортски водич кроз Чачак 2004</i> , Чачак, 2004, 135.
8	Коњичка такмичења датирају још из античког доба. На првим Олимпијским играма (776. године п.н.е.) организоване су и трке двоколица и коњске трке.
9	Миладин Вукосављевић, <i>Коњарство у Чачку</i> , Чачак, 1991, 17-22.
10	Први пливачки клуб у нашој земљи организован је тек поткрај 19. века. Данас у Србији постоји велики број клубова, стотине пливалишта и отворених и (ли) затворених базена.
11	Плаже су биле: Холивуд (иза данашњег стадиона ФК „Борац”), Код божјег амбара, Соко, Јевремов вир, Павлов вир, Велики брзак, Мали брзак, Код Рајкове и Боришића воденице, Казаница, Код пања, Код коња, Код три длаке...

сандолине и чамци, играло се лоптом нешто налик ватерполу и надметало се у скоковима у Мораву са старог железничког моста.

Бициклизам се у Чачку појавио 1900. године, када је основано Чачанско велосипедско друштво „Душан Силни”.¹² Према истраживањима Србислава Тодоровића,¹³ први чланови овог клуба били су Исаило Петровић, књижар, и његова супруга, Светозар Николић, књиговођа Чачанске задруге, и други.¹⁴ Организоване су локалне трке које су окупљале омладину и код публике имале лепог одзива. У наредним деценијама број чачанских бициклиста се нагло повећава. Међутим, нису познати резултати које је ово друштво постигало.

Фудбал је, без сумње, најпопуларнија врста спорта на земаљској кугли.¹⁵ Ни Чачак ту није изузетак.¹⁶ Довољно је видети број фудбалских клубова на територији чачанске општине и колико је активних играча (о љубитељима ове игре и да не говоримо). Капетан Краљевске војске Тадија Рајичић, рођен у Прањанима, причао је у редакцији Радио Чачка (1968) да се 1907. закотрљала фудбалска лопта на Авлациници. Између два импровизирана гола заиграли су војници. Неуки и трапави, у војним цокулама, често су промашивали лопту, али не и своје другаре на терену. Резултат није битан, али се зна да су двојица завршила у војној амбуланти са сломљеним потколеницама, па је командант пука забранио даље играње са овом округлом, „ђавољом” ствари.¹⁷

Соколско друштво „Танаско Рајић” у Чачку основано је 13. октобра 1910. године.¹⁸ Први председник чачанских Сокола био је војни лекар Крста

- 12 | Први бицикли (они са високим предњим точком) појавили су се у Србији у другој половини 19. века, а Прво српско велосипедско друштво основано је у Београду 1884. године.
- 13 | Народни музеј Чачак, документ број 5/1 од 5. јануара 1965. године
- 14 | На бицикличком такмичењу у Крагујевцу, које је 17. маја 1909. организовао Савез српских витезова из Београда, учествовали су и такмичари из Чачанског велосипедског друштва „Душан Силни”. Чачански бициклиста и члан Друштва Мијаило-Глиша Љубичић освојио је прву награду у бицикличком трци на Другом витешком часу у Крагујевцу одржаном 4. октобра 1909. године. У то време бицикле су углавном возили мушкарци, а прва жена бициклиста била је Персида Петровић.
- 15 | Постоје подаци да се за играње лоптом ногама знало у древној Кини још 3.000 година пре наше ере. Међутим, прва фудбалска правила су установљена 1863. године у Енглеској. Фудбал су у нашу земљу донели студенти који су се школовали у иностранству. Први наши клубови основани су крајем 19. века у Суботици и Београду. Званичне утакмице југословенске репрезентације и национални шампионати организују се тек након Првог светског рата.
- 16 | Темељ фудбалској игри у чачанском крају постављен је пре 90 година, а генерације су га потом ојачавале и надзићивале. Намножили су се клубови и играчи. Чачански фудбал се може похвалити са 34 клуба и преко 2.000 фудбалера. Израсли су и зелени терени са пратећим комфорним просторијама. Ову фудбалску кућу зидали су и спортски ентузијастички из многих села са леве и десне обале Западне Мораве.
- 17 | У монографији „Сто година фудбала у Србији” записано је: „У значајне датуме за почетак развоја фудбала у Србији спадају: ...оснивање (клуба) Душана Силног у Чачку 1910.” (*Спортски водич кроз Чачак 2004*, Чачак, 2004, 41).
- 18 | Милош Тимотијевић, н. д., 26.

Драгомировић (иначе, зет војводе Степе Степановића). Чачанско Соколско друштво припадало је Шумадијској соколској жупи са седиштем у Крагујевцу. У оквиру „јавних часова” Соколи су изводили гимнастичке вежбе, скокове увис и удаљ, бацање кугле, надвлачење конопца, „српско хватање”, док су женска деца презентирала вежбе са појасевима. Поред „јавних часова”, Соколи су учествовали на слетовима, свечаностима, приредбама, концертима и игранкама. Тако је на Шестом свесоколском слету у Прагу 1912. године учествовало шест чачанских Сокола у свечаном оделу, као и два вежбача, а на Првом Југословенском Свесловенском слету у Љубљани, одржаном од 12. до 15. јуна 1922, 13 чачанских Сокола (седам мушких вежбача, четири женска и два нараштајца).¹⁹ После опсежних припрема, радови на изградњи Соколског дома започети су 1912, а завршени 1914. године. Била је то прва Соколана у Србији, чије је свечано отварање спречио почетак Првог светског рата. Дом је добио име по чувеном јунаку Танаску Рајићу. Забележено је да је у Чачку у то време постојао и Олимпијски клуб, али се о његовим активностима мало зна. Касније гимнастичке активности уско су везане за соколство и Соколски дом. Рат је довео до прекида готово свих друштвених активности, а тиме и спортских.

Спорт између два светска рата

После Првог светског рата у Соколани се, у једном периоду, није вежбало, јер ју је окупатор користио за штале и нанео јој знатне штете. Интензивнији развој спорта (а тиме и гимнастике) у Чачку везан је за ангажовање првог наставника гимнастике, Словенца Ферда-Славољуба Секованића²⁰ (дошао у Гимназију 18. октобра 1913). Фердо, који је са породицом становао у Соколани и био начелник ГД „Душан Силни” (1913–1914), имао је, поред спортске, и веома важну васпитну улогу: подучавао је младе „соколе” да живе у спортском духу и понашају се у складу са грађанским нормама и гаје коректне међуљудске односе. Гимнастика, али и лака атлетика, вежбане су у Соколани и поред ње, јер је она била опремљена многим гимнастичким справама (вратило, карике, козлић, разбој, трамбулина, коњић, греда). Носиоци гимнастичких активности били су чачански гимназијалци, али су вежбали и основци. С обзиром на број чланова, сала Соколског дома максимално је искоришћавана. Касније вежбаче

19 | Према сећању Николе Косића, учесника слета, које је у писаној форми доставио аутору рада.

20 | Славољуб-Фердо Секованић (1892–1975), соколски функционер, напредњак, професор Гимназије. Један од оснивача Соколског друштва у Бледу. Од 1913. године начелник Гимнастичког друштва „Душан Силни” у Чачку. Добровољац у Првом светском рату, носилац Албанске споменице. Од 1918. године обнавља и управља Соколским друштвом у Чачку. После ослобођења делује у Гимнастичком друштву у Чачку и Гимнастичком савезу Србије. Аутор стилских вежби и академских састава. Пионир чачанског спорта и зачетник многих спортских дисциплина у нашем граду.

преузима гимназијски наставник Радован Вељовић (под Фердовим надзором), припремајући гимнастичке и ритмичке вежбе са којима се наступало на тзв. „јавним часовима” који су одржавани 4-5 пута годишње у Соколани или поред ње, али и у дворишту Гимназије. Изабрана група, са посебним програмом, представљала се и на значајнијим свечаностима: на прославама Савиндана, Видовдана...²¹

Почетком 1919. године Енглеска војна мисија напустила је чачанску касарну оставивши на њеном тавану струњаче, козлић, одскочну даску, мрежу и рекете за тенис, мачеве, боксерске рукавице, лопту за рагби, фудбалску лопту... У Соколском друштву посејано је семе већег броја данас популарних спортова, пре свих гимнастике и атлетике, али и фудбала, одбојке, тениса, смучања, бокса, хазене-рукомета, мачевања, кошарке... Коњички и смучарско-планински одсек Соколског друштва у Чачку формиран су 19. новембра 1934, стрељачки одсек 7. априла 1938, а веома активни су били и одбојкашки, тениски и хазенски одсеци.²² Почетком Априлског рата (1941) престаје активност „сокола”. За више од три деценије постојања највећи успех чачански „соколи” постигли су освајањем трећег места у вежбама нараштаја на првенству Југославије 1932. године (иза Загреба и Сарајева).²³

Неколицина чачанских омладинаца који су **фудбал** упознали у ратном избеглиштву, оснивају и први клуб „Србију”, вероватно 1919. године.²⁴ Према истраживањима М. Тимотијевића фудбал се почео играти на Авлациници, први клуб била је „Викторија” (основана 1919), а прва утакмица играна је са Ужичанима (2:2) јула 1919. године.²⁵ Почетком треће деценије 20. века младићи (шегрти, калфе, ђаци и ретки студенти) на варошким пољанама у Циганмали, Палилулама, Казаници, Прћиловици и Љубићу играли су, углавном, са „крпењачом” на два гола, а потом су се рађали дивљи клубови: „Овчар”, „Каблар”, „Обилић”, „Танаско Рајић”, „Железничар”, „Слобода”, „Палилулац”, „Хајдук”, „Моравац”...²⁶ У Чачку је 1922. основан Спортски клуб „Јединство” са фудбалском, хазенском, лакоатлетском и тениском секцијом. Фудбалери су се сељакали и играли на Авлациници, Вашаришту, Црквеном парку и Расаднику и Васићића

21 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, Чачак, 2004, 52.

22 | Милош Тимотијевић, н. д., 102.

23 | *Велики успех чачанског Сокола*, Чачански глас, бр. 31, 1933.

24 | Академик Татомир Анђелић, чачански гимназијалац, у књизи „Тим Борца био је комплетан” записао је: „Године 1920. основали смо фудбалски клуб „Викторија” који је окуљао оне који су се колико-толико умели снаћи.” Међутим, истакнути спортски учитељ и активиста Славољуб Секованић био је категоричан да је прва фудбалска утакмица у Чачку одиграна између домаће „Викторије” и екипе из Ужица (1920), након гимнастичког програма у Црквеном парку, а завршена је мирољубивим резултатом (2:2). Први чачански фудбалери су тада наступили у белим дресовима и шорцевима, али и са краватама.

25 | Милош Тимотијевић, н. д., 65-66.

26 | Александар Керковић, *Тим „Борца” био је комплетан*, Чачак, 1986, 17-19.

рупама (Циганмали), да би на захтев Управе клуба Одбор чачанске општине доделио земљиште у Горњем Врањаку крај Западне Мораве за градњу игралишта. Ограђено игралиште је завршено 1930. године. У управи „Јединства” били су адвокати, банкарни, трговци и други угледници. Двадесетих година оснивани су и клубови као што су „Млади радник”, „Арсенал”, „Трговачка омладина”, који нису дуго трајали јер није било довољно средстава, а спортска опрема није била баш прилагођених цена за сиромашне џепове.²⁷ Група синдикално организованих радника уочи 1. маја 1926. године основала је Фудбалски клуб „Борац”. Први председник „Борца” био је столарски радник Јован Јоловић. „Борац” тек 1937. године од општинских власти добија земљиште за градњу свог фудбалског терена близу игралишта „Јединства”.²⁸ Године 1938. Фудбалски клуб „Борац” се уједињује са „Трговачком омладином” и добија име „Омладинац”, које задржава све до рата. Чачански тимови играју у лиги Западно-моравске жупе и нижим ранговима. Прваци Западно-моравске жупе („Јединство” више пута и „Борац”, 1933/34) неуспешно су играли квалификације за савезну лигу.²⁹ Поред ова два тима, у годинама пред Други светски рат, запажено место имају и „Арсенал” и „Железничар”.³⁰

Фудбалска лопта није се котрљала само у вароши, већ и у појединим селима. Тако је у Бресници игра на два гола почела још 15. августа 1927. године. Новоформирани клуб је назван „Вољавча”, а међу оснивачима су били опанчар Љубинко Иконић, радник Урош Новаковић, земљорадник Гвозден Милутиновић и студент Гаврило Јовичић. Потом је клуб неколико пута мењао име: БСК (Бреснички спортски клуб), па ФК „Земљорадник” (1933), а после Другог светског рата „Рудар”.³¹ Њихове комшије, Мрчајевчани, основају свој „Орловац” 1932. године (од 1932. до 1934. клуб се звао „Слобода”). У Љубићу

27 Исто, 77.

28 Исто, 23-26.

29 Клубови из Чачка првенствене утакмице играју са ривалима из Крагујевца („Шумадија”, „Раднички”, „Славија”, „Јадран”, „Рapid”, Краљева („Ибар”, „Морава”, „Раднички”, „Железничар”), Ужица („Ера”, „Грађански”, „Железничар”), Ивањице („Јавор”), Горњег Милановца („Таково” и „Грађански”), Крушевца („Обилић”, „Трговачки”, „Цар Лазар”) и Параћина („Јединство”). Ипак, прави спектакли су били када су снаге одмеравали градски ривали „Јединство” и „Борац” („Омладинац”).

30 „Јединство” је у пријатељским сусретима са ондашњим великанима југословенског фудбала (БСК-ом, „Југославијом” и БАСК-ом) пружало достојан отпор. „Борац”, који је од 1937. године водио први школовани тренер у овом делу Србије, инжењер Драгомир Тошић (репрезентативац Југославије на Првом светском првенству у Монтевидеу, 1930), имао је мање успеха, изузев 1934. године. Исте године у Чачку су биле обављене припреме за одигравање прве ноћне утакмице. Око терена је постављено неколико бандера, али је напон струје био слаб, па када је укључена једна сијалица она је добро осветљавала „свој” део терена. Нажалост, када се укључи и друга, светло на првој би почело да слаби. Све у свему, на терену је био полумрак, па није помогло ни то што је лопта била офарбана у бело.

31 Милан Баковић, *Фудбалски клуб „Рудар” Бресница (1927–2007)*, Чачак, 2007, 11-14.

1937. почиње са радом клуб „Полет”. У Пријевору је истоимени фудбалски клуб основан 1939. године.³²

Организована **атлетика** у Србији зачета је тек крајем 19. века.³³ У Чачку је „краљица спортова” упражњавана у оквиру Соколског друштва. Познато је да су се млади „соколи”, (углавном гимназијалци) припремали вежбајући скок удаљ, скок увис, трчање на краћим и средњим деоницама, бацање кугле... Први тренери били су наставници гимнастике Славољуб Фердо Секованић, Чедомир Вујовић и Радован Вељовић. Памти се да су сваке године одржавана надметања у неким атлетским дисциплинама (трчању на 100 m, бацању камена са рамена, скоку удаљ, скоку удаљ из места), али и у рвању, између девојака и момака из Чачка, Ивањице, Ужица и Пожеге. Надметања су организована у Овчар Бањи. Забележено је да је најатрактивнији атлетичар тога доба у Чачку био Словенац Фрањо Рак, који је вежбао скок с мотком, али био и најбољи такмичар у трчању на 100 m, скоку удаљ и бацању кугле. Двадесетих година 20. века и СК „Јединство” је окупио атлетичаре. Зна се и да је почетком тридесетих постојао Атлетски клуб „Арсенал”, али резултати његовог рада нису познати. И сеоски вашари и сабори били су прилика за атлетска надметања.³⁴

Прве **коњичке трке** након 1918. одржане су у лето 1920. године. Најзаслужнији за обнављање рада је председник Кола јахача инжењер Светолик Лика Станковић. Изложбе су одржаване крај Соколане, а такмичења на Авладиници, бар једном годишње. Други светски рат је прекинуо рад Кола јахача.

Спортски риболов у Чачку директно је везан за Западну Мораву и њене притоке.³⁵ Спортско печачко друштво „Морава” основано је 4. марта 1925. године и та година се сматра почетком организованог спортског риболова у нашем крају. Није познато да ли су чачански риболовци учествовали на некаквим такмичењима, али се зна да су организовали акције порибљавања и да су се клупске просторије налазиле у хотелу „Српски краљ”. Рад друштва прекинуо је Други светски рат, али је већ 11. марта 1945. године одржана скупштина у кафани „Македонија” на којој су дате смернице за даљи рад. Тада је изабрано и ново руководство (председник Ђоко Ристић, адвокат, секретар Коста Копривица).³⁶

У четвртој деценији 20. века **Соколски покрет** је ухватио велики залет проширивши се и на сеоску средину. Тако су у 11 села на територији данашње чачанске општине формиране Соколске чете: Прељина (1931), Слатина (1933),

32 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 192, 197, 201.

33 | Већина атлетских дисциплина основе има у традиционалним народним витешким надметањима која су организована још у античко доба (Месопотамија, Египат, Грчка). Познато је да су трке организоване и на првим Олимпијским играма (776. године п.н.е.).

34 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 20-21.

35 | Човек се од свог настанка бавио риболовом, првенствено ради своје исхране. Међутим, спортски риболов има друге циљеве: такмичење, пешачење, боравак у природи, чување вода од загађења, порибљавање...

36 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 127.

Горња Горевница (1933), Мрчајевци (1934), Љубић (1934), Паковраће (1935), Миоковци (1935), Мојсиње (1935), Заблаће (1935), Прислоница (пре 1938) и Трбушани (пре 1938). У Трбушанима је 1939. започета градња Соколског дома. Због тешких финансијских услова, Соколске чете су почеле да се гасе: у Прељини (1933), Прислоници (1938), Заблаћу (1939), Горњој Горевници, Љубићу, Паковраћу и Мојсињу пре Другог светског рата. Тако су уочи другог великог рата Соколске чете постојале само у Миоковцима, Мрчајевцима, Слатини и Трбушанима.³⁷

Одбојка се у Чачку играла почетком тридесетих година 19. века, а најбољи одбојкаш био је Словенац Зеј.³⁸ Млади Чачани су на импровизованом игралишту крај Соколане пребацивали лопту преко одбојкашке мреже. Прва одбојкашка утакмица у Чачку одржана је 16. августа 1931. године у организацији Соколског друштва (у дворишту Соколане). Ову игру чачанска омладина је брзо прихватила (посебно девојке).

Забележено је и да је Соколско друштво из Чачка послало Љубицу Гавриловић на кошаркашки течај у Сарајево (у априлу 1940).³⁹ Можда је она први житељ града на Морави који се упознао са овом касније најпопуларнијом игром у Чачку.

Аеро-клуб „Наша крила” из Краљева је 4. јуна 1933. организовао митинг на Авлациници (када се први пут авион спустио у наш град) и иницирао оснивање аеро-клуба у Чачку.⁴⁰ Забележено је да је већ 1934. године у Чачку постојао аеро-клуб. Нису познати детаљи о раду овог спортског колектива ни пре, као и непосредно после Другог светског рата.⁴¹

Планинарство је настало као потреба људи да се окрену природи и њеним лепотама, односно да кроз дружење са њом упознају пределе и људе који у њима бораве. Стари Чачани памте да је између два светска рата био развијен „скаутски покрет”. Млади „скаути” (одабрани омладинци, али и старији предводници, одевени у специјалне униформе – попут извиђача) организовали су планинарења, логоровања и излете.⁴²

37 | Милош Тимотијевић, н. д., 106.

38 | Сматра се да је одбојка у наше крајеве стигла из Америке 1924. године. До Другог светског рата одбојка се организовано играла у соколским друштвима, а неорганизовано на плажама.

39 | Милош Тимотијевић, н. д., 136.

40 | Аеро-спорт има прилично дугу традицију – први клубови су основани у Бостону (САД, 1895) и Француској (1898). Код нас се овај спорт јавља нешто касније, а први клуб је основан у Београду (1921). Овај клуб је 1923. године прерастао у југословенски Аеро-клуб који је имао велики број секција и чланова у многим градовима.

41 | Прва Чачанка која је извела скок с падобраном била Милена Прелић (педесетих година 20. века). Скок је изведен у Прељини.

42 | Иако је Српско планинарско друштво основано у Београду давне 1901. године, експанзија овог спорта везана је за период после Другог светског рата.

Претеча рукомета је **хазена**, претежно женска екипна спортска игра, пореклом из Чешке, због чега је названа „Чешки рукомет”.⁴³ Хазену су у Чачку играле, углавном, гимназијалке. Тренинзи су организовани крај Соколског дома, а тренери су били Чедомир Вујовић, Зага Стојановић и други (под надзором Ферда Секованића). СК „Јединство” је имало хазенску секцију. Ова игра је била актуелна до Другог светског рата, после којег је прерасла у рукомет. У нашем крају мушкарци нису играли хазену.⁴⁴

Иако се у Чачку **шах** играо и пре Првог светског рата, организовано такмичење везано је за оснивање Чачанског шах клуба (двадесетих година 20. века) и Шаховског клуба „Борац” (1937).⁴⁵ Први председник ШК „Борац” био је Милан Манојловић (тада судија Окружног суда).⁴⁶

Сматра се да је први **аутомобил** у Чачак довезао Никола Терзић 1918. године.⁴⁷ Деценијама касније аутомобили су били реткост на чачанским улицама: на прсте су се могли набројати власници четвороточкаша. Забележено је да је 30. јуна 1930. године кроз Чачак прошло више десетина аутомобила Аутомобилског клуба Румуније на путу од Краљева ка Ужицу.⁴⁸

Убрзани развој спорта од 1945. године

Почетак Другог светског рата најавио је престанак организованих спортских активности. За време фашистичке окупације основан је Чачански спортски клуб који је повремено играо пријатељске утакмице.⁴⁹

Чачанска омладина спортом се бавила и за време ратних операција, али је све то било појединачно и неорганизовано. Још док је ратни вихор тутњао српским територијама, почело се са стварањем услова за поједине спортске дисциплине.

43 | Настала је крајем 19. века, а код нас заживела средином двадесетих година 20. stoleћа. Какав је одзив имала у нашим крајевима довољно говори податак да је на првенству одржаном у Лондону (1934) екипа Југославије постала светски првак (наравно, за жене).

44 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 110.

45 | Шах је настао у Индији, а у Европу је доспео у седмом веку. У 15. веку су постављени темељи савременом шаху. Ова древна игра има дугу традицију и у нашим крајевима. Познато је да се шах у Србији играо још у 13. веку. Прво шаховско друштво основано је у Новом Саду (1880), а потом и у Београду (1882). Од 1921. организују се национални аматерски турнири, а шампионати Југославије од 1935. године.

46 | Недељко Јешић, *Шах у Чачку 1937–1997*, Чачак, 1997, 8–11.

47 | Први мотоцикл дошао је у Србију пред крај 19. века, а почеци аутомобилизма у нас везани су за почетак 20. века. Први аутомобил у Србији појавио се 1903, а 1922. године основан је Српски ауто-клуб и одржане су прве ауто-трке у Београду.

48 | Милољуб С. Пантовић, *Ауто-мото друштво Чачак*, Чачак, 1981, 11–17.

49 | Детаљније видети у: *Зборник радова Народнoг музеја Чачак XXX*.

После Другог светског рата у Соколани се оснива Фискултурно (Гимнастичко) друштво, које је (1952) прерасло у **Друштво за телесно васпитање „Партизан”**. Иначе, Савез за телесно васпитање „Партизан” Југославије настао је из Гимнастичког савеза 1951. године. У организацији „Партизана” неговали су се разноврсни облици физичког васпитања и спорта, као и масовна такмичења у народном вишебоју. Друштва „Партизан” формирана су по територијалном принципу.⁵⁰

Фудбал. Рат још није био завршен, а почетком 1945. године обновљен је рад фудбалског клуба „Борац”. Одмах потом, формирано је Синдикално-фискултурно друштво „Борац”. Први председник Спорт клуба „Борац” био је Рабрен Рабреновић, кројач, а секретар Светолик Дуњић. У оквиру Друштва успешно раде активи из седам синдикалних подружница и два из Атенице и Кулиноваца. У Фабрици хартије почиње да делује ФК „Раднички”, популарно назван „Кинези” (због жутих дресова). Децембра 1946. године, на заједничкој седници „Борца” и „Радничког”, одлучено је да се формира Спортско друштво „Борац”. За првог председника изабран је Душан Митровић, за потпредседника Петар Човић, а за секретара Светолик Дуњић. У друштву су радиле фудбалска, кошаркашка, атлетска, боксерска, пинг-понг, смучарска, бицикличка, клизачка, стрељачка, шаховска и гимнастичка секција. „Раднички”, тим запослених у Фабрици хартије, и даље постоји, а убрзо свој клуб оснивају и чачански железничари. На списку новоформираних клубова налазе се још и „Пролетер” и „Грађевинар”.

Најзначајнији успеси чачанског фудбала везани су за име „Борца”, који је већ 1946. године учествовао у квалификацијама за улазак у Прву савезну лигу. Иако у првој утакмици побеђује „Црвену звезду” са 2:1, не успева да се пласира у елитно друштво. И следеће године „Борац” не успева у квалификацијама за Прву лигу. У том периоду чачански клубови се такмиче у лиги Крагујевачког подсавеза и Српској лиги.⁵¹

Због све веће популарности фудбала у Чачку, 1959. године завршава се изградња модерног стадиона крај Мораве. У првој послератној деценији Чачак је имао своје фудбалске звезде – љубимце љубитеља фудбала и целог града. Педесетих и шездесетих година 20. века долази до нагле експанзије фудбала у нашем граду. Оснивају се многи клубови, углавном везани за веће фабрике, али и за сеоске месне заједнице. У том периоду започели су своје активности ФК „Слобода” (16. јула 1949), ФК „Слатина” (7. јула 1953) и ФК „Морава” из Катрге (26. јула 1957), ФК „Ремонт” (21. маја 1959) и ФК „Јединство” из Коњевића (10. августа 1960), ФК „Задругар” из Доње Трепче (5. фебруара 1961), ФК „Омладинац” из Заблаћа (3. априла 1965. као „Напредак”), ФК „Младост” из Прељине (1965), ФК „Аутопревоз” (31. јула 1967) и ФК „Вујан” из Прислонице (1. јуна 1969), који се и данас такмиче, али и неки који су се угасили (ФК „Цер”, ФК „Графичар”, ФК

50 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 232-233.

51 | Александар Керковић, н. д., 53.

„Занатлија?...). То је праћено и изградњом већег броја игралишта како у Чачку, тако и у околним селима.

Године 1955. „Борац” постаје члан новоформиране IV зоне (ранг друге лиге), али је ту играо „само једно лето”. Прва међународна фудбалска утакмица у Чачку одиграна је у јесен 1955. године између бугарског прволигаша „Минора” и „Борца”. Гости су победили са 2:1.⁵² Тек 1962. године ФК „Борац” успева да избори улазак у Другу савезну лигу, у којој се непрекидно такмичио више од три деценије, представљајући најстабилнијег друголигаша СФР Југославије. Тренер је био Живорад Станковић Бија. Квалитативни и квантитативни напредак фудбалске игре у чачанском крају достиже кулминацију почетком седамдесетих година 20. века.⁵³

Изражена масовност у фудбалу огледа се и у појави великог броја фудбалера и тимова (посебно у сеоским срединама), али и изградња већег броја квалитетних фудбалских игралишта. Тада су основани: ФК „Морава” из Мојсиња (28. августа 1972), ОФК „Напредак” из Качулица (25. јуна 1976), ФК „Будућност” из Станчића (10. августа 1976), ФК „Спартак” из Трнаве (1976), ФК „Полет” из Горичана (20. јула 1977), ФК „Пријевор” (основан 1939, а обновио рад 25. маја 1978), ФК „БИП” (25. маја 1978), ФК „Прокоп” из Милићеваца (20. марта 1980, од 1997. ФК „Милићевци”), ФК „ФРА” (8. августа 1980), ФК „Парменац” (1980), ФК „Младост” из Атенице (1. јула 1981), ФК „Миоковци” (18. августа 1981) и ФК „Јединство” из Горње Горевнице (1981). И тада, као и раније, велики број даровитих чачанских фудбалера одлази у веће клубове у земљи и иностранству.⁵⁴

Почетком деведесетих долази до појаве приватног капитала у фудбалу. Тада се посебно афирмишу поједини клубови са богатим спонзорима. У други

52 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 156.

53 | Наиме, „Борац” у првенству Друге савезне лиге (1969/70) осваја друго место. У квалификацијама за улазак у Прву лигу пролази „Сутјеску”, али испада од бањалучког „Борца”. И у следећој сезони „Борац” осваја друго место, али у квалификацијама испада од никшићке „Сутјеске”. У првенству 1972/73. „Борац” је првак Друге лиге, али га у квалификацијама за Прву лигу елиминира зрењанински „Пролетер”. У наредном првенству „Борац” осваја друго место у Другој лиги; због боље гол-разлике крагујевачки „Раднички” постаје прволигаш. У куп-такмичењима „Борац” први успех бележи 1958. године када осваја Куп Србије. У Београду 1971. године избацује „Партизана” у осмини финала Купа СФРЈ. Два пута испада у четвртфиналу Купа маршала Тита: у Скопљу 1972. губи од Вардара (1:2, у продужетку), а у Чачку 1977. године губи од „Трепче” (0:1). И јуниори „Борца” у том периоду бележе један од највећих успеха чачанског фудбала. У првенству 1972/73. године осваја друго место у Југославији, одмах иза загребачког „Динама”. У другој половини „златних” седамдесетих „Борац” је увек у горњем делу друголигашке табеле. „Аутопревоз” две сезоне игра у Српској лиги, а „Ремонт” бележи добре резултате, посебно у куп- такмичењима. Остали чачански клубови се такмиче у општинским и регионалним лигама, као и у Моравско-шумадијској зони. Осамдесете године карактерише стабилан статус „Борца” у Другој лиги, као и огроман број чачанских клубова у нижим ранговима такмичења.

54 | Миодраг Матовић и други, *Погодак*, Крагујевац, 2002, 33.

план (иза „Борца”) избијају „ФРА Партизан” и „Полет” из Љубића, али и неки клубови из сеоских средина. У то време се појављују и прве школе фудбала: „Чачак 94” (основана 21. јуна 1994), „Младост-радост” (септембар 2003)... И Жаочани добијају свој клуб „Малба” (1. септембра 1996).

„Борац” успева да у четири наврата постане прволигаш (1995, 1996/97, 1999/2000. и 2003/04), али се у елитној конкуренцији задржава само по једну сезону. У децембру 1994. године „Борац” по први пут постаје прволигаш. „Ремонт” полази за руком да се домогне Друге лиге.⁵⁵ Међутим, сви ти успеси су кратког века. „Борцу” се посрећио тек пети улазак у елитну конкуренцију, тако да је већ три сезоне стабилан члан фудбалске Супер-лиге. У недавно завршеном првенству (2007/08) фудбалери „Борца” су освојили четврто место у Супер-лиги, чиме су изборили излазак на европску сцену и надметање у Купу УЕФА.

Атлетика. У годинама после Другог светског рата, заправо у другој половини четрдесетих, као и већ давних педесетих, чачански „лакоатлетичари” деловали су при Фискултурном друштву и ДТВ „Партизан”, као и у посебним секцијама при тадашњим спортским друштвима (пре свих у „Радничком”, „Борцу” и „Железничару”). Један од првих тренера чачанских атлетичара био је гимназијски професор Блажо Радивојевић (скакач удаљ), којег је наследио познати горњомилановачки бацач кугле Михаило Јелесијевић Јеле. На првенству Србије (1946) медаље су освојили Станковић (1.500 m) и Керковић (троскок). Атлетичари „Борца” и „Радничког” учествовали су на „Трци ослобођења Београда” (20. октобра 1946) и били четврти. Вежбао се спринт, али и бацачке (копље, кугла и диск) и скакачке (даљ и вис) дисциплине. Посебно су биле популарне крос-трке стазом око града, затим бедемом са завршетком на градским улицама. Крос се трчао и у Јездини. Потом је уследио један дужи период затишја у коме нису забележени значајнији резултати.⁵⁶

Савремена чачанска клупска атлетика заснована је 18. марта 1966. године, са настанком АК „Слобода”. На иницијативу чика Јела,⁵⁷ оснива се клуб при Спортском друштву „Слобода” који окупља радничку и средњошколску омладину. Први председник клуба био је Бранислав Зорић, а тренер Михаило Јелесијевић. Већ 1970. године атлетичари „Слободе” постају познати и признати широм СФРЈ. Многи од „Слободиних” нада каријеру су наставили у београдским

55 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 205.

56 | Александар Керковић, н. д., 87.

57 | Михаило Јелесијевић Јеле (Бањица, Чачак, 1921 – Чачак, 1992) атлетиком је почео да се бави пред Други светски рат. После рата је тренирао у Чачку, да би 1952. године прешао у горњомилановачки АК „Таково”. Убрзо је постао репрезентативац Југославије у бацању кугле. Плави дрес репрезентације је облачио четири пута. На Балканском шампионату у Атини (1953) освојио је треће место резултатом 13,82 m (наша репрезентација је тада постала првак Балкана). Најбољи резултат у бацању кугле му је 15,40 m (1954). Има изузетно велике заслуге за развој многих спортова у нашем граду (атлетике, смучања, тениса...). Тренирао је многе чачанске атлетске шампионе.

клубовима због високошколског образовања, а након завршетка студија враћају се у матични клуб. Нешто касније, Драгољуб Кувелић, као тренер, предводи јуниоре који на Првенству СФРЈ у Сарајеву освајају прво место. У то време клуб се такмичи у републичкој лиги и увек се налази у самом врху.⁵⁸

Знатне погодности за развој талентованих чачанских атлетичара стекле су се изградњом атлетске стазе при СЦ „Младост” (1973).⁵⁹ Под будним оком легендарног чика Јела АК „Слобода” се појачала тренерским кадром као никада пре, што је резултирало највећим клупским успесима. У групи средњопругаша, које је предводио тренер Братислав Радојичић, били су Драган Секулић, вишеструки сениорски првак СФРЈ и Балкана у кросу и на стази, Звонко Маслаћ, вишеструки првак Југославије и трећепласирани на Балканском кросу за јуниоре и млађе сениоре, Слободан Вуколић, вишеструки првак у брзом ходању на 5.000 и 10.000 m и Гордана Пртењак, јуниорска првакиња СФРЈ и вицешампионка Балкана у кросу и на стази (5.000 m). У то време спринтер Зоран Неђић формира Атлетски клуб „Борац” (1977), у коме су претежно заступљене техничке дисциплине, док се у „Слободи” развијају средњопругаши.⁶⁰ Први председник „Борца” био је Реља Кандић, а тренери Неђић, Вукосављевић и Козомора, стварају једну сјајну генерацију атлетичара коју предводи Снежана

58 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 22.

59 | Пре три и по деценије, на простору између Градског бедема и Западне Мораве изграђена је атлетска стаза. Ту је 1973. године одржано прво такмичење припадника ЈНА, на коме је било неколико истакнутих атлетичара-репрезентативаца СФРЈ. Они су ову стазу олимпијских размера прогласили најбржом у СФРЈ. Касније су поред стазе изграђена два скакалишта (за скок у даљ и вис), два бацалишта и два терена за рукомет. Атлетски стадион је проширен доградњом асфалтираних терена за рукомет, кошарку и одбојку. Уз тениске терене, два отворена базена (од којих је један олимпијских размера, а други мањи) и зграду у којој су смештене службе СЦ „Младост”, овај комплекс је и те како вредан пажње и у њега се мора и даље улагати како би представљао модеран спортски објекат.

60 | Чачак је био домаћин многих значајних атлетских такмичења. На нашим теренима су организовани Првенство Југославије у кросу (1984. и 1992), Првенство Србије у кросу (1982. и 1991), Крос листа „Борба” са рекордним бројем учесника – 12.800 (1985), Појединачно првенство Србије за пионире и јуниоре (1990–1997), неколико митинга и више општинских и регионалних такмичења, као и традиционалне уличне трке поводом дана Компаније „Слобода”.

61 | Снежана Голубић-Ресимић (Заблаће, 19. август 1962) је дипломирала на Факултету за физичко васпитање у Београду. Атлетиком је почела да се бави 1977. у АК „Борац”, за који се такмичила до одласка на студије у Београд (1980). Потом прелази у АК „Чукарички”, па у „Црвену звезду” (1984–1990). Јуниорска је првакиња Југославије у бацању кугле и диска (1978, 1979, 1980. и 1981), четворострука првакиња Југославије и троструки победник Купа СФРЈ у бацању диска. Још увек је актуелна рекордерка Југославије у бацању диска (61,82 m) и вишеструка јуниорска и сениорска репрезентативка наше земље. Била је учесница финала Купа Европе (1981). Освојила је преко 15 златних медаља на државним првенствима и куп такмичењима у јуниорској и сениорској конкуренцији. Живи у Лозници и ради као референт спорта у Спортском центру „Лагатор”.

Голубић⁶¹. Осамдесетих година Секулић⁶² постаје „непобедиви шампион”, али истовремено стасава и плејада одличних млађих такмичара: Драган Дуканац, јуниорски првак СФРЈ у кросу на 6.000 m и учесник Светског јуниорског првенства у Атини у трци на 1.500 m, Жељко Пантелић, пионирски рекордер Југославије на 1.500 m, као и многи други.⁶³

Повлачењем Зорана Недића из атлетике гаси се АК „Борац” (1988). Због веома тешке ситуације у држави и недостатка финансија, готово да замире и рад АК „Слобода”. Тада Козомора и Поледица оснивају АК „Чачак Југопартнер” (1990). Овај клуб окупља изузетно талентоване атлетичарке са којима постиже изванредне резултате: појединачна прва места у Србији и Југославији, а екипно пето (1994) и шесто (1996) место. Након неколико година АК „Чачак Југопартнер” се преображава у АК „Бон-Санс”, а касније у АК „Чачак”. Поледичином смрћу (2004) овај клуб се гаси. Посебно квалитетне резултате постигла је Весна Стевановић која је била првакиња Југославије на 1.500 m (1995. и 1998), а трећа (1997), шампионка Југославије на пет километара (2002. и 2003), као и у маратону (1998, 2000, 2001, 2002. и 2003) и полумаратону (2000, 2002. и 2003). На Првенству Балкана у маратону (Турска, 2001) освојила је друго место.

Након веома тешког периода АК „Слобода” обнавља рад (1995) формирајући пионирску школу из које су израсле највеће наде данашње чачанске атлетике.⁶⁴

Кошарка.⁶⁵ Кошаркашка секција „Борца” формирана је 4. априла 1945. године, када је формирана и кошаркашка секција у оквиру Фабрике хартије под именом „Раднички”, да би се већ следеће године ујединила са „Борцем”. У почетку се играло код Соколане. Исте године направљено је и игралиште у

62 Драган Секулић Секула (Чачак, 26. мај 1957) започео је атлетски каријеру 1976. године у АК „Слобода” (као тркач на средњим и дугим пругама). Учествовао је на око 300 трка (72 у иностранству – 20 првих места, 11 других и шест трећих, док је на домаћој сцени победио 133 пута, друго место је освојио 40, а треће 11 пута). Од 77 уличних трка на којима је учествовао, победио је на 75. У декади 1980–1990. остварио је мноштво врхунских резултата, наступајући на великим домаћим и иностраним такмичењима: освајач је златне и бронзане медаље на балканским шампионатима у Анкари (стаза од 5.000 метара, 1988) и Атини (стаза од 10.000 метара, 1989); три пута је победио на Кросу листа „Борба” (1985, 1987. и 1989); као млађи сениор и сениор, стандардни репрезентативац Југославије (1984–1990), чије боје је бранио 25 пута; као шампион државе, у сезони 1984, на стазама од 2.000 и 3.000 метара, остварио је, по вредности, друге југословенске резултате свих времена (5:05,9 и 7:49,8); четвороструки је освајач Купа Југославије (1985, 1987, 1988. и 1989, стаза од 5.000 метара); двоструки је првак Југославије на стази од 5.000 метара (1984. и 1986) и шампион државе на 10.000 метара (1989); првак је Југославије у кросу (1989); на више митинга у иностранству забележио је високе пласмане од којих су најбољи: Брисел (3.000 m, други, 1984), Палермо (5.000 m, победник, 1988). Учесник је Новогодишње уличне трке у Сао Паолу (27. место, 1988). У току целе каријере наступао је за „Слободу”.

63 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 23-26.

64 Исто, 27.

65 Игра коју је крајем 1891. године смислио Канађанин др Џејмс Најсмит, у нашој земљи пушта корене почетком двадесетих година 20. века.

кругу Фабрике хартије. Кошаркашки терени су мењали локацију и постајали све погоднији за игру. Тако се, мање или више, играло поред „Борчевог” фудбалског игралишта, између данашње Галерије „Надежда Петровић” и Соколане, у сали Гимназије (од 1947), на „Желовом” (у непосредној близини железничке станице, од 1949), на „Слободином” игралишту поред Мораве (од 1956). „Борчева” кошаркашка секција прераста у клуб (1949).⁶⁶ Исте године група ентузијаста формира КК „Железничар”. У тиму су играли некадашњи „Борчеви” играчи, али и сасвим нови. Чачанска кошарка се нагло развија, па ни резултати нису изостали: „Борац” 1952. године први пут улази у Прву савезну лигу, испада из ње (зузевши шесто место у Источној групи), па се поново враћа 1954. (11 место). У оба похода тренер и капитен био је Миољуб Денић, а играли су Срећко Икодиновић, Милорад и Звонимир Ђурчић, Александар Стефановић, Душан Јаковљевић, Мићо Трифуновић, Славољуб Смиљанић, Томислав Ристић, Добривоје Азањац... „Железничар” 1954. године игра квалификације за улазак у Прву лигу, али не успева. Године 1953. оснива се „Слобода” која се 1955. уједињује са „Железничаром” под именом „Омладинац”. Следеће године клуб мења име у „Железничар”.⁶⁷

Крајем педесетих и почетком шездесетих година чачански кошаркаши бележе нешто слабије резултате.⁶⁸ У „Борцу” афирмацију стиче једна блистава генерација у којој се посебно истичу Слободан Копривица⁶⁹ и Радмило Мишовић⁷⁰. Они улазе у Прву лигу 1966. (10 место) и ту успешно наступају 1967.

- 66 | Први председник је био Драгослав Зорић (три године), а потом Драган Ђировић (шест).
- 67 | Александар Стефановић, *Кош на обали Мораве – 50 година чачанског „Борца”*, Чачак, 1995, 33.
- 68 | Зоран Антоновић: *Борац, Борац, Борац... Златне године чачанске кошарке*, Чачанске новине, Чачак, 2007-2008.
- 69 | Слободан Копривица Цоња (Чачак, 3. март 1939 – Чачак, 19. мај 1992), кошаркаш и кошаркашки тренер. Играо је једно време рукомет, одбојку и фудбал у „Борцу”. Кошарком је почео да се бави у шеснаестој години и веома брзо је заиграо у првом тиму КК „Борац”. Поред тога, бавио се и музиком – свирао је саксофон. Цео играчки век провео у „Борцу”, са којим је учествовао у највећем успеху – освајању четвртог места у југословенској Првој лиги (1972/73). Упамћен је као изузетно темпераментан играч који је изнад свега волео да побеђује. По престанку активног играња посветио се тренерском послу, најпре са женском екипом, а потом и са првим тимом „Борца”. Радио је са доста тренера, али је од професора Аце Николића највише научио. Припадају му заслуге, као тренеру, за освајање петог места у Првој савезној лиги (1978/79). Са „Борцем” је учествовао у оба такмичења у Купу Радивоја Кораћа (1973/74. и 1979/80), први пут као играч, а у другом наврату као тренер. После „Борца” био је тренер у „Слоги” (Краљево), Шпанији, Марибору, „Колубари” (Лазаревац) и „Варди” (Вишеград). Као једном од најбољих тренера у држави поверено му је да води младу репрезентацију Југославије.
- 70 | Радмило Мишовић (Чачак, 14. март 1943), легендарни кошаркаш „Борца”, за чији је први тим играо 20 година (1958–1978). Био је и његов дугогодишњи капитен. За 12 сезона у Првој лиги Југославије постигао је 7.456 кошева. Пет пута је био најбољи стрелац Прве лиге и то 1968. (642 коша; 29,2 по такмичици),

(10), 1967/68. (11), 1968/69. (7), 1969/70. (8), 1970/71. (9), 1971/72. (9) године. У то време тренер је најчешће био Александар Стефановић.⁷¹ Покривена хала крај Мораве свечано је отворена утакмицом против „Црвене звезде”, на Богојављење, 1969. године. У првенству 1972/73. из „Железничара” у „Борац” стиже Драган Кићановић⁷² и тада чачанска кошарка бележи највећи успех: „Борац” заузима четврто место у Лиги светских првака и обезбеђује пласман у Куп Радивоја Кораћа. И следећих година „Борац” бележи сталне успехе у Првој лиги.⁷³ Године

1969. (625; 28,4), 1971. (645; 29,3), 1972. (660; 30,0) и 1974. (825; 31,7). Био је капитен тима када је остварен највећи успех – четврто место и пласман у Куп „Радивоја Кораћа” (1972/73). Играчку каријеру окончао је у КК „Железничар” (1979/80). За репрезентацију Југославије, са којом је освојио златну медаљу на Балканском првенству у Софији (1966), одиграо је пет утакмица. Био је и остао синоним за непогрешивост у шуту на кош. Проглашен је за најбољег спортисту 20. века града Чачка (заједно са Мићом Брковићем и Славољубом Пипером). О њему је написана и књига. Био је народни посланик у Скупштини Републике Србије (2000–2003). По престанку играчке каријере обављао је функцију директора КК „Борац” (до 2003). Од тада је председник клуба.

71 Александар Керковић, *Радмило Мишовић*, Чачак, 1970, 11–34.

72 Драган Кићановић Кићан (Чачак, 17. август 1953), кошарком је почео да се бави у „Железничару” 1968. године. У сезони 1972/73. играо је за „Борац”, а потом у Партизану (Београд, 1973–1981), „Скаволинију” (Пезаро, Италија, 1981–1983) и „Станд Франсеу” (Париз, Француска, 1983–1984). Са „Партизаном” је освојио три титуле првака Југославије (1975/76, 1978/79. и 1980/81), као и Куп Југославије (1978/79, Ниш) и два Купа Радивоја Кораћа (1978, Бања Лука и 1979, Београд). Три пута је био најбољи стрелац Прве лиге: 1975/76. (777 кошева; 29,9 по утакмици), 1977/78. (894; 34,4) и 1978/79. (743; 33,8). Са „Скаволинијем” је освојио Куп Европе (1983). Био је члан кадетске репрезентације Југославије која је освојила прво место на Првенству Европе (Италија, 1971). Играо је за јуниорску репрезентацију Југославије која је била првак Европе (Задар, 1972), као и првак Балкана (Измир, 1971). У сениорској репрезентацији Југославије дебитовао је 1973. године. Наступајући у најбољој југословенској селекцији до 1983. године, одиграо је 213 утакмица. За то време учествовао је на две олимпијаде, три светска и шест европских првенстава. Као репрезентативац Југославије на олимпијским играма освојио је две медаље: златну (Москва, 1980) и сребрну (Монтреал, 1976). Власник је три медаље са светских првенстава: златне (1978, Манила), сребрне (1974, Порторико) и бронзане (1982, Колумбија). Са европских првенстава понео је три златне (Барселона, 1973; Београд, 1975. и Лијеж, 1977), једну сребрну (1981, Праг) и једну бронзану медаљу (1979, Торино). Освојио је и четири златна одличја са првенстава Балкана (Истанбул, 1973; Солун, 1974; Букурешт, 1975. и Бургас, 1976), као и златну медаљу на Медитеранским играма (1971, Измир). На многим великим такмичењима проглашаван је за најбољег играча и, готово увек, за члана прве петорке. За најбољег кошаркаша Европе проглашаван је два пута (1980, 1982). У новинарским анкетама проглашен је за најбољег кошаркаша века (1995), то јест за најбољег кошаркаша и најбољег спортисту Југославије свих времена. По завршетку каријере био је директор КК „Партизан” (у то време првак Европе; Истанбул, 1992), директор Кошаркашке репрезентације Југославије, члан Председништва Кошаркашког савеза Србије и КС Југославије и министар спорта у Влади Републике Србије (1991–1992).

73 У првенствима 1973/74. (8), 1974/75. (9), 1975/76. (14), 1977/78. (10), а 1978/79. осваја пето место и по други пут учешће у Купу Радивоја Кораћа. Већ следеће сезоне испада из лиге (12). У те две сезоне, поред Копривице, на клупи „Борца” седи и легендарни Александар Николић, члан кошаркашке куће славних.

1975. јуниори „Жела”, предвођени Андрићем, Шљивићем и тренером Ацом Јањићем, остварују један од најлепших резултата у чачанској кошарци: постају прваци Југославије. Сениори „Железничара” (1976) неуспешно завршавају квалификације за улазак у Прву лигу. И јуниори „Борца”, које је предводио Никола Мишовић, а међу којима су се истицали Жељко Обрадовић, Марко Ивановић и други, постају прваци Југославије (1979)⁷⁴. Значајни су успеси и других младих кошаркаша.⁷⁵ Године 1976. основан је нови клуб – „Студент”. Такмичио се у Другој српској лиги, а расформиран је 1989. године.⁷⁶

Осамдесетих година Кошаркашки клуб „Борац” поново „хара” Првом лигом⁷⁷, са једним новим саставом у коме је играчки сазрео касније најтрофејнији европски тренер Жељко⁷⁸ Обрадовић.⁷⁹ Године 1982. (18. марта) основан је

- 74 | Александар Стефановић, *То је чачанска кошарка*, Чачак, 1996, 21.
- 75 | Јуниори „Жела” су три пута били прваци Србије (1969, 1976. и 1981) и вицешампиони Југославије (1988); јуниори „Борца” су два пута били прваци Србије (1967. и 1987), вицешампиони Југославије (1999) и трећи у Србији (1999); кадети „Железничара” су били други (1974) и трећи (1980) у Србији, а „Борчеви” два пута трећи у Србији (1998. и 2000); пионири „Борца” били су прваци Југославије (2001), а „Железничара” два пута други у Србији (1974. и 1978); пионири „Младости” били су прваци државе (2007), а кадети вицешампиони (2008).
- 76 | Гвозден Оташевић, Милован Вуловић, *Кошаркашки клуб „Железничар” 1949–1999*, Чачак, 1999, 15–44; Александар Стефановић, *Кош на обали Мораве – 50 година чачанског „Борца”*, 35–39.
- 77 | „Борац” је остварио неколико солидних пласмана у Првој лиги: 1981/82. (10), 1982/83. (9), 1983/84. (6), 1984/85. (8), 1985/86. (9), 1986/87. (10), 1987/88. (10), 1988/89. (12).
- 78 | Желимир Жељко Обрадовић (Чачак, 9. март 1960) је играчку каријеру почео у чачанском „Борцу” (1978–1986), а завршио у „Партизану”–Београд (1986–1991). Са „Борцем” је освојио Јуниорско првенство Југославије (капитен, 1979) и пето место у Првој савезној лиги (1978/79). У први тим „Борца” увео га је професор Аца Николић, који га је касније упознао и са тајнама тренерског посла. Са „Партизаном” је освојио првенство (1987/88) и Куп Југославије (1988/89), као и Куп Радивоја Кораћа (1988/89). Као јуниорски репрезентативац Југославије на Балканском првенству у Крагујевцу (1979) освојио је златну медаљу. Као играч за репрезентацију Југославије одиграо је 48 утакмица, постигао 249 кошева, освојио друго место на Олимпијским играма у Сеулу (1988) и прво место на Светском првенству у Аргентини (1990). Са играњем је прекинуо уочи Европског првенства у Риму (1991), када је постао тренер првог тима „Партизана” (1991–1993). Са „Партизаном” је освојио Куп шампиона Европе, првенство и Куп Југославије (све 1992). Тренирао је „Хувентуд” из Бадалоне (1993/94), „Реал” из Мадрида (1994–1997), „Бенетон” из Тревиза (1997–1999) и „Панатенаикос” из Атине (од 1999). Титулу клупског првака Европе освојио је са „Хувентудом” (1994), „Реалом” (1995) и „Панатенаикосом” (2000, 2002. и 2007), а Куп Европе са „Реалом” (1997) и „Бенетоном” (1999). Једини је тренер у историји кошарке који је освојио шест европских клупских првенстава. Са „Бенетоном” је освојио Супер–куп Италије (1997). Са „Панатенаикосом” је првенство Грчке освојио осам пута (2000, 2001, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007. и 2008), а национални куп у пет наврата (2003, 2005, 2006, 2007. и 2008). Од 1996. године први је тренер кошаркашке репрезентације Југославије са којом је освојио златне медаље на Светском првенству у Атини (1998), Европском првенству у Барселони (1997), сребрну медаљу на Олимпијским играма у

КК „Градац”, али његова мушка секција престаје са радом већ 1986. Почетком деведесетих година Ратко Јоксић покреће школу кошарке, која 6. фебруара 1997. прераста у клуб „ЈУ 32” (од 2003. тај клуб се зове „Младост”). КК „Чачак ‘94” формиран је 27. септембра 1994. године. Почетком деведесетих запажа се криза резултата, а „Борац” је само повремено у Првој лиги: 1994/95. (12), 1996/97. (13), 1999/2000. (8), 2000/01. (11). За то време „Железничар” је прешао пут од Прве „Б” савезне лиге до Друге српске и натраг. Међутим, стална оријентација овог клуба на стварању сопственог играчког кадра дала је резултате: ту су поникли многи афирмисани прволигашки играчи, као и први Чачанин у НБА, Радисав Ђурчић.⁸⁰ Остали чачански тимови такмичили су се у најнижим ранговима. Требало би напоменути да су „Борчеви” ветерани на првом Првенству Југославије (1994) освојили прво место.⁸¹

Посебно задовољство за љубитеље кошарке представљају турнири у баскету „три на три”, који се на „Желовом” игралишту организују од 1988. године (ту је организовано и првенство Југославије у баскету 1994; победник је био „Кафе Тера” из Чачка). Последњих неколико година „Желовим” стопама кренуо је и „Борац”, који организује баскет турнире на отвореним теренима поред хале. Иначе, ваљало би напоменути да је први баскет у нашем граду игран у сали Гимназије давне 1951. године.⁸²

Женска кошарка. Корени чачанске женске кошарке су дубоки. „Борчева” секција креће још 1946. године. Такмичиле су се „Борчеве” кошаркашице са променљивим успехом, али је свакако највећи постигла генерација коју је као тренер предводио Никола Мишовић Рокли играјући квалификације за улазак у Прву савезну лигу (1967). И КК „Железничар” је имао своју женску секцију која је радила у два наврата: 1957–1960. и 1982–1986. године. Женске екипе „Борца” и „Железничара” се гасе 1986, па је целокупна кошаркашка активност „лепшег пола” везана за рад ЖКК „Градац”. Овај клуб, предвођен председником Бранком

Атланти (1996) и бронзану медаљу на Европском првенству у Француској (1999). Као помоћни тренер репрезентације освојио је златну медаљу на Европском првенству у Атени (1995). Репрезентацију је напустио 2000, да би је поново преузео 2004–2005. Проглашаван је за најбољег тренера Европе (1994). Године 2007. добио је награду „Александар Гомељски” за најуспешнијег тренера Европе. Изабран је међу 50 најутицајнијих личности европске кошарке у протеклих 50 година (2008).

79 Александар Стефановић, *Развој кошарке у Чачку, у: Вишевековна историја Чачка и околине*, Зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду, Београд, 1995, 798-809.

80 Свакако да је огромно признање за кошаркашки Чачак и то што су у овом граду организовани 13. Балканско првенство за јуниоре (1975) и финале Купа Југославије (1995).

81 Александар Стефановић, *Кош на обали Мораве – 50 година чачанског „Борца”*, 37.

82 Гвозден Оташевић, Милован Вуловић, н. д., 211; Александар Стефановић, н. д., 54.

Љујићем и тренерима Миланом Цветковићем и Душаном Станојевићем, бележи изванредне резултате, прескачући сваке године по један ранг такмичења. Већ 1992. године улази у Прву савезну лигу, где постиже солидне резултате: 1992/93. (6) и 1993/94. (плеј-оф). У наредним годинама „Градац” се бори или за опстанак у Првој лиги (где је провео десет сезона) или за првака Друге лиге. Тим углавном сачињавају младе Чачанке, уз понеку играчицу са стране. Истовремено долази и до њихове афирмације, па дрес са државним грбом облаче Јасна Вуловић, Снежана Јовановић и Јелена Наумовић.⁸³ Године 2003. (10. јула) кошаркашки ентузијастички предвођени Рајком Маравићем оснивају ЖКК „Моравац”⁸⁴

Шах. Први велики екипни успех Шаховски клуб „Борац” остварио је 1950. године пласманом у Прву савезну лигу, у којој се такмичио само „једно лето”. Била је то прва чачанска спортска екипа која је наступала у Првој савезној лиги. У наредне четири деценије било је резултатских успона и падова. Треба истаћи да је на трећем екипном првенству Југославије у дописном шаху (1964–1967) „Борац” освојио треће место. Чачански шах је изнедрио неколико вансеријских шаховских асова: Љубинка Мајсторовића⁸⁵ (вишедеценијског првотимца „Борца”), Верицу Јовановић-Недељковић⁸⁶ (прву жену велемајстора у Југо-

83 | Александар Стефановић, н. д., 66.

84 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 77.

85 | Љубинко Мајсторовић Мајстор (Папратиште, Пожега, 1914 – Чачак, 1986) у младости је био истакнути фудбалер чачанског „Јединства”. Најзаслужнији је за развој шаха у Чачку пре и после Другог светског рата. Пре рата сматран је једним од најбољих шахиста у унутрашњости Србије. Учесник је аматерских првенстава Југославије у Загребу (1939) и Цељу (1940). Био је члан „Борца” од оснивања (1937), до пред крај живота. Одиграо је 350 партија. Више од две и по деценије био је капитен екипе. Призната му је титула националног мајстора (1971). Био је изузетно успешан у дописном шаху. Више пута је био члан југословенске Олимпијске репрезентације.

86 | Вера Јовановић-Недељковић (Придворица, Чачак, 16. новембар 1929) је дипломирала на Машинском факултету у Београду (1955), као прва жена инжењер бродоградње у Југославији. Магистрирала је 1974. године. Била је асистент и виши предавач Машинског факултета у Београду (1961–1987), а предавала је и на Вишој техничкој школи у Чачку. Шах је почела да игра у чачанском „Борцу” (1948), а наставила у београдској „Црвеној звезди” (1955). Титула велемајстора додељена јој је 1959, као првој жени у СФРЈ, али и међу првима на свету. Била је шестострука шампионка Југославије (1950, 1951, 1952, 1953, 1958. и 1965). Победила је на западноевропском зонском турниру за првенство света (1954), као и на зонским турнирима (1957, 1963. и 1966). На турниру кандидаткиња за првака света у Пловдиву (1959) освојила је друго место, па је званично била трећа шахисткиња света. Три пута је на турнирима побеђивала светску првакињу Нону Гарпиндашвили. Наступала је у државној репрезентацији која је на женској шаховској олимпијади у Сплиту (1963) освојила сребрну медаљу. Ту је остварила и несвакидашњи рекорд, када је постигла стопроцентан успех: 12 партија – 12 победа. Са „Црвеном звездом” (у којој је увек била на првој табли) освојила је више титула екипног првака Југославије. Врло рано се повукла са шаховског поља (1967), али је у овој области оставила веома дубок траг. Сврстана је међу девет величанствених југо-шахиста.

славији), Драгољуба Ђирића⁸⁷ (велемајстора и олимпијског репрезентативца Југославије), Срећка Недељковића (олимпијског репрезентативца и селектора националног тима), Милинку Ђировић-Мерлини (шампионку и репрезентативку Француске), велемајстора Станимира Николића⁸⁸, велемајстора и олимпијског репрезентативца Бранка Дамљановића... Ипак, права легенда чачанског шаха је проф. Миодраг Лазаревић Пико (1931–1996), који је 39 година непрекидно (1954–1996) наступао за „Борац“⁸⁹

На иницијативу Бобе Јовановића основан је Шаховски клуб „Графичар“ (1948), који већ следеће године прераста у ШК „Железничар“. Овај клуб се 1954. године уједињује са „Борцем“ формирајући Чачански шаховски клуб, који је ово име носио само годину дана.⁹⁰

Најзначајније успехе шахисти „Борца“ постижу у периоду 1993–2002. године, када је спонзорство над клубом преузела „Сточар банка“. Под именом „Борац-Сточар банка“ изборен је повратак у Прву савезну лигу (1995) и освојен је први национални куп (Будва, 1996). Титулу екипног првака Југославије (2001) понела је „Сточар банка“ (основана 1996). Ова два клуба проглашена су за најуспешније спортске колективе у Чачку (1996. и 2001). У том периоду за „Борац-Сточар банку“ или „Сточар банку“ наступали су и неки од најпознатијих шахиста света: Кирил Георгијев (Бугарин, омладински првак света 1984), белоруски олимпијац Алексеј Александров и Перуанац Гранда Зуинга, најбољи играч Јужне Америке деведесетих година.⁹¹

87 Драгољуб Ђирић (Нови Сад, 1935) је шах почео да игра у чачанском „Борцу“, где постаје првотимац са непуних 11 година! Члан „Борца“ био је у три наврата (1946–1957, 1966–1967. и 1971), одигравши притом преко 100 партија. Титулу велемајстора заслужио 1965. године. Био је победник Првог међународног турнира у Чачку (1967) и првак Чачка (1971). Најбољи је шахиста који је икада поникао у Чачку. Постигао је изванредне резултате на више турнира и стекао високо место у историји југословенског шаха. Два пута је био члан Олимпијске репрезентације Југославије: на 17. Олимпијади у Хавани (1966) и 18. Олимпијади у Лугану (1968), када је освојено друго место.

88 Станимир Николић Цане (Доња Трпача, Чачак, 26. јануар 1935) играо је шах у ШК „Борац“, ШК „Слобода“ (Ужице, 1965–1969) и ШК „Карађорђе“ (Топола). Шаховски мајстор је постао 1965, интернационални мајстор 1967, а велемајстор 1978. године. Био је члан репрезентације Југославије у мечевима са СССР и Мађарском (1967). Вишеструки је репрезентативац Србије. Био је победник више међународних турнира, а освајао је прва и друга места на турнирима у оквиру циклуса за првенство Југославије. Био је првак Македоније (Пробиштип, 1963). Победио је светске прваке Фишера (1967, Тунис) и Таља (1981, Бугојно). Учествовао је на светским куповима у оквиру Професионалне шаховске асоцијације (Београд, 1988; Палма де Мајорка, 1989; Москва, 1990). Био је председник КК „Борац“ и ШК „Борац“. Шах је играо из хобија, никада професионално. Истакнути је чачански привредник, директор Угоститељског предузећа „Морава“ (1970–1980) и директор пословнице ЈИК банке у Чачку (1980–1986).

89 Недељко Јешић, н. д., 43.

90 Исто, 76.

91 Вредно је напоменути да је Чачак био организатор великих шаховских турнира на којима су учествовали најпознатији шахисти света.

У том периоду, поред „Борца” и „Сточар банке”, такмиче се и други клубови са територије чачанске општине: ШК „Ремонт” (основан 14. маја 1969), ШК „Слобода” (1972), ШК „ФРА” (1982), ШК „Младост” из Атенице, ШК „Спартак” из Трнавe (1997), ШК „Младост” из Прељине и ШК „Шмит” из Мрчајеваца⁹² (1980). Наведени клубови су наступали, углавном, у регионалним лигама без значајнијих успеха. Многи од њих данас су замрзли своје активности. Интересантно је да се у Мрчајевцима сваке године организују шаховска првенства мушкараца (од 1972) и жена.⁹³

Скијање. Пре и после Другог светског рата скијање у Чачку је, углавном, појединачно и неорганизовано.⁹⁴ Пре рата су нарочито била популарна и занимљива надметања у вожњи боба и санки, где су се екипе формирале по територијалном принципу (углавном су то били састави чачанских улица). Возило се од Карауле до Кнез Милошеве улице. Скијање се озбиљније тренира после Другог светског рата, на Лисичијим рупама (код Спомен-парка). Саветодавну улогу има атлетичар Михаило Јелесијевић. Пионирка чачанског скијања је Милица Ерић (осмострука првакиња Србије). Доцније је при Спортском друштву „Железничар” радила смучарска секција. Међутим, и она је брзо престала са радом, па су заљубљеници у овај спорт своје активности организовали у оквиру планинарских друштава „Каблар”, „Медицинар”, „Слобода”, „ФРА”...⁹⁵

Пристизањем кадрова са факултета за физичку културу (где се скијање изучавало као посебан предмет) у наш град, јавља се жеља за организованијим радом везаним за смучарски спорт. Интересовање за скијање нагло расте, посебно међу гимназијалцима, али и осталим школарцима и старијим Чачанима. Тако при Спортском друштву „Борац” настаје (23. децембра 1982) истоимени смучарски клуб. Већ на почетку свога рада клуб је окупљао преко 300 чланова који су редовно плаћали чланарину.⁹⁶ Тако је на Копаоник, покаткад, кретало и по десетак аутобуса са Чачанима-скијашима.⁹⁷

92 | У Мрчајевцима је прво основан ШК „Орловац” (1961) који је после неколико година прекинуо рад, да би се реактивирао 1972, опет краткотрајно, па је на тим темељима настао ШК „Шмит”.

93 | Милан Батавељић, *Шах у Мрчајевцима*, Мрчајевци, 2007, 12.

94 | Скијање (смучање) је настало у скандинавским земљама, одакле је пренето у средњу Европу. Смучарски спорт се у нашим крајевима јавља крајем 19. века оснивањем првог клуба на Цетињу (1892). У Србији је овај спорт заживео тридесетих година 20. века. Међутим, нагли развој смучања везан је за период након Другог светског рата када се оснивају клубови, организују курсеви, одржавају такмичења, поправљају и изграђују објекти и увећава број организација и чланова.

95 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 120.

96 | Готово пет година ово је био један од најмасовнијих спортских колектива у Чачку. Када је на Караули постављен ски-лифт, заљубљеници у скијање добили су знатно боље услове за своје активности. Ски-лифт је омогућио далеко брже савладавање смучарских вештина код почетника, али и интензивнији тренинг код искуснијих такмичара. Чињеница да се снег најдуже задржава на

Одбојка. После Другог рата одбојка доживљава веома брз развој, па је при Спортском друштву „Борац” постојала одбојкашка секција још 1945. године, када је одржано и првенство чачанског округа на коме су учествовале две екипе из Чачка⁹⁸ („Борац” је био други, а „Раднички” трећи), као и из Ивањице („Јавор” је био шампиони) и Краљева („Слобода” као последња).⁹⁹ У првих двадесетак година након Другог светског рата одбојка се игра при ДТВ „Партизан”, на теренима од шљаке и бетона (код Соколског дома), на „Ремонтовом” и „Слободином” стадиону.¹⁰⁰

На иницијативу Рајка Ђоковића, при ДТВ „Партизан” формирана је (1966) одбојкашка секција за мушкарце. Пар година чачански одбојкаши су се такмичили под именом „Партизан”. Играло се и тренирало у Соколани, а први тренер био је Томислав Вучићевић. Од ове секције 1971. године формира се први одбојкашки клуб „Борац”, а на иницијативу Миливоја Капларевића, Рајка Ђоковића и Радована Мајсторовића. Највећи успех „Борца” је улазак у Другу Српску лигу и једногодишњи наступ у том рангу.¹⁰¹ У овом клубу је поникао свакако најуспешнији чачански одбојкаш Зоран Луковић.¹⁰² При Спортском друштву „Слобода” формира се одбојкашка секција (1974) која прераста у женски одбојкашки клуб (11. јануара 1979). Иницијатори оснивања клуба су радници ове фирме. Највећи успех постигнут је пласманом у Републичку лигу. Рад клуба прати велика заинтересованост девојчица, у чему им помажу тренери Слободан Цветковић, Милорад Ђондрић и Радован Мајсторовић. Недуго затим, при Спортском друштву „Ремонт”, формира се одбојкашка секција (10. септембра 1976), која 1994. године прераста у истоимени одбојкашки клуб. Велику улогу при оснивању имали су одбојкаши Десимир Недељковић и Владан Глишовић. „Ремонт” почиње са такмичењима у Регионалној лиги у којој је три пута био

највишем врху Јелице (Црној стени, 982 м.н.в.) навео је смучарске ентузијасте да приступе изградњи скијашке стазе на Грујиним ливадама. Међутим, застало се на изградњи пута од Жежевице до те локације. Остаје да сачекамо дан када ће се изградити добар путни прилаз, али и осветљење које ће омогућити ноћно скијање. За то време, чачански скијаши користе терене на знатно удаљенијим планинама.

97 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 121.

98 Чачански глас, 2. децембар 1945.

99 Исте године, на такмичењу за првенство Србије у Шапцу, екипа Чачка у саставу Драгослав Николић, Стојан Стишовић, Милан Николић, Пуриша Ђорђевић, Миодраг Топаловић, Александар Керковић, Драгослав Ђорђевић и Драган Бајић осваја друго место. Наредно првенство округа одржано је у Краљеву 2. и 3. јуна 1946. (А. Стефановић, *Преглед спортских активности у Чачку*, у: Вишевековна историја Чачка и околине, 798-797).

100 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 93.

101 Исто, 93-94.

102 Зоран Луковић (1962), дипломирани инжењер машинства, играо је и у крагујевачком „Радничком”, лазаревачкој „Колубари” и београдском „Партизану” (са којим је освојио две титуле шампиона државе), као и на Кипру, где данас ради као тренер. Догурао је до „Б” селекције југословенске репрезентације.

првак. Међутим, од такмичења у вишем рангу су одустајали због материјалних разлога.

Почетком деведесетих Одбојкашки клуб „Борац” се угасио, али велики успеси југословенских одбојкаша доводе до оснивања нових клубова: ОК „Трепча”, ОК „Орловац”, ОК „Чачак” и ОК „Либеро”. Одбојкашки клуб „Трепча” из Доње Трепче (основан 20. августа 1998) успео је да се домогне Српске лиге у (2000/01), а од 2001. године су све активности клуба замрзнуте. Исте године двојица заљубљеника у ову игру оснивају у Мрчајевцима ОК „Орловац” (6. маја 1998). Клуб се такмичио у Међуопштинској лиги, али је од 2001. престао са радом. Оба клуба су имали само мушке екипе. Следеће године основан је ОК „Чачак” (оснивач Зоран Новаковић) са женском екипом, али је и он био кратког даха. Најмлађи клуб на територији чачанске општине, ОК „Либеро”, који је 12. новембра 2003. године основала група наставника физичке културе, успешно се такмичи у Другој лиги за жене.¹⁰³ У исто време Одбојкашки клуб „Ремонт” оснива женску секцију, па од тада егзистирају три женска одбојкашка клуба. ОК „Ремонт” 2005. године мења име у ОК „Чачак” са обе селекције. И његова женска екипа се такмичи у Другој лиги. Далеко најуспешнија одбојкашица коју је изнедрила чачанска одбојка је актуелна репрезентативка Јасна Мајсторовић.¹⁰⁴

Бициклизам. У оквиру Фискултурног друштва „Борац” основана је бициклическа секција у мају 1946. године. Прве трке организоване су те године на макадамским путевима у околини Чачка и на њима су учествовали радници и школарци на бициклима-контрашима. Први прави бициклически клуб основан је јула месеца 1953. године, под називом „Слобода”. Иницијатор оснивања био је Десимир Савић, тада запослен у истоименој чачанској фабрици. Из потребе да клуб буде својина читавог града, наредне године је преименован у БК „Омладинац”. Исте године, новоименовани клуб је постао члан Бициклическог савеза Србије и Бициклическог савеза Југославије. „Омладинац” редовно учествује на локалним и регионалним тркама.¹⁰⁵ У то време, у клубу тренирају и јуниорска и кадетска селекција, а ради и пионирска скупина. У првој половини шездесетих „Омладинац” бележи такмичарско затишје, пошто је прва гарнитурa возача престала да се активно бави бициклизмом. Клуб се осетније реактивира

103 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 94-95.

104 | Јасна Мајсторовић (Чачак, 23. април 1984) потиче из одбојкашке породице (отац Радован Мајсторовић Либец, одбојкаш и одбојкашки тренер). Одбојком је почела да се бави у ОК „Слобода”. Наступајући за ужичко „Јединство” и београдски „Поштар” освојила је шест домаћих првенстава и исто толико куп-такмичења. Са кадетском и јуниорском репрезентацијом Југославије (чији је била капитен) освојила је златне медаље на Балканским шампионатима. Наступајући за репрезентацију Србије на Првенству Европе 2007. освојила је сребрну медаљу.

105 | Чачани су се најчешће, а обично о првомајским празницима, као и поводом других манифестација, надметали са бициклическим Краљева, Ужица и Пожеге. Трке су се возиле на макадамским друмовима, а дужина стазе је ретко када прелазила 20 км. Познато је да је Миле Раовић на једном од првенстава Србије у појединачној конкуренцији освојио друго место (Параћин).

1967. године (председник је Срећко Цветић). Озваничено је да клупска боја буде црвено-бела.¹⁰⁶

Године 1974, на захтев СД „Борац”, Бициклически клуб „Омладинац” се прикључује највећем спортском друштву у Чачку и мења име у БК „Борац”. Председник је Јован Милетић. Бициклическе тренира Миладин Пендић. Да је у то време на чачанској спортској сцени већ настајао квалитетан бициклизам сведочи и податак да су јуниори на тренинзима преваљивали и до 120 км. У то време значајне успехе постиже јуниорска екипа: Драган Достанић доноси прву медаљу са савезних такмичења у Чачак (1975). Ризницу Клуба красе и пехари које су „Борчеви” млади бициклически освајали на такмичењима за Куп Србије. У последњих 30 година чачански бициклически постижу блиставе резултате које је тешко и побројати. „Борац” је више од две деценије један од најуспешнијих бициклических клубова у Југославији. Дрес са државним грбом облачило је двадесетак чачанских бициклически, „Борац” је био три пута првак Југославије, у пет наврата вицешампион, а Куп Југославије освајао је три пута.¹⁰⁷ Појединачни резултати су још импресивнији: преко 50 пута чачански бициклически су били шампиони Југославије, затим шампиони Балкана, а о титулама на нивоу Србије и да не говоримо. Мићо Брковић¹⁰⁸, који је поникао у „Борцу”, једини је спортиста

106 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 41-42.

107 | У Чачку су успешно организована највећа бициклическа надметања: међународне „Трке кроз Србију” и „Трке кроз Југославију”, првенства Србије и Југославије, као и куп-такмичења.

108 | Мићо Брковић (Кавадарци, Македонија, 1. март 1968) бициклизмом се бави од 1980. године. За БК „Борац” активно је возио до 2001, изузимајући 1990. годину када је наступао за сарајевски „Унис”, а потом за БК „Партизан” (2003) и нишки „Железничар” (2004). Стални је члан репрезентације Југославије (1985–2004). Освојио је јуниорски куп Србије (1983), бронзану медаљу на друмском првенству Југославије за млађе јуниоре (1985) и сребрну за јуниоре (1985). Са екипом „Борца” освојио је бронзу на омладинском првенству Југославије (1985). На Светском јуниорском првенству у Мароку (1986) освојио је 14. место. На шампионату Бугарске за јуниоре освојио је прво место (екипно, 1986), као и на Балканијади одржаној исте године. На Олимпијским играма у Сеулу (1988) освојио је 32. место, а на Олимпијади у Барселони (1992) заузео је 18. место у екипној конкуренцији. Првак Југославије био је 12 пута: три пута екипно са „Борцем” (1993, 1995, 1996), једном у друмској возњи (1991), два пута у критеријуму (1997, 1998), четири у брдској возњи (1991, 1993, 1995, 1996) и два пута у цикло-кросу (1995, 1998). Освојио је трећа места на Друмском првенству Југославије (1993), Трци кроз Југославију (1995) и Трци кроз Србију (1996), друго место на Трци кроз Србију (1997). Био је први на купу Југославије (1998) и победник Трке кроз Војводину (1989, 1992), Велике награде Београда (1993, 1997), Чапел купа у Мађарској (1997) и Трке кроз Македонију (1993). Победник је етапа на свим великим међународним тркама. Такмичио се у Европи, Азији, Африци и Јужној Америци. Био је тренер БК „Борац” (2000–2002) и селектор бициклическе репрезентације Југославије (2001–2002). Званично је био најбољи бициклически Југославије 1993, 1994. и 1995, а 1998. године најбоље рангиран Југословен на светској ранг-листи бициклически (684). Проглашен је за спортисту 20. века града Чачка (заједно са Радмилом Мишовићем и Славољубом Пипером). Једини је спортиста који је из неког чачанског клуба изборио одлазак на Олимпијаду (два пута).

који је из Чачка путовао на две Олимпијаде (Сеул, 1988. и Барселона, 1992). Због свега наведеног „Борац” је годинама проглашаван за најуспешнији чачански спортски колектив, а његови асови Драган Достанић¹⁰⁹ и Мићо Брковић су вишеструки најбољи спортисти Чачка.¹¹⁰

Мотоциклизам и аутомобилизам. У оквиру Народне технике у Чачку је 12. новембра 1946. године основан Аутомобилско-мотористички клуб. У њему се запошљавају Милош Лијескић, Милета Баралић, Богдан Пантовић, Добривоје Радивојевић... Интересовање грађана за моторну и ауто-технику било је велико, па је већ у трећој години рада било преко 400 чланова. То је и био подстицај да се подигну хангари у Моравској улици. Касније клуб мења име: назван је Ауто-мото друштво „Раша Бадњаревић”, па само Ауто-мото друштво, док је данашње званично име Ауто-мото клуб. Прво такмичење мотоциклиста у Чачку организовано је уочи 1. маја 1947. године. Почетак трке је био испред хотела „Београд”, а возило се улицама око најужег градског језгра. Дobar рад доноси и завидне резултате: Жико Љубичић постаје првак Србије у оценско-теренској брзинској вожњи (1956), на брзинским тркама мотоциклистичког шампионата Југославије чачанска екипа (Милош Лијескић, Драган Милићевић и Душан Шипетић) осваја прво место (1957), а друга екипа АМД „Раша Бадњаревић” – Чачак осваја треће место у Србији у оценско-брзинској вожњи. У генералном пласману екипа Чачка проглашена је за најбољу у Југославији за 1957. годину, а Драган Милићевић за најбољег мотоциклисту Србије. Првак Југославије и Србије у мотоциклизму за 1959. годину је екипа АМД Чачак у саставу Милош Лијескић (1920–1975), Драган Милићевић (1929), Александар Вукајловић (1933) и Томислав Илић (1929–2003). Победе на тркама су извојевали Љубомир Обрадовић Тица (50 кубика), Миливоје Савић Рундо (125), Драган Милићевић (175) и Александар Вукајловић (250). Исте године, 22. октобра, код игралишта ФК „Борац” одржано је прво крос-такмичење за првенство Србије, чији је зачетник Милош Лијескић. Следеће године Драган Милићевић постаје првак Србије (175 кубика), а Лeko Вукајловић шампион Србије и Југославије.

109 Драган Достанић (Чачак, 8. јун 1959) је бициклизмом почео да се бави још као основац (1972), да би постао такмичар БК „Омладинац” (1974), који је касније променио име у „Борац” (1975–1978. и 1980–1986), као и БК „Партизан” (Београд) (1978–1980). Био је дугогодишњи репрезентативац Југославије у бициклизму (1977–1986) и вицешампион Југославије као млађи јуниор (1975) и јуниор (1977). Победник је Купа Југославије (1983) и освајач трећег места (1981, 1982), троструки је друмски првак Србије (1978, 1981. и 1984) и њен вицешампион (1982, 1986). Са екипом „Борца” био је вицешампион Србије (1983) и други у Купу Србије (1983), као и трећи у Југославији (1983). Учествовао је на првенствима Балкана и многим тркама у Европи и Африци. По престанку возачке каријере постаје тренер, прво млађих категорија (1987–1990), а потом и сениора (од 1990). Уз то, обављао је и дужност секретара клуба, односно био и остао „алфа и омега” БК „Борац”. У то време БК „Борац” бележи своје највеће успехе. Био је селектор Бициклистичке репрезентације Југославије (1993–1995. и 1998–1999) и председник стручног савета Бициклистичког савеза Југославије (1996–2000).

110 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 43.

Вукајловић је 1961. године проглашен за апсолутног шампиона Југославије, а 1962. за првака Србије у мотоциклизму. Томислав Илић је био вицешампион Југославије (1962). Треба истаћи и да је Богосав Теофиловић Бојчо (1938) био репрезентативац Југославије, а да је Владимир Танасковић Чиле побеђивао на тркама у класи 150 кубика. Уз добре резултате дошла су и признања: Слободан Никитовић Кића, Миломир Ненадић Тука и Милан Лучић проглашени су за савезне спортске функционере.¹¹¹

У периоду затишја мотоциклизма, у Чачку започињу трке аутомобилиста. Велики број Чачана се огледао у овом спорту. Најзначајнији успех постигнут је на ауто-релију „Сутјеска ‘66” када је чачанска екипа (Лапчевић, Половина, Пејовић) освојила прво место, а Драган Лапчевић Мате постао шампион.¹¹²

После бриљантних успеха, у раду Ауто-мото клуба Чачак настаје затишје (1964–1978). Стаза за мото-крос, дуга 2.000 метара, урађена је на Јељену у Горњој Горевници 1978. године, што је дало подстрека за нове активности. Прво такмичење на Јељену организовано је 22. октобра исте године. Екипу АМД Чачак чине нови возачи, међу којима се истиче Бранко Савић (шампион Србије у мото-кросу за 1984. и 1985, вицешампион Југославије 1993. и првак СРЈ 1994). После њих наступа нова, изузетно талентована генерација коју предводи Јован Вукајловић (двоструки првак СРЈ у класи „тори”, 1994. и 1996). Поред других такмичења која организује АМД Чачак, вредан помена је Породични ауто-рели „Слободан Никитовић Кића”, који се возио на релацији Чачак–Овчар Бања (1981. и од 1986. до 1991). Од 1989. године Чачани наступају и на првенствима Србије у картингу.¹¹³

Почетком трећег миленијума оснивају се нови ауто-мото клубови у Чачку: Ауто спортски клуб „Херц” (2000) и Мото-крос клуб „Богићевић” (у фебруару 2001). МКК „Богићевић” већ на почетку рада постаје вицешампион (2001) и шампион (2002. и 2003) Југославије. И аутомобилисти „Херца” освајају шампионат државе (2003) и постижу неколико изузетних резултата.¹¹⁴

Бокс. Први бокс меч у Чачку организован је у „Златном Прагу”, у Циганмали, 1946. године.¹¹⁵ Први чачански боксерски клуб био је „Пролетер”, основан после Другог светског рата, који почетком педесетих година (1951) мења име у „Металац”. Боје овог клуба бранили су Круне Николовски, Душан Киковић, Војо Костић, а најпознатији изданак ове школе бокса био је Томислав

111 Милољуб С. Пантовић, *Ауто-мото друштво Чачак*, Чачак, 1981, 22-25.

112 Радован М. Маринковић, *Ауто-мото клуб Чачак*, Чачак, 1996, 37-44.

113 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 35.

114 Исто, 36.

115 Бокс је био омиљен у старој Грчкој и римској империји и био је заступљен на древним Олимпијским играма. Темељи савременог боксерског спорта постављени су у Енглеској почетком 18. века. Први званични мечеви код нас организовани су 1912. године у Београду. После рата су основани и први клубови, али прва државна првенства у боксу датирају из 1948. године.

Јоровић, првак СФР Југославије (1957) у полувелтер категорији. БК „Металац” 1955. године поново мења име, овога пута у „Борац”.¹¹⁶

Боксерски клуб „Борац” се гаси крајем педесетих година 20. столећа, да би свој рад обновио 1972. године, на иницијативу Милорада Радојевића Лилија и групе ентузијаста. До 1982. у овом спортском колективу поникло је неколико врхунских бораца. Посебно је познат и признат био Миленко Андрић¹¹⁷. „Борац” се такмичио у Српској лиги, а 1982. године, под руководством тренера Бранислава Дамњановског, остварује пласман у Другу савезну лигу, што је највећи успех у историји клуба. Чачани су у овом рангу такмичења били до 1985. године, када се „Борац” поново гаси. Нова ера у чачанском боксу почиње 1992. године, када Дамњановски и група његових блиских сарадника формирају БК „Соко” (10. марта). Најбољи и најтрофејнији такмичари до данас су Никола Лазаревић (трећи на јуниорском првенству Европе у Бирмингему) и Мане Марчета (други на Европском првенству за кадете у Битољу). Поред њих у БК „Соко” поникла су још и двојица репрезентативаца – јуниорски Александар Николић и кадетски Дејан Николић.¹¹⁸

Кајак. Чачанско кајакаштво је, природно, уско везано за Западну Мораву.¹¹⁹ Забележено је да су почетком 20. века Моравом клизили чамци и сандолине. Међутим, сам кајакашки спорт у нашем граду је прилично млад. Годинама су заљубљеници у овај спорт радили појединачно и неорганизовано. Идеју за оснивање клуба донели су, и практично реализовали, браћа Миро и Мишо Станић, који су основали Кајак-клуб „Младост” четрдесетих година 20. века. Тренинзи у кајаку на мирним водама су организовани у Казаници, где су постојали сасвим солидни услови за то време (услова за веслање није било, па овај спорт никада није упражњаван у Чачку). Интересовање омладине је било велико, а запажена је и заступљеност женске популације. У том периоду са овим спортом упознају се, поред осталих, Миша Станић, дугогодишњи селектор

116 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 46-47.

117 | Миленко Андрић (Чачак, 28. август 1961) боксом је почео да се бави 1979. године у чачанском „Борцу”. Од 1983. до 1987. бранио је боје „Гоше” из Смедеревске Паланке, са којом постаје екипни шампион СФР Југославије (1985/86). Од 1987. до 1991. био је члан „Ријеке” (Хрватска). Има звање тренера савезног разреда. Био је члан Тренинске комисије Боксерског савеза Србије. У каријери је имао око 300 мечева (само тридесетак пораза и то углавном као јуниор, на почетку каријере). Од готово 270 победа велику већину извојевао је нокаутом или прекидом пре истека борбе. Осам година у Првој савезној лиги није изгубио ниједан меч. Плави дрес репрезентације СФР Југославије први пут је обукао 1983. године. Победник је међународног турнира у Пољској (1985). Исте године у мечу Аустралија-Југославија у Сиднеју проглашен је за најбољег боксера. Био је вицешампион Балкана (Бугарска, 1985). Учесник је сениорског Првенства Европе у Торину (Италија, 1987). Био је првак СФР Југославије у лако-тешкој (1986. и 1987) и у супертешкој (1989. и 1990) категорији. По два пута је био други и трећи у држави.

118 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 47.

119 | Организовано кајакаштво у нашим крајевима датира из 20. века, док су прва званична такмичења организована 1950. године.

кајакашке репрезентације, и Драган Чакаревић, вишеструки шампион и репрезентативац Југославије. Због организационих проблема клуб се педесетих година гаси.¹²⁰

После дуже паузе, спортски ентузијастички оснивају Кајакашки клуб „ФРА“ (25. новембра 1976). Клуб је брзо стекао популарност, па је окупљао и преко 60 чланова. Имали су и свој кутак: Дом кајакаша код бране иза стадиона ФК „Борац“. Запажено је њихово учешће на Купу Европе у Италији (1980–1984), као и четврто место на Првенству СФРЈ. Клуб је угашен 1989. године.¹²¹

Након још једне паузе кајакашки поново успевају да се клупски организују: 20. јуна 2003. године оснивају Кајак-клуб „Чачак“.

Спортски риболов. Такмичарски спортски риболов у Чачку зачет је 1947. године и од тада се организују такмичења на сувом (бацачке дисциплине) и на води (пецање удицом на пловак), док су надметања удицом на потоњак ређа и имају ревијални карактер. Такмичења се организују појединачно и екипно (и у мушкој и у женској конкуренцији). У почетку су такмичења одржавана у Талпама, код Кланице и код манастира Ваведење. Са новим такмичењима повећавао се и број такмичара, па наведене локације нису пружале довољно места за заинтересоване такмичаре. Приоритет је била изградња такмичарске стазе. То је и урађено на вештачкој акумулацији хидроелектране у Међувршју. Стаза је дужине 700 метара и може да прими 81 такмичара. Потом су риболовци (заједно са ловцима) желели да добију свој „кров над главом“, што су и успели изградњом „Ловачког дома“ крај стадиона ФК „Борац“. У „Ловцу“ су риболовци добили две канцеларије. Међутим, због катастрофалног пословања, СО Чачак је објекат предала угоститељском предузећу „Морава“, па су се риболовци поново нашли на улици.¹²²

У једном периоду дошло је до подела унутар риболовачке организације, па су у Чачку постојала три удружења риболоваца. Међутим, компромиси су пронађени, па су клубови опет уједињени у „Мораву“. Интерес за риболов никада није сплашњавао, па је у оквиру клубова који су удружени у „Мораву“ учлањено и око 3.000 риболоваца. Данас ООСР „Морава“ чине следећи клубови риболоваца: „Еурофиш“, „Контра“, „Партизан“, „Деверика“, „Кедер“, „Железничар“, „Растока“, „Златна удица“, „ПКС Латекс“, „Литопапир“, „Палилула“, „Медицинар“, „Цер“, „Електродистрибуција“, „Младост“ (Атеница), „Свети Никола“ (Прељина), „Моравац“ (Мрчајевци), „Раде Јоксић“ (Заблаће) и „Клен“ (Пријевор). Подаци да су двојица Чачана били репрезентативци Југославије на њеном првом учешћу на Светском првенству, да је „Морава“ (као најуспешнија екипа савезне лиге) представљала Југославију на Европском клупском првенству (2001) и да су многи чачански риболовци били шампиони државе, довољно говоре колико је овај спорт популаран и квалитетан у нашем крају. Најтрофејнији такмичар је

120 | Спортски водич кроз Чачак 2004, 54.

121 | Исто, 55.

122 | Исто, 127-128.

Милован Радосављевић Певач (учесник четири Светска првенства и Светског купа).¹²³

Рукомет. У циљу пропаганде великог рукомета београдска „Црвена звезда” 31. октобра 1948. године игра у Чачку против репрезентације града (4:4).¹²⁴ Био је то први званични рукометни сусрет у нашем граду. Иако се велики рукомет играо, све до 1958. године није дошло до формирања ниједног клуба у Чачку.¹²⁵

Зна се да је после једног семинара (који су организовала два војника-рукометаша), одиграна и прва утакмица малог рукомета у Чачку (16. фебруара 1958) између репрезентације Чачка и Гарнизона ЈНА.¹²⁶ Меч је одигран поред игралишта ФК „Борац” и завршен је нерешено (9:9). Значај овог сусрета је у томе што рукомет почиње да се игра у школама, па су све образовне установе убрзо имале своје екипе. Нешто касније, долази до формирања првог рукометног клуба у нашем граду. На иницијативу Дана Лујајића, службеника ТРЗ, основан је РК „Ремонт” (1959). Клуб окупља раднике овог предузећа, али и заинтересоване омладинце. Тренинзи и утакмице су организоване на Авладиници. У „Ремонту” је играо и Свето Ђерамилац, који се прославио у „Црвеној звезди”, поставши први и једини Чачанин рукометни репрезентативац Југославије. „Ремонт” брзо напредује, па као првак Западно-моравске зоне игра квалификације (Неготин, 1961) за улазак у Прву савезну лигу, али неуспешно. Нагла заинтересованост чачанске омладине за рукомет доводи до оснивања и других клубова: „Партизан” (који игра крај Соколане), „Слобода”, „Цер”, „Фабрика хартије” и „Младост” (имала је и мушки и женски тим од 1962, а играле су на игралишту иза Учитељског дома – Дома ученика, које је имало монтажну трибину). Какво је било интересовање најбоље говори податак да се у Чачку играла Општинска рукометна лига! Међутим, брзо долази до осипања чланства (најдуже је трајала „Младост”), али се средином шездесетих година сви ти клубови гасе. Заљубљеници у ову игру оснивају РК „Младост” у Атеници (15. марта 1965), који је и дан-данас носилац мушког рукометног спорта у нашем граду и веома стабилан друголигаш, а сада респектабилни суперлигаш. Касније (1974) група ентузијаста оснива РК „Борац”. Клуб је постојао до 1998. године, када се пласирао на корак до Српске лиге.¹²⁷

Љубићани су поносни на свој РК „Полет” који су 1980. године основали рукометни заљубљеници из овог чачанског предграђа. Они су направили

123 Исто, 128-129.

124 Велики рукомет је настао на самом крају 19. века, али се за ову игру до Првог светског рата, изгледа, знало само у скандинавским земљама и на северу Европе. Прави замах велики рукомет бележи тридесетих година 20. века, али је код нас заживео тек после Другог светског рата. У Србији се прве рукометне екипе формирају 1948. године у Београду и Панчеву.

125 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 110-111.

126 У Србији се 1952. године појављује мали рукомет, односно данашњи рукомет, који је потпуно потиснуо велики.

127 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 113.

игралиште и свлачионице, а клуб довели до Српске лиге. „Полет” је расформиран 1990. године.¹²⁸

Деведесетих година 20. века долази до оснивања нових рукометних клубова у нашем граду. Тако некадашњи рукометаш Милан Мици Кујунџић оснива свој клуб „Капитал” који је напредовао веома брзо (финалиста Купа Југославије, 1993). Ујединивши се са РК „Младост” постају прваци Друге лиге (1995), али због недостатка услова за игру (хале), место у елитној конкуренцији уступају РК „Хајдук Вељко” из Неготина. РК „Капитал” је прекинуо своје активности. Истовремено, Чачак постаје средиште Општинског рукометног савеза (основаног 1971) и РС Моравичког округа (1997).¹²⁹ Од 2006. године РК „Младост” је стабилни члан рукометне Супер лиге Србије, а у недавно завршеном првенству (2007/2008) освојио је четврто место и тиме оверио визу за европска надметања.

Стрељаштво. Године 1950. формира се Стрељачки клуб „Слобода” при истоименој фабрици (20. априла). Рад Стрељачке дружине „Танаско Рајић” знатно оживљава када у њу стиже Петар Блануша, велики заљубљеник у овај спорт (1965). Касније, седамдесетих година 20. века, „Танаско Рајић” приступа СД „Борац”, мењајући име у СК „Борац”. Од тада на чачанској спортској сцени постоје само два стрељачка клуба, мада је у време када је стрељаштво било један од најпопуларнијих спортова у нашем граду, постојало више стрељачких дружина (углавном при већим предузећима и школама). У послератно време се гађало искључиво војничком пушком. Најпознатије стрелиште било је на Авлациници, на простору данашњег стрелишта и „Нискоградње”. Ту се гађало све до изградње насеља на Топаловом брду. Због једног несрећног случаја¹³⁰ престало се гађати војничком пушком; доминантно постаје ваздушно оружје, као и малокалибарно. Од 1966. године такмичари СД „Танаско Рајић” су вежбали на импровизованом отвореном стрелишту у Палилулама (на углу улица Амицине и Светог Саве) са четири стрељачка места. У таквим условима стасали су први чачански шампиони: пионирке које су освојиле три првенства Југославије и пет првенстава Србије у гађању ваздушном пушком. Истовремено су биле и два пута првакиње Србије у гађању малокалибарном пушком. Екипу су чиниле Драгица Шкипић, Мирјана Радовановић, Рада Качаревић и Бранка Шојић. Остало је забележено да је прво савезно одличје у Чачак донела Мирјана Радовановић из дружине „Танаско Рајић”, која је освојила бронзану медаљу на 23. пионирском првенству Југославије у гађању ваздушном пушком (Београд, 1968) са 160 кругова. Рада Качаревић је била пионирски првак Србије (1967). Данашње стрелиште са шест места код пијаце, у Обилићевој улици, направљено је у другој половини шездесетих, а стрелиште на Топаловом брду почетком

128 Исто, 114.

129 У новоотвореној спортској хали „Младост” чачански рукометни радници су организовали финални турнир Купа Србије и Црне Горе (2005).

130 Погибија једне жене почетком шездесетих година 20. века.

седамдесетих година 20. века. Пионири „Танаска Рајића” постају троструки прваци Србије у гађању ваздушном (1967, 1972. и 1975) и малокалибарном (1969) пушком. Пиштољаши су освојили укупно пет медаља на првенствима Србије.¹³¹

Седамдесетих и осамдесетих година у чачанском стрељаштву улоге су биле подељене: „Борац” се ангажовао на одабирању младих и даровитих стрелаца, док је „Слобода” са асовима освајала изузетно вредне резултате. СК „Борац” је имао и до 500 чланова, годинама представљајући једну од најбројнијих спортских организација у граду на Морави. За то време СК „Слобода” са асовима као што су Слободан Бузуровић, Саша Собољев, Милосав Симовић и Звездан Митровић постаје државни првак у екипној, а њени најбољи такмичари у појединачној конкуренцији. У конкуренцији јуниора и сениора најуспешнији стрелац био је Саша Собољев, петоструки првак Србије у гађању ваздушном, малокалибарном и војничком пушком, а на првенствима Југославије освојио је седам првих места. Велики број чачанских стрелаца испунио је норму за звање мајстор-стрелац. Једно време активна је била и стрељачка дружина ФРА, која на првенствима Србије није забележила значајније резултате. Већ годинама се такмичи и Савез глувих и наглувих и постиже добре резултате. Гађају искључиво ваздушним оружјем. Повлачењем Блануше (1991) рад „Борца” замире. Међутим, стари стрељачки ас Саша Собољев обнавља рад клуба 2002. године. Преузео је стрелиште од „Слободе” и покушао да среди ситуацију у Стрељачком савезу општине Чачак.¹³²

Коњички спорт. До наставка активности у коњичком спорту долази тек 1950. године формирањем Коњичког спорт-клуба „Миленко Никшић”. Први председник клуба био је капетан Михаило Божић. Ограђивање хиподрома, изградња клупских просторија и штала на Авлациници завршени су 1955. године. Тако су створени услови да се у Чачку организују трке са свим главним такмичарским дисциплинама. Било је такмичења на којима су чачанска грла постизала значајне успехе, али исто тако и периода стагнације. У најбољим временима клуб је располагао са 75 грла и окупљао и до 2.500 чланова. Многи од њих су деценије свог живота посветили коњичком спорту и клубу.¹³³

Последње такмичење у коњичком спорту на Авлациници организовано је 24. августа 1969, а прво на новом хиподрому у Прељини 29. септембра 1974. године (пресељавање у Прељину окончано је тек 1977). У међувремену, чачански коњи и јахачи такмичили су се у другим градовима. Екипа КК „Миленко Никшић” постала је 1976. године јуниорски првак Србије. Истовремено, пионири су били трећи у Србији. У Прељини је организовано првенство Србије (15. и 16. јула 1978), прво коло првенства Југославије (9. и 10. јула 1983), као и 23 такмичења

131 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 135-136.

132 | Исто, 137-138.

133 | Миладин Вукосављевић, н. д., 131.

у оквиру традиционалних Чачанских коњичких игара. На тим такмичењима запажене резултате постизали су и такмичари и тренери (Срећко Николић, Рајко Ђокић из Бреснице, Радован Зарић, Нада Зарић, Емилија Пантовић, Петар Ђировић, Владан Мајсторовић и други), као и чачанска грла „Чигра” (вицешампион Србије и победник многих трка), „Чикаго”, „Чарли”, „Шајо”...¹³⁴

Планинарство. Организовано планинарство у Чачку везано је за настанак ПСД „Каблар” (2. априла 1951). Оснивачи су били Миодраг Крунић (предратни „соко”, из Крагујевца), Љубиша Шијачки (професор Шумарске школе), Рашо Милићевић (графички радник) и Драгић Јовановић Трале (каснији председник СО Чачак). За три године број активних чланова прелази 300. До осипања чланства долази почетком шездесетих када Миодраг Крунић оснива други клуб – „Слободу” (28. јануара 1960). Носилац организационих активности у „Каблару” постаје Жарко Ђорђевић, који средином осамдесетих година оснива још један клуб: ПСД „Медицинар”. Нешто раније, 26. јуна 1974. године, основано је и ПД Фабрике резног алата. Сва планинарска друштва су имала и скијашке секције, које престају са радом оснивањем Смучарског клуба „Борац”. Активности чачанских планинара су разноврсне: алпинизам, планинарски походи, маркирање планинарских стаза, високогорство (водичка служба), организовање излета, пећинарство (спелеологија), планинарска оријентациона такмичења, а раније и скијаштво. Слободан Миловановић је први Чачанин који се попео на Мон Блан (1977). Спелеолози своје активности (снимање хоризонталних објеката на чачанском и драгачевском подручју) започињу 1966. године. Бројни су успеси које су остварили чачански планинари.¹³⁵ „Медицинар” је угашен пре петнаестак година, „Слобода” од 1997. постоји само на папиру, док су активности „ФРА” сведене на најмању меру. Планинарско друштво „Каблар” организује летње и зимске течајеве, излете, „Пешачке суботе”, као и 11 „Великих планинских трка” (од 1996. године увек последњег викенда у септембру).¹³⁶

Гимнастика. После Другог светског рата спортска гимнастика је гајена у оквиру Фискултурног друштва, а касније Друштва за телесно васпитање „Партизан” (основаног 10. фебруара 1952). Центар збивања је, опет, сала Соколане, а један од покретача Фердо Секованић. Гимнастика постаје веома популарна, па је сала била претесна да прими све који су хтели да се баве овим спортом. Под стручним надзором професора Боривоја Јовановића, а касније Пера Љујића, истакнутог гимнастичара и фудбалера, израстају веома

134 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 70.

135 | Набројаћемо само најзначајније: сениори „Каблара” били су прваци Србије у планинарској оријентацији (Бељаница, 1967); у истој дисциплини пионири „Каблара” прваци Србије (1975. и 1985), а јуниори вицешампиони СФРЈ (1987); експедиција „Каблара” осваја Мон Блан (1979; тада су проглашени најуспешнијим спортистима Чачка); екипа ПСД „ФРА” осваја Мон Блан (1986); Иван Пантелић осваја Мера Пик (Хималаји, Непал, 6432 m, 1996).

136 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 101-103.

добри вежбачи, који су прославили чачанску гимнастику.¹³⁷ Касније бригу о гимнастичарима преузима председница „Партизана” Чедина Луковић, бивша гимнастичарка, уз сарадњу Томислава Вучићевића и Бранислава Дамњановског (секретари) и тренера Рајка Ђоковића и Томислава Вучићевића. Друштво је окупљало и преко 350 вежбача. Данас су справе спаковане, ретко их ко користи, а ДТВ „Партизан” је престао са радом. Можда би право решење било да се поново активира соколско друштво. Вежбача, сигурно је, неће недостајати.¹³⁸

Куглање. Почетак куглања у Чачку везан је за једностазну куглану на отвореном (наткривену), поред игралишта КК „Железничар”.¹³⁹ Стаза је била урађена од добро уваљане шљаке и налазила се иза садашњих трибина. У почетку се куглало само лети. СД „Железничар” је имало своју куглашку секцију. Не памте се неки њени значајнији резултати. Такмичарско куглање у Чачку заживело је 20. фебруара 1969. године, када је при Дому ЈНА основан Куглашки клуб „Чачак”. Први председник био је мајор Светислав Јововић, командант чачанског гарнизона, а секретар Славко Уљаревић. Активности су се одвијале на једностазној куглани у Дому ЈНА, где је намештање чуњева било ручно. Клуб 1974. године приступа СД „Борац” и мења своје име. Исте године основан је и Куглашки савез западне Србије са седиштем у Чачку, а Светислав Голубовић оснива клубове у Горњем Милановцу („Таково”) и Лучанима („Младост”). Изградња двостазне аутоматске куглане код Дома глувих и наглувих завршава се 1977. године, чиме овај спорт добија на популарности међу Чачанима. Исте године оснива се и КК „Слобода”, чији је први председник био Милован Миловановић, а секретар Паро Милетић. И Савез глувих и наглувих формира свој клуб (1979), а први председник је био Голуб Петровић. Сви се такмиче у Лиги западне Србије, а „Борац” има и женску екипу. „Слободин” највећи домет је четврто место у Србији. Највећи успеси „Борца” везани су за период 1984–1987. године. У том периоду Управа обезбеђује добре услове за рад, па екипа осваја друго место у Квалитетној лиги Србије и наступа на квалификацијама за улазак у Прву савезну лигу. И поред појачања (Дује Пухарић из „Црвене звезде” – четврти на Светском првенству), „Борац” за само неколико десетина оборених чуњева не успева да се домогне елитног друштва. Чачански заљубљеници у овај спорт обављали су и значајне функције у Републичком савезу: Бранислав Марић

137 Екипа коју је предводио Љујић, а у којој су наступали Војислав Војкан Костић, Љубомир Стефановић, Љубиша Стојановић, Михаило Томашевић, Божидар Илић, Душан Масларевић, Божидар Филиповић, Стјепан Катанић, Мишко Драшковић, Стојан Качар, Драган Чакаревић, Радомир-Меца Ивановић, Мићо Зарић, Душан Бошковић, Мићо Вукомановић, Божо Француски и други, бележи изузетне успехе. Постају омладински прваци Србије (Земун, 1952) и Југославије (Сплит, 1951) и вицешампиони Југославије (Љубљана, 1952).

138 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 52-53.

139 Иако је куглање стари спорт за који се знало још у античко доба (када су бацане камене кугле), а у средњем веку је био упражњаван у западној Европи, у нашим крајевима је заживео тек тридесетих година 20. века. Бржи развој куглања у нас везан је за период после Другог светског рата.

је био председник КСС, Милан Мацаревић председник Надзорног одбора КСС, а Момир Јованчевић председник КС западне Србије. Судбоносна година за чачанско куглање је 1993, када се сва три клуба гасе.¹⁴⁰

Стони тенис. Стони тенис се у граду на обалама Западне Мораве игра преко шест деценија.¹⁴¹ Забележено је да је при Спортском друштву „Борац” још 1946. године постојала пинг-понг секција, али се не знају њене активности. Сви тадашњи стонотенисери окупљали су се на две локације: у дирекцији ГП „Ратко Митровић” и згради садашње Техничке школе. Мада у то време није постојао ниједан организовани стонотениски клуб, чачански стонотенисери су имали запажене наступе на средним такмичењима. Први клуб у Чачку био је СТК „Железничар” (основан 1963) који се такмичио у лиги уже Србије. Већ у првој такмичарској сезони освојено је највише место, а Станимир Пејак и Бранислава Малтез су били најуспешнији играчи лиге. Одлазак на квалификације за виши ранг такмичења спречио је недостатак материјалних средстава, па се клуб угасио.¹⁴²

Неколико година после гашења СТК „Железничар” у Чачку се (1973) формира нови стонотениски клуб – „Аутопревоз”. Већ у првој такмичарској сезони „Аутопревоз” постаје првак Регионалне лиге Краљево, чиме стиче право наступа на квалификацијама за улазак у Српску лигу. После неуспеха на квалификацијама, клуб се такмичи још једну сезону и гаси се.¹⁴³

Након вишегодишње паузе, 25. октобра 1982. године, долази до поновног окупљања заљубљеника у стони тенис. Оснива се СТК „Борац” у саставу истоименог спортског друштва (у то време 15. члан СД). Оснивању клуба претходио је рад са пионирском школом у сали ДТВ „Партизан”. Основне активности су биле у раду са млађим категоријама. Ове „прве ласте” су показале да је оријентација на рад са млађима правилна, чиме је почео нагли успон клуба. За четири сезоне прескочена су четири ранга такмичења: на тај начин Чачани су стигли до Прве лиге Југославије (1994). Председник клуба је Братислав Анђелић (од 1990), а састав који је изборио овај историјски успех чинили су Закић, Пејак, Жунић и Клаић. У првој прволигашкој сезони „Борац” осваја шесто место. Већ следеће сезоне (1996/97) клуб, по први пут у својој историји, ангажује професионалног тренера. „Борац” по први пут учествује у плеј-офу и осваја четврто место, чиме стиче право учешћа у европском Ненси Еванс купу где се пласира међу 16 најбољих. Сви успеси су праћени и организационим јачањем. И у следећим сезонама „Борац” је међу најбољима (1996/97 – четврти, 1997/98 – четврти...). Највећи успеси постигнути су 2002. и 2004. године када су постали вицешампиони Југославије. „Борчеве” млађе категорије бележиле су лепе успехе:

140 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 91-92.

141 | Стони тенис је релативно млад спорт (настао двадесетих година 20. века).

142 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 130.

143 | Исто, 130-131.

кадети су били други у Југославији (1998). Истовремено, Братислав Анђелић је постао председник Стонотениског савеза Југославије (1997–2001).¹⁴⁴

Пливање. Први пливачки маратон у Чачку организовао је „Чачански глас” 1956. године. Пливало се од „Борчевог” фудбалског стадиона до железничког моста.¹⁴⁵ Значај плажа на Морави знатно је смањен изградњом отворених базена у СЦ „Младост”.¹⁴⁶

У последњим деценијама 20. века већина младих Чачана научила је пливање на мору, у Улцињу, где су летовали у организацији Дечјег вртића „Радост” (први инструктори су били наставници и професори физичког васпитања). Занимљивост представља податак да је у Чачку најпре основан Ронилачки клуб „Чачак” (1994). Клуб је окупљао двадесетак ронилаца и пливача. Званично још није угашен, мада су му активности последњих година готово замрле. Оснивач клуба је Ненад Стојковић, познати ронилац из Овчар Бање.¹⁴⁷

Идеја да се оснује пливачки клуб у Чачку¹⁴⁸ наишла је на разумевање оних којима је стало да у овом спорту постигну какве-такве резултате. Пливачки клуб „Чачак” основала је група заљубљеника у овај спорт (3. јула 2002), предвођена Душаном Николићем и Драганом и Мицом Савковић. Клуб своју активност обавља углавном у летњем периоду, што је свакако недовољно да би се постигли значајнији такмичарски резултати. За то је неопходан затворени базен, чиме би се искористио раскошни таленат многобројне деце.

Мали фудбал. Омиљена игра готово свих Чачана је мали фудбал. У граду, као и у околним селима, постоји велики број терена за мали фудбал на којима се организују бројни турнири.¹⁴⁹ Чачак је 25. октобра 1995. године добио први клуб малог фудбала, који је основао приватни предузетник Миодраг Стеванић. После само две године постојања, „Фонтана” постаје први првак СР Југославије (1996/1997).¹⁵⁰ Препуштени сами себи, прекинули су своје активности.¹⁵¹

Женски фудбал. Поред мушког фудбала, и чачанске фудбалерке су биле изузетно запажене. Прва утакмица женских екипа одиграна је у Чачку 18.

144 Исто, 131-132.

145 Александар Стефановић, *Историјат чачанског спорта*, Чачански глас, бр. 8, 27. фебруар 2004, 28.

146 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 107.

147 Исто, 108.

148 Дobar показатељ заинтересованости Чачана за спорт на води представља традиционални Пливачки маратон који се одржава сваке године (на Илиндан) у Овчар Бањи, а на коме је два пута учествовао и Стефан Миловановић, дечак из Холандије.

149 Од лета 1959. године, под покровитељством „Вечерњих новости”, организују се турнири у малом фудбалу под називом „Три корне пенал”. У Врњачкој Бањи, на финалном турниру уже Србије, селекција Чачка била је друга, изгубивши у финалу од Крушевца. Најбољи стрелац био је Чачанин Миодраг Матовић.

150 Тај успех су остварили Милинковић, Ђорђевић, Ракићевић, Драгићевић, Ђојбашић, Боројевић, Ђокић, Савић, Миливојевић, Станковић, Пржуљ, Смиљанић, Ковачевић, Драгољевић и Владан и Дејан Петровић.

151 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 157.

септембра 1959. године на игралишту „Слободе”. Играли су „Црвена звезда” и репрезентација Чачка под покровитељством Модне конфекције „Први октобар”. Женски фудбалски клуб „Први октобар” формиран је 1971, а већ од наредне године такмичи се у Првој савезној лиги (група Исток)¹⁵². У почетку су играле на „Борчевом” стадиону, а касније на игралиштима „Ремонта”, „Полета” и „БИП-а”. Неколико година фудбалерке „Првог октобра” спадале су међу најјаче тимове Прве југословенске лиге, изнедривши притом и неколико репрезентативки.¹⁵³ Највећи успех постигнут је 1981. године, када у борби за првака Југославије „Први октобар” у Чачку побеђује „Лото” са 1:0, док у Загребу губи (0:2). Нажалост, клуб је престао да постоји 1990, а две године касније обнавља се женски фудбал оснивањем ЖФК „Чачак” (25. августа 1992).¹⁵⁴

Билијар. Повећано интересовање Чачана за билијар јавља се у другој половини прошлог столећа, када се отварају локали са билијарским столовима. Један од познатијих био је поред игралишта КК „Железничар”.¹⁵⁵ Такмичења у билијару организована су турнирски, на локалном нивоу, уз традиционална надметања у карамболу (најчешће одржавана у Дому ЈНА).¹⁵⁶

Седамдесетих година 20. века почела је организација званичних такмичења у билијару. Билијар се играо на Авладиници (у „Ремонтовим” просторијама) и у Дому ЈНА, у Синђелићевој улици. Касније се такмичарски у државна првенства укључио „Коста браво”, једини клуб из Чачка. Клуб је основао Милинко Костић. Након његове смрти такмичарски билијар се извесно време није играо у Чачку. Отворена првенства Чачка у билијару (рупаш, деветка) осамдесетих и деведесетих година минулог века играна су у кафеу „Цепелин” и код Влада Андрића.¹⁵⁷

Оснивањем клуба „Либеро 5” такмичарски билијар достиже звездане висине у граду на Морави. Клуб је почетком 2005. године основао дугогодишњи фудбалер Радисав Мартиновић. Резултати су врло брзо дошли, па је екипа „Либеро 5” била вицешампион државе 2005. и 2006. године. Највећи успех је забележен 2007. освајањем шампионата Србије (Милинко Вукајловић, Мартин Мартиновић, Нешат Тајровски и Владан Миљковић). Милинко Вукајловић је био државни првак у „деветки” (2006). Мартиновић, Сибин Ђетеновић и сарадници показали су се као успешни организатори два турнира и завршног „Мастерс турнира” за појединачног првака државе (2007). У клубу ради и школа билијара,

152 Са екипама „Спартак” из Суботице, „Слога” и „БСК” из Београда, „Естетика” из Новог Сада, екипама из Ваљева, Сарајева, Скопља, Битоља, „Машинац” из Ниша и „Јединство” из Врања, а касније и Приштине, Смедерева и Крушевца.

153 Дрес са државним грбом облачиле су Љиља Дамљановић, Цица Јованић, Оливера Дмитровић, Гордана Тановић, Весна Минић и Даница Јозовић.

154 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 156-157.

155 Корени билијара сежу у 16. век, од када се европска аристократија рекреира ударајући кугле штапом. У наше крајеве билијар долази тек тридесетих година 20. века. Играо се углавном у кафанама и био је вид разоноде.

156 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 40.

157 Исто, 40.

чији најбољи изданци куцају на врата првог тима. Иначе, најуспешнији Чачанин у игри билијара је Ђорђе Радуловић, државни репрезентативац и члан „Либерал 5” (од 2008. године).

Атлетска гимнастика – боди-билдинг. Као и у другим срединама, и у Чачку се из редова водећих гимнастичара (окупљених око ДТВ „Партизан”) издвојила група вежбача за које можемо рећи да представљају пионире атлетске гимнастике у нашем граду.¹⁵⁸ На првенству Југославије 1968. године запажен наступ имали су Драган Чакаревић и Србо Вуковојац. Почетком седамдесетих година овај спорт доживљава још већу експанзију.¹⁵⁹ У то време клуб за боди-билдинг није постојао, али је 1970. основана секција атлетске гимнастике при ДТВ „Партизан”. На сцену ступају млади вежбачи, али сви без већих такмичарских успеха. Овај период својим резултатима обележава професор физичког васпитања Милан Маринковић, вишеструки првак Југославије у високој категорији, учесник пет европских и четири светска првенства у боди-билдингу.¹⁶⁰

Такмичарску ренесансу боди-билдинг у Чачку доживљава крајем 20. и почетком овог века. Зоран Јованић Робија постао је двоструки шампион СРЈ (1996), а Иван Стругаревић се окитио титулом јуниорског првака СРЈ (1997), четири пута је био сениорски првак државе, првак Балкана и носилац бронзане медаље на првенству Медитерана. Они су чланови „Борца” (основаног 16. децембра 1997). Поред „Борца”, у Чачку данас постоје још три клуба, од којих је свакако вредан пажње „Атлета”, у коме доминира шампион државе Славиша Ђорђевић. Атлетска гимнастика у Чачку, поред постојања четири клуба, има и већи број присталица-појединаца који се њоме баве у неколико фитнес центара.

Карате и фул-контакт. Зачеци карате спорта у Чачку везани су за Зорана Петровића, који је ову источњачку борилачку вештину упознао у Нишу, где је студирао.¹⁶¹ Он је прва сазнања о каратеу пренео на Чачане Миленка Јоловића Трала и Драгана Марића Шуца. Први званични тренинг у Чачку одржан је у сали ДТВ „Партизан”. Председник новооснованог карате клуба „Партизан” (2. јула 1970) био је Перо Чуровић, тренер Зоран Петровић, а инструктор Томислав Михајловић. Каснији успеси чачанских каратиста, односно клуба „Борца”,

158 Такмичења у којима се посебно оцењују хармонична грађа тела и способност позирања зачета су у САД 1939. године. Прво првенство СФРЈ одржано је тек 1968. године. Различитост овог спорта у односу на дизање тегова је у томе што се такмичари морају подврћи дуготрајном тренингу, примењујући многобројне справе и реквизите и специфичан начин исхране, а све у циљу обликовања тела.

159 Треба истаћи да је Чачак био организатор једног од најбољих државних првенстава у боди-билдингу (1984).

160 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 30-31.

161 Данашњи спортски облик, као и назив овом спорту, дали су Јапанци, иако карате потиче из Кине (а можда и из Индије). Први карате клуб у Европи основан је 1955. у Паризу. У СФР Југославији почеци каратеа везани су за џудо. Између 1960. и 1965. године почеле су вежбе каратеа, а 1965. основан је први клуб у Београду.

везани су за легенду каратеа, др Илију Јоргу, који је сарадњу са Чачанима (као инструктор) почео 17. септембра 1970. године. Први карате меч у Чачку одржан је у хали КК „Борац” 28. новембра 1970. Пред више од 3.000 гледалаца домаћи каратисти супротставили су се „Медицинару” из Београда (6:14). У априлу следеће године, на Првенству Србије у Чачку, чачански каратисти су у финалу савладали београдски „Партизан” и постали екипни прваци Републике.¹⁶² Клуб 23. јула 1973. године мења име у „Борац” и постаје члан истоименог Спортског друштва. По својој масовности, организованости и такмичарским резултатима, КК „Борац” се сврстава међу водеће у Србији. У овом клубу је преко 20.000 спортиста прошло тренажни процес и стекло прва знања о каратеу. Каратисти „Борца” имају вишегодишње прволигашко искуство, а из овог клуба поникло је двадесетак државних репрезентативаца, освојено је више од 500 мајсторских појасева, десетак европских и светских трофеја и више од 2.000 медаља на домаћој спортској сцени. За све што је постигнуто заслужна је плејада спортиста, спортских радника и ентузијаста који су својим прегалаштвом изградили углед чачанском карате спорту.¹⁶³ Смењивале су се генерације узорних каратиста, а „Борац” је увек остајао у самом врху југословенског каратеа. Од јуна 1978. године први тренер каратиста „Борца” је Симо Раичић. На сцени су и даље прекаљени асови, а на татамију се појављују и нова имена. Захваљујући такмичарима „Борца” овај спорт је доживео пуну афирмацију и експанзију у чачанском крају, у коме постоји неколико карате клубова: КК „Маг”, КК „Младост” из Атенице (основан 18. марта 1996), КК „Полет” из Љубића (основан 13. фебруара 1996), КК „Орловац” из Мрчајеваца, КК „Слатина”, КК „Спартак” из Трнаве, КК „ФРА”, КК „Слобода” (основан 3. априла 1990) и КК „Чачак” из Чачка (основан 18. децембра 1997) и Клуб борилачких вештина „Шампион” из Пријевора (основан 1993. као секција, а од 2001. као клуб). У Чачку је седиште Општинског (основан 15. октобра 1970) и Карате савеза западне Србије.¹⁶⁴

Велики спортски ентузијаста из Чачка (Зоран Петровић, Славољуб Пипер¹⁶⁵ и Симо Раичић) заслужни су и за афирмацију фул-контакта као нове

162 У женској појединачној конкуренцији, Чачанка Љубица Топаловић је постала првакиња Србије. Те године за „Б” репрезентацију СФРЈ наступили су Чачани Зоран Петровић, Слободан Чоловић и Срећко Јовановић. Крајем године Симо Раичић постаје јуниорски првак државе у апсолутној категорији, а већ следеће године наступа за „А” репрезентацију Југославије (у мечу против Аустрије, у Салцзбургу). Исте године Бранко Митровић постаје омладински првак државе у тешкој категорији. Чачак је те године организовао првенство Југославије.

163 Карате клуб „Борац” већ 37 година организује „Златни појас Чачка”.

164 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 58-59.

165 Славољуб Пипер (Пећ, 27. јануар 1964), професионални првак Европе у фул-контакту и кик-боксу (лако-тешка категорија), мајстор каратеа пети дан и фул-контакта и кик-бокса трећи дан. Ради као тренер Клуба контактних спортова „Борац” у Чачку. Каратеом је почео да се бави у „Борцу” (1977). Двоструки је првак Југославије (апсолутна и средња категорија), вишеструки освајач сребрних и бронзаних медаља на првенствима Југославије, а већ 11 година је репрезентативац Југославије у каратеу. Учествовао је на 11 европских и три светска шампионата у каратеу, а учесник је и победник више балканских

спортске дисциплине у Србији. У Чачку је седиште Фул контакт савеза Србије, који окупља 56 клубова из свих крајева Републике.

Тенис. Иако су први рекети пронађени у чачанској касарни 1919. године, као заоставштина Енглеске војне мисије, тенис је у Чачку деценијама игран стихијски.¹⁶⁶ Углавном се играло на улицама и у двориштима. Двадесетих година 20. века СК „Јединство” је формирало тениску секцију, али су њене активности непознате. Тек 1974. године, на иницијативу Михаила Јелисијевића и Витомира Лазаревића, направљено је прво импровизовано тениско игралиште. У јуну исте године основан је први тениски клуб у Чачку – „Борац”. Клуб је имао успона, али и прекида у раду. Најзаслужнији за стабилизацију клуба и изградњу новог терена (1979) крај атлетске стазе свакако је председник Предраг Јовићевић. Осамдесетих година „Борац” се такмичио у Српској лиги, али је успео да се домогне и друголигашког друштва, истовремено окупљајући и до 300 омладинаца. Године 1997. ТК „Борац” је угашен. Други клуб који се појавио на тениској сцени Чачка је „Слобода” (основан 7. јануара 1991). Клуб има терене и балон поред фудбалског игралишта „Слободе” и веома вредне ентузијасте предвођене Нешом Пузићем. Захваљујући томе успео је да се домогне Прве савезне лиге (2003) и да буде веома успешан организатор међународних турнира „Чачак опен”. Овај успех остварили су Никола Мишковић, Милош Васовић, Филип Ђојбашић, Иван Шуњеварић, Милош Пузић и Давид Пантовић (предвођени тренером Радованом Николићем). Најмлађи тениски клуб је „Tennis Point”, основан 2003. године. Основао га је мр Миленко Ђојбашић, математичар.¹⁶⁷

Џудо. Корени џудоа у Чачку датирају из 1975. године, када је формирана џудо-секција при ДТВ „Партизан”.¹⁶⁸ Пред крај те године (7. децембра 1975)

првенстава. Двоструки је шампион Европе у каратеу (у Скопљу 1983, екипно, и Даблину, 1984), вицешампион Медитерана (1989, Монпеље) и Универзитетског првенства света (Њујорк, 1986). Освојио је треће место на првенству Европе (екипно, 1989), а победник је и већег броја међународних карате турнира. Од 1991. године професионално се такмичи у фул-контакту и кик-боксу. Имао је 11 професионалних мечева (10 победа). Био је професионални првак Европе (1997–2002). Званично је лиценцирани европски карате инструктор и тренер кик-бокса и фул-контакта са лиценцом светске асоцијације. Селектор је сениорске репрезентације Југославије у каратеу. Више пута је проглашаван за најбољег спортисту и најуспешнијег тренера града Чачка и СД „Борац”. Добитник је признања КСЈ за развој и унапређење карате спорта (1995), Златног признања Карате савеза Југославије (2000), признања Европске професионалне кик-бокс федерације (2000) и Златне плакете КК „Борац” (2000). Проглашен за најбољег спортисту 20. века у Чачку (заједно са Радмилом Мишовићем и Мићом Брковићем).

166 Тенис је настао крајем 19. века. У српским крајевима за тенис се први пут сазнало почетком 20. века. Тада се оснивају и тениске секције при постојећим клубовима и спортским друштвима. Тениски савез Југославије основан је 1922, а национални шампионати се организују од 1928. године. Тенис се брзо развијао, па је Југославија већ 1939. године постала првак Европе. Овај успех је поновљен и 1963. године.

167 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 144-145.

168 Џудо је релативно млад спорт који долази са далеког Истока. У југословенским крајевима заживео је почетком шесте деценије 20. века.

група ентузијаста предвођена Радованом Ђирићем и Лексом Шћекићем, а подржана од Савеза омладине Техничко-ремонтног завода и СИЗ физичке културе, основала је Џудо клуб „Борац”. Тренер је био Радован Ђирић, који се са тајнама овог спорта упознао у Бору као студент, где је проглашен за најбољег спортисту те општине (1970). Са тренинзима се почело већ у јануару следеће године у сали ДТВ „Партизан”. Клуб се са мање или више успеха такмичио све до 1990. године, када је због организационих проблема угашен. За то време више чачанских такмичара је стекло мајсторске појасеве. У најбољим годинама клуб је окупљао и по 300 активних чланова. Свакако да у најзначајније екипне успехе можемо убројати треће место сениора на Купу Србије (1980) и прво на првенству Србије, као и учешће на квалификацијама за Прву савезну лигу (1982).¹⁶⁹

Џудо клуб је обновио рад у јуну 2000. године.¹⁷⁰

Женски рукомет. Радници „Литопапира”, на челу са директором Мирком Студовићем и радником Крунославом Лукићем Круном (1937–1997), оснивају истоимени женски рукометни клуб (20. октобра 1975), који се и поред великих тешкоћа (недостатка сале за тренинге и утакмице) одржао до 2004. године, тамичећи се, углавном, у Другој савезној лиги. У сезони 1997/98. овај клуб успева да се домогне Прве (плаве) лиге, што је био највећи успех чачанског женског рукомета. Клуб је престао са радом.¹⁷¹

Нешто касније са радом почињу клубови чији је основни циљ окупљање и обука женске школске деце: ЖРК „Соко 1997” (1997), који се 2001. године уједињује са РК „Литопапир”, и ЖРК „Чачак” (основан 6. маја 2003).¹⁷² Од ове, 2008. године, рукометашице РК „Чачак” су чланице најелитнијег такмичења, јер су супериорно освојиле прво место у Првој лиги Србије.

Аеро-спорт. Иако је 1977. године основан Аеро-клуб „Овчар-Каблар”, на територији општине Чачак није било никаквих летачких активности до касних деведесетих година. Забележено је само неколико индивидуалних акција, када је десетак заљубљеника у овај атрактиван спорт завршило обуку за пилоте (у

169 Појединачни резултати су били запажени: Мирјана Поповић је била двоструки јуниорски првак Југославије (1988, 1989), два пута учесник на јуниорским првенствима Европе (Аустрија, 1988 и Пољска, 1989) и сениорски првак Србије; Оливера Ковачевић је била трећа сениорка Југославије (1985) и освајач бронзане медаље на јуниорском првенству СФРЈ (1985); Снежана Раденковић је вишеструки првак Србије у млађим категоријама; Владимир Ковачевић (1943–1988) је освајач више медаља на сениорским првенствима Југославије, а Винко Славковић и Миломир Буквић на првенствима Србије. Ипак, најуспешнији такмичари из Чачка су Марија Алексић (јуниорска првакиња Југославије, сениорска вицешампионка Србије, трећа на првенству Југославије, вицешампионка Балкана, учесница два првенства Европе) и Љубиша Ракетић (сениорски шампион и вицешампион Србије, освајач бронзане медаље на првенствима Југославије).

170 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 220-222.

171 Исто, 113.

172 Исто, 114.

Краљеву) и падобранце (у Смедереву). Овај клуб је изградио авио-хангар у Прељини (1986).¹⁷³

Група ентузијаста из цивилног и војног ваздухопловства, иначе рођених Чачана, основала је 14. септембра 1999. године Аеро-клуб „Чачак” као удружење ваздухопловаца, са секцијама моторних пилота, пилота моторних змајева, падобранаца, авио-моделара и авио-макетара. Новоосновани клуб је свој први аеромитинг одржао 4. октобра исте године, уз учешће падобранаца и пилота моторних змајева.¹⁷⁴ Дана 19. априла 2001. године званично је регистровано летиште у Прељини, за лаке авионе и ултралаке летелице, типа моторних змајева. Током 2002. године уређено је, припремљено и регистровано летиште са полетно-слетном стазом димензија 660x60 m, а набављено је пет моторних змајева и авиона типа „Цесна 150”, ангажованих у оквиру АК „Чачак”. У октобру је одржан и први Падобрански куп „Чачак 2002”, на коме је у мушкој и женској конкуренцији учествовало 12 екипа из наше земље. За три дана изведено је укупно 458 пробних, такмичарских и егзибиционих скокова. У аналима спортског ваздухопловства и падобранства остаће и податак да је 26. октобра група од 28 падобранаца, искочивши са 3500 метара, над територијом Чачка извела фигуру „Коло над Србијом”. У току 2003. године изграђен је хангар за смештај опреме и добијен је статус спортског аеродрома са пратећом инфраструктуром. Налет 18 пилота на девет моторних змајева и тројице пилота на моторном авиону укупно је трајао 315 сати, што је целокупна ваздушна активност у 2003. години. На Сабору ваздухопловаца одржаном 4. октобра учествовало је пет моторних авиона и седам моторних змајева.¹⁷⁵

Спортски плес. Спортски плес је један од најмлађих спортова који постоје на чачанском подручју.¹⁷⁶ Зачеци овог спорта су у неколиким школама и мноштву течајева модерног плеса, реализованим у другој половини седамдесетих година, као и у каснијем постојању и активностима плесних дружина и ансамбала. Прва чачанска плесна школа радила је 1977, а први плесни ансамбл настао је 1979. године и неговао је спортски плес у ревијалном извођењу. Најзначајнији учитељи и заснивачи култивисаног модерног плеса у Чачку били су Васил Наумоски и Марсел Давидов, обојица Београђани, и Зоран Глишић, Чачанин. Поникавши из модерног плеса, спортски плес је код нас своје место у постојећој номенклатури спортова добио 1990. године, када је основан и Плесни савез Југославије. Данас у Чачку постоје и раде три клуба: „Лорд”, „Луна” (основан 17. априла 1993) и „Стар денс студио” (основан 23. маја 2002). Окупљају изузетно велики број младих Чачана.¹⁷⁷

173 Исто, 12.

174 Скромном свечаношћу, 2. августа 2000. године, на Илиндан, који се слави и као Дан ваздухопловства, започела је изградња травнате полетно-слетне стазе у Прељини. Током августа и септембра те године обучено је 15 пилота моторних змајева, са укупним летом од 230 сати.

175 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 13.

176 Прва светска такмичења у спортском плесу одржана су почетком 20. века.

177 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 123.

Аикидо. Почети аикида у Чачку везани су за оснивање АК „Полет” (19. маја 1981).¹⁷⁸ Тренер је био Јован Ђурчић (и сада је). Ђурчић се са овим спортом упознао у Београду као студент (1974). Касније (1994), у Чачку група бивших вежбача „Полета” оснива још један клуб, АК „Градац”, који је био кратког даха: угашен је 1998. године. АК „Полет” је организовао своје секције по школама, а некад и у сеоским (на пример, у Заблаћу).¹⁷⁹

Током 1995. године сазрела је идеја да се аикидо клубови из унутрашњости организују и стекну независност у односу на Београд. То је довело до оснивања Савеза аикидо клубова Србије са седиштем у Чачку (19. јула 1997). Чачански активисти аикида су учествовали и у оснивању клубова у Краљеву, Крагујевцу и Београду.¹⁸⁰

Бриц. Бриц су у Чачак донели студенти поткрај осамдесетих година 20. века. На иницијативу Нешка Савића и Богдана Спасојевића основан је Бриц клуб „Чачак” (11. марта 1987).¹⁸¹ Према својим финансијским могућностима клуб се такмичи у лиги и на турнирима. Најзначајнији успех је постигнут 1997. године, када је освојено треће место на државном првенству.¹⁸²

Практично стрељаштво. У Чачку је практично стрељаштво заживело оснивањем клуба „Х” на самом почетку 21. века (10. октобра 2001).¹⁸³ Такмичења се одвијају на стрелишту на Топаловом брду (на крају Авладинице) и на „Слободином” стрелишту у Миоковцима. Захваљујући предузимљивим ентузијастима, Чачак је марта 2004. године био домаћин првенства државе, које је одржано у Миоковцима.¹⁸⁴

178 Аикидо је јапанска вештина самоодбране настала 1925. године (оснивач је М. Уешиба). Код нас је вежбање аикида почело 1969. године у Београду (Љубо Врачаревић и Мирко Јовандић).

179 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 16.

180 Исто, 16-17.

181 Бриц се развио почетком 20. века, усложњавањем правила виста. Године 1925. Американац Харолд Вандербилт је изумео тзв. контракт бриц, односно данашњи бриц. Светска првенства у брицу се организују од 1952, а бриц-олимпијаде од 1962. године. Данас се бриц игра у готово целом свету. У источној Европи дуго је био забрањен као „буржоаска игра”. Код нас је слабо развијен: постоји свега око 500 активних играча, уз пар хиљада оних који знају да играју, али не посећују турнире. Свега је десетак клубова (највише у Београду).

182 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 49.

183 Идеја практичног стрељаштва, настала педесетих година 20. века, довела је до оснивања светске организације у САД (1976). Данас је овај спорт заступљен у преко 60 земаља. Код нас је практично стрељаштво зачето пре двадесетак година. У почетку је коришћено војно или цивилно оружје у обичним футролама (најчешће Colt 1911), да би се временом прешло на савремене стрељачке машине (Hi-Tech). У оквиру класичног стрељаштва стрелац узима оружје са стола, вади га из кофера, или потезе из футроле. Практично стрељаштво тражи брзо потезање, допуњавање, пребацивање са једне на другу ватрену позицију, а често и пуцање у покрету. Као спорт који захтева брзо размишљање и деловање, практично стрељаштво веома брзо добија нове поклонице.

184 *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 141.

Амерички фудбал. Најмлађи спорт у Чачку је амерички фудбал.¹⁸⁵ Јавља се тек поткрај 2003. године, оснивањем клуба „Mad dogs” (19. децембра). Иако још у повоју, Клуб је 2008. године играо квалификације за највиши ранг. Неуспешно Али, тек се очекују његови прави наступи.¹⁸⁶

Чачанска спортска друштва. Прво спортско друштво основано у Чачку било је СД „Борац”, које је 1947. године проглашено за најбоље спортско друштво у Србији. Оно је деценијама било доминантно и по броју клубова (највише клубова удружених у СД „Борац” било је седамдесетих година 20. века – 15) и спортиста, као и по резултатима које су они остваривали. Одмах потом основано је Спортско друштво „Раднички”, као и Спортско друштво „Железничар”, али она нису била дуго века и поред значајних резултата које су остварили. Касније су оснивана и спортска друштва при великим чачанским предузећима: СД „Слобода”, СД „Ремонт” и СД „ФРА”, као и Спортско друштво „Младост” при Месној заједници Атеница. Значај свих ових друштава у оснивању клубова, као и афирмацији нових спортских дисциплина и спортских радника, био је неизмеран. О њиховом раду, као и заслугама за развој чачанског (па и српског) спорта, потребно је написати читаву студију.

Нажалост, већина ових друштава је угашена, а код осталих је активност сведена на минимум.

Спорт инвалида и хендикепираних. Спортска такмичења ментално хендикепираних у Чачку зачета су 1974. године, оснивањем Специјалне школе за лако ментално ометене. Ове активности су до 1992. године биле спојене са културно-забавним и такмичењем „Шта знаш о саобраћају”. За то време чачански такмичари су освајали прва места у кошарци и стоном тенису, а запажени су били и резултати у фудбалу и атлетици.¹⁸⁷ На 16. летњој специјалној олимпијади (јуна 2003) проф. Ђондрић, као селектор репрезентације СЦГ, предводио је чачанске такмичаре Бранкицу Маринковић, Снежану Урошевић и Марка Терзића, који је у трци на 100 m освојио златну медаљу.¹⁸⁸

Чачански инвалиди су постигли изузетно вредне резултате. Познато је да су прву медаљу са савезних такмичења донели пионири Чачка који су били прваци Југославије у гађању ваздушном пушком (1967) за глувонеме, а Михаило Ристић је истовремено био пионирски првак државе.

185 | Спорт који у Америци ужива велику популарност знатно мање је заступљен у Европи.

186 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 19.

187 | Јединствен подвиг направиле су чачанске средњошколке (предвођене професором физичког васпитања Милорадом Ђондрићем) које су четири године заредом у атлетици (скок у даљ, бацање кугле и трчање на 80 m) биле републичке шампионке (Сомбор, 1998; Чачак, 2000; Бор, 2001. и Обреновац, 2002) и једном треће (Шабац, 2003). Истовремено кошаркашице-средњошколке биле су два пута вицешампионке Србије (1998, 2001).

188 | *Спортски водич кроз Чачак 2004*, 228.

History of Sport in Cacak – Supplement

Organized sport in Cacak has a tradition longer than one century, as first clubs started their work at the beginning of 19th and end of 20th century. During that time there were some exceptional results of Cacak's teams and above all of some individuals from those teams and who were also born in Cacak. Inhabitants of Cacak are interested in sports very much so the playgrounds of the first division clubs (football, basketball, and handball) are more visited than in competitive towns and teams. Cacak sport lovers are really devoted to their favorite clubs. There has been many times when a basketball hall near the Morava has been full to the capacity as well as a football pitch as 'Borac' has had both basketball and football clubs in first division (we remember people watching matches sitting in the trees). Cacak supporters not only cheer their teams but they also know a lot about sports. They know the rules and even tactic movements of favorite sports disciplines.

There are 30 sports disciplines in Cacak and more than 9,000 active sportsmen, organized in more than 90 clubs. Beside numerous clubs there are 'SOKO' – Association of sport recreation and physical education (founded on 25th May, 1984) and sport centre 'MLADOST' (founded on 1st January, 1993). Active sportsmen together with more than thousand hard working sports workers, economists, physicians, physiotherapists and several ten thousand ex sportsmen and activists, represent enormous personnel potential of healthy inhabitants of Cacak. However, there are massive, Olympic sports which have never been played in this region (water polo, wrestling,). The most drastic example is water polo one of the most successful sports in Serbia.

Dr Svetislav Lj. MARKOVIC, prof

Le complément à l'histoire du sport de Cacak

Le sport organisé à Cacak possède une tradition quelque peu plus longue qu'un siècle, puisque les premiers clubs commencèrent leur activité pas plus tôt qu'à la fin du XIXème et au début du XXème siècle. Durant cette période furent relevés des résultats enviables des équipes de Cacak et, avant tout, d'individus exceptionnels élevés dans ces clubs et nés à Cacak. L'intérêt des citoyens de Cacak pour les événements sportifs est grand, si bien que les stades des champions des ligues (football, basket-ball, handball), sont plus fréquentés que ceux des villes et des équipes concurrentes. Les amoureux du sport de Cacak sont éperdument attachés à leurs favoris. À propos de cela évoquent les faits que la grande salle de basket près de la Morava est comble lorsque "Borac" joue les matchs de première ligue (des années durant ce club avait le plus grand nombre de spectateurs au cours de la ligue), le stade FK "Borac" savait être plus d'une fois trop étroit pour les véritables amoureux de la "coccinelle" (on se souvient des spectateurs sur le rempart et sur les arbres environnants). Ce qui met en évidence les supporters de Cacak, en dehors de leur attachement pour les couleurs du club, c'est le fait qu'ils ont des connaissances en matière de sport. Plusieurs connaissent parfaitement les règles du jeu qu'ils suivent, et le nombre de ceux qui reconnaissent les finesses tactiques des disciplines sportives populaires n'est pas moindre.

À Cacak, il existe 30 disciplines sportives, que pratiquent plus de 9 000 sportifs actifs, organisés en plus de 90 clubs. En dehors de nombreux clubs, à Cacak existent aussi "SOKO" – l'Union pour la récréation sportive et l'éducation physique (fondée le 25 mai 1984) et le Centre sportif "Mladost" (fondé le 1er janvier 1993). Les sportifs actifs, en outre de plus de mille travailleurs sportifs laborieux, intendants, médecins, physiothérapeutes et quelques dizaines de mille d'anciens sportifs et d'activistes sportifs, représentent un potentiel de cadres énorme de citoyens de Cacak en bonne santé. Cependant, il existe aussi des sports olympiques, massifs qui n'ont jamais vus le jour sur ces espaces (le water-polo, la lutte, l'escrime...). L'exemple le plus drastique est le water-polo, un des sports le plus prospère en Serbie.

Svetislav Lj. Markovic, Dr, professeur

Снежана
ШАПОЊИЋ-
АШАНИН

СЛАВА КАО ДРУШТВЕНА И РЕЛИГИОЗНА КАТЕГОРИЈА

УДК: 39:2-445

Апстракт: О слави као друштвеној, а пре свега породичној категорији, може се пуно говорити, а да многе теме остану недоречене. Немогуће је навести правила по којима би породица која слави требало да поступа. Код обележавања крсног имена неопходно је задовољити основна верска правила, док су сви остали елементи препуштени различитим обрасцима који се разликују од села до села и од породице до породице. Слава је наслеђивана мушком линијом, непромењива је и везана је за посед на коме живи породица.

Кључне речи: Слава, крсно име, свечар, прекадник, славско жито, свећа, вино, пост, славска трпеза, тотем, свечар, званица, здравица, жртва

„Ко пије вино за славе божје,
Помоз му Боже и слава Божја!
А шта је љепше од славе Божје,
И од вечере с правдом стечене?“¹

„Ко крсно име слави, оно му и помаже.“²

Први истраживачи о слави

Грчки хроничар Скилица први је забележио славу дајући јој обележје породичног празника. Иако не помиње реч „слава” већ „гозба”, из извештаја је било јасно да се управо ради о њој. Било је то 15. августа 1018. године. Тог дана је Евстатије Дахнокин, архон охридски, злоупотребио обичај да се на дан славе свако, па и незвани гост, прима – дошао у дворац Самуиловог војводе Ивца кога је том приликом ослепео.³ Овај учени странац, пореклом Грк из Византије, оставио нам је податке који са сигурношћу сведоче да је слава била раширена појава већ на почетку 11 века.

У писању Јована Скилице Божидар Прокић проналази паралелу у називу слава, што на грчком означава светковину праћену жртвама, односно свечан дан.⁴ Чињеница да се на славу позивају гости и да се радо примају и они који

1 Вук Караџић, *Српски рјечник* Београд, 1935, 65.

2 Народна изрека.

3 Божидар А. Прокић, *Војвода Ивац. Најстарији историјски спомен о слави у Македонији*, Братство, IX-X, Београд, 1902, 10.

4 Исто, 10.

нису звати, као и само љубљење гостију са домаћином, говори о вишевековном континуитету и давно утврђеним правилима по којима се обележава крсно име. Од посебног је значаја подударност неких обредних елемената Ивчеве и касније Карађорђевог славе. Сам Карађорђе је на своју славу, поред најближих комшија, позивао родбину, војводе и бројне виђене људе тог времена. Врло је важна заједничка црта која се тиче одлажења у цркву и вршења обреда,⁵ што по Миленку Филиповићу и није тако битно, а што имућнији и виђенији људи готово редовно раде.⁶

Дакле, први помен славе из 1018. године говори о периоду који није много одмакао од доба када су Јужни Словени након доласка на Балканско полуострво прихватили хришћанску религију. Само један век након учења Ђирила и Методија и даљег просветитељског деловања њихових ученика слава постаје општеприхваћен обичај на простору на коме су живели македонски Словени. Држава и црква су већ у 11. веку сматрале славу саставним делом хришћанства.

Доста касније, најподробније је славу код нас описао Вук Караџић: „Сваки Србин има по један дан у години кога он слави, и то се зове крсно име, свети, свето, и благ дан. Домаћин се стара и приправља за цијелу годину како ће и с чим ће прославити крсно име. Кад буде уочи крсног имена пред ноћ, онда зађе један из куће (обично млађи) по селу те зовне (на крсно име) све сељаке, који ово крсно име не славе; тај пред сваком кућом скине капу и обично овако почне: „Божја кућа и ваша! поздрављиво те отац да дођеш довече на чашу ракије: да се разговоримо и да мало ноћи поткратимо; што буде свети Никола (или који буде) донио не ћемо сакрити: дођите, немојте да не дођете...” Кад званице долазе свечарима у кућу обично овако говоре: „Добар вече и честито ти свето! славио га много љета и година у здрављу и весељу!”... А пријатељи из другијех села дођу и незвани, па ту сви вечерају, пију, разговарају се и пјевају до неко доба ноћи... Тако славе три дана... а пријатељи одлазе чак четврти дан.”⁷

Веома значајне податке о крсној слави оставио је и Милан Ђ. Милићевић. По њему, домаћин који слави истовремено приноси жртву светитељу, заштитнику своје породице, али и свом својим званом и незваном гостима, чинећи славу највеселијим даном у години.⁸ „Крсно име није светковина лична, него кућанска, породична: она остаје од оца сину, а од сина унуку... Светац кога слави једна породица, сматра се као најближи и најбржи заштитник њезин. Њему се она моли, њим се најчешће заклинје, и кроз њега се нада да добије од Бога оно што жели.”⁹

5 Исто, 11.

6 Миленко С. Филиповић, *Слава, служба или крсно име у писаним изворима до 18 века*, О крсном имену, Београд, 1985. 156.

7 Вук Караџић, н. д. 358.

8 Милан Ђ. Милићевић, *Слава у Срба*, Годишњица Николе Чупића I, Београд, 1877, 95-96.

9 Исто, 96.

Вук Врчевић је забележио: „Сваки домћин има своје сталне званице о крсном имену. Званице су обично оне куће од којих се, једни од други, жене и своје шћери удају, кумови, побратими, и осим ови многи намјерни људи које они дан случајно покрај куће наљезе домаћин га сврати као новог званицу.”¹⁰ О социјалном значају славе Вук Врчевић је забележио и следеће: „Све званице, особено момци и ђевојке, радују се од неког времена промишљајући како ће се од жеље, без мјере и штедње, угостити, а највише што ће два-три дана од домаћи мучени посала отпочинут и међ госте у пјевању и игрању весело провести, где ће се од жеље човек с човеком, жена са женом поразговарати, а момак с ђевојком наашиковати.”¹¹

Када говори о званицама „на празник” Слободан Зечевић бележи: „Ако би какав странац дошао и незван, нипошто се није смео вратити, већ је требало да седне за трпезу. Верује се да се овом вечером дочекује слава, која је овде персонифицирана не као хришћански светац, већ су контуре те личности нешто друкчије. Први гост који дође у кућу сматра се главним и назива се поп.”¹²

Доба када Ивац слави славу временски је удаљено скоро читавих десет векова, а место је око 400 километара удаљено од данашњег поднебља на коме Срби живе. Без обзира на веома велику временску удаљеност, слава је успела да сачува своја битна и лако препознатљива обележја. Ни бројни историјски догађаји, као и друштвене и природне границе, нису битно утицале на карактер основних елемената славе. Ипак, мора се признати да су велике просторне раздаљине, често диктиране природним условима, утицале на стварање неких локалних карактеристика везаних за ток и начин спровођења обредних радњи везаних за обележавање крсног имена.

Душан Бандић, расправљајући о функционалном приступу проучавања породичне славе, истиче да је у данашње време тешко пронаћи породицу у сеоској средини која би пропустила да на свечан начин прослави дан свог крсног имена.¹³ Слава је дугим низом векова показала велику способност „наживљавања”.¹⁴ Етнолози, историчари, археолози и филозофи третирају славу као „коначан продукт једног дугог и сложеног историјског процеса”.¹⁵ Слава се најдуже одржала у односу на све друге празнике. Разлог је за сада непознат, али је очито да се крије у низу социјалних, материјалних и духовних особености и низу фактора који су у еволутивном и функционалном погледу саставни део човекове маште и осећаја припадности датом простору и тренутку.

10 | Вук Врчевић, *Крсно име, О крсном имену*, Београд, 1985, 27.

11 | Исто, 29.

12 | Слободан Зечевић, *Празник (слава) у североисточној Србији, О крсном имену*, Београд, 1985, 122.

13 | Душан Бандић, *Царство земаљско и царство небеско*, Београд, 1997, 239.

14 | Исто, 239.

15 | Исто, 240.

Петар Влаховић у светковању крсног имена истиче и његов социјални карактер. Људи су се окупљали и договарали о свему што је у датом временском тренутку било актуелно за једну друштвену групу. Скупови су веома често имали и национални значај.¹⁶ Често су извођени обреди који су по свом карактеру одговарали схватањима најширих народних слојева.¹⁷

О пореклу славе

Многи научници славу сматрају једним од веома тешких етнолошких питања. Ђиро Трухелка сматра да слава на Балканском полуострву представља „најзамршенији проблем”.¹⁸ Наиме, када се говори о слави прва асоцијација јесте да се ради о православној светковини. Ипак, даљим сагледавањем актуелних чињеница, јасно је да славу као верски и обредни елемент не можемо чврсто везати за православље, јер ову појаву не налазимо код осталих православних народа као што су Бугари, Грци и Руси. Поред тога, постоје писани извори на основу којих се може видети да је слава постојала и код неких католика у Славонији и Босни, као и код католичких Далматинаца и јужних Херцеговаца.¹⁹ Ђиро Трухелка тврди да су се поједини елементи славе задржали и међу Муслиманима који су живели у Херцеговини, као и код појединих хрватских племена и католичких Албанаца.²⁰ Несумљиво је да се слава, као верски и обредни елемент, изгубила још пре једног до два века код свих народа католичке и муслиманске конфесије.

Трагове славе код свих Словена, као и код бројних Индоевропљана, открио је и Петар Ж. Петровић. Ради се о прехришћанском периоду у коме је било веома живо многобожачко веровање и у коме је обележавање славе, односно крсног имена, заузимало веома значајно место. Хришћанска црква је у почетку настојала да се ослободи свих многобожачких обреда, па и оних везаних за славу. У свему овоме је имала незнатног успеха, тако да су се остаци прехришћанских веровања у мање или више измењеном облику одржали све до данас. И сам Свети Сава се више него ико залагао да се узалудно не прогоне прехришћански верски елементи, јер су они дубоко укорењени у народу и тешко могу бити истргнути из прастаре обредне праксе.

16 | Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, живот, обичаји*, Београд, 1999, 299.

17 | Исто, 299.

18 | Ђиро Трухелка, *Ларизам и крсна слава, О крсном имену*, Београд, 1985, 342.

19 | Исто, 343; Стјепан Бановић, *О поријеклу славе крсног имена*, Гласник Земаљског музеја XXIV Сарајево, 1912, 265; Др. Ал. Митровић, *Крсно име није ни патаренског, ни српског, ни православног постанка*, Гласник земаљског музеја XXIV, Сарајево, 1912, 391.

20 | Ђиро Трухелка, н. д., 343.

М. Васић, В. Чајкановић, В. Скарин, као и Л. Нидерле, трагове обележавања славе проналазе у култу мртвих. Они прву асоцијацију оваквој тврдњи налазе у употреби кољива у славском церемонијалу. Ипак, Петар Ж. Петровић се супроставља оваквој теорији. Он истиче да је кољиво грчког порекла и да је посредно преко цркве унето најпре у градове, а тек касније и у села. Чајкановић сматра и то да светитељи у колективном значењу представљају покојнике, односно претке.²¹

У прилог теорији да крсно име не припада култу мртвих иде и чињеница да у посмртном ритуалу нема радосних расположења, што није случај код славског церемонијала. Р. Грујић је заступао тезу да крсна слава увек обухвата само живе, а изузетно и мртве, што представља најважнији део славе.²² Није јасно ни зашто је слава једино присутна код Срба, иако се зна да они нису једини народ на свету код којих је био присутан култ предака и који су тај култ у мање или више християнизованом облику очували све до савременог доба.

Често се кључно место у обележавању славе даје култу сунца, заштитнику богате летине, што је посредно утицало на опстанак одређене, мање или веће скупине људи. Обредни славски хлеб се поставља на источној страни стола, чиме се колач доводи у нераскидиву везу са сунцем. У народу је познат случај да се источна страна назива крсна. И славска свећа се доводи у блиску везу са култом сунца и обавезно се на трпези поставља уз колач на источној страни. Сви верници су у току спровођења славског церемонијала окренути ка источној страни, док су у посмртном ритуалу окренути западу. О славама се не пије за покој душе, што такође иде у прилог тврдњи Петра Ж. Петровића да култ мртвих нема везе са славским церемонијалом. О славама се наздравља речима „Да бог помогне, да крсно име укрсти животом и здрављем, а поље родом и берићетом.”²³ Ове и сличне здравице имају за последицу да изговарањем жељених речи, посредством хомеопатске магије, допринесу призивању среће, здравља, напретка и општег благостања. Свом светитељу заштитнику верници су исказивали велико поштовање, очекујући од њега да им пружи помоћ ако се некад нађу у невољи. У свог крсног светитеља су се често заклињали²⁴ када су говорили истину и када су се заветовали да ће, уколико им се услыше молбе, светитеља заштитника славити што боље могу. Веома је занимљива народна прича коју бележи Душан Бандић, а која се тиче сиромашног свечара и његове жене, њене пафте и светог Николе. Након продаје пафте, јединог вреднијег предмета у кући, некаквом старцу, како би што боље прославио своју славу, човек заједно са својом женом бива награђен за велику жртву коју је поднео како

21 Веселин Чајкановић, *О српском врховном богу*, Београд, 1941, 14.

22 Петар Ж. Петровић, *Крсно име*, Српски митолошки речник, Београд, 1998, 260.

23 Исто, 261.

24 Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 2004, 350.

би на дан своје крсне славе што боље дочекао госте.²⁵ Враћање продате пафте од стране старца, у ствари прерушеног светог Николе, представља награду свеца заштитника за принету жртву зарад његовог имена.

Бројна народна предања крсно име доводе у везу са даном када су многобожачки преци прешли у хришћанску веру. Прихватљивост ове тезе налази се у самој речи „крсно име”, што значи „крстити се”, односно примити хришћанску веру.²⁶ Димитрије Богдановић доводи у сумњу ову тврдњу, јер је исувише тешко доносити крупне историјске и етнолошке закључке на основу само једне речи. Сам назив празника који се светкује као крсно име садржи у себи двосмислену улогу, пошто значи и име дато на крштењу, односно имендан.²⁷ Није јасно зашто је од свих словенских народа само код Срба присутна појава да се на посебно свечан начин обележава дан када су њихови пагански преци били крштени. Такође је нејасан и начин на који је вршен одабир појединих празника. Како је могуће да баш на највеће хришћанске празнике као што су Ускрс, Тројице и Богојављење, за које се зна да је за њихово име још од IX века везана Света Тајна Крштења, нико од предака није крштен, односно уведен у хришћанску верску заједницу.

Слава се код Срба у мање или више измењеном облику очувала све до данашњих дана. Изрека „Где је Србин ту је слава” говори о нераскидивој вези српског народа и славе као њеног централног религиозног догађаја.

Слава је веома широк и свеобухватан културни феномен, тесно повезан са историјским околностима у датом временском и географском оквиру. Оскудни историјски извори, поготово они који се односе на период до XV века, знатно отежавају истраживачку делатност задате теме. Тако је и Константин Јиречек сматрао да је услед недовољних података немогуће пратити развој славе код Срба.²⁸ Оскудна и недовољно прецизна архивска грађа за сада само наговештавају поједине чињенице на основу којих се не могу доносити прецизни закључци. Ипак, она оставља довољно простора да се историјске празнине попуне логичким претпоставкама и повежу са религиозним, магијским, социолошким, културолошким и психолошким сазнањима у одређеном временском низу.

Крсно име се спомиње и у једној повељи босанских великаша, браће Санковића, писаној крајем XIV века²⁹, када се они присећају својих родитеља и архиђакона Михаила. Ни овде, као у већини докумената, није потпуно јасно да ли се под појмом „крсно име” подразумева слава у данашњем облику или се ради

25 Исто, 351.

26 Димитрије Богдановић, *Крсна слава као светосавски култ, О крсном имену*, Београд, 1985, 486.

27 Исто, 486.

28 Константин Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд, 1952, 102.

29 Димитрије Богдановић, *Крсна слава као светосавски култ, О крсном имену*, Београд, 1985, 492-493.

о крштеном имену, односно имендану. Податак који је изнео Ђиро Трухелка иде у прилог тврдњи да се под крсним именом подразумева имендан, јер описује двојицу браће, Бељака и Радича Санковића, од којих један слави светог Ђорђа, а други Архангела Михаила.³⁰ Несумњиво је да би, уколико би се радило о слави, оба брата славила истог свеца који се, иначе, наслеђује од оца.

Пост пред славу

Уздржавање од употребе табуисане животињске хране у дане пред крсну славу присутно је од давнина у српској традиционалној култури. Реч је о прастаром верском обичају који је установљен код српског народа вероватно када и сама слава. Знамо да је пост вид жртве коју верник приноси божанству како би од њега стекао што већу милост. Из тог разлога верник је желео да пред обележавање имена свог светитеља заштитника, поред осталих, принесе и личну жртву која се тиче уздржавања од употребе мрсне хране, као и од свих оних табуа који се везују за пост. Верује се да су очишћено тело и душа мили светитељу и да ће овај вид жртве позитивно утицати на срећу и напредак породице у наредном периоду.

Уколико слава пада у време поста онда се пост у дане пред славу, као и за време ње, подразумева. Ако се деси да је дан уочи славе среда или петак, онда је пост обавезан. Раније је била више присутна обредна пракса да се недељу пред славу, а некада и две, постило. Од овог поста су била изузета једино деца и болесни или се, пак, за њих пост временски скраћивао.

У новије време пост пред славу на подручју чачанског и драгачевског краја је спорадично заступљен. Углавном свечари посте један до три дана, под условом да слава не пада у ускршњи, божићни, госпојински или петровски пост. Пракса подавалских села да се пости само „за навечерје”³¹ није карактеристична за чачански крај. Уколико верници посте неки од ових постова и уколико његова слава пада управо у том периоду, онда код њих и не постоји потреба наглашавања поста пред крсно име. Постоји и она група верника која у том случају пости само недељу дана пред своју славу.

Када говоримо о посту пред славу, не постоји ни једна мања или већа географска средина у којој би важило било какво правило. Углавном се ради о спорадичној религиозној свести и личној потреби да се принесе део жртве уздржавањем од одређене врсте хране како би што „чистији” дочекали своју славу.

30 Ђиро Трухелка, *Тестамент госта Радина*, Гласник Земаљског музеја XXIII, Сарајево, 1911, 355.

31 Милина Ивановић-Баришић, *Календарски празници и обичаји у поавалским селима*, Београд, 2007, 236.

Свећење водике пред славу

Знајући да у српској традиционалној култури култ воде игра веома важну улогу, немогуће је не скренути пажњу на значај воде у славском ритуалу. Вода, као снажан лустративни елемент, прати сваку обредну радњу, постајући њен саставни и нераскидиви део. Захваљујући својој чистилачкој снази, вода је заузела важно место у припреми за обележавање крсног имена.

Свака породица настоји да своју славу дочека и спроведе најбоље што зна и може. Без обзира на степен религиозне свести, сваки свечар настоји да на дан славе у његовој кући све блиста. Не ради се само о физичкој, видљивој чистоћи, већ о оној која се не може сагледати, али се може доживети и осетити.

Води се, коју пред славу освешта свештеник у дому свечара, придаје посебна чистилачка моћ, тако да се од ње, односно од самог чина освећења, очекује заштита целе породице од сваког зла. Уз молитву, свештеник шкropи читаву кућу и све људе који у њој станују, одгонећи тако на симболичан начин све оно што би могло угрозити срећу породице. Додир воде са крстом и босиоком, а уз молитву свештеника, чини да она постане заиста света и да на тај начин стекне посебну чистилачку моћ. Са овом водицом се шкropе све просторије у дому, стока, привредне зграде и поља. У току читања молитве свештеник сваком члану породице јасно изговара име. Целивање крста од стране укућана има дубоки хришћански карактер. Домаћин је настојао да чистотом водике заштити све што припада његовом домаћинству. Сваки од укућана је пио по три гутљаја ове водике, уносећи на тај начин у организам њену чистилачку снагу, од које се очекивало да позитивно утиче на њихово здравље. У народу се веровало да се новцем којим се свештенику плати свећење водике купује здравље. Ова појава о којој је писао и Миле Недељковић³² и данас се среће у драгачевском крају. Можда је овакво веровање појединих породица у Котражи разлог због чега су они спремни да више плате свећење водике него свећење славског колача.

Водицом се закувавао славски колач, чиме је појачавана његова света улога. Део водике који се чувао у кући имао је улогу амајлије или лека. Он се употребљавао у случају болести или неке друге недаће и чувао се до наредне славе. Неупотребљена водика се није смела бацати како се не би оскрнавила њена светост. У Трнави се остатак славске водике сипа у воду за купање деце или под неко родно дрво, најчешће калем.

Свећење водике пред славу није у великој мери заступљено у чачанском крају. Највише се упражњава у градској средини и у местима која су у близини цркава и манастира, као и код староседелачког становништва. Досељеници, а посебно они који су дошли из ивањичког и сјеничког краја, нису позивали свештеника да им освети славску водицу, јер таква обредна пракса није

32 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар за просту 2001. годину*, Београд, 2000, 322.

постојала у њиховом завичају. Неки су овај обичај почели да упражњавају тек последњих десетак година и то по угледу на своје комшије, старе Чачане. Иначе, ова верска и обичајна пракса у последње време доживљава експанзију, тако да је све више домова које свештеници морају да посете уочи славе. Имајући у виду да је немогуће све свечаре посетити уочи славе, поготово када се ради о већим славама (Никољдан, Аранђеловдан, Ђурђевдан), освећење водице се врши и десетак дана пред славу. Са оваквом обредном праксом се не слажу старе чачанске породице које су одувек славиле и светиле славску водицу, инсистирајући да им свештеник мора доћи дан пред славу, јер је то правило које се мора до краја поштовати и на које су они навикли.

Славски колач

Иако колач сматрамо симболом славе, његово присуство није свуда једнако заступљено. Постоје крајеви у којима се славски колач уопште не меси, али и они у којима се припремају и по четири оваква обредна хлеба. У данашње време најчешће се припрема један, а ређе два славска колача. И у случајевима када су у обредној радњи заступљена два колача, један је главни и украшен је већим бројем симбола, а често се издваја и својом величином.

Како и славско жито, тако и славски колач представља вид жртве која се приноси свецу чије се име обележава и слави. Најчешће се меси од пшеничног брашна, односно житарице која је још од римског периода добила световну улогу. Најпре у облику зрна, а потом у виду обредног хлеба, пшеница представља главну бескрвну жртву. Жито је као првенац пољских радова играло посебну улогу још у култу Лара, али и код хтоничних божанстава. Некада се, како боговима из доба многобожачке религије, тако и касније светитељу чије се име слави, приносила бескрвна жртва бацањем зрна пшеница што више увис, симболишући на тај начин раст хлебног жита као централног симбола у аграрном култу. Реч је о плодовима који расту и сазревају под окриљем пољског заштитника, а који касније развојем домаћег култа прерастају и добијају форму обредног хлеба. Посматрано хронолошки, приношење жртве светитељу у виду славског хлеба у односу на славско жито, односно кољиво, стоји на знатно вишем културном нивоу. Овакву тезу налазимо и код Милоја Васића.³³

Славски колач представља централно место у славском церемонијалу. Његов најчешће уобичајени назив је колач, мада се често могу чути и термини као што су прекадник, прекада, крсник, свети хлеб, велики хлеб. У изворном облику, у српској традиционалној култури славски колач се најчешће месио од домаћег жита. Најчешће је то пшеница, мада нису искључене ни друге житарице, што у највећем броју случајева зависи од имовног стања породице која слави, односно од врсте жита коју производи и која у датим географским оквирима

успева. Чест је случај да се од првог пожњевеног снопа остави житарица која ће се, када дође време, самлети и од чијег ће се брашна умесити салавски колач. Постоје домаћинства у појединим чачанским и драгачевским селима која све до данашњих дана настоје да делимично или у потпуности спроведу ову обредну радњу (Горичани, Качулице, Жаочани, Бањица, Горачићи, Зеоке, Котража). Није редак случај да поједине домаћице неколико зрна жита (којим је у виду жртве посипан бадњак у Бадњој вечери) сачувају и да се они самељу заједно са пшеницом која је намењена за припремање славског колача.

Поред славског колача мешен је и хлеб звани поскурник или поскурница, за који са сигурношћу можемо рећи да је у директној вези са култом мртвих. Ова обредна пракса се до данашњих дана у највећем броју случајева изобичајила, али је и поред тога још увек спорадично присутна више у сеоској, а мање у градској средини. Уколико је у славском церемонијалу присутан поскурник, он заузима споредније место у односу на главни хлеб, односно славски колач. Поскурник је мањих димензија у односу на колач. Украшава се обавезно славским словом, као и симболима винове лозе. У сеоској средини настојано је да се поскурник, као и славски колач, замесе домаћим квасцем произведеним у кући. Веровало се да није добро ако се било шта што је у вези са овим светим хлебовима набави ван куће.

Поскурник је у неким случајевима ломио сам домаћин са својим члановима породице или најужим званицама уочи славе. Пошто је поливан вином, и овај обредни чин можемо сматрати својеврсном прекадом, тим пре што се пева *Оче наш*, кади, пали свећа и крсти. Сви присутни устају и учествују у обредном церемонијалу. У Бањици, Виљуши, Жаочанима, као и у многим драгачевским селима, овај чин називају „дизање у славу” и тај се моменат сматра почетком славе. Данас се у појединим домаћинствима меси хлеб који има улогу поскурника, али га учесници у обреду тако не зову, већ једноставно хлеб или погача. У чачанском крају је до краја Другог светског рата, а у Драгачеву и касније, мешена погача која је била већих димензија и на коју је стављан славски колач. Ова обредна пракса имала је задатак да магијским путем учини да кућа буде пуна овом најважнијом животном намирницом. Сличан обичај је забележио и Милан Јефтић (колач се поставља на чинију пуну хране, како би кућа у наредној години била пуна разноврсних јела).³⁴ У овом крају се на славски колач стављала јабука која је припадала долибаши, а коју му је у знак поштовања поклањао домаћин да је понесе својој кући.³⁵

Ипак, већина учесника у обреду поскурник намењује преминулим прецима како би и они учествовали у славском церемонијалу и како би се њиховим душама принела жртва. Често се хлеб, звани поскурник, поклањао, односно намењивао свештенику, било да он долази у кућу свечара да свети колач или да га домаћин носи у цркву. Поједини кажу да „ваља” да обредни хлеб поједу

34 | Милан Јефтић, *Слава*, Гласник Етнографског музеја, бр. 27, Београд, 1964, 424.

35 | Исто, 424.

свештеникова деца. Оваква обредна пракса била је присутна све до шездесетих година прошлог века како у сеоској, тако и у градској средини чачанског краја.

И данас се спорадично у црквама може видети да се у току чина освећења колача налази и мањи обредни хлеб звани поскурник. Готово да је изобичајено да се овај хлеб даје свештенику, тако да се углавном заједно са славским колачем и славским житом враћа кући.³⁶ Још увек постоје верници који поскурник и даље намењују свом свештенику, што у савременим условима добија улогу срдчности и друштвене блискости породице са својим духовником. Ова појава, иако ретка, више је присутна код оних породица којима свештеник прекађује колач у њиховом дому. Госпођа Љиљана Поповић, рођена Чачанка, још увек спроводи ову обредну праксу са образложењем да су тако практиковале њена мајка и њена свекрва и да она не жели у славском церемонијалу да одступи од тих правила.

Славски колач се припрема дан пред славу. Тесто се закувава обавезно пре подне, односно у време док јача сунце и док дан напредује. Део брашна се одвоји и посебно замеси само са водом и мало шећера и од њега се израђују најразличитији украси. Украси се могу правити од куваног теста које се припрема од брашна у виду цицваре. На овај начин припремљено тесто добија белину и одваја се бојом од самог колача, чиме се појачава његова естетска улога. Од обично припремљеног теста за украсе фигуре се обликују рукама уз помоћ ножа, маказа и шаралки. Кувано тесто се најчешће ставља у специјалне калупе³⁷, па се тако добијају прецизно обликоване фигуре. Овакав, иако ређи, начин израде славских украса више је заступљен у градској него у сеоској средини.

У кисело тесто од кога се меси колач углавном се стављају једно јаје, два жуманца, млеко, со, квасац и мало шећера. Ако је слава посна, изостају мрсне намирнице. Тесто се закувава водицом коју освештава свештеник један или неколико дана пред славу.

За време док тесто уз често мешање надолази, домаћица припрема украсе. Колач је требао да буде што китњастивији и са пуно украса и симбола. У Горњој Ресави такав колач називају „китњастиви колач“.³⁸ Обавезно се шара славско слово „Исус Христос побеђује“ и праве плетенице, цветови, птичице, винова лоза и бројни други симболи. Остали симболи зависе од маште саме домаћице, као

36 | Занимљиве су опаске појединих старијих Чачана који тврде да је народ престао да поскурник (као и део славског колача) даје свештенику, јер су они са овим хлебовима хранили свиње. Било како било, јасно је да би велике количине обредних хлебова оптеретиле свештеника, тако да је престанак ове обредне праксе имао и рационални (практични) карактер.

37 | Калупи за израду славских украса не могу се набавити нигде у Чачку. До њих се најчешће долазило куповином у појединим манастирима Грчке. Тако је на Митровдан 1974. године Чачанин Драган Бараћ купио калупе у Солуну, у цркви Светог Димитрија.

38 | Милица Бошковић-Матић, *Народни обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 25, Београд, 1962, 206.

и од занимања којима се чланови породице баве. Тако се, уколико породица има ђака, на славском колачу најчешће појављује украс у виду књиге. Винова лоза као симбол светости и Христове Крви често се среће на славском колачу. Класје пшенице на славском колачу имитативном магијом би требало да обезбеди успешну аграрну годину. Оно је симбол основне животне намирнице, тако да представља симбол богатства и егзистенцијалне сигурности. Украси у виду класја пшенице данас су подједнако заступљени и на колачу у сеоској и на колачу у градској средини.

Декорација колача у виду најразноврснијих цветова и лиски сачувана је у нешто измењеном и модификованом облику све до данашњих дана. Ови украси, поред веома живе декоративне улоге, садрже у себи и читав низ других симбола. Хризантема на славском колачу носи у себи улогу чувара и заштитника читаве куће, тако да је она постала веома важан, а у већини градских породица и основни, односно централни украс. Цветови у себи носе поруку чистоте, лепоте и породичне љубави, док је пупољак симбол заштите деце. Веома је честа појава да домаћице у току печења ките колач струком босиока. Некада ставе и три мања струка равномерно распоређена од центра колача.

Колач се украшава и симболима воћа. Најчешће се поред лиски винове лозе могу видети складно извајани гроздови од теста. Није редак случај да се колач украшава шљивама, крушкама, јабукама и трешњама. Ове воћке најчешће иду у пару. Шљива симболизује љубав, крушка приврженост, а јабука и трешња руменило и здравље.

На славском колачу су врло често присутни и зооморфни мотиви. Готово да је обавезно да се у мноштву украса нађе и голуб као представник чистоте, светости и љубави. Најчешће се голубови постављају у пару симболишући на тај начин љубав. На славском колачу у градској средини, поред цвета хризантеме који веома често заузима централно место, налазе се и два голуба која представљају мушкарца и жену, односно њихову љубав, приврженост и слогу у кући.

Најчешће је славски колач месила домаћица, док су јој око израде украса могле помагати ћерка, снаја или било која друга особа вешта овом послу. Колач, додуше ређе, може месити и мушкарац вичан том послу, што није табуисано. Онај ко меси колач чита *Оче наш* и тропар оног свеца чије се име слави, благосиља свој рад и моли Бога да помогне у изради најважнијег славског реквизита. Молитва се најчешће чита наглас, али може и у себи. У колач се обавезно, поред свих потребних намирница, ставља и део освећене воде, док се остатак чува у кући као лек.

Добро припремљено тесто се ставља у посуду одговарајуће величине. Оно може да се састоји од више, а најчешће од четири дела. Припремљени украси се за колач лепе жуманцетом. Често се и бочне стране колача украшавају разним вегетабилним и геометријским орнаментима. Није редак случај да се украси нађу и на његовој доњој страни. Најчешће се горња ивица колача украшава кружном плетеницом, чиме се појачава светост колача, јер све што је у кругу

заштићено је од утицаја негативних и злих сила. Круг је симбол сунца, док сама плетеница, израђена од теста у виду три траке, представља директну везу хлеба, као симбола сунца, са Светом Тројицом. Колач је често плетеницама подељен на четвртке у виду крста, што овом светом хлебу даје дубоки хришћански карактер.

Славски колач се украшава са пет славских слова распоређених у виду крста. Уколико изостане централни, онда се на колачу могу наћи четири слова. Често се у средишту колача ставља велики крст, док у градској средини то место припада хризантеми за коју се верује да чува кућу, а која у славском обредном церемонијалу симболише љубав, слогу, здравље и напредак породице. Често се, непосредно уз хризантему, могу видети два голуба која, представљајући мужа и жену, употпуњују слику срећне и напредне породице.

Када је колач припремљен и када су по њему поређани сви припремљени украси, приступа се печењу. Док се колач пекао у шпоретима на дрва морао се редовно окретати како би са свих страна био једнако печен. Окретање колача је морало да прати смер кретања сунца, што представља још један доказ да славски колач симболизује само сунце. Обредна пракса смера окретања колача спорадично се очувала и до данас у чачанском крају. У појединим драгачевским породицама (Вича, Котража, Горачићи, Зеоке) колач се још увек окреће у смеру кретања сунца, чак и када се пече у електричном шпорету.

Печен славски колач се ставља у памучну и ланену салвету или пешкир. Често је на пешкиру, поред разнобојне вегетабилне декорације, присутно име свеца који се обележава или порука „Срећна слава”. У новије време све је чешћа појава да домаћице набављају, а поједине, вичне ручном раду, и саме израђују и украшавају „славску салвету” која је кружног облика и која се скупља пантљиком уз бочне ивице колача. На овај начин се не прекривају украси на колачу.

Рано изјутра, на дан славе, врши се црквени обред освећења и ломљења колача. Било да се колач носи у цркву или да свештеник долази у кућу свечара, поступак овог религиозног чина је потпуно исти. Ношење славског колача у цркву у селу Вранићи почео је да се спроводи тек за време Другог светског рата,³⁹ а до тада се колач прекађивао у кући свечара. Свештеник чита молитву, сече колач, полива га вином, диже увис и окреће заједно са домаћином и осталим члановима породице у смеру кретања сунца. Некада, поготово у оним селима која су била удаљена од цркве, домаћин је заједно са блиским комшијом или рођаком ломио колач, посипао га вином уз читање молитве *Оче наш*. Ова обредна радња се спроводи у преподневним сатима, док дан напредује или, како је навео Петар Костић, заједно са долибашом за време славског ручка.⁴⁰ У изворном облику колач се није секао, већ се ломио. Данас се ова пракса изобичајила, тако да се

39 | Петар Костић, *Крсна слава и заветина у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, Гласник Етнографског музеја, бр. 58-59, Београд, 1995,130.

40 | Петар Костић, *Годишњи обичаји у титовоужичком, пожешком и косерићком крају*, Гласник Етнографског музеја, бр.48, Београд, 1984, 337.

колач сече са доње стране у облику крста, а потом наломљава или се потпуно преломи на два дела. На усеке се сипа вино што симболизује јединство Тела и Крви Христове.

Прекађен славски колач (прекадник) ставља се на трпезу поред славског жита и славске свеће. Све се ово мора поставити у преподневним сатима, а најкасније до поднева, односно до времена за које се сматра да дан напредује. Ово правило има за задатак да обезбеди напредак, срећу и здравље целој породици. Обично се део славског колача исече на мање коцке које су заједно са славским житом и вином најпре узимали сви чланови породичног домаћинства. У готово свим сеоским и градским породицама славски колач најпре узима домаћин, па домаћица, а потом и остали укућани редом по „старијеству”. У појединим породицама, поготово у драгачевском крају, колач узимају најпре мушкарци, а потом жене, без обзира на године живота. У градским породицама редослед узимања колача није строго одређен. У новије време поједини предност узимања колача дају деци не гледајући на њихов узраст и пол. Многи испитаници, а поготово они у чијим је породицама долазило до прекида у обележавању крсног имена, тврде да би колач најпре, ради напретка, требало дати деци.

Водило се рачуна да ни једна мрвица од славског колача не падне или да се случајно не згази, јер би се на тај начин могла учинити увреда светитељу чије се име слави. Поједине породице су сматрале да се колач мора појести до последњег залогја. Неки су део славског колача давали стоци како би се заштитна улога свеца пренела на здравље и напредак стоке. Није редак случај да у појединим кућама Горачића, Качулица, Жаочана, Бањице и Лознице домаћица оставља парче славског колача на неко високо место у кући и чува као лек и амајлију све до наредне славе. Сматрало се да славски колач штити кућу и усева од временских непогода, најчешће од града. У Трнави и Виљуши су болеснику давали део сасушеног колача у жељи да његова магијска моћ помогне излечењу. Поједини су славски колач давали оболелој стоци.

Слична обредна пракса присутна је код ромског становништва на територији општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац. Посебну исцелитељску моћ Роми придају славском колачу припремљеном за Бибију.⁴¹ Пошто се ради о колективном колачу који је намењен великом броју породица, свако је настојао да поред дела који ће појести узме још један који ће понети кући и који ће добити улогу чувара здравља њихове деце. Многи су настојали да са колача узму по једну фигуру којој ће дати улогу чуваркуће или амајлије.

Раније се у већини чачанских градских породица гости нису служили славским колачем. Славски колач је заједно са упаљеном славском свећом стајао на најлепшем послужавнику на централном месту у кући. Свака домаћица се

41 Бибија је празник који славе све ромске породице православне вероисповести. Слави се увек у петак чисте, односно прве недеље ускршњег поста. Посвећен је баби која се звала Бибија и која је по предању излечила велики број деце од неке опасне и смртоносне болести. Данас се Бибија сматра празником ромске деце и колективно га славе многе породице.

трудила да на столу на коме стоји колач буде што лепши, везом богато украшен, столњак који је употребљаван само приликом славског церемонијала. Гости су се служили само славским житом и вином, док је колач припадао члановима породице. Трећег дана славе колач би уз доручак, а поједини и уз ручак, ритуално појели сви укућани, симболишући на тај начин јединство, слогу и љубав читаве породице.

Славско жито

Славско жито се у српској обредној пракси назива још и кољиво. Филолошки стручњаци су са сигурношћу доказали да је ова реч грчког порекла, да сеже у далеку прошлост и да означава кувано жито. Данас се под овим термином подразумева кувана пшеница која се приноси као жртва покојницима. Милоје Васић проналази сличност, готово подударност, у значењу херојског култа код старих Грка и култа предака код Срба.⁴² Обичај приношења жртве у виду куване пшенице веома је стар и сеже у период када човек није познавао вештину печења хлеба, већ је једино умео да кувањем припреми житарице. Обичај приношења славског жита, односно жита намењеног за душу преминулих предака, до скоро је био очуван у свом првобитном облику и верно је сведочио о културном и цивилизациском ступњу из периода свог настанка.

Сличну жртву преминулим прецима приносили су Индуси у VI веку пре наше ере. Обред је спроводио домаћин кувањем пиринча, млека, корења и плодова. Само након принете жртве припремљене по тачно прописаној рецептури могла се очекивати наклоност преминулог претка. Јасно је да паралелу овог обреда налазимо и у припремању кољива код Срба.

Славско жито се у изворном облику припремало на веома једноставан начин који се састојао у кувању пшенице или неког другог жита без икаквих других додатака. Касније су у кувано жито додавани туцани ораси који су у српској обичајној пракси повезани са култом предака, односно са оностраним светом. Јасно је да су ораси у славском житу поткрепљивали тврдњу о приношењу жртве и жељи за добијањем наклоности преминулих предака.

Без обзира што се прва асоцијација на кувано жито односи на преминуле претке, славско жито (кољиво) се приноси светитељу који се слави. Оно представља најстарији вид жртве којом се желело стицање наклоности божанства, односно свеца кога обележава и слави породица или задружна кућа. Временом је приношење жита као вида жртве било замењено хлебом. Нико са сигурношћу не може тачно рећи када се то догодило, али је несумњиво да се радило о дужем процесу распоређеном по различитим фазама, у зависности од датог цивилизациског и историјског тренутка.

Премда је жито замењено хлебом и премда и једно и друго представља ју жртву истог порекла, верници, највероватније из страха да не увреде свог

свеца заштитника, односно свог тотема, нису смели да се одрекну припремања и приношења славског жита. Тако се све до данас очувао обичај да се за обележавање крсног имена истовремено припремају и славско жито и славски колач.

Имајући у виду да су свети Архангел Михаило и свети Илија једини живи светитељи, у народу се развило мишљење да њима не треба припремати славско жито. Ова асоцијација је веома јасна и сама по себи поткрепљује теорију о примени жита у култу мртвих. Имајући у виду да су сви свеци на најразличитије начине смртно страдали и да су својим васксењем стекли моћ да управљају и људима и природним појавама, верници су настојали да их на све могуће начине умиле и стекну њихову наклоност. Свакако да је то разлог због чега се приликом славског церемонијала, поред колача, и даље употребљава жито. Многи верници славско жито називају још и кољиво или, једноставно, панаија. И Милан Јефтић, када говори о обичајима везаним за славу у појединим селима североисточне Србије, славско жито назива панаијом.⁴³

У чачанском крају (Прислоница, Соколићи, Прељина, Станчићи, Трепча, Мојсиње, Мрчајевци, Катрга), као и у већем броју подјеличких села, још увек постоје породице које припремају славско жито тако што само скувају пшеницу. Да би славско жито било укусније, неки од мештана додају и мало шећера. Неки од испитаника су рекли да кувану пшеницу сладе како би се разликовала од панаије која се припрема за душу покојника.

За разлику од сеоске средине, у граду је рецептура за припремање славског жита много прецизније одређена. Припрема жита почиње исто као и колача, у јутарњим сатима дан уочи славе. Неопходно је набавити квалитетну пшеницу са што крупнијим и облијим зрнима. Пшеница се пере, потапа у воду да неко време одстоји како би што више набубрила, а након тога се кува. Пшеница је кувана када зрна напукну. Након тога се приступа цеђењу и испирању куваних зрна у хладној води. Ово се ради да би се очувала тврдоћа зрна и да жито не би било сувише лепљиво. Добро процеђена пшеница се распростре на памучној или ланеној салвети о остави да се добро осуши. Жито се након сушења меље у воденици за месо. Процес млевења се понавља два пута. Домаћице у Чачку које су одувек припремале славско жито млевењем на воденици за месо ни данас не напуштају овај начин уситњавања, иако у свом домаћинству поседују савремене електричне уређаје који би на много лакши и једноставнији начин то обавили. Мишљења су да све треба урадити као што се радило „одавна”. У самлевено жито се додају млевени ораси, шећер, ванила и ситно млевено орашче. Сви ови састојци се добро замесе, па се направи смеса у облику лопте која треба да одстоји. Поједине домаћице оставе да ова смеса преноћи, па рано ујутру на дан славе обликује жито у виду купе или полулопте. Тако припремљено жито се ставља на равну округлу тацну и посипа млевеним орасима и кристал-

шећером. Често се на овако припремљеном славском жити урезају крст или се у облику њега ређају полутке од ораха или се украшава сувим грождем или коцкама шећера. Урези у жити у облику крста попуњавају се равномерним распоређивањем кристал-шећера.

За припрему славског жита потребан је један килограм пшенице, један килограм ораха и један килограм кристал-шећера. Искусне Чачанке тврде да је ово права мера и да се у њиховим кућама одувек у овој количини и сразмери припремало славско жито.

На средишњем месту славског жита постављала се свећа која је раније обавезно бивала трокрака и коју су производили домаћин или домаћица у домаћој радиности. Присуство три пламена као симбола Свете Тројице било је веома пожељно у славском церемонијалу. Данас се у славско жито ставља обична мала свећа, али се води рачуна да обавезно буде израђена од воска, никако од парафина. Свећу пали свештеник на самом почетку освећења жита и колача. Уколико је прекада извршена у кући, остатак свеће се ставља на неки мањи свећњак и остави да изгори до краја. Ако је освећење извршено у цркви, мала свећа се оставља да изгори до краја и намењује се за здравље и напредак свих укућана.

У току религиозног чина освећења славског жита, поред снаге коју имају свештеникове речи, посебна важност се придаје сипању вина. Као и код колача, и у овом случају се симболизује јединство Тела и Крви Христове. Ово је и разлог да се у појединим градским породицама сматра да није потребно уз славско жито пити вино, јер се оно већ налази у жити. Оваква појава није прихваћена у сеоским срединама.

Колико се могло дознати од испитаника, у Чачку се на овај начин у њиховим породицама припремало славско жито последњих осамдесет до сто година. Наравно да су у свему овоме предњачиле угледније породице које су настојале да припрему славског жита, као и славског колача, подигну на највећи могући ниво и да на религиозну основу додају и социолошки карактер.

Вино

Вино је најважнија жртва која се приноси у облику пића. Сама помисао да црно вино симболизује Христову невино проливену Крв овом напитку у славском церемонијалу даје висок религиозни карактер. Још су стари Грци приносили вино као вид жртве својим преминулим прецима и божанствима. Код њих је из тог разлога веома присутна пракса да се при сваком испијању вина оно увек мало проспе на земљу. Особа која спроводи такву обредну радњу несвесно показује страх према божанствима, херојима и онима који господаре доњим светом.

Из сличног разлога употреба црног вина у славском церемонијалу заузима веома значајно место. Преливање славског колача и славског жита је обавезна и

религиозна и обредна радња. Сједињавањем хлеба и вина врши се спајање крвне и бескрвне жртве. На славској трпези, поред колача, жита и свеће, обавезно мора стајати посуда пуна црног вина. Вино се у оквиру славског церемонијала служи из две чаше које се никада не празне до краја, а које се после сваког испијања, макар и најмањег гутљаја, обавезно допуњавају. Сви укућани, као и њихови гости, док се служе славским колачем и славским житом, пију вино из исте чаше, што симболизује јединство породице и свих званица. Ова обредна радња има велике сличности са чином причешћа када сви верници узимају Свету Причест из истог путира и исте кашике, што симболизује јединство у Христу.

Узимањем славског колача и вина укућани и њихови гости подражавају узимање Христовог Тела и Христове Крви. Од ове религиозне и обредне радње се очекује да благотворно утиче на здравље, напредак и срећу. Веома је важна и заштитна улога обредног хлеба и вина. Очекује се да снага њихове чистоте и светости отера све негативне силе које би могле на било који начин нашкодити свечарима и њиховим гостима.

Иако се у многим градским породицама не служи вино уз славско жито, његово је присуство на славској трпези обавезујуће. Наравно да се слава не може ни замислити без употребе црног вина. Сличну улогу има и розе вино, пошто својом бојом подсећа на крв.

Временом се испијање и просипање вина на земљу пренело и на друга алкохолна пића, а пре свега на ракију. Ипак, употреба вина у славској обредној пракси је незамењива и још увек живо присутна и у сеоској и у градској средини.

Кађење

Тамјан у својству апотропеона заузима веома важно место у току славског церемонијала. Захваљујући јаком и опојном мирису тамјан одстрањује све утицаје демона и осталих злих и негативних сила. Примена обреда кађења, као снажног апотропејског и катартичног средства, позната је широм света код најразличитијих цивилизацијских, културних и верских, мањих или већих људских скупина.

Највероватније је да паљење, односно произвођење дима, вуче корене из прастаре праксе приношења жртве боговима и осталим натприродним бићима. Жртва се приносила спаљивањем, када дим који при таквој радњи настаје није примаран, већ је од посебног значаја оно што се жртвује, односно оно што сагорева.

Ипак, Милоје Васић подсећа на једну веома важну чињеницу, а то је да култ хероја и славски обреди припадају хтонском култу.⁴⁴ Сва подземна божанства код старих Грка могла су истовремено имати и позитивна, али и

44 | Милоје Васић, *Слава – крсно име, О крсном имену*, Београд, 1985, 248.

крајње негативна својства. Верници су, из страха да би им божанства или нека друга натприродна бића у неким случајевима могла нашкодити, настојали да их одагнају што даље од себе и свог окружења. Један од начина да се таква бића удаље од људи јесте и произвођење дима на најразличитије начине. Такву улогу у српској традиционалној култури има употреба тамјана којим се каде људи, стока, житна поља, воћњаци, кућа, привредне зграде, болесници, умрли и гробља.

Никола Пантелић је истицао да у свим јавним и домаћим култовима кађење тамјаном има за циљ религијско очишћење и симболичко приношење жртве.⁴⁵ Тамјан, поникао у источњачким верским ритуалима, преузела је хришћанска црква дајући му велики значај у бројним обредним радњама.

Кађењем тамјаном верници настоје да истеривањем злих духова врше очишћење како би што чистији приступили Богу или одређеном светитељу. И свештеник кади простор испред царских двери, као и читаву цркву, исто као што и домаћин, дижући у славу, кади кућу, све укућане и све госте.

У току кађења чита се *Оче наши*, док особа која носи кадионицу са упаљеним тамјаном настоји да произведе што већи дим и што опојнији мирис. Присуство мириса потврђује озбиљност верског чина, као и осећај духовног и телесног очишћења.

Домаћин који слави кади читаву кућу, као и све присутне док диже у славу, и то пре подне када се пали свећа и поподне пред ручак. Уколико свештеник прекађује колач у кући, кађење је чин који се том приликом подразумева. Кађењем, као и спровођењем осталих религиозних радњи, кућа добија својства храма.

Свећа

Употреба свеће у религијске и магијске сврхе је веома стара и сеже у пагански, односно незнабожачки период. Употребу свеће, као вида укроћеног отвореног пламена, хришћанска црква је прихватила дајући јој веома важну лустративну улогу. Као и сама ватра, тако и пламен свеће својом снагом уништава све негативне и зле силе које би могле нашкодити човеку. Хришћанска црква је прихватила употребу свеће у свим својим верским церемонијалима још у II веку наше ере,⁴⁶ дајући јој хришћанско обележје. Од тада, па све до данас, улазак верника у храм тешко је и замислити без паљења свећа.⁴⁷

Употреба свеће представља јединство ватре и светлости. Ватра има чистилачку улогу, док светлост разгони таму, а са њом и све негативне и зле

45 | Никола Пантелић, *Тамјан*, Српски митолошки речник, Београд, 1998, 432.

46 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар за просту 2001. годину*, Београд, 2000, 341.

47 | Исто, 341.

силе. Светост свеће повећава и чињеница да је она направљена од воска који је сам по себи веома чист.

Свећа је, као веома важан црквени и верски реквизит, неизоставна у току прослављања крсног имена. Некада се употребљавала трокрака или „тророга“⁴⁸ свећа која је симболизовала Свету Тројицу. До данас се употреба трокраке свеће у славском церемонијалу задржала спорадично и углавном се односи на свећу која гори на славском житију.

Првобитно је свећа произвођена искључиво у домаћој радиности и била је израђена од воска. Развојем воскарског заната долази до организоване производње свих врста свећа, па и оних намењених за славу. Данас се у већини случајева славска свећа купује код воскара, као и у црквеним и манастирским продавницама. Имајући у виду светост црквеног простора, већина верника набавља славску свећу искључиво у цркви или у неком од манастира.

Свећа се за славу најчешће купује на дан славе када се прекађује колач. Поједини верници свеће купују неколико дана пре славе. Није редак случај да појединци купе свећу када се нађу у неком од удаљених манастира како у земљи (Студеница, Жича, Љубостиња, Грачаница, Дечани...), тако и у иностранству (Јерусалим, Метеори, Хиландар...), не марећи што до славе има више месеци.

У селима Горичани, Жаочани и Качулице сматрају да обавезно треба купити свећу пре него што се приступи освећењу колача, јер се његовим освећењем освештава и свећа. Ипак, већина верника не обраћа пажњу на овај редослед. На свећу се лепо сличица светитеља који се слави.

Поједина домаћинства у неким драгачевским селима још увек купују свећу пре славе да би је, како тврде, запалили уочи славе. У градским породицама свећу уочи славе пале од прошле године, а на дан славе, у преподневним часовима, обично након освећења колача, пале нову свећу.

Имајући у виду значај и светост кућног огњишта, није ни чудо што се некада свећа палила управо његовим пламеном. Улогу огњишта касније заузима шпорет, односно место у коме гори ватра. Када запали свећу, домаћин би је дизао увис како би на симболичан начин расла срећа и напредовала летина. Оваква обичајна пракса још увек је присутна у драгачевским селима (Зеоке, Горачићи, Котража, Лис, Луке...), а Миле Недељковић бележи употребу трокраке свеће на славском колачу у Лесковачкој Морави, где заједно са дизањем колача домаћин диже и свећу, а нагарављени таван постаје знак да је „слава дошла“.⁴⁹ Упалиеном свећом се покретима десне руке испред саме славске иконе направи крст, чиме се са лика светитеља снагом пламена одгоне зле силе како би његова позитивна улога била што делотворнија.

Свећу је најчешће палио домаћин или одрасла мушка особа у кући. Није редак случај да је домаћин ту улогу препуштао свом пароху који би свећу

48 | Милица Бошковић-Матић, *Народни обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 25, Београд, 1962, 205.

49 | Исто, 205.

упалио непосредно пред почетак освећења колача. Свећу је могла да упали и жена, али само уколико у кући није било мушких чланова. Није редак случај да свећу упали и мушко дете. Поједине породице у Заблаћу, Слатини, Самаилама и Вапи, дају да славску свећу упали дете, без обзира што у кући има одраслих мушких чланова. Сматрају да је оваква обичајна пракса добра ради напретка. Овај случај се не може довести у везу са старином, већ би се пре могло тврдити да је новијег датума и да је настао као последица помодарства и придавања све већег значаја деци него што је то било у традиционалној српској култури.

У најстаријем обредном облику свећа се палила забодена у неку посуду са житом. Убрзо је и хлеб постао место на које се стављала упаљена славска свећа. У овом случају пламен се може довести у везу са сунцем, односно са његовом нераскидивом везом са култом жита. Свеће које су гореле на жртвеном славском хлебу, било да су биле трокраке или обичне, имале се у свом доњем делу кружни завршетак који је представљао њен добар ослонац.

Славска свећа гори све време док траје ручак. У народу постоји веровање да се на основу пламена и начина на који гори свећа може предвидети срећа породице у наредној години. У Остри се некада веровало да уколико се неко од присутних не види на сенци од славске свеће неће дочекати наредну славу. У Трнави кажу да није добар знак за породицу која слави уколико се пламен свеће навија на леву страну, док пламен који се повија надесно обећава срећан наредни период. Није ваљало ни када свећа брзо гори, а поготово ако се восак са ње брзо слива. У Трнави и Виљуши кажу да тада свећа плаче и да то није добар знак за породицу. Најбоље је да свећа равномерно гори и да се њен пламен диже право и високо како би све у кући расло и напредовало.

Свећу је гасио домаћин тек увече када оде и последњи гост. Некада се није говорило да се свећа гаси, већ да се смирује. У драгачевском крају се још увек може чути овај термин. Свећа се није смела гасити дувањем како се не би одувала срећа из куће и како се пламен не би оскрнавио. Данас се ово правило спорадично поштује. Чест је случај да се домаћин или неко други подсети, али тек када угаси свећу, да то није требало да уради. Тада најчешће кажу да је свећу требало угасити вином. Неки су за ову сврху користили вино и то оно које је служено уз славско жито.⁵⁰ У чачанском крају готово да се изгубио обичај гашења славске свеће хлебом или притискањем на зид или таваницу. Данас се још увек у Остри, Мојсињу и Бечњу спорадично свећа гаси посипањем пшенице на њен пламен. У овим селима у већем броју случајева упаљена свећа стоји у посуди са пшеницом, тако да је њено гашење сасвим једноставно и логично.

Иако се гашење свеће прстима у традиционалној култури Срба сматра скрнављењем пламена, данас се такав начин спорадично спроводи у доста села чачанског краја (Атеница, Трнава, Вереце, Бањица...) Веома лошим знаком се сматрало и када се свећа угаси сама од себе. Испитаници овакву тврдњу поткрепљују примерима из своје блиске околине.

50 | Милина Ивановић-Баришић, *Календарски празници и обичаји у подавалским селима*, Београд, 2007, 239.

Остатак славске свеће стоји на трпези или неком видном месту онолико дана колико траје слава. Остатку свеће су се придавала посебна лустративна својства, тако да је чувана у кући као посебна амајлија све до наредне славе. Ова свећа се могла палити за Божић, Васкрс, у току свећења водице за славу или Ускрс, када се припрема велико невреме или када је породица у некој невољи.

Позивање на славу

Као што већина обредних радњи у вези са славом нема тачно дефинисано правило, тако и питање „да ли се на славу зове” остаје трајна дилема. Највероватније је да се у изворном облику на славу позивало, јер је домаћин желео да све оно што је припремио подели са родбином и драгим пријатељима, што представља свечани чин приношења жртве светитељу заштитнику.

У појединим породицама водило се рачуна да особа која позива госте буде мушког пола. Године старости нису биле прецизније одређене, тако да су на славу могли позивати и домаћин и мало старија мушка деца. Позивање је вршено дан раније или тачно на дан славе. Најближа фамилија, и то она која не слави исту славу, кум, као и најближи комшија или добар пријатељ, позивани су већ на „дизање у славу” вече уочи славе. Уколико су гости из удаљених крајева, они су позивани и неколико дана раније, док су они најближи могли бити позвани и на сам дан славе. До Другог светског рата у Горњем Дубцу је особа која је позивала на славу носила на поклон ратлук и шећер.⁵¹ У драгачевским селима на славу се звало са буклијом ракије, док се у неким селима чачанске територије на славу могло позивати и без ње. Одређени члан породице би обишао све званице и позивао на „чашу ракије”, „разговор”, „част” или једноставно „на пиво”. Овде је реч слава замењена речју „пиво” која се односила на гозбу. Појаву овог термина први је регистровао Миленко Филиповић. Миле Недељковић бележи да се некада на славу кум позивао јабуком.⁵² У Петници и Жаочанима се донедавно на славу позивало тако што лице које је за то одређено носи флашу ракије. Сличну појаву је забележила и Милина Ивановић-Баришић у подавалским селима.⁵³ У Доњој Горевници на славу је позивао млађи члан породице. Том приликом обично је говорио: „Поздравио вас отац и позвао да дођете да пијемо.”⁵⁴

51 | Петар Костић, *Крсна слава и заветина у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, Гласник Етнографског музеја, бр. 58-59, Београд, 1995, 126.

52 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар за просту 2001 годину*, Београд, 2000, 355.

53 | Милина Ивановић-Баришић, *Календарски празници и обичаји у подавалским селима*, Београд, 2007, 237.

54 | Петар Костић, *Крсна слава и заветина у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, Гласник Етнографског музеја, бр. 58-59, Београд, 1995, 126.

Породице без мушких чланова унајмљивале су неко мушко дете из фамилије или комшилука, како би уместо домаћице обавило позивање на славу. За учињену услугу у Качулицама и Горичанима следио је симболичан поклон (нешто од воћа или колача).

Позив на славу се у највећем броју случајева радо прихватао и значио је да би славу требало узвратити. Тако су настајале званице, када су се две породице узајамно за славу посећивале без позивања. Ако неко оде другоме на славу, то је значило да је позван код њега на славу када дође ред за обележавање његовог крсног имена. Породице које су у званици за славу постајале су веома блиске и спремне да једне другима помажу када је то потребно. Уколико се деси да дође до свађе између њих, то се у селима Мрсаћ и Качулице сматра веома лошом појавом коју ће околина осудити. У том случају може се чути коментар: „Посвађали се, а једни су другима одлазили на славу.”

Раније се у већини чачанских села славска званица подразумевала, тако да се гости позову само први пут, а након узвраћене посете они су се аутоматски сматрали званицама. Пошто се слава наслеђивала од оца, тако су се и званице наслеђивале и подразумевале. Након удаје ћерке, односно сестре, посебно се позивала нова пријатељска кућа. Званица је морала бити узвраћена, да би се већ наредне године подразумевала.

Из недоумице да ли би на славу требало позивати госте, развило се ново правило, а то је подсећање на славу. У том случају се не може чути званично позивање, али је оно замењено подсећањем: „Само да вас потсетим да не заборавите да је сутра Свети Никола.”

У већини случајева, у градским породицама се на славу звало само прве године, док се за наредне године позив подразумевао. Уколико посета за славу буде узвраћена, две породице постају званице и међусобно се о славама посећују наредних година.

У новије време је, како код градских тако и код сеоских породица, поново успостављен обичај позивања на славу. Данас се гости у већини случајева позивају телефоном. У појединим породицама још увек се води рачуна о томе ко позива на славу, док се у другим на то не обраћа пажња.

Честитке

Одувек се домаћину, као и свим његовим укућанима, честитала слава. Када гости дођу у кућу свечара најпре славу честитају домаћину, а потом домаћици и деци. Честитке су искрене и садрже жељу да им светитељ кога славе подари здравље, напредак, успех у послу и сваку другу срећу. Поједине званице су се утркивале ко ће домаћину да упути лепшу честитку.

У чачанској градској средини до Другог светског рата биле су присутне писане честитке. Најчешће су их писали и поштом слали пријатељи и родбина из удаљених градова или чланови породице који су се налазили на школовању

или у војсци. У послератном периоду пракса писања честитки је изобичајена. У новије време родбина из удаљених места, као и пријатељи који нису у званици, честитају славу телефоном или путем електронске поште. Спорадично су у употреби и писане честитке, па и телеграми.

Поклони

Свака породица настоји да се за своју славу што боље припреми и да на свечану трпезу изнесе најлепшу храну и пиће. Домаћин схвата да тога дана треба да даје и поклања како би његова жртва била што делотворнија и како би светитељу била што милија. Управо у таквом обичајном размишљању налази се правило српске традиционалне културе да се за славу не носе никакви поклони.

Дуго времена домаћин је био једини који је за славу давао. Гости су долазили да честитају славу, док је домаћин указивао поштовање и задовољство њиховом посетом. Само је понекад тетка или нека блиска рођака могла донети деци шећер, бомбону завијену у марамицу или папирну салвету. У селима ивањичког и сјеничког краја деца су могла добити неколико коцки шећера, јабуку, крушку или неку другу суву воћку или „гурабију”.⁵⁵ Обичајна пракса да домаћину не припада поклон приликом обележавања славе трајала је до краја шездесетих година прошлог века. Символичне поклоне (воће, бомбоне и чоколаде) најпре су почела да добијају деца, а потом и остали чланови породице. У ивањичком крају поклоне су називали „милост”, а Петар Костић у Ресави бележи име „частови”.⁵⁶ Званице су домаћици доносиле кафу, а старијој жени у кући раглук или воће. Уколико је домаћин био пушач, у Заблаћу и Слатини је добијао цигарете.

У градским породицама домаћица је почела добијати цвеће, а домаћин алкохолно пиће. И у предратном периоду ношено је цвеће, али само сезонско које је расло у башти. Већ седамдесетих година, поред слаткиша и кафе, почело је да се носи посуђе или неки украсни предмет из покућства. Често су се ови поклони куповали уместо кафе, цвећа и пића, што је према речима испитаника имало практичног значаја. За време велике инфлаторне кризе деведесетих година прошлог века на славу су поново почели да се носе симболични поклони. У последње време поклањање за славу доживљава велику експанзију, тако да се том приликом често поклањају веома скупоцени поклони. Код извесног броја грађана још увек је свеже сећање да се на славу ништа није носило или уколико јесте да су то били само симболични поклони. И данас појединци инсистирају на таквом понашању, мада су у мањини.

55 | Гурабија је колач који се правио од брашна, шећера и воде и који је облика данашњег медањака, само што је украшаван убадањем виљушком, док се на средини налази запечена коцка шећера.

56 | Петар Костић, *Крсно име – слава*, Гласник Етнографског музеја, бр. 28-29, Београд, 1966, 221.

Дани славе

У српској традиционалној култури слава се обележавала и по неколико дана, а у неким крајевима и читаву седмицу. Гости, а поготово они из удаљенијих крајева, често су долазили један или два дана пред славу и остајали још неколико дана после. Може се слободно рећи да су гости остајали у кући домаћина све док је имало хране и пића. Ова појава је била веома присутна код Црногораца, Херцеговаца и становника Старе Србије, Грузе, Крагујевачје Јасенице, Такова и Височке нахије. У већини породица слава се славила три дана, тако да је највероватније захваљујући оваквој обичајној пракси настала изрека „Сваког госта за три дана доста”. Испитаници у Горичанима и Качулицама често употребљавају ову народну пословицу.

Српско становништво је, без обзира на ком географском простору живи, у великој мери обележавало своју славу. Без обзира на имовинско стање, свака породица је у складу са својим могућностима, а веома често и мимо њих, обележавала и прослављала светитеља, заштитника своје куће. И сам Вук Врчевић је у својим списима остављао податке који иду у прилог овој тврдњи: „...нема куће која не слави своје старинско крсно име и послужбицу, па била она сиромашна или имућна.”⁵⁷

Након ослобођења од турског ропства власт у Србији и Црној Гори се сусрела са проблемима који су настајали због вишедневног пијанчења на славама. Наиме, свечари су трошили велике количине хране и пића не водећи рачуна да ли ће већ наредног дана имати шта да једу. Тако је долазило до осиромашења ионако сиромашних породица. Власт је чврсто решила да се оваквом беспотребном трошењу стане на пут. У томе су предњачили Петар I и Петар II Петровић Његош и кнез Данило који је под претњом казне свео славу на једнодневно светковање. И у Србији је кнез Милош са мање или више успеха настојао да трошење за празновање славе сведе на разумну меру.

Код становника Драгачева, као и досељеника из ивањичког и сјеничког краја, још увек су жива сећања на вишеддневно светковање славе. Многи старији испитаници се са сетом сећају година свог детињства када се у њиховој кући слава прослављала и по седам дана.

Након Другог светског рата у читавој Србији слава, као друштвено непожељна обредна пракса, доживљава стагнацију. Није била ретка пракса да сумноги симпатизери комунистичког друштвеног уређења сматрали националистима, па и државним непријатељима лица која су славила своју славу.

Велика миграција становништва на релацији село-град, као и развој индустрије у чачанском крају, допринела је да се обележавање славе сведе на један дан. Нико од запослених у том периоду није могао одсуствовати са посла како

би припремио и прославио своју крсну славу. Није био редак случај да су многи престајали да славе славу или је након смрти родитеља нису настављали.

Поновним буђењем националне и верске свести осамдесетих година прошлог века долази до све масовнијег прослављања славе. Оваквој појави су деведесетих година у многоме допринели економска криза и ратна страдања српског народа на територији бивше Југославије. Последњих година обележавање славе је толико омасовљено да се слободно може рећи да готово не постоји породица која не слави славу.

Дани славе у селу

Некада су у сеоској средини били ретки тренуци када се човек могао опустити и провеселити. Од свих славља сеоском човеку најпре падају на памет догађаји везани за Божић, свадбу и славу. Пошто је слава долазила сваке године у исто време, поједини сељаци су, а поготово момци и девојке, бројали дане до те веома значајне светковине. Слава је у сеоским условима представљала веома битну не само верску и магијску, већ и снажну друштвену категорију.

У чачанском крају слава се раније славила по три, а некада и више дана. Самој слави је претходило вишедневно даноноћно припремање. Потребне намирнице су се набављале у сеоским продавницама и радњама Чачка. Припрема за славу је подразумевала детаљно сређивање, а најчешће кречење куће. У већини породица за славу су коришћени посебни тањира који се нису смели користити у друге сврхе. У Горичанима се ови тањира зову „славски тањира”.

Дани славе у граду

У градској средини слава је, осим верског, имала веома значајан социјални и друштвени карактер. Породица се веома дуго припремала за обележавање дана свог крсног имена. У периоду између два светска рата припреме за славу су трајале и по неколико дана. Чим би се завршила слава, домаћица је одмах почињала да планира нареду и да набавља потребан материјал како би славска трпеза била што разноврснија. На недељу дана пред славу почињало се са мешањем колача. У том послу су, поред главне домаћице, учествовале и њене ћерке, снаје, комшинице и пријатељице. За славу су се припремали најлепши колачи, а свака се домаћица посебно трудила да њихов избор буде што разноврснији. Била је то прилика да се покаже која је Чачанка била најспретнија домаћица. Госпођа Живана, супруга свештеника Рајка Ђирјаковића, била је у послератном периоду чувена по мешању колача. Њени гости су је често хвалили и говорили „Башта Живаниних колача”.

За славу се посебно водило рачуна да кућа буде што чистија и сређенија. Припремано је најлепше посуђе које се у већини породица употребљавало само

за ту прилику. Да би слава била што свечанија, жене су често једна од друге позајмљивале шоље, чаше и тањире. Кућу је за ту прилику красило најлепше текстилно покућство (завесе, стољњаци, миљеи...).

У градској породици је вече уочи славе било посебно свечано. На окупу су били сви чланови породице, заједно са удатим ћеркама и сестрама и њиховим породицама. Уколико није много далеко, уочи славе долази и кум, као и блиски пријатељи и најбољи комшија. Тада се припрема вечера којој сви присутни, окренути према икони, приступају након кађења и читања молитве. Ово обредно окупљање се назива навечерје и оно је слично или готово исто са дизањем у славу у сеоској средини.

На сам дан славе домаћица устаје веома рано да би обавила неопходне послове како би, када дођу гости, све било беспрекорно. Домаћин је задужен за резање славског колача. Уколико се колач прекађује у кући, том чину присуствују сви чланови породице. Прекађени колач се поред свеће, а често и букета цвећа, стављао на централно место у кући. Обично је то неки сто прекривен везеним столњаком. Славским колачем се нису служили гости. Он је припадао породици. Обично је домаћин у преподневним сатима трећег дана славе резао колач и делио га свим члановима породице, с тим што се водило рачуна да се прва парчад обавезно дају деци. Породица је за доручак заједно са белом кафом јела славски колач, а оно што остане морало се појести за ручак. Строго се пазило да се поједе и последња мрвица.

Славски ручак се припремао само за чланове најуже фамилије. Био је веома свечан и имао је за циљ да на симбиличан начин представи слогу и јединство присутних. Пре ручка сви присутни су се служили славским житом. У већини чачанских породица уз жито није служено вино, јер га је свештеник већ сипао у жито у току прекађивања.

Гости су долазили око четири сата после подне. Њих је најпре дочекивао домаћин, па домаћица и на крају сва деца. У свим градским породицама владало је правило да госте обавезно треба да служи девојка. Често је такву функцију добијала најлепша девојка из фамилије или комшилука. За ту прилику она се веома свечано облачила. Била је то прилика да буде виђена и да се прикажу њена вредноћа и спретност у служењу, као и њена зрелост за удају, што је истовремено представљало и вид иницијације. Девојка није учествовала у припремању послужења. Њен основни задатак је био да послужавник са житом, кафом, слатким и колачима донесе до гостију и да све то што љубазније понуди.

Иако се у већини градских породица није позивало, ипак се тачно знало ко ће на славу доћи. Главни гости су долазили први дан славе. Својим доласком су показивали поштовање према кући која слави. Није било лепо, а сматрано је и увредом, не доћи први дан славе. Тај дан су долазили искључиво брачни парови. Доћи на славу без мужа или без жене сматрано је веома непристојним. Удовци и удовице нису никоме одлазили на славу првог дана. Деца нису вођена на славу нити су са гостима била домаћинова деца. У просторији у којој су гости, односно у којој се налази славски колач, нису смела боравити деца.

Гости су најпре служени житом, а потом колачима поређаним на равним тацнама у редове по врстама. Девојка која их служи понуди сваког госта тако што три пута обреди. Колачи нису стајали на столу, већ су служени. Након колача у породици Кавеџић служени су слатко и кафа. У овом случају направљена је логична веза, а то је да се прво служе жито и колачи, а потом слатко и кафа. У породици Бараћ најпре су служени жито и слатко и то одмах у ходнику док гости још нису сели. Када се они сместе, пред њих су изношени кафа и колачи.

Гости су, након послужења и обављеног разговора са домаћином и домаћицом, као и са осталим присутнима, одлазили. Тако су се читавог дана све до увече смењивали гости који су служени исто као и претходни. Циљ је био да на славу дође што више људи и да једни другима честитају славу. С обзиром да за званице није био предвиђен ручак, они су се краће задржавали, тако да су могли да оду код још неколико свечара који славе исту славу. Тако је педесетих година прошлог века госпођа Надежда Кавеџић за славу Светог Николe имала да посети осамнаест породица са којима је била у званици. У већини градских породица број гостију је био прилично велики, али се није могао реално сагледати, јер гости нису долазили у исто време.

Првог дана славе, негде око 11 часова, долазили су Цигани у авлију свечара како би својом свирком и песмом честитали домаћину славу. У дане славе домаћинова врата су била широм отворена за сваког путника намерника⁵⁸, као и за све оне који би из било ког разлога пожелели да буду његови гости. Цигани су водили рачуна шта која породица слави и није се могло догодити да забораве и да не дођу. Једино нису долазили када је нека фамилија у жалости. Осим новца који им је давао домаћин, домаћица је Цигане обавезно служила храном и пићем. Нико од случајних пролазника, па ни Цигани, није смео на дан славе остати непослужен. Веровало се да и сам светитељ може у туђем лику доћи на славу, па су свечари настојали да сваког ко дође било којим поводом угосте што боље могу. Најчешће песме које су се певале том приликом биле су „Кулу гради, а камена нема”, „Славуј пиле”, „Саградићу шајку од белог кедр”, „На језеру два лабуда”, мада су се могле чути и неке друге, а све по жељи домаћина и његових гостију.

Другог дана славе у кући свечара се правио жур за пријатеље. Често су долазили исти гости од претходног дана, мада је било и нових. Уколико у породици има момака и девојака, онда су долазили њихови другови и пријатељи. Послужење је било потпуно исто као и првог дана, само што је атмосфера била опуштенија. Обично је свирала музика са грамофона, мада се није играло. Не може се рећи да је жур припремљен поводом славе био много весело и забаван. Читавом атмосфером је провејавао дух смирености и светости крсног имена, тако да није било места превеликом весељу или слободнијем понашању.

Трећи дан славе је сматран женским даном, вероватно због тога што су тада долазиле жене и што се коначно домаћица могла опустити и натенане

дочекати своје комшинице и блиске пријатељице. И овога дана је било присутно послужење као и претходних, мада није било обавезно да госте служи девојка. Тог дана долазе и деца из комшилука и из ближе фамилије да се почасте колачима и соком. Тада је атмосфера доста опуштенија и не мора се обраћати строга пажња на све детаље.

Славска гозба

Поред славског колача и славског жита, и гозба која се припрема за дан крсног имена представља жртву коју домаћин приноси светитељу заштитнику. У свом изворном облику сва храна којом ће се угостити званице имала је дубоки магијски карактер. Управо се због тога за славу никада није жалило. Храна и пиће су припремани у великим количинама. Верници су сматрали да све што је припремљено за славу светитељ види и дубоко цени и да ће узвратити вишеструким родом. Зато се настојало да славска трпеза буде што разноврснија, како би имитативном магијом произвела што богатију и успешнију годину. Имајући у виду да су у прошлости храну највећим делом сами производили, јасна је намера верника да би приношењем богате и разноврсне трпезе требало обезбедити добар и успешан род свих оних намирница које учествују у славском церемонијалу.

Славски ручак има велике сличности са гозбама старих Грка и Римљана. И код ових класичних народа гозба је започињана у поподневним сатима, што има велике сличности са данашњим заказивањем свечаног славског ручка. За софру нису седале жене, већ само мушкарци⁵⁹, што је у српској традиционалној култури, као и код бројних црногорских племена, била веома честа обичајна пракса. Стари Римљани су се пре почетка гозбе заједно са својим домаћином молили богу⁶⁰, док су Грци након друге или треће чаше изговарали здравице.⁶¹ Највероватније да дизање у славу и унакрсно испијање уз изговарање магијских речи има индиректне везе са сличним магијским радњама класичних народа. И храна која је припремљена за славску трпезу има велике сличности са јелима старих Грка и Римљана. И на њиховој гозби су у највећој мери били заступљени печена јагњетина и свињетина.⁶² Одувек се код Срба за обележавања крсног имена сматрало обавезним да се, поред остале хране, припреме јагњетина и прасетина. Циљ верника је био да се клањем обредне животиње принесе крвна жртва божанству, односно светитељу у чију се част припрема слава. У

59 | Владислав Скорић, *Постанак крснога имена, О крсном имену*, Београд, 1985, 309.

60 | Исто, 309.

61 | Исто, 311.

62 | V. Ardalić, *Bukovica*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slovena VII, ZAGREB, 1902, 246.

свим сеоским кућама, а у извесној мери и у градским, клање и печење жртвене животиње представља веома важну магијску радњу чије се порекло налази у прастаром животињском култу. Жртвовање животиње представља приношење праве крвне жртве од које се очекује да обезбеди здравље и напредак остале стоке.

На трпези старих Грка и Римљана било је обавезно присуство хлеба и вина.

Скарић је сматрао да је Христос хлебом и вином искупио људски род од греха.⁶³ Јасно да су хлеб и вино све до данашњих дана главне, односно неизоставне намирнице без којих нема славе.

Старинске гозбе су готово увек завршаване правим пијанкама, тако да се чини да оне представљају главни догађај на гозби. И дан-данас се у чачанским и драгачевским селима за одлазак на славу каже „Идемо да пијемо”. Домаћин или неко други кога домаћин задужи обилази госте трудећи се да сваки од њих има довољно пића. Таква особа се зове долибаша⁶⁴ и она је код старих народа имала свог „двојника” који је руководио пијанком.

Сеоска гозба

У свим сеоским срединама славу је одувек пратила веома богата трпеза. Не жалећи храну нити пиће, домаћин је настојао да што боље угости своје госте. У славском церемонијалу, поготово у сеоским срединама, гостопримство је долазило до пуног изражаја. Осим што ће на све госте оставити утисак доброг домаћина, жеља свечара је била да припремањем богате трпезе стекне наклоност светитеља заштитника.

Поред славског колача и вина, на славску трпезу се најпре износе со и друге врсте хлебова. У српкој традиционалној култури веома је распрострањена улога соли и хлеба. Употреба ових намирница у митологији представља склапање савеза са демонима и божанствима којим се „неутралише њихова моћ или могућа зла намера”.⁶⁵ Верује се да је преко соли могуће успоставити позитивну везу са покојницима и тако стећи наклоност кућних демона за које се верује да будно прате како њихови потомци спроводе славу и дочекују госте. Такође се верује да храна и пиће преко гостију стижу у доњи свет од којег се, због тако принете жртве, очекује да узврати срећом и напретком.

63 | Владислав Скарић, *Постанак крсног имена, О крсном имену*, Београд, 1985, 310.

64 | Исто, 312.

65 | Никола Пантелић, *Со*, Српски митолошки речник, Београд, 1998, 411.

Веома важно место у припреми славске трпезе заузима животињска жртва. Као и за Божић, славско прасе или јагње се унапред одреде и боље хране од осталих. Сличну појаву забележио је Петар Костић у Ресави.⁶⁶ У Горичанима и Качулицама се одабира најлепше, највеће и најнапредније прасе и унапред се зна да је оно намењено за славу. Често га називају и славско прасе. У Горичанима сматрају веома лошим знаком ако се деси да угине прасе или нека друга животиња намењена за славу. У драгачевском крају се за славу клало јагње или овца, мада има и оних који припремају више врста меса, а све у зависности од броја гостију који се очекују.

Принета животињска жртва се морала и приказати, па је то разлог због чега се на славску трпезу, и то у чело софре, износи свињска или јагњећа глава. Она у устима често има црвену јабуку која симболично приказује жељу да принета жртва узврати здрављем, љубављу и срећом у породици.

У Такову код Горњег Милановца, многе породице су, а посебно оне које су досељене из Сјенице, за припремање славске гозбе користиле специјалан лонац који је служио искључиво за ову намену. Тај лонац се звао „свечар“.⁶⁷

На славској трпези је било заступљено сушено свињско и говеђе месо, као и овчја стеља, посебно у драгачевском и ивањичком крају. Неизоставну су и бели мрс, уштипци и разне врсте пита и салата. Од колача су најзаступљеније биле ванилице и ружице, а у ивањичком крају још и сутлијаш.

Последњих година славска трпеза у селу све више личи на градску. Већа комуникација са градом допринела је лакшем снабдевању сеоских породица најразноврснијим намирницама, тако да се данас на славској трпези могу наћи и разне врсте супа и чорби, кувани кисели купус или сарма, ринфлајш, као и најразноврсније салате, слани ролати и сосеви. Избор колача и торти је веома богат.

Знамо да је, захваљујући светости винове лозе и вези са проливиеном крвљу након страдања Исуса Христа, вино имало главну улогу. Осим њега, слава се није могла ни замислити без употребе велике количине ракије. Домаћин је својим гостима стално досипао ракију трудећи се да у сваком моменту њихове чаше буду пуне. Пре испијања ракије изговаране су здравице чије су речи садржале жељу да се у домаћиновој кући увек слави и да здравље, срећа и весеље буду увек присутни у њој.

Пића на сеоској славској трпези временом постају све разноврснија, тако да је тај асортиман данас сличан или потпуно једнак оном у граду. Данас домаћин неколико дана раније одлази у град где набавља пиво, сокове, киселу воду, као и разне врсте ликера и разног другог алкохолног пића.

66 | Петар Костић, *Крсно име – слава*, Гласник Етнографског музеја, бр. 28-29, Београд 1965–1966, 220.

67 | Петар Костић, *Крсна слава и заветина у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, Гласник Етнографског музеја, бр. 58-59, Београд, 1995, 127.

Уколико слава пада у време поста, у среду или петак, изузев Стевањдана и Васиљевдана⁶⁸, славска трпеза је обавезно посна. У том случају изостају сва мрсна јела, као и жртвена животиња, што чини да у овом случају над паганским елементима славе преовладају хришћанска религиозна расположења.

За посну славску трпезу у изворном облику припреман је пасуљ за који се верује да има директне везе са култом предака. Да је тако говори и податак да је употреба пасуља за Бадње вече⁶⁹ обавезна. Поред пасуља припремана су варива од разних житарица, кромпир, посни купус, посна паприка пуњена пиринчем, ротква, посни колачи, мед и суво воће. Риба је била присутна у оним селима која су уз реке, док је у брдским драгачевским селима, све до периода између два светска рата, она била готово непозната. И Петар Костић је забележио да се у драгачевском крају за славу почела припремати риба тек након Другог светског рата.⁷⁰

Посебно су се породице које су славиле Светог Николу трудиле да за славску трпезу обезбеде рибу. Сматрали су да њихов светитељ, који је као лађар у директној вези са водом, заслужује трпезу на којој ће бити рибе. По завршетку Другог светског рата мештани села Горачићи су се удруживали и запрежним колима одлазили у веће градове, па чак и Београд, ради набавке рибе за Никољдан. Пут је у зимским условима био веома напоран и дуг, али су домаћини желели да Светог Николу прославе што богатијом трпезом на којој ће обавезно бити рибе, најчешће шарана.

Данас је риба обавезна и неизбежна намирница на славској посној трпези, тако да добија исту улогу коју има печење када је у питању мрсна слава. Боља снабдевеност тржишта допринела је да посна славска трпеза постане разноврсна и да по количини и квалитету не заостаје за мрсном. Припремају се рибља чорба, посна сарма и разне посне пите и салате. Од риба су најзаступљенији шаран, пастрмка и ослић. Избор колача и слатких пита је веома разноврстан. Последњих година све су више заступљене и разне врсте посних торти.

Градска гозба

У градским породицама свечани славски ручак се припремао за чланове породице или најуже родбине. Том приликом сто се прекривао најлепшим столњацима и постављао веома свечано. Често су најлепши сервиси, есцајзи и салвете служили само за ову намену.

68 | Период од Божића до Богојављења припада групи разрешених дана када се не пости, без обзира о ком се дану у седмици ради. У народу се називају некрштеним данима. Први посни дан после Бадњег дана је Крстовдан који је обавезно посни дан: „Ко се крстом крсти тај Крстовдан пости.”

69 | Бадње вече у неким сегментима представља вид задушница.

70 | Петар Костић, *Крсна слава и заветина у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, Гласник Етнографског музеја, бр. 58-59, Београд, 1995, 127.

С обзиром да се славски ручак припремао за мањи број гостију изостајали су прасе и(ли) јагње као жртвене животиње. Ту улогу су преузимали кокошка или певац, чиме се задовољавала основна магијска улога приношења крвне жртве светитељу заштитнику. На трпези су били заступљени гибаница, сир, кајмак, јаја, пршута, супа ринфлајш, подварак са ћуретином, као и разно друго печено месо.

Уколико је слава посна обавезно су припремане пите од пиринча, купуса и кромпира, рибља чорба, пасуљ пребранац, посна сарма, као и разне врсте свежих и киселих салата. Рибу су домаћице куповале у трговинама и саме припремале пржењем и печењем.

У градској слави најзаступљенији су били разни ситни колачи. Њихова употреба се временом пренела и на сеоску средину. Најзаступљеније су биле ванилице којима је домаћица започињала мешење за славу, да би после наставила са израдом осталих врста колача, најчешће обланди и ролата. У породици Кавецкић обавезно је за славу припреман колач салватор.⁷¹ Свака домаћица је настојала да за славу припреми што више врста колача. Веома је било важно да они буду што ситнији.

На славској трпези је била веома заступљена орашара која је, како тврде испитаници, била „колач број један” када је посна слава у питању. Орашара се правила и за мрсне славе. Доста касније, орашару постепено потискује баклава која је посредством посластичара Горанаца дошла у наше крајеве.

Од колача су припремани још и ружице, ђул-пита, грилијаш-штангле, куглице од ораха и смокви и жежићи.⁷²

Често су прављене и разне врсте торти које су сечене на парчиће правоугаоног облика и које су служене заједно са осталим колачима. У породици Бараћ обавезно је за славу прављена Црна торта⁷³. У бројним другим градским породицама биле су заступљене још и Рум-торта, Гизела, Розен, Добош и Рококо.

Сви колачи су слагани по врстама у специјалне корпе плетене од прућа. У породици Кавецкић постојао је специјални кофер плетен од прућа који је дуги низ година служио искључиво за одлагање колача припремљених за славу. Они су тај кофер називали „Рајс-кофер”.

На крају породичног ручка на сто је стављана најлепша вазна са најразноврснијим колачима. Гости који су долазили само на честитање служени

71 | Надежда Кавецкић је салватор правила тако што је беланце и шећер кувала на пари и у то додавала 100 грама меда и сецкане орахе. Ову масу је сипала између две обланде, остављала да се добро стегне, па сутрадан секла у мале штангле.

72 | Жежићи су прављени од млевеног бадема и шећерног сирупа. Личили су на жежиће јер су били уваљани у рендану чоколаду и украшени забадањем танко сецканих листића од бадема.

73 | Црна торта се састојала од две корице од којих је једна са орасима, а друга са кафом. Фил је прављен од младог, са карлице тек скинутог кајмака који се мутило са шећером у праху све док не постане пенаста маса.

су колачима поређаним у равне правоугаоне, овалне или округле тацне. Колачи су се увијали у салвете и по родитељима слали њиховој деци.

На градским славама од пића се највише пило црно вино и вино „Ружица”. Углавном се до њега долазило куповином од познатих домаћина из околних чачанских села. Тако је породица Каведић из Чачка за славу куповала вино искључиво у фамилији Давидовић у Жежевици. Том приликом се за децу куповала шира.

И у градској средини се за славу пила врућа ракија. Њу су више припремали мушкарци него жене, јер се сматрало да су они стручнији и вичнији таквом послу.⁷⁴ Ова обредна пракса се у извесној мери сачувала све до данас. Била су заступљена и остала алкохолна пића.

Жене и деца су раније пили домаће сокове од вишње и малине, као и чај (углавном шербе). Појава индустријских сокова условила је њихово брзо појављивање у славском церемонијалу. Седамдесетих година прошлог века у градским породицама важно место у групи безалкохолних пића имали су квас и други газирани сокови.

Поредак за славском трпезом

Централно место окупљања гостију у току славског церемонијала је просторија на чијем се зиду налази икона, а у чијем је централном месту трпеза. Поредак за столом је некада био веома прецизно одређен и веома дуго поштован. На челу трпезе је седео кум који се сматрао најважнијим гостом. Колико се поштовање указивало куму потврђује и чињеница да у фрушкогорским селима нико није седао за трпезу све док не стигне кум.⁷⁵ Слично је било и у осталим крајевима настањеним Србима. Уколико слави не присуствује кум, чело софре је намењено најстаријем мушком госту, блиском рођаку или првом комшији. Остали гости седају редом по „старијеству”, али најпре мушкарци, па тек онда жене и деца. Није био редак случај, поготово у Босни, Црној Гори и Старом Влаху, да жене нису уопште седале за исти сто где су били мушкарци. Оне су често биле у другој просторији или су седале тек у другој софри. Само је понекад некад старија или виђенија жена могла седети за софром за којом су седели мушкарци. Оваква појава је све до краја 19. века била присутна и у чачанском крају, а у Драгачеву и ивањичким селима чак до завршетка Другог светског рата, па и касније.

74 | Врућа ракија се кувала од меке ракије тако што се прво прегори шећер, а онда се сипа ракија. На крају се, када проври, у ракију стављало неколико коцки шећера које се претходно ставе у вреле машице.

75 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар за просту 2001. годину*, Београд, 2000, 357.

Домаћин очекује онолико гостију колико има и званица. У Виљуши, Трнави и Бањици обично кажу „Како си задужио тако ће ти се и вратити” или, како бележи Милан Јефтић, „Памти па врати”.⁷⁶ Често се за очекиване госте каже „узванице”⁷⁷, односно колико си ти одлазио толико ће ти и доћи. Према броју очекиваних гостију домаћин припрема славску трпезу и већ унапред зна кога ће где распоредити да седи. Обичај да домаћица пре почетка славског ручка посипа све госте да оперу руке, а који је забележио Петар Костић,⁷⁸ није познат испитаницима чачанског краја.

Кум, или онај ко је на врху софре, седи испод иконе. Испред њега су упаљена славска свећа, славски колач, а врло често и глава жртвоване животиње. Када се окупе сви гости, приступало се читању молитве. Први је устајао кум, а онда сви остали. Читали су се *Оче наш* и *Богородице дјево*, а онај ко није знао речи могао се молити како је умео. Каддили су се икона, сви гости, читава кућа, као и привредне зграде и стока. Каддила се и трпеза заједно са свим јелима која су на њој и која су намењена како живима, тако и мртвима.⁷⁹ Сви по мирису тамјана осећају да је слава дошла и да је светитељ заштитник породице са њима.

Онај ко је на челу софре почиње први да пије, а онда редом и сви остали. Он је, такође, одобравао ручак, док то данас чини домаћин. Док домаћица износи припремљена јела, домаћин све време стоји и долива пиће. Домаћин све време двори госте, указујући им на тај начин поштовање. Истовремено, он указује поштовање и својој слави, настојећи да стекне наклоност светитеља кога прославља.

У градској средини поредак седења за славском трпезом није толико строг. И у овом случају на челу софре је био кум или блиски рођак. Често је прво место припадало и домаћиновом ујаку, што у извесној мери може бити остатак матријархата, слично као и у свадбеном церемонијалу. С обзиром да је на славском ручку у граду присуствовала само најужа фамилија, редослед седења за трпезом није подлегао строгим патријархалним правилима. Седење гостију који су долазили на честитање препуштан је њима самима.

У читавом чачанском краку очуван је обичај да на челу софре седи кум. У сеоској средини се спорадично и делимично поштује процедура да домаћин одреди где ће који гост седети, мада у већини случајева то одређују договором или спонтано.

У градској средини је, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века, дошло до спонтане промене начина обележавања крсног имена. Наиме, брзом миграцијом из села у град долази и до преношења неких елемената

76 | Милан Јефтић, *Слава*, Гласник Етнографског музеја, бр. 27, 1964, 428.

77 | Исто, 423.

78 | Петар Костић, *Годишњи обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 52-53, Београд, 1989, 108.

79 | Петар Костић, *Годишњи обичаји (ћердапског краја)*, Гласник Етнографског музеја, бр. 57, Београд, 1993, 252.

сеоске славе у оквире градског светковања. Породице које су се преселиле у град са собом су доносиле правила по којима се у њиховој родној кући у селу прослављало крсно име. За њих је било незамисливо да званице буду послужене само колачима, тако да су за све њих, као и раније, припремали ручак који се звао „редни”. Настањујући се у близини старих градских породица почињали су да их позивају на славу на којој су их дочекивали богатом трпезом. И тако су староседелачке градске породице мењале своја стара правила светковања славе. Мало-помало и они су почели да за све званице припремају комплетан славски ручак. И у градској средини су на челу „проширене” трпезе седели кум и кума. Остали гости седају како ко жели или редом како ко долази. Жене седају до својих мужева, а често су поред њих смештена и њихова деца.

Многи испитаници се са сетом сећају „стarih добрих времена” када се, како кажу, „знао ред” и када се са много већим поштовањем одлазило код родбине и пријатеља на славу. Некада се на слави остајало читав дан или ноћ, док се сада слава своди искључиво на славски ручак, након кога се гости разилазе.

Здравице

Сасвим је јасно да су сви они који су славили од свог светитеља очекивали срећу и благостање. Сам домаћин, као и остали укућани, а пре свега званице, настојали су да низом магијских речи изговорених уочи славе и на сам њен дан, призову божију наклоност без које, како се веровало, нема среће и напретка. У изворном облику српска традиционална култура је обиловала богатством лепо изговорених и у стих срочених песмица, односно здравица. Можда су изговорене речи назване баш оваквим именом, јер су у највећем броју случајева призивале здравље и за њега се Богу молиле.

Често се наздрављало трпези и храни за коју се веровало да је дар божији. У Горачићима, пред почетак славског ручка, долибаша изговара: ”Хајде да једемо ово што је бог дао, а наш домаћин није жалио.” И Вук Врчевић је забележио: „*Да сједнемо за ручак у велики добри час; да нам поможе Бог, а намјери добар час овђе и свуда, сад и вазда.*”⁸⁰

Славском здравицом се наздрављало слави, Богу, домаћиновом здрављу, као и здрављу свих његових укућана и пријатеља. Како се која чаша испијала тако се и наздрављало. Вук Караџић је изговарање здравица називао „напијање”,⁸¹ вероватно што је непосредно иза ње следило испијање чаша алкохолног пића. Испијање ракије, као и изговарање здравица, ишло је унакрст. По Петру Костићу, појава унакрсног изговарања здравица води порекло из

80 | Вук Врчевић, *Крсно име, О крсном имену*, Београд, 1985, 38.

81 | Вук Стефановић-Караџић, *Етнографски списи*, Просвета, Београд 1972, 110.

периода турског ропства, када се није смело крстити.⁸² Највероватније да је ово образложење дао народ и да нема значајнијег упоришта у науци. Многи су се такмичили ко ће више здравица изговорити. У селима су били познати добри говорници здравица који су били веома драги гости на славама. Речи изговорене у здравцама су, сасвим природно, пријале домаћину. Чак се може рећи да су здравице представљале и вид молитве.

Здравице су се често ређале по редном броју. Лука Грђић-Бјелокосић је набројао десет здравица од којих је свака била некоме посвећена. Шеста здравица је била посвећена домаћиновим кумовима и пријатељима: „Здраво си брате домаћине! Писмо и попијасмо за здравље твоје и твоје домаћице и за здравље твојих синова и унука. Ово ћемо за здравље твојих кумова и пријатеља...”⁸³ Добро познату здравицу која се у мање или више измењеном облику сачувала и у чачанском крају, забележио је Вук Караџић: „Ко пије вино за славе божје, помоз му Боже и славо божја! А шта је љепше од славе Божје и од вечере с правдом стечене?”⁸⁴

У селима у околини Чачка не постоји тачно правило о утврђеном редоследу здравица. Може се слободно рећи да то умногоме зависи од сваке породице посебно, од присутних гостију, као и од тренутног расположења и актуелних догађаја у породици, као што су рођење детета, удаја или женидба. Једно је сигурно – све здравице, без обзира на њихову дужину и маштовитост, представљају гласно изговорену жељу за божијом милошћу.

У Остри су, као и у селима драгачевског и таковског краја, здравице држане пре ломљења колача, кога у овим местима још називају и прекадником. Након тога се испијају три чаше вина односно, „здравице” – прва за здравље, друга за крсно име, а трећа за Свету Тројицу.⁸⁵

Временом се, најпре у граду а потом и у селу, здравице све више губе или се свде на најмању могућу меру. Данас се у градској средини прослави крсно име, а да се не изговори ни једна једина здравице. У равничарским селима, као и селима која гравитирају ближе граду, здравице су сведене на најмању могућу меру или су се потпуно изобичајиле. Једино се још у драгачевском и ивањичком крају пред испијање ракије могу чути или су још увек свежа сећања на здравице којима се домаћину жели срећна слава и напредак у кући.

82 | Петар Костић, *Годишњи обичаји*, Гласник Етнографског музеја, бр. 52-53, Београд, 1989, 108.

83 | Лука Грђић-Бјелокосић, *Из народа и о народу*, Просвета, Баштина, (без године), 30.

84 | Вук Стефановић-Караџић, *Етнографски списи*, Просвета, Београд, 1972, 111.

85 | Петар Костић, *Крсна слава и заветина у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, Гласник Етнографског музеја, бр.58-59, Београд, 1995, 130.

Забаве уз обележавање крсног имена

У току светковања крсног имена код српског народа је била распрострањена појава да поред верског, магијског и друштвеног карактера, и забаве добију значајно место и да им се у току организовања славског церемонијала посвети одређена пажња. Иако се забава поводом спровођења славе не може ни изблиза поредити са забавама чији су поводи битни догађаји из животног човековог циклуса, она у себи садржи низ симбола. Веома је битно да светковање славе протекне у добром расположењу и весељу како би наредна година била срећна и како би породица била весела.

Због светости самог крсног имена забаве су умерене и контролисане. Више су заступљене у сеоској него у градској средини. Можда је и ово један од разлога на основу којег можемо закључити да слава код свечара у градским породицама садржи већи степен религијске свести. У селима драгачевског краја, као и бројним подјеличким селима, често се из кућа које славе чула песма до дубоко у ноћ..

Вук Врчевић је забележио: „Нема у народу тако простране куће у којој се може сабрати онолико народа колико га се скупи увече на играње и пјевање, но ако није киша или снијег изиде на гумно, или на каквој пољани, и ту наложе зими голему ватру...”⁸⁶ Оваква појава била је позната све до седамдесетих година прошлог века у ивањичком, а делом и у драгачевском крају. Наиме, омладина, чија је породица у званици са домаћином, одмах се након завршеног славског ручка или вечере окупља у одређеном простору, вршећи све припреме за почетак забаве. Када су временски услови дозвољавали омладина се окупљала и на слободном простору или трему неке привредне зграде.

У ивањичким селима, као и у селу Крстац у Сјеници, на дан славе организована је игранка коју су још називали и „сијело”. Овакве игранке су организовали само богатији мештани, док је омладина из породица које и саме славе исту славу радо на њих долазила. На такве игранке су долазили још и момци и девојке чији родитељи нису у званици са домаћином, веома често у пратњи одраслих чланова породице. Домаћин није био у обавези да их служи, мада је износио довољне количине пића, пре свега ракије. На оваквим игранкама се свирало на двојенице, кларинет, бубњеве и хармонику. Певало се и играло коло готово читаву ноћ. О оваквим игранкама са сетом и жалом за минулим „лепим и срећним” временима говоре испитаници који су се из ових крајева доселили у Чачак. Многи од њих кажу: „То је био живот, а не као ово данас. Дођу на славу само да би јели и одмах се враћају.”

Крсном имену су се веселили и у градској чачанској средини. Осим свирача који су обилазили свечаре, у многим породицама је други дан славе

бивао опуштенији, тако да су многи тада организовали журеве. На њима није било бучног весеља, али се слушала музика и играле забавне друштвене игре. Музика се углавном пуштала са грамофона.

Поштовање славе

Свака српска породица, без обзира да ли живи у Србији или далеко од ње, зна за свог породичног светитеља кога су његови преци прослављали од давнина. Слава представља веома важно обележје српског народа. Одувек су Срби свом светом заштитнику указивали велико поштовање верујући да ће им, уколико га прославе и принесу му жртву, узвратити срећом, здрављем и сваким другим добром. Народ се веома често заклињао свом патрону. Опште је распрострањено мишљење да ће, уколико неко не слави или не слави славу на традицијом утврђен начин, бити лишен милости свог свеца, као и опште божанске милости.

У највећем броју случајева породица је светитеља кога је одабрала за заштитника дубоко везивала за себе. То је један од основних разлога што је слава непромењива, неодвојива и трајна магијска и религиозна оријентација неке породице. Слава се није смела ни привремено напустити. Слава се у изузетним приликама могла променити, а таква одлука стоји у тесној вези са великим несрећама у породици. У свим недаћама проистеклим из низа породичних, друштвених и историјских околности, слава је у мање или више измењеном облику опстала све до данашњих дана. Временом је њен друштвени карактер постао доминантан у односу на религиозну улогу.

Срби су одувек славили славу и у мирнодопским и у ратним условима. У тешким временима није било могуће прославити крсно име према традиционалним прописима. Често је долазило до импровизације, као и до изостајања веома битних елемената славе. У таквим условима сваки верник је настојао да испуни макар један од битних чинилаца славе и да на тај начин задовољи основно религиозно поштовање светитеља кога слави.

Веома је интересантно сведочење бившег логораша Милана Чакаревића из Котраже⁸⁷ који је сваке године боравка у логору славио своју крсну славу Светог Игњатија, о чему је писмима обавештавао свог оца. Пошто је Свети Игњатије посна слава, Милан Чакаревић није успео да припреми посну храну, па је морао одустати од овог верског прописа. Он је данима пре славе прикупио храну сналазећи се на најразличитије начине. Обележавање славе привукло је чак и пажњу стражара. Обавезно је палио свећу, читао *Оче наш*, окупио пријатеље не само Србе, већ и Русе, Пољаци, Чехе и Американце. Узимао је

87 | Милан Чакаревић се на почетку Другог светског рата налазио на одслужењу војног рока у Хрватској. Пошто је читава касарна била заробљена од стране Немаца, Хрвати су пуштени а Срби одведени у Немачку у радни логор.

обичан хлеб, ломио га и преливао вином (вино је успео да набави само једне године), а потом постављао вечеру (конзерве, пасуљ, кромпир). Пошто је у логору било и музичара, обавезно су окупљени свирали и певали. Ова појава је наишла на велико чуђење Немаца стражара, тако да су такво понашање умели да истолеришу.

Без обзира који од ових елемената славе преовладава, њена основна религиозна карактеристика је сачувана све до данашњих дана. Свечана гозба је, као веома доминантна категорија, временом добијала све вечи значај. Свакој породици је припадала одређена група људи који су редовно долазили у кућу свечара на честитање и свечану гозбу. Посета се морала узвратити, чиме сваки појединац истовремено изражава поштовање и према светитељу и према домаћину.

Слава се одувек наслеђивала по мушкој линији. Иако везана за земљу и имовински посед, слава се углавном везивала за фамилију и презиме. Онај ко наслеђује земљу или било шта друго од имовине, морао је наследити и славу коју је њен бивши власник славио. Слава се наслеђивала и по женској линији, али само када није било мушких наследника. Домазет је прихватио славу свог таста, али је ретко када одустављао своју. У српској традиционалној култури није редак случај да неко слави и две, па и више слава. Па ипак, знало се која је слава главна, а која се преслављава. Слава која се преслављава садржи све основне елементе славе, с тим што је присутан мањи број званица.

Slava (Patron Saint's Day) as a Magic Social Phenomenon

Slava is considered to be a complex topic for many ethnologists. Slava originates from pre Christian period and is connected with pagan religion. It was believed that every individual or a group of people had their patron who was supposed to protect them. In order to be in his mercy it was necessary to fulfill certain conditions. Very often sacrifices were made for that purpose.

By accepting Christianity the role of deity was taken over by Saints. Thus, every family got its patron Saint that should be celebrated as solemnly as possible.

It cannot be said what was the criteria used for choosing patron Saint by families. Some people think it was the day when the family accepted Christianity. Slava is inherited from father to son. If there are no male successors then slava can be taken by female family line. Slava is connected to the estate, for the cult of earth that is why the same slava has been celebrated on one estate for centuries. It is taken care that in case of selling of the estate or a female successor patron Saint remains the same. That is the reason why some families have several patron Saints.

Slava is one of the characteristics of Serbian people, although it was known at some Catholics in the regions of Dalmatia, Herzegovina and Kosovo. Today, only Serbs celebrate Slava no matter where they live.

Main features of Slava are: slava's cake, slava's wheat, wine and a candle. Slava's cake represents bloodless sacrifice to the patron Saint. It is in direct connection with the cult of Sun and cult of fertility. In its origin it was preceded by the wheat which has the same magic properties. The wheat is attributed to the cult of dead, that is to the cult of ancestors. Slava's cake and wheat are prepared for slava. There only two patron Saint's days when wheat is not prepared as these Saints are considered to be alive and they are Saint Archangel and Saint Ilija.

Guests are invited for slava. Main seat is given to the God father. The host is not sitting but is serving the guests. Various and delicious food is prepared for that day. Before drinking wine and brandy different toasts are said and made to express best wishes.

Snezana SAPONJIC-ASANIN

La fête Slava* comme phénomène social de magie

Plusieurs ethnologues considèrent la fête Slava comme un problème ethnologique extrêmement difficile. La fête Slava provient de la période d'avant Jésus Christ et est liée à une religion polythéiste. On croyait que chaque individu ou groupe de personnes possédait son protecteur de qui on attendait la protection. Pour qu'un homme soit à sa

Slava* | fête de tradition, liée à la religion orthodoxe, vouée à un Saint défini et en l'honneur du patron domestique ou maître de maison.

merci, il était indispensable qu'il accomplisse des conditions précises et tout ceci afin de se faire plus aimer par la divinité. Souvent, on offrait en sacrifice à cet effet.

Par l'acceptation du christianisme, le rôle des divinités était assumé par les saints. De cette manière, chaque famille bénéficiait d'un saint protecteur auquel, comme dans la période païenne aussi, on apportait des sacrifices et que l'on souhaitait célébrer le plus noblement.

On ne peut dire précisément selon quel critère certaines familles acceptaient un saint déterminé comme leur protecteur domestique. Certains estiment que cela est lié au jour où une certaine famille a accepté le christianisme. La fête Slava se transmettait de père en fils. Exceptionnellement, la fête Slava pouvait aussi se transmettre suivant la lignée féminine dans la mesure où il n'y avait pas d'héritiers masculins. La fête Slava est en rapport avec la propriété, c'est-à-dire avec le culte de la terre, de cette façon sur un domaine on célébrait la même fête Slava des siècles durant. On faisait attention à ce que, au cas où il arrivait que le domaine eut été hérité par la lignée féminine ou pour autant que sa vente eut été effectuée, il appartienne encore au même saint qu'auparavant. C'est une des raisons pour laquelle certaines familles ont plusieurs fêtes Slava.

La fête Slava est l'insigne du peuple serbe, bien qu'elle était aussi connue antérieurement chez quelques catholiques sur le territoire de la Dalmatie, de la Herzégovine et du Kosovo. Aujourd'hui, la fête Slava est célébrée uniquement par les Serbes nonobstant dans quels emplacements ils vivent.

Les principaux accessoires de la fête Slava sont: le gâteau de la fête Slava, le blé de la fête Slava, le vin et la bougie. Le gâteau de la fête Slava représente un sacrifice exsangue au saint protecteur. Il est en relation directe avec le culte du soleil et le culte de la fertilité. Dans la forme originelle au gâteau précédait le blé de la fête Slava qui a les mêmes propriétés de magie. Au blé, on attribue encore aussi des qualités liées au culte des morts, c'est-à-dire au culte des ancêtres. Jusqu'aujourd'hui pour la fête Slava, on prépare le gâteau aussi bien que le blé. Le blé n'est pas préparé uniquement pour la Saint Arhandjel et la Saint Ilija, parce que l'on croit qu'ils sont les seuls saints vivants et qu'il ne faut pas leur offrir de sacrifice du culte des morts.

Le maître de maison invite ses convives à sa fête Slava. La place principale à la table de la fête Slava appartenait au parrain. Pendant tout le temps que durait la fête Slava, le maître de maison n'était pas assis, mais il servait les invités. Pour la table de la fête Slava, on préparait de la nourriture la plus variée. L'abattage de l'animal sacrifié était obligatoire. Avant de boire le vin et l'eau-de-vie, on portait un toast au cours duquel on exprimait nos meilleurs vœux.

Snezana SAPONJIC-ASANIN

Сл. 1 Славски колач, жито (фото: С. Ш. Ашанин)

Сл. 2 Славски колач (фото: С. Ш. Ашанин)

*Сл. 3 Ношење Славског колача у цркву, Чачак,
Јовањдан, 20. 1. 2004. године
(фото: С. Ш. Ашанин)*

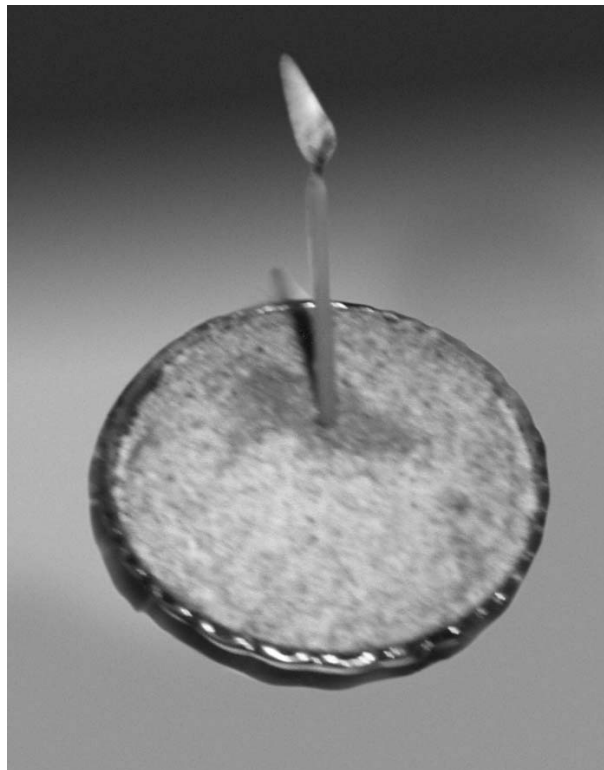
*Сл. 4 Славски колача у цркву, Чачак,
Јовањдан, 20. 1. 2004. године
(фото: С. Ш. Ашанин)*

*Сл. 5 Славски колач и жито у цркви, Јовањдан, Чачак, 20. 1. 2004. године
(фото: С. Ш. Ашанин)*

*Сл. 6 Окретање Славског колача за
светог Јована, Чачак, 20. 1. 2004.
(фото: С. Ш. Ашанин)*

*Сл. 7 Славско жито, Јовањдан,
Чачак, 20. 1. 2004. године
(фото: С. Ш. Ашанин)*

*Сл. 8 Спасовдан, Чачак, 2004. године
(фото: С. Ш. Ашанин)*

*Сл. 9 Ломљење славског колача, порта манастира Вујан, млади Аранђеловдан, 2000. године
(из фото-албума манастира Вујан)*

Ивана
ЂИРЈАКОВИЋ

КЕРАМИЧКО ПОСУЂЕ ИЗ ЕТНОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

УДК: 069.51:641.542(083.822)

Апстракт: У раду су дати краћи историјат грнчарског заната, техника и технологија израде посуђа како на ручном, тако и на ножном колу, на територији коју обухвата Народни музеј Чачак, као и каталошка обрада и анализа подзбирке керамичког посуђа Етнолошког одељења.

Кључне речи: етнолошка збирка, керамичко посуђе, ручно коло, ножно коло, грнчари, каталошка обрада

Увод

Производња керамичког посуђа сеже у далеку прошлост. Као основна врста посуђа, како за припремање и чување хране и течности тако и за изношење и служење на трпези, посуђе од печене земље задржало се на нашим просторима све до половине двадесетог века. У сеоским домаћинствима за припрему хране на отвореном огњишту коришћене су највише посуде израђене на ручном колу, док су за потребе градског становништва израђиване доста финије посуде које се праве на савршенијем, ножном колу. Према техници израде настала је и основна подела грнчарских производа:

- посуђе рађено без кола;
- посуђе израђено на ручном колу;
- посуђе израђено на ножном колу.¹

У оквиру збирке посуђа Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку налази се подзбирка керамичког посуђа која се састоји од 147 експоната. У овој подзбирци нема посуђа рађеног без кола које је из знатно старијег периода и одавно се не употребљава на територији коју обухвата чачански музеј (општине Чачак, Лучани и Ивањица).

Керамичко посуђе израђено на ручном колу израђено је углавном у ужичком центру као једном од највећих и по квалитету посуђа најбоље развијеном центру керамике ручног кола у Србији. „У западној Србији израдом судова на ручном колу бавили су се становници неких сиромашних потпланинских села у чијој се близини налазило лежиште погодне глине. Ова

1 | „Наша земља је једина у Европи у којој се примењују све три грнчарске технике. Европа је данас континент грнчарије на ножном колу.” - Персида Томић, *Грнчарство у Србији*, каталог збирке, Етнографски музеј у Београду, Београд, 1983, 13.

села се, територијално и по начину израде грнчарије, могу поделити у пет посебних група. Највећу групу чинила су села у околини Титовог Ужица. То су: Злакуса, Потпеће, Роге, Терзићи, а некада Рупељево и Врана код Ариља.”² Од посуђа израђеног на ручном колу у етнологској збирци се налазе црепуље, таве (пржуље, пеке или „пекице”) и већи број лонаца. Набављане су углавном на пијацама и вашарима од мајстора из околине Ужица. (сл.1 и 2) Ово посуђе коришћено је искључиво за печење и кување хране на отвореном огњишту, па је његовим изобичавањем постепено престало да се користи. „Потребе за глиненим судовима у домаћинствима све су мање. Судови грађени на ручном колу готово и немају потрошњу, па та сеоска домаћа радиност ишчезава. Та је керамика била подешена и служила је за употребу на ватри при отвореном огњишту. Нестајање и коначна забрана отворених огњишта чине и ту врсту керамике непотребном.”³ Поклањали су га или продавали Народном музеју углавном становници села ивањичког краја и Драгачева који су се одатле масовно сасељавали у периоду после Другог светског рата, а посебно од педесетих до седамдесетих година двадесетог века. Данас се посуђе израђено на ручном колу употребљава најчешће у угоститељским објектима у чијој је понуди заступљена традиционална кухиња или на манифестацијама посвећеним традиционалном стваралаштву.

Посуђе израђено на ножном колу представља већи део подзбирке. Захваљујући техничким предностима ножног кола и коришћењу пречишћене глине која је много лакша за обраду керамика ножног кола има савршеније облике. Грнчарија ножног кола је првенствено градска грнчарија. Грнчари су били занатлије које су радиле у градовима и удруживале се у еснафе, док су посуђе израђено на ручном колу радили углавном сеоски лончари и то им је био додатни посао (поред пољопривреде). „Лончарским занатом у Чачку и Горњем Милановцу бавили су се, а и данас то раде, „Пироћанци”. Пре њиховог настањивања сеоско становништво је лончарске производе набављало на вашарима и на пијацама од Ужичана. Лончари су удружени са обућарима у Чачку 1848. године основали еснаф. Године 1900. било их је десет.”⁴ Данас у Чачку ради само грнчарска радионица породице Стојковић, досељене из Пирота, мада ни они више не израђују предмете, већ само продају производе других грнчара. Стари грнчар Благоје Стојковић имао је грнчарску радњу још пре Другог светског рата, а његов син Драгослав је, после изученог заната код оца, отишао у Ивањицу и тамо имао грнчарску радњу од педесетих година прошлог века. (сл. 3 и 4) Поред Стојковића, у Чачку се грнчарским занатом бавила и породица Ђирић. Владимир Ђирић је од свог оца Тихомира научио грнчарски занат, али

2 | Персида Томић, н. д., 24.

3 | Персида Томић, *О типовима грнчарског кола и керамике у Србији*, ГЕМ, 22-23, Београд, 1960,18.

4 | Бојовић Невенка, *Занати у чачанском и милановачком крају*, ЗРНМЧ бр. 19, Чачак, 1989, 123.

се овим послом бави само као додатним занимањем. Грнчарски занат је свој врхунац достигао у периоду између два рата, као и у послератном периоду, када је владала несташица индустријски произведеног посуђа. Од шездесетих година потражња за керамичким посуђем нагло пада због пораста понуде јефтинијег и практичнијег емајлираног. Грнчари се углавном okreћу изради украсних предмета и сувенира.

Израда посуђа на ручном колу

Ручно коло се на просторима западне Србије и динарског подручја уопште задржало до данашњих дана. Постоји неколико типова ручног кола. „У околини Титовог Ужица, Пријепоља и Новог Пазара коло је с „крстачом” и с четири „паока”. Његова предност је у томе што је оно стабилније јер осовина пролази кроз средиште крста, чиме се смањује лелујање котура.”⁵ (сл. 5)

Најпознатији центар из кога су се потребним посуђем (лонцима, црепуљама, пекама и сл.) људи снабдевали на овом подручју, свакако је ужички центар. Препознатљиви су ужички лонци без ручки за употребу на отвореном огњишу, као и црепуље округлог дна које су коришћене и као вршници (у народу познате као „јагатке”).

Посуђе се на ручном колу израђује од посне глине. Када се глина ископа, морала се прво осушити, очистити и просејати, а затим поквасити и оставити да се „укисели.” Ово је био веома тежак посао. Грнчари из околине Ужица мешали су глину са печеним и истуцаним калцитом „врстом”. Од такве глине израђују се посуде изузетне чврстине. Посуђе се на ручном колу израђивало на следећи начин. Мајстор прво поспе котур пепелом, а растањена глина на котуру се по ивици притисне прстом како се не би померала. Судови са мањим дном раде се непосредно на котуру, а ако је дно посуде веће, на котур се ставља даска (колотура). Мали судови се праве од једне груде глине техником извлачења, док се за веће судове од једне груде прво направи дно и почетак бока, а остатак посуде се „изведе” техником налепљивања прстенова (тзв. „суџука”) или техником спирала. Са спољне стране бок суда се равна дрвеним ножем (струшком), а изнутра кажипрстом и заобљеном дашчицом (бочилом). (сл. 6). Мањи део израђених судова пекли су на отвореном огњишту у „кући” у зимском периоду, а лети напољу у плитким јамама. Данас се у Злакуси још увек користи стара техника печења судова на отвореном (додуше, највише као атракција за многобројне туристе).

5 | Персида Томић, *Грнчарство у Србији*, каталог збирке, Етнографски музеј у Београду, Београд, 1983, 17.

Каталог

У подзбирци керамичког посуђа Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку налази се 41 комад посуђа израђеног на ручном колу (11 црепуља, 2 пржуље и 28 лонаца). Сво посуђе је израђено у Ужичком центру.

Плитки судови

Црепуље израђене на ручном колу облог су дна, са рупом за жарач у средини. Ужичке црепуље разликују се од црепуља из других центара по појачаном ободу-венцу са спољне и урезаним украсима око рупе за жарач изведеним дрвеним шиљком са унутрашње стране. Црепуље су коришћене за печење хлеба на отвореном огњишту и данас су потпуно изобичајене.

- 1. Црепуља** **Бели Камен, Лучани**
Кружног је облика, облог дна са рупом за жарач у средини. Обод се са спољне стране завршава у виду вертикалне кружне траке. Дно црепуље је са унутрашње стране украшено са више урезаних концентричних кругова.
Димензије: висина: 8 cm; пречник обода: 41 cm
Инв. бр. 568/68
- 2. Црепуља** **Горњи Дубац, Лучани, 1960. година**
Кружног је облика, облог дна већег пречника са рупом за жарач у средини. Обод се са спољне стране завршава вертикалном кружном траком. Испод руба обода, са унутрашње стране, црепуља је украшена таласастим орнаментом. Израђена је на ручном колу од непречишћене глине и грубе је фактуре.
Димензије: висина: 9 cm; пречник обода: 40,5 cm
Инв. бр. 569/67
- 3. Црепуља** **Горња Краварица, Лучани, око 1965. године**
Кружног је облика, облог дна са рупом за жарач у средини. Обод се са спољне стране завршава вертикалном кружном траком. Дно црепуље је са унутрашње стране украшено косим и вертикалним зарезима у виду четири концентрична круга. Израђена је од непречишћене глине на ручном колу и украшена је дрвеним шиљком.
Димензије: висина: 8,5 cm; пречник обода: 38 cm
Инв. бр. 571/68
- 4. Црепуља** **Граб, Лучани, око 1965. године**
Кружног је облика, облог дна са рупом за жарач у средини. Обод се на спољној страни завршава вертикалном кружном траком, док је са унутрашње заобљен. Дно црепуље је са унутрашње стране украшено са пет урезаних концентричних кругова комбинованих са таласастим урезима.
Димензије: висина: 10 cm; пречник обода: 43 cm
Инв. бр. 572

5. Црепуља **Горња Горевница, Чачак, око 1950. године**
Кружног је облика, облог дна са рупом за жарач у средини. Обод се са спољне стране завршава вертикалном кружном траком, док је са унутрашње заобљен. Дно црепуље је са унутрашње стране украшено вертикално урезаним цртицама у виду четири концентрична круга. Израђена је од полупречишћене глине на ручном колу и украшена је дрвеним шиљком.
Димензије: висина 7 cm; пречник обода: 33,5 cm
Инв. бр. 954/80
6. Црепуља **Доња Горевница, Чачак, око 1965. године**
Кружног је облика, облог дна са рупом за жарач у средини. Обод се са спољне стране завршава вертикалном кружном траком. Дно црепуље је са унутрашње стране украшено са три урезана концентрична круга. Израђена је од непречишћене глине на ручном колу.
Димензије: висина 8 cm; пречник обода: 39,5 cm
Инв. бр. 1451/83
7. Црепуља **Рокци, Ивањица**
Кружног је облика, облог дна са рупом за жарач у средини. Обод се са спољне стране завршава вертикалном кружном траком. Дно црепуље је са унутрашње стране украшено са четири плитко урезана концентрична круга. Израђена је од непречишћене глине на ручном колу.
Димензије: висина 7,5 cm; пречник обода: 39 cm
Инв. бр. 1452/92
8. Црепуља **Горњи Васиљевићи, Ивањица**
Кружног је облика, облог дна са рупом за жарач у средини. Обод се на спољној страни завршава вертикалном кружном траком. Дно црепуље је са унутрашње стране украшено вертикалним урезима у виду три концентрична круга. Израђена је од непречишћене глине на ручном колу и украшена је дрвеним шиљком.
Димензије: висина: 7 cm; пречник обода: 39,5 cm
Инв. бр. 1453/82
9. Црепуља **Чачак, Чачак, око 1970. године**
Кружног је облика, облог дна са рупом за жарач на средини и рубом. Коришћена је за печење хлеба на отвореном огњишту.
Димензије: висина: 6 cm; пречник руба 29 cm
Инв. бр. 1975/96
10. Црепуља **Чачак, Чачак, око 1970. године**
Кружног је облика, облог дна са рупом за жарач у средини и рубом. Око рупе са унутрашње стране црепуље ноктом су урезани вертикални зарези.
Димензије: висина 7,5 cm; пречник руба: 29 cm
Инв. бр. 1974/96
11. Црепуља **Чачак, Чачак, око 1970. године**
Кружног је облика, облог дна са рупом за жарач у средини и рубом. Око отвора, са размаком у виду пет концентричних кругова, урезани су краћи вертикални зарези изведени точкићем и ноктом.
Димензије: висина: 3,5 cm; пречник руба: 34,5 cm
Инв. бр. 1976/96

„После другог светског рата, када су почели да уносе штедњаке у сеоска домаћинства, у ужичком центру отпочели су да израђују суд типа таве – „округла” – „пекица” – за печење хлеба у пећници.”⁶ Осим црепуља, у збирци керамичког посуђа Народног музеја у Чачку на ручном колу израђене су две таве – „пржуље”, „пеце” или „пекице”.

**12. Тава, пржуља
(пекица)**

Вујетинци, Чачак, око 1960. године

Кружног облика, дубља посуда са разгрнутим ободом. Од дна до руба обода постављена је једна тракаста дршка. Израђена је од непречишћене глине на ручном колу. Коришћена је за печење меса на отвореном огњишту и на штедњаку.

Димензије: висина: 8 cm; пречник дна: 23 cm; пречник обода: 28 cm; дршка: 10 cm

Инв. бр. 573/74

**13. Пржуља
(„пеца”, „пека”)**

Вучковица, Лучани, око 1960. године

Дугуљаста посуда мало разгрнутог обода са левком на једној и дршком на другој, ужој страни. Израђена од непречишћене глине на ручном колу. Коришћена за печење меса у пекари или штедњаку.

Димензије: висина: 10 cm; пречник руба: 42 cm

Инв. бр. 556/68

Дубоки судови

„Ужички „лончари” некада су највише израђивали бокасте лонце без дршке, који су прихватани за усне. Бокови ових лонаца су слабо извијени.”⁷ Ужички центар је био познат по изради изузетно великих лонаца који су, осим за припрему хране на огњишту, коришћени и као ћупови за зимницу. Велики лонци су увек без дршки, мали су имали по једну, а после изобичавања огњишта почињу да се производе плићи лонци са две наспрамно постављене дршке, слични шерпи, за припрему хране на шпорету. На дну са спољне стране лонаца налази се печат радионице у којој су направљени.

У подзбирци керамичког посуђа Народног музеја у Чачку налази се 27 лонаца различитих величина и један бакрач за кување млека на отвореном огњишту, израђен на ручном колу. Овај бакрач је из Карана и припада војвођанској керамици (највећи центри за израду просте грнчарије налазе се у Бездану и Остојићеву). Поклон је снахе Синише Пауновића, Катарине Пауновић, која га је добила као поклон од пријатеља.

Према печатима на лонцима (крст у кругу, круг, два концентрична круга са крстом у мањем, круг са двоструким крстом, круг са крстом и четири тачке...) може се закључити да је већи број лонаца израђен у радионицама грнчара из Злакусе, чије је ознаке забележила Персида Томић.

6 | Персида Томић, н.д., 80.

7 | Исто, 26.

- 14. Лонац** **Горња Краварица, Лучани, око 1950. године**
Лонац је равног дна, јајоликог бока у горњем делу, кратког врата и разгрнутог обода у облику венца. Горњи део бока и раме украшени су урезаним косим и вертикалним зарезима у виду шест хоризонталних прстенова. Украшен је урезивањем. На дну се налази печет грнчарске радионице (крст у кругу).
Димензије: висина: 23 cm; обим бока: 77,5 cm; пречник венца: 22 cm
Инв. бр. 517/68
- 15. Лонац** **Вучковица, Лучани**
Лонац је равног дна, јајоликог бока и кратког врата који се разгрће у обод-венац. Лонац је у горњем делу бока украшен урезаним вертикалним цртицама у виду три хоризонтална прстена. Украшен је урезивањем зупчастим точићем. На дну суда се налази утиснут печат радионице (крст у кругу).
Димензије: висина: 20,5 cm; пречник отвора: 19 cm; обим бока: 72 cm
Инв. бр. 518/68
- 16. Лонац** **Вујетинци, Чачак, око 1950. године**
Лонац је равног дна, јајоликог бока и кратког врата који се разгрће у обод-венац. Лонац је у горњем делу бока украшен урезаним вертикалним цртицама у виду четири концентрична прстена. Украшен је урезивањем. Печат радионице на дну суда се слабо распознаје. Коришћен је за припремање хране на отвореном огњишту.
Димензије: висина: 24 cm; пречник дна: 12,5 cm; пречник венца: 20,5 cm; обим бока: 75 cm
Инв. бр. 523/74
- 17. Лонац** **Бели Камен, Лучани**
Лонац је равног дна, јајоликог бока и кратког врата који се разгрће у обод-венац. Бок је у горњем делу украшен урезаним косим цртицама и браздицама у виду седам концентричних прстенова. Украшаван је урезивањем и утискивањем бочним делом палца.
Димензије: висина: 39 cm; пречник дна: 19 cm; пречник венца: 33 cm; обим бока: 111,5 cm
Инв. бр. 525/68
- 18. Лонац** **Властелице, Лучани**
Лонац је равног дна, јајоликог бока и облог рамена које се сужава у кратак врат. Венац је разгрнут. Бок лонца је украшен са три налепљена обруча на којима су коси зарези, док су између њих таласасте линије. Овај орнамент изведен је и на рамену суда у шест вертикалних редова. Украшен је лепљењем трака и урезивањем.
Димензије: висина 31 cm; пречник дна: 19 cm; пречник венца: 23,5 cm; обим бока: 92,5cm
Инв. бр. 526/67
- 19. Лонац** **Без података**
Лонац је равног дна, јајоликог је облика и наглашеног бока у горњем делу. Обло раме се сужава у врат. Отвор лонца је разгрнутог, израженог венца. Бок је украшен вертикалним урезаним цртицама у виду четири концентрична круга и ужим налепљеним обручем украшеним косим

урезима. Рамене суда је украшено косим урезима. Украшен је лепљењем обруча и урезивањем.

Димензије: висина: 30,5 cm; пречник дна: 17,5 cm; пречник венца: 26 cm; обим бока: 95cm

Инв. бр. 527

20. Лонац

Краварица, Лучани, око 1950. године

Лонац је равног дна, јајолиог је облика и наглашеног бока у горњем делу. Облог је рамена које се сужава у краћи врат. Отвор се завршава разгнутим венцем. Бок и рамене суда су украшени урезаним вертикалним и косим цртицама постављеним у шест концентричних кругова и налепљеним тањим обручем који је украшен косим зарезима. Украшен је лепљењем трака од глине и урезивањем оштрим предметом. На дну се налази знак радионице: два концентрична круга са крстом у мањем од њих.

Димензије: висина: 26,5 cm; пречник дна: 15,5 cm; пречник венца: 23,5 cm; обим бока: 87,5cm

Инв. бр. 528/68

21. Лонац

Без података

Лонац је равног дна, јајолиог је облика наглашеног бока у горњем делу. Рамене суда се сужава у кратак обао врат. Отвор лонца има веома разгнут венац. Бок је у горњем делу украшен урезаним косим цртицама у виду пет концентричних кругова и једним таласастим орнаментом. Рамене је испод врата украшено тањим обручем и косим зарезима. Украшен је урезивањем оштрим предметом и лепљењем тање траке. На дну је знак радионице: један круг.

Димензије: висина: 19,5 cm; пречник дна: 12 cm; пречник венца: 15 cm; обим бока: 60 cm

Инв. бр. 529

22. Лонац

Без података

Лонац има равно дно и лоптасти бок. Рамене суда се сужава у краћи врат. Отвор лонца има разгнут венац. Бок суда је украшен урезаним косим цртицама у виду четири концентрична круга. Украс је изведен урезивањем оштрим предметом.

Димензије: висина: 18 cm; пречник дна: 12 cm; пречник венца: 17,5 cm; обим бока: 63 cm

Инв. бр. 530

23. Лонац

Негришори, Лучани, око 1950. године

Лонац је равног дна, бокаст, са две тракасте дршке које се спуштају од венца до бока суда. Облог је рамена које се сужава у врат. Отвор суда је разгнут према боку који је украшен вертикалним цртицама у виду три концентрична круга. Украс је изведен урезивањем оштрим предметом.

Димензије: висина: 11 cm; пречник дна: 13 cm; пречник венца: 13,5 cm

Инв. бр. 536/76

24. Лонац

Равна Гора (Катићка), Ивањица, око 1960. године

Лонац је равног дна, бокаст, са две тракасте дршке које се спуштају од венца до горњег дела бока који је украшен урезаним цртицама у виду

три концентрична круга, док су дршке украшене плићим урезима који се зракасто шире. Украс је изведен урезивањем оштрим предметом.

Димензије: висина: 19,5 cm; пречник дна: 19 cm; пречник венца: 18 cm
Инв. бр. 1534/83

25. Лонац

Бресница, Чачак, око 1950. године

Лонац је равног дна и бокастог је облика. Рамене судове се сужавају у врат. Отвор лонца има разгнут венац. Бок лонца је украшен косим урезима у виду два концентрична круга. Испод њих је круг са тачкастим мотивом, кратким зарезима и једва видљивом таласастом линијом. Украс је изведен оштрим предметом. На дну се налази знак радионице.

Димензије: висина: 18 cm; пречник дна: 12 cm; пречник венца: 18,5 cm; обим бока: 61,5 cm

Инв. бр. 1535/82

26. Лонац

Чечина-Остатија, Ивањица

Лонац је равног дна, бокаст, са разгнутим венцем. Украшен је на трбуху и горњем делу бока косим урезима у виду два концентрична круга. На дну се налази знак радионице.

Димензије: висина: 16,5 cm; пречник дна: 11 cm; пречник венца: 17,5 cm, обим бока: 52 cm

Инв. бр. 1539/82

27. Лонац

Котража, Лучани, око 1945. године

Лонац је равног дна, јајоликог је облика са наглашеним боком у горњем делу и једном тракастом дршком налепљеном вертикално од венца до бока. Облог је рамена које прелази у већи врат. Отвор судове је разгнут у већи венац. Украшен је у горњем делу бока и рамена косим урезима у виду четири концентрична круга. Украс је изведен урезивањем оштрим предметом. На дну лонца се налази слабо видљив знак радионице.

Димензије: висина: 20cm; пречник дна: 16 cm; пречник венца: 19 cm

Инв. бр. 519/68

28. Лонац

Бели Камен, Лучани, око 1950. године

Лонац је равног дна, лоптастог је бока, са две наспрамно постављене тракасте дршке налепљене од венца до бока. Рамена је обло и сведено је у краћи врат који се завршава отвором са благо разгнутим венцем. Горњи део бока и рамена су украшени косим урезима изведеним у виду седам концентричних кругова. Дршке су украшене косим урезима постављеним зракасто. Украс је изведен урезивањем оштрим предметом.

Димензије: висина: 23 cm; пречник дна: 21 cm; пречник венца: 21 cm; обим бока: 87 cm

Инв. бр. 520/68

29. Лонац

Бели Камен, Лучани, око 1950. године

Лонац је равног дна, бокастог трбуха и облог рамена које се завршава кратким вратом. Има две тракасте дршке наспрамно постављене и прилепљене од венца до бока. Отвор судове има благо разгнут венац. Лонац је на горњем делу бока, рамену и дршкама украшен

геометријским орнаментом изведеним косим, вертикалним и тала-састим урезивањем и утискивањем у виду пет концентричних кругова. Украс је изведен урезивањем оштрим предметом и врхом палца.

Димензије: висина: 15 cm; пречник дна: 19 cm; пречник венца: 17 cm; обим бока: 69 cm

Инв. бр. 521/68

30. Лонац

Вујетинци, Чачак, око 1940. године

Лонац је равнoг дна, јајоликог бока и облог рамена које се сужава у врат. Има две тракасте дршке наспрамно постављене и прилепљене од венца до бока. Отвор суда има благо разгнута венац. Лонац је на горњем делу бока и рамена украшен косим урезима у виду три концентрична круга. На дну суда се налази утиснут печат радионице: крст у два концентрична круга. Украс је изведен урезивањем оштрим предметом.

Димензије: висина: 17 cm; пречник дна: 19,5 cm; пречник венца: 19,5 cm; обим бока: 79 cm

Инв. бр. 522/74

31. Лонац

Без података

Лонац је равнoг дна, лоптастог је бока и облог рамена које се завршава вратом. Отвор суда има благо разгнута венац и две тракасте дршке наспрамно постављене и прилепљене од венца до бока. Без украса је.

Димензије: висина: 19 cm; пречник дна: 21 cm; пречник венца: 20 cm

Инв. бр. 524

32. Поклопац за земљани лонац, Клећ, Ивањица

Поклопац је кружног облика. На средини издигнутог дела поклопца налази се полулучна ручица. Око дршке се налазе два концентрична круга у виду уреза, као и два мања круга. Коришћен је за поклапање земљаног лонца.

Димензије: пречник поклопца: 38,5 cm

Инв. бр. 1846/81

33. Лонац

Качулице, Чачак, око 1950. године

Лонац је равнoг дна, лоптастог бока и облог рамена које се завршава краћим вратом, а венац отвора је разгнут ка спољној страни суда. Трбух је украшен вертикалним и косим урезима распоређеним у пет редова и цик-цак орнаментом у једном реду.

Димензије: висина: 20 cm; пречник дна 22 cm; пречник венца 21 cm

Инв. бр. 464/76

34. Лонац

Чачак, око 1970. године

Лонац је равнoг дна, лоптастог бока и облог рамена које се завршава вратом са разгнутим венцем. Две тракасте дршке налепљене су од венца до бока. Горњи део бока украшен је вертикалним и косим урезима (изведени точкићем) у виду четири концентрична круга између којих је поље са цик-цак мотивом. Лонац има поклопац који око дугмета и горњом ивицом калоте има вертикалне урезе.

Димензије: висина: 19 cm; пречник дна: 17,5 cm.; пречник венца 14,5 cm; обим бока: 63 cm

Инв. бр. 1977/96

- 35. Лонац са поклопцем** **Чачак, око 1970. године**
Лонац је равног дна, лоптастог бока и облог рамена које је сведено у врат са наглашеним равним венцем. Две тракасте дршке налепљене су од венца до бока. Горњи део бока украшен је вертикалним урезима (изведени точкићем) у виду шест прстена. Поклопац је купаст са дугметом на средини, а украшен је вертикалним урезима у виду четири концентрична круга.
Димензије: висина: 16 cm; пречник дна: 13 cm; пречник венца: 13 cm
Инв. бр. 1978/96
- 36. Лонац** **Горња Горевница, Чачак, око 1950. године**
Лонац је равног дна, са наглашеним боком у горњем делу, кратког врата и разгранутог венца. Бок је украшен урезаним вертикалним цртицама у виду пет концентричних кругова.
Димензије: висина: 28 cm; пречник дна: 17 cm; пречник венца: 26 cm; обим бока: 110 cm
Инв. бр. 1904/80
- 37. Лонац** **Бељина, Чачак, око 1970. године**
Лонац је равног дна, наглашеног јајоликог бока у горњем делу и облог рамена сведеног у кратак врат са разгранутиим венцем. У горњем делу бока украшен је урезаним хоризонталним линијама и тачкастим зарезима. На дну се налази печат (круг са двоструким крстом).
Димензије: висина: 26 cm; пречник дна: 15 cm; пречник венца: 23 cm; обим бока: 105 cm
Инв. бр. 1905/79
- 38. Лонац** **Бељина, Чачак, око 1970. године**
Лонац је равног дна, наглашеног јајоликог бока у горњем делу и облог рамена које се сужава у кратак врат. Отвор суда је са прстенастим разгранутиим венцем. Горњи део бока је украшен урезаним вертикалним цртицама у виду шест концентричних кругова, два шира појаса косих зареза и једним ужим обручем са косим зарезима. Две тракасте украшене дршке су залепљене од венца до бока. На дну суда је печат радионице (круг са крстом и четири тачке).
Димензије: висина: 29 cm; пречник дна: 17 cm; пречник венца: 24 cm; обим бока: 98 cm
Инв. бр. 1906/79
- 39. Лонац** **Бресница, Чачак, око 1950. године**
Лонац је равног дна, наглашеног јајоликог бока у горњем делу и облог рамена сведеног у врат. Отвор суда је са прстенастим разгранутиим венцем. Горњи део бока је украшен вертикалним урезима у виду пет концентричних кругова. Има једну ручку залепљену од венца до горњег дела бока, украшену хоризонталним урезима и утиснутим палцем на врху дршке.
Димензије: висина: 28 cm; пречник дна: 15 cm; пречник венца: 23 cm; обим бока: 85 cm
Инв. бр. 1907/82
- 40. Лонац** **Међувршје, Чачак**
Равног је дна, бокастог трбуха и облог рамена из кога се разгрће обод-

венац. На лонцу су две тракасте дршке које се спуштају од венца до рамена.

Димензије: висина: 17 cm; пречник дна: 17 cm; пречник венца: 20 cm
Инв. бр. 1759/79

41. Бакрач

Каран, почетак 20. века

Равног је и ширег дна и бокастог трбуха у горњем делу. Венац је раван са два шпицаста испупчења на којима су кружни отвори кроз које је провучена метална дршка (врело). Украшен је испод венца једним концентричним кругом изведеним у виду мањих уреза. Коришћен је за кување млека на отвореном огњишту.

Димензије: висина: 15 cm; пречник дна: 12,5 cm; пречник венца: 18,8 cm

Инв. бр. 2138/03

Израда посуђа на ножном колу

Грнчарија ножног кола је углавном градска грнчарија. Највећи центри за израду производа на ножном колу развили су се у близини налазишта погодне глине. Најпознатији центри у Србији су Пирот, Бела Паланка, Зајечар, Неготин, Врање... У подзбирци керамичког посуђа Народног музеја у Чачку налази се углавном посуђе из пиротског центра, јер су грнчари из Пирота били и стално настањени у Чачку и Ивањици и ту су продавали своје производе.

Грнчарија израђена на ножном колу има савршеније облике и много више врста израђених производа. На ножном колу израђивани су судови за течност, припремање јела на ватри, држање хране, као и трпезно посуђе.

Ножно коло је савршеније од ручног. Састоји се од два котура спојена осовином. Некада се осовина обртала у удубљеној каменој подлози или обичној металној плочи, а данас на котрљајућем лежају, тзв. „кутлагеру”. Коло је било везано за радни сто („тезгу”) кожным каишем или лимом. Данас грнчар Владимир Ђирић из Чачка има и ножно коло које се покреће помоћу електричне енергије.⁸

Израда посуђа на ножном колу је компликованија од израде на ручном колу, јер грнчар прво мора да припреми глину, да је очисти и умеси. Раније се овај посао радио ручно (глина се месила рукама или се газила). Касније је овај посао олакшан индустријском машином за млевање глине. Грнчар Драгослав Стојковић из Ивањице је машину за пресовање земље набавио у Крагујевцу 1924. године.

Даљи процес израде производа сличан је као и на ручном колу. (сл. 7, 8 и 9) Пречишћеној глини за израду на ножном колу не додаје се ништа. За израду бокастих посуда користи се масна глина која је пластичнија од посне. Израђене посуде се пеку у посебно израђеним пећима. (сл. 10)

8 | Казивач Владимир Ђирић, грнчар из Чачка.

Испечено посуђе израђено на ножном колу најчешће је глеђосано. Глеђ је и украс и заштита посуђа од порозности. Неке врсте посуђа глеђошу се и споља и изнутра, док се друге глеђошу само по ободу или само по сиску. За то не постоји посебно правило, пошто употреба глеђи зависи од намене посуде.

Велика пажња придавана је и украшавању посуђа, посебно трпезног и свечарског. За пиротски центар карактеристичне су следеће технике украшавања: удубљивање (урезивањем, отискивањем палца), рељефни украси (израђивани руком или помоћу калупа), зграфито техника (суд се прелије енгобом која је обично светлија од подлоге, па се онда, када се суд осуши, енгоба скида шиљком или ноктом), украшавање бојом (сливањем боје из рога или будучета, украшавање прстом, четком, сливањем). Све ове технике украшавања имале су за циљ да предмет буде што лепши за око.

Каталог

У подзбирци керамичког посуђа Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку налази се 107 комада посуђа израђеног на ножном колу (10 керамичких карлица, 5 чинија, 21 тањир, 9 чанака, 11 лончића, 5 шољица, 16 ћупова, 3 бокала, 3 ручке, 1 зејтињача, 3 тестије, 18 бардака и 1 пљоска).

Плитки судови

„Осим дрвених карлица, постоје и судови од глине који се такође употребљавају у производњи кајмака... У Шумадији се употребљавају чиније за сакупљање кајмака које су израђивали грнчари, пиротски мајстори.”⁹

У подзбирци керамичког посуђа налази се 10 керамичких карлица. Народни називи за ове посуде су „ћаса” и „карлица”. То су посуде уског дна и веома широког обода које на једном крају имају левку за изливање течности (млека).

42. Керамичка карлица, Пресека, Ивањица, око 1960. године

Карлица је уског равног дна, а бок се шири у правој косини и завршава се прстенастим ободом који са једне стране има левку. Коришћена је за разливање млека и сакупљање кајмака („кајмачење”). Израђена је од пречишћене глине на ножном колу и глеђосана је.

Димензије: висина: 9 cm; пречник дна: 15,5 cm; пречник руба: 33 cm

Инв. бр. 832/81

43. Керамичка карлица, Смиљевац, Ивањица, око 1960. године

Карлица је уског и равног дна, бок се шири у правој косини и завршава се ободом који има левку са једне стране. Унутрашњи део карлице украшен је белим концентричним круговима и таласастом линијом на боку. Коришћена је за разливање млека и сакупљање кајмака.

9 | Љиљана Ђертић, *Традиционални судови за млеко и млечне производе*, каталог, Етнографски музеј у Београду, Београд, 1980, 5.

Израђена је од пречишћене глине на ножном колу и глеђосана је зеленом бојом.

Димензије: висина: 11 cm; пречник дна: 17 cm; пречник рубца: 28 cm
Инв. бр. 833/81

44. Керамичка карлица

Милићевци, Чачак, око 1928. године

Карлица је уског дна са боком који се у правој косини шири и завршава ободом са прстенастим рубом и левком са једне стране. Унутрашњост карлице је украшена окер бојом у облику листова. Коришћена је за разливање млека. Израђена је од пречишћене глине на ножном колу. Глеђосана је изнутра и делимично споља.

Димензије: висина: 11 cm; пречник дна: 17,5 cm; пречник рубца: 36 cm
Инв. бр. 748/81

45. Керамичка карлица

Лиса, Ивањица, око 1950. године

Уског је дна са боком који се шири у правој косини и завршава вертикалним ободом на коме је левка. Коришћена је за разливање млека. Изнутра је глеђосана жутом бојом.

Димензије: висина: 10 cm; пречник дна: 17 cm; пречник обода: 35 cm
Инв. бр. 1313/81

46. Керамичка карлица

Лиса, Ивањица, око 1950. године

Уског је дна са боком који се шири у правој косини и завршава вертикалним ободом који има левку. Украшена је изнутра са девет концентричних кругова изведених белом бојом, док је на дну пет концентричних кругова оивчених цик-цак линијом.

Димензије: висина: 11 cm; пречник дна: 14,5 cm; пречник обода: 35 cm
Инв. бр. 1314/81

47. Керамичка карлица

Милићевци, Чачак, око 1930. године

Уског је дна са боком који се шири у правој косини и тракастим ободом на коме је левка. Унутрашњост бока је украшена жутих листићима. Коришћена је за разливање млека.

Димензије: висина: 11 cm; пречник дна: 18 cm; пречник обода: 36 cm
Инв. бр. 1454/81

48. Керамичка карлица

Лиса, Ивањица, око 1948. године

Уског је дна са боком који се шири у правој косини и тракастим ободом на коме је левка. Украшена је са унутрашње стране по дну са пет концентричних кругова оивчених таласастом линијом, док се на боку налази девет концентричних кругова беле боје. Коришћена је за разливање млека и скидање кајмака.

Димензије: висина: 11 cm; пречник дна: 14,5 cm; пречник обода: 35 cm
Инв. бр. 1455/81

49. Керамичка карлица

Прислоница, Чачак, око 1935. године

Уског је дна са боком који се шири у правој косини и тракастим ободом на коме се налази левка. Украшена је са унутрашње стране по дну стилизованом розетом и таласастим орнаментом беле боје, док су на боку концентрични кругови пресечени вертикалним пругама и оивчени таласастом линијом која се пружа до обода.

КЕРАМИЧКО ПОСУЂЕ ИЗ ЕТНОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

Димензије: висина: 13 cm; пречник дна: 17,5 cm; пречник обода: 43 cm
Инв. бр. 1456/82

- 50. Керамичка карлица** **Дљин, Лучани, око 1940. године**
Уског је дна са боком који се шири у правој косини, а завршава се вертикалним ободом на коме је левка. Украшена је белом бојом у виду концентричних кругова и једном таласастом линијом, исто као и на спољној страни обода.
Димензије: висина: 10,5 cm; пречник дна: 15,5 cm; пречник обода: 14,5 cm
Инв. бр. 1457/72

- 51. Керамичка карлица** **Крстац, Лучани, око 1960. године**
По облику је слична црепуљи, облог је дна, са појачаним рубом и левком. Коришћена је за разливање млека и скидање кајмака.
Димензије: висина: 10 cm; пречник руба: 38 cm
Инв. бр. 570/71

Чинија је посуда у којој се износило јело на сто. У народу је позната под именом „ћаса”. У подзбирци керамичког посуђа налази се 5 чинија. Глеђосане су изнутра, делимично споља и обично су украшене бојом.

- 52. Чинија** **Мочиоци, Ивањица, око 1950. године**
Уског је дна, док се бок шири у правој косини и завршава већим вертикалним ободом. Украшена је белом и мрком бојом у виду развијеног цвета између седам концентричних кругова.
Димензије: висина: 6 cm; пречник дна: 7 cm; пречник руба: 17,5 cm
Инв. бр. 830/50

- 53. Чинија** **Мочиоци, Ивањица, око 1950. године**
Уског је дна, док се бок шири у правој косини и завршава већим вертикалним ободом. Коришћена је за изношење хране на сто.
Димензије: висина: 6,5 cm; пречник дна: 7,5 cm
Инв. бр. 831/50

- 54. Чинија** **Мочиоци, Ивањица, око 1960. године**
Чинија је равног дна одакле се бокасто шири. Нема обод. Украшена је по дну неправилно нанетом окер, мрком и зеленом бојом. Глеђосана је изнутра и делимично споља. Коришћена је за изношење хране на сто.
Димензије: висина: 7 cm; пречник дна: 8 cm
Инв. бр. 834/81

- 55. Чинија** **Горњи Милановац, почетак 20. века**
Већег је равног дна одакле се шири у мањи бок. Без обода је, са валовитом ивицом. Дно чиније је украшено цветним орнаментом зелене, плаве и мрке боје, док су на боковима још три слична мања орнаментна. Споља је офарбана светлозеленом бојом по којој су неправилно наносене мрка и окер боја. Коришћена је за изношење хране на сто.
Димензије: висина: 7,5 cm; пречник дна: 13 cm; пречник отвора: 19 cm
Инв. бр. 1546/84

56. Чинија

Без података

Равног је мањег дна одакле се шири у обли бок и завршава равним рубом. Украшена је са унутрашње стране при дну са по три неправилне туфне нанете прстом у тамнобраон, окер и зеленој боји. Коришћена је за изношење хране на сто.

Димензије: висина: 8 cm; пречник дна: 9 cm; пречник отвора: 19,5 cm

Инв. бр. 2879/08

Тањир је посуда која се користи за послуживање хране за столом и спада у трпезно посуђе које је обавезно украшавано. Постоје две врсте тањира: они чији се бок шири у правој косини и завршава прстенастим рубом и они чији је венац хоризонталан. Израђени су од полупречишћене глине и обавезно су глеђосани изнутра. Украшавани су различитим техникама. Најчешћи украси су концентрични кругови или спирале у боји, цветни мотиви или мотиви настали сливањем боје и отискивањем боје прстом.

У оквиру подзбирке керамичког посуђа налази се 21 тањир.

57. Тањир

Шареник, Ивањица, око 1965. године

Тањир је уског дна које се шири у правој косини и завршава прстенастим рубом. Украшен је са унутрашње стране са седам прстенастих кругова између којих су на три места по два вертикална намаза изведена прстом. На средини дна је зракасти мотив. По рубу је, белом бојом, изведен таласасти мотив.

Димензије: висина: 3,5 cm; пречник дна: 8,5 cm; пречник руба: 15cm

Инв. бр. 829/81

58. Тањир

Вујетинци, Чачак

Тањир је уског дна које се шири у правој косини и завршава прстенастим рубом. Украшен је жутом бојом у више вертикалних црта.

Димензије: висина: 5 cm; пречник дна: 7,5 cm; пречник руба: 15,5 cm

Инв. бр. 565/74

59. Тањир

Вујетинци, Чачак

Тањир је уског дна са боком који се шири у правој косини и завршава прстенастим рубом. Тањир је жуте боје.

Димензије: висина: 4,5 cm; пречник дна: 7,5 cm; пречник руба: 16 cm

Инв. бр. 564/74

60. Тањир

Вујетинци, Чачак, 1974. година

Уског је дна, са боком који се шири у правој косини и завршава прстенастим рубом. Украшен је жутом бојом у виду концентричних кругова, таласастих линија и двома туфнама између којих је мотив. По рубу је изведен таласасти орнамент.

Димензије: висина: 5 cm; пречник дна: 8 cm; пречник руба: 16 cm

Инв. бр. 563/74

61. Тањир

Вујетинци, Чачак, око 1950. године

Уског је дна са боком који се шири у правој косини и завршава прстенастим рубом. Украшен је са унутрашње стране већим бројем концентричних кругова, вертикалних црта, хоризонталних линија

и на средини дна већом туфном жуте боје. На спољној страни рубца изведен је таласasti орнамент.

Димензије: висина: 5,5 cm; пречник дна: 6,5 cm; пречник рубца: 15 cm
Инв. бр. 562/74

62. Тањир

Вујетинци, Чачак, око 1950. године

Уског је дна са боком који се шири у правој косини и завршава прстенастим рубом. Украшен је са унутрашње стране концентричним круговима жуте боје и већом жутом туфном на средини дна. На спољној страни рубца изведен је таласasti орнамент.

Димензије: висина: 4,5 cm; пречник дна: 8 cm; пречник рубца: 16,5 cm
Инв. бр. 561/74

63. Тањир

Вујетинци, Чачак, око 1950. године

Уског је дна са боком који се шири у правој косини и прстенастим рубом који се повија према унутрашњем делу тањира. Украшен је жутом бојом у виду пет концентричних кругова и једном жутом туфном на средини дна.

Димензије: висина: 4,5 cm; пречник дна: 8 cm; пречник рубца: 16 cm
Инв. бр. 560/74

64. Тањир

Котража, Лучани, око 1968. године

Уског је дна са боком који се шири у правој косини и прстенастим рубом који се повија према унутрашњем делу тањира. Тањир је жућкасте боје, украшен је жутиим концентричним круговима и цик-цак линијом.

Димензије: висина: 4,5 cm; пречник дна: 8 cm; пречник рубца: 15 cm
Инв. бр. 559/68

65. Тањир

Горњи Дубац, Лучани, око 1960. године

Уског је дна са боком који се шири у правој косини и завршава прстенастим рубом. Тањир је жуте боје и украшен је зеленим туфнама.

Димензије: висина: 4,5 cm; пречник дна: 8 cm; пречник рубца: 15,5 cm
Инв. бр. 557/67

66. Тањир

Шареник, Ивањица, око 1965. године

Уског је дна са боком који се шири у правој косини и завршава прстенастим рубом. Украшен је са пет концентричних кругова беле боје и једним меандрастим мотивом по рубу тањира.

Димензије: висина: 3,5 cm; пречник дна: 7,5 cm; пречник рубца: 14,5 cm
Инв. бр. 1575/81

67. Тањир

Вујетинци, Чачак

Уског је прстенастог дна са боком који се шири у правој косини и завршава прстенастим рубом. Украшен је са четири концентрична круга, тачком на средини дна и таласастом шаром по рубу у белој боји.

Димензије: висина: 4,5 cm; пречник дна: 9,4 cm; пречник рубца: 15 cm
Инв. бр. 1763/82

68. Тањир

Љубић, Чачак, око 1970. године

Уског је прстенастог дна, док се бок шири у правој косини и завршава

прстенастим рубом. Украшен је изнутра и по рубу четворокраким орнаментом, са више концентричних кругова и меандаром беле боје.
Димензије: висина: 5 cm; пречник дна: 8,5 cm; пречник руба: 16 cm
Инв. бр. 1764/92

69. Тањир

Љубић, Чачак, око 1970. године

Уског је прстенастог дна, док се бок шири у правој косини и завршава прстенастим рубом. Основна боја тањира је бела. Украшен је концентричним круговима, таласастим и тачкастим мотивима црне и бордо боје.

Димензије: висина: 4,5 cm; пречник дна: 8,5 cm; пречник руба: 14,8 cm
Инв. бр. 1765/92

70. Тањир

Горњи Дубац, Лучани

Уског је дна са боком који се шири у правој косини и венцем који је постављен хоризонтално. Украшен је хоризонталним и вертикалним линијама црвене боје, а четком је офарбан у жуту боју.

Димензије: висина: 4,5 cm; пречник дна: 8,5 cm; пречник отвора: 17 cm
Инв. бр. 558/67

71. Тањир

Вујетинци, Чачак

Уског је дна и бокастог облика са таласастим венцем који је постављен хоризонтално. Офарбан је жутом бојом и украшен шарама неправилног облика зелене и браон боје.

Димензије: висина: 5,5 cm; пречник дна: 7,5 cm; пречник отвора: 18 cm
Инв. бр. 566/74

72. Тањир

Бресница, Чачак, око 1960. године

Ужг је дна које је са спољашње стране равно, док је са унутрашње стране благо заобљено. Бок се шири у правој косини и оштро се прелама у хоризонтални венац. Тањир је офарбан белом бојом и украшен са пет гранчица (две на дну и три на венцу) у зеленој и окер боји.

Димензије: висина: 4 cm; пречник дна: 8,5 cm; пречник руба: 13 cm
Инв. бр. 1543/82

73. Тањир

Без података

Равног је и ужг дна, одакле се бок шири у правој косини ка рубу који је прстенаст, неправилног облика и који је повијен ка унутра. Украшен је са унутрашње стране са пет концентричних кругова и једном неправилном таласастом линијом жуте боје. Руб је украшен једном жутом таласастом линијом и оштећен је на неколико места.

Димензије: висина: 4,5 cm; пречник дна: 8,3 cm; пречник руба: 16 cm
Инв. бр. 2875/08

74. Тањир

Без података

Равног је и прстенастог дна, одакле се бок шири у правој косини ка прстенастом рубу благо повијеном унутра. Окер је боје и украшен је са унутрашње стране са пет концентричних кругова жуте боје око којих је једна таласаста линија. На самом дну, са унутрашње стране, отиснута је прстом већа тачка жуте боје. По рубу је украшен једном таласастом линијом жуте боје.

Димензије: висина: 5,5 cm; пречник дна: 9 cm; пречник рубца: 17,5 cm
Инв. бр. 2874/08

75. Тањир

Без података

Равног је и ужег дна, одакле се бок шири у правој косини до прстенастог и благо разгнута рубца. Окер је боје, украшен по унутрашњем делу са пет концентричних кругова и розетом око њих. На самом дну тањира је, са унутрашње стране, прстом отиснута већа жута тачка. Коришћен је за послуживање хране за столом.

Димензије: висина: 4,5 cm; пречник дна: 8,7 cm; пречник рубца: 16 cm
Инв. бр. 2873/08

76. Тањир

Без података

Равног је и уског дна, одакле се бок шири у правој косини ка прстенастом рубцу благо повијеном ка унутрашњости суда. Обојен је светложутом бојом и украшен са пет концентричних кругова тамнозелене боје испрекиданих потезима три прста на пет места. На дну тањира је прстом изведена већа зелена тачка из које су извучени краци у виду цвета.

Димензије: висина: 5,5 cm; пречник дна: 9,5 cm; пречник рубца: 17,5 cm
Инв. бр. 2872/08

77. Тањир

Без података

Уског је и равног дна, одакле се бок шири у правој косини ка прстенастом рубцу благо повијеном ка унутрашњости тањира. Обојен је жутом бојом.

Димензије: висина: 4,5 cm; пречник дна: 8 cm; пречник рубца: 16,5 cm
Инв. бр. 2871/08

Чанак или ћаса, како се још назива, мања је дубља посуда коришћена за изношење хране на сто, али и за ношење хране. Од дна се шири у правој косини и завршава се ширим вертикално постављеним ободом. Израђен је на ножном колу од масне пречишћене глине, глеђосан је изнутра и делимично споља. Као и тањира, доста је украшаван различитим техникама. У подзбирци керамичког посуђа Народног музеја у Чачку налази се 9 чанака.

78. Чанак

Вујетинци, Чачак

Ужег је прстенастог дна са боком који се шири у правој косини и завршава ширим ободом. Коришћен је за изношење хране на сто.

Димензије: висина: 8 cm; пречник дна: 9,3 cm; пречник обода: 17,5 cm
Инв. бр. 1762/82

79. Чанак

Бресница, Чачак, око 1960. године

Ужег је равног дна чији се бок шири и завршава ободом. Украшен је на боку са четири концентрична круга, по ободу меандрастим мотивом и на средини дна белом тачком. Чанак је коришћен за изношење хране на сто.

Димензије: висина: 4 cm; пречник дна: 9 cm; пречник отвора: 16 cm
Инв. бр. 1540/60

- 80. Чанак** **Бресница, Чачак, око 1960. године**
Ужег је равнoг дна чији се бок шири у правој косини и завршава вертикалним ободом. Украшен је на боку са три орнамента у виду гранчица са по три листа и белом тачком на средини дна. Обод је обојен белом линијом, а са спољне стране има меандрасти орнамент. Коришћен је за изношење хране на сто.
Димензије: висина: 4,5 cm; пречник дна: 8 cm; пречник отвора: 15,5 cm
Инв. бр. 1541/82
- 81. Чанак** **Бресница, Чачак, око 1960. године**
Ужег је равнoг дна са боком који се шири у правој косини и завршава ваљкастим ободом. Украшена је спиралним орнаментом на дну и концентричним круговима на боку који су пресечени са девет јајастих наноса беле боје. На ободу се налази меандраста бела линија. Коришћен је за изношење хране на сто.
Димензије: висина: 4 cm; пречник дна: 9,5 cm; пречник отвора: 14,5 cm
Инв. бр. 1542/82
- 82. Чанак** **Рошци, Чачак, око 1970. године**
Ужег је дна које је мало удубљено, док се бок шири у правој косини и завршава високим ободом. Украшен је цветним орнаментом са шест латица око кога се налазе пет концентричних кругова и једна цик-цак линија беле боје. На спољашњој страни бока је белом бојом изведен геометријски орнамент. Коришћена је за изношење хране на сто.
Димензије: висина: 7,5 cm; пречник дна: 8 cm; пречник отвора: 17 cm
Инв. бр. 1544/80
- 83. Чанак** **Рошци, Чачак, око 1970. године**
Ужег је и благо удубљеног дна које се наставља у бок, шири у правој косини и завршава високим ободом. Украшен је изнутра већим бројем тачака неправилног облика у белој боји. Обод је офарбан белом бојом, а са спољашње стране се налазе три цветна орнамента (три листића са гранчицама). Коришћен је за изношење хране на сто.
Димензије: висина: 7,5 cm; пречник дна: 8 cm; пречник отвора: 16,5 cm
Инв. бр. 1545/80
- 84. Чанак** **Без података**
Равног је и ужег дна одакле се бок шири ка рубу у правој косини и завршава вертикалним ширим ободом. Унутрашњост је украшена неправилним туфнама тамнозелене боје и по ободу неправилним сливањима у истој боји.
Димензије: висина: 6,5 cm; пречник дна: 8,5 cm; пречник отвора: 16 cm
Инв. бр. 2876/08
- 85. Чанак** **Без података**
Равног је и уског дна одакле се бок шири у правој косини и завршава вертикалним ободом. Унутрашњи део и обод тањира украшени су неправилним наносима тамније жуте боје у виду сливања.
Димензије: висина: 7 cm; пречник дна: 8,5 cm; пречник обода: 16,5 cm
Инв. бр. 2877/08

се спушта од венца до доњег дела бока. Украшен је са три урезане хоризонталне линије и бојен је зеленом бојом.

Димензије: висина: 5 cm; пречник дна: 4 cm; пречник венца: 5 cm

Инв. бр. 546/68

92. Лонче

Без података

Равног је дна, ваљкастог бока и облог рамена које се завршава разгнутим венцем. Украшен је белом бојом са више хоризонталних линија и једном таласастом линијом на рамену суда.

Димензије: висина: 12 cm; пречник дна: 9,5 cm; пречник отвора: 8,5 cm

Инв. бр. 554

93. Лонче

Горњи Милановац, око 1920. године

Прстенастог је дна, бокасто је, са разгнутим венцем на коме је са једне стране извучен изливак-левак. Тракаста дршка се спушта од венца до средине трбуха.

Димензије: висина: 8 cm; пречник дна: 8 cm; пречник венца: 10,5 cm

Инв. бр. 1760/84

94. Лонче

Лудошко Језеро, Суботица

Прстенастог је дна, бокасто је и завршава се разгнутим венцем. Тракаста дршка се спушта од венца до горњег дела трбуха. Украшен је у виду неправилних орнамената обојених жутом, зеленом и браон бојом.

Димензије: висина: 22,7 cm; пречник дна: 11,6 cm; пречник венца: 11 cm

Инв. бр. 2070/03

95. Лонче

Сремски Карловци, почетак 20. века

Прстенастог је дна, бокасто је и завршава се разгнутим венцем. Тракаста дршка се спушта од венца до бока. Жуте је боје и украшено је разнобојним неправилним шарама.

Димензије: висина: 20,3 cm; пречник дна: 9,6 cm; пречник венца: 11 cm

Инв. бр. 2071/03

96. Лонче

Јагодина, око 1940. године

Равног је дна, бокасто је и завршава се разгнутим венцем на коме је са једне стране извучен изливак-левак. Тракаста дршка спушта се од венца до бока. Обојен је браон бојом.

Димензије: висина: 9 cm; пречник дна: 6 cm; пречник отвора: 6,5 cm

Инв. бр. 2073/03

97. Лонче

Јагодина, око 1950. године

Равног је и прстенастог дна. Трбух је у доњем делу бокаст и лагано се сужава у врат из кога се шири прстенаст отвор. Од врата до бока се налази овална ручка. Бојено је жутом бојом и украшено неправилним шарама у црној, зеленој и браон боји.

Димензије: висина: 19,6 cm; пречник дна: 9,6 cm; пречник отвора: 11 cm

Инв. бр. 2383/05

У подзбирци керамичког посуђа налази се и 5 шољица за кафу. Израђене су од пречишћене глине и доста украшене углавном меандрастим мотивима. Коришћене су за пијење кафе.

- 98. Шољица** **Парменац, Чачак**
Равног је дна, извијеног трбуха и завршава се равним ободом који је шири од дна. Благо издужена ручка спушта се од средине трбуха до дна. Обојена је зелено-смеђом бојом.
Димензије: висина: 3,5 cm; пречник дна: 3 cm; пречник обода: 4,5 cm
Инв. бр. 1536/79
- 99. Шољица** **Парменац, Чачак**
Равног је дна, извијеног трбуха и завршава се равним ободом који је шири од дна. Има једну ручку која се спушта од обода до дна. Обојена је у браон и жуту боју.
Димензије: висина: 4 cm; пречник дна: 3,5 cm; пречник обода: 5cm
Инв. бр. 1537/79
- 100. Три шољице** **Бресница, Чачак**
Три идентичне шољице равног дна и ваљкастог трбуха. Све три су при врху сужене. Имају по једну тракасту дршку која се спушта од обода до дна. Украшене су по средини трбуха једном вијугавом шаром кружног облика црне боје и белим венчићима око руба и дна.
Димензије: висина: 4 cm; пречник дна: 3 cm; пречник обода: 5 cm
Инв. бр. 1550/82
- 101. Шољица** **Шареник, Ивањица, око 1965. године**
Равног је дна, извијеног трбуха и завршава се равним ободом који је шири од дна. Има ручицу која је налепљена од руба до дна шољице. Украшена је белом и зеленом бојом у меандрастом орнаменту.
Димензије: висина: 4 cm; пречник дна: 3 cm; пречник руба: 5 cm
Инв. бр. 1573/81
- 102. Шољица** **Шареник, Ивањица, око 1965. године**
Равног је дна, извијеног трбуха и завршава се ободом који је шири од дна. Има ручицу која је налепљена од руба и која се спушта до дна. Украшена је белом и црном бојом у меандрастом орнаменту.
Димензије: висина: 4 cm; пречник руба: 4,5 cm
Инв. бр. 1574/81

Дубоки судови са вратом

У подзбирци керамичког посуђа Народног музеја Чачак налази се 16 ћупова. Ћупови су посуде сличне лонцима и коришћени су за остављање зимнице и хране. Има их различитих величина (од сасвим малих до запремине од 100 литара). Израђени су од пречишћене глине и глеђосани су и изнутра и споља. Велики ћупови за оставу зрнасте хране се најчешће не глеђошу. Украшавају се бојењем, сливањем боје (од дна ка врху суда) и вегетабилним

орнаментима, као и додавањем обручева глине који су уједно и украс и ојачање суда (Инв.бр.1814/81). Мали ћупови најчешће имају две наспрамно постављене дршке, док се на велике ћупове дршке не постављају, јер не могу да издрже тежину суда.

- 103. Ћуп** **Бресница, Чачак, око 1965. године**
Равног је дна, ваљкаст је, кратког је врата и разгранутог венца. Са обе стране суда су налепљене дршке (ушке) од рамена према боку суда. Украшен је у доњем делу са две хоризонталне линије постављене у облику два концентрична круга и са три таласасте линије (две у доњем делу и једна између рамена и венца суда). Са предње и задње стране суда налази се по један мотив у облику три листа. Све шаре су изведене белом бојом.
Димензије: висина: 27 cm; пречник дна: 13 cm; пречник отвора: 14 cm
Инв. бр. 1538/82
- 104. Ћуп** **Брусница, Горњи Милановац, око 1950. године**
Равног је дна, ваљкаст је и са усеком испод венца који је разгранут. Две дршке су постављене од рамена до бока. Коришћен је за остављање туршије.
Димензије: висина: 29,5 cm; пречник дна: 12,5 cm; пречник отвора: 14,5 cm
Инв. бр. 1746/84
- 105. Ћуп** **без података**
Прстенастог је дна, ваљкаст је и са вратом из кога се развија разгранут венац. Две тракасте дршке су постављене од венца до бока суда. Коришћен је за остављање туршије или пекмеза.
Димензије: висина: 28 cm; пречник дна: 11 cm; пречник венца: 14 cm
Инв. бр. 1761
- 106. Ћуп** **Бечањ, Чачак,****
Равног је дна, бокастог трбуха и разгранутог венца, без ручки. Украшен је са три концентрична круга израђена у виду зареза, као и већим бројем тачкастих уреза постављених паралелно у односу на концентричне кругове у виду зареза.
Има натпис „П. Марић – Бечањ” и „М. П. Петко”. Направио га је Петар Марић из Бечња.
Димензије: висина: 44 cm; пречник дна: 25 cm; пречник отвора: 44 cm
Инв. бр. 1816/82
- 107. Ћуп** **Прислоница, Чачак, око 1935. године**
Равног је дна, ваљкаст је и има разгранут венац са ручкама постављеним од рамена ка боку. Офарбан је зеленом бојом и украшен са четири концентрична круга изведена у виду хоризонталних зареза. Коришћен је за остављање паприке.
Димензије: висина: 45 cm; пречник дна: 18 cm; пречник отвора: 70 cm
Инв. бр. 1815/82
- 108. Ћуп** **Доња Трепча, Чачак, око 1940. године**
Равног је дна, ваљкастог облика и разгранутог венца. Има две ручке

- постављене од рамена ка боку. На ђуп је постављено пет обруча у виду концентричних кругова на приближно једнаком одстојању. Три обруча су у виду већих кругова изведених утискивањем палца по траци обруча, док су друга два у виду косих зареза. Коришћен је за остављање паприке.
Димензије: висина: 51,5 cm; пречник дна: 19 cm; пречник отвора: 23 cm
Инв. бр. 1814/81
- 109. Вуп** **Вујетинци, Чачак**
Равног је дна, ваљкастог облика и разгрнутог венца са две налепљене тракасте дршке. Украшен је по боку жутом и зеленом бојом. Коришћен је за држање сира.
Димензије: висина: 21,5 cm; пречник дна: 13,5 cm; пречник венца: 12 cm
Инв. бр. 532/74
- 110. Вуп** **Милићевци, Чачак**
Равног је дна, ваљкастог облика, са суженим и равним венцем. Две дршке су постављене од врата до бока лонца. Коришћен је за остављање зимнице.
Димензије: висина: 30 cm; пречник отвора: 16 cm
Инв. бр. 727/81
- 111. Вуп** **Без података**
Равног је дна и ваљкастог бока благо проширеног према рамену које је оштро сведено. Врат је веома кратак. Венац је прстенаст и разгрнут према рамену. Украшен је по целој површини у виду таласастих, хоризонталних и вертикалних, линија беле боје. Коришћен је за држање киселог млека.
Димензије: висина: 21 cm; пречник дна: 12 cm; пречник венца: 13,5 cm
Инв. бр. 531
- 112. Вуп** **Брадарце, Алексинач, крај 19. века**
Прстенастог је дна, бокастог трбуха, наглашеног рамена и сужава се у врат. Венац је разгрнут и од њега се спуштају две тракасте ручке према боку. Обојен је зеленом бојом и украшен са четири обруча у виду концентричних кругова зупчастог орнамента.
Димензије: висина: 24,5 cm; пречник дна: 10,2 cm; пречник отвора: 14,5 cm
Инв. бр. 2072/03
- 113. Вуп** **Чачак, 1957. година**
Прстенастог је дна, бокастог је облика и облог рамена које се сужава у висок врат са разгрнутим венцем. Има две тракасте дршке које су постављене од средине врата до бока. Направио га је Тихомир Ђирић, грнчар из Чачка, 1957. године.
Димензије: висина: 19,5 cm; пречник дна: 10 cm; пречник отвора: 11,5 cm
Инв. бр. 553
- 114. Вуп** **Бели Камен, Лучани, око 1940. године**
Прстенастог је дна, бокастог трбуха и облог рамена које се сужава у висок врат и разгрнут венац. Две тракасте дршке спуштају се од врата

до рамена суда. Украшен је вертикалним пругицама у зеленој и белој боји. Коришћен је за држање сира и сурутке.

Димензије: висина: 13,5 cm; пречник дна: 5,5 cm; пречник венца: 9 cm
Инв. бр. 541/68

115. Ђуп

Чачак

Прстенастог је дна, бокастог трбуха и облог рамена које се сужава у врат. Венац је разгнут, а две тракасте дршке спуштају се од врата до бока суда. Обојен је зеленом бојом.

Димензије: висина: 15 cm; пречник дна: 7,5 cm; пречник венца: 10,5 cm

Инв. бр. 540/70

116. Ђуп

Јагодина, крај 19. века

Равног је дна, бокастог трбуха и сужава се у врат са разгнутим венцем. Две тракасте ручке иду од венца до бока. Доњи део ђупа је бојен браон, а горњи и ручке зеленом бојом.

Димензије: висина: 35 cm; пречник дна: 13,5 cm; пречник венца: 25,5 cm

Инв. бр. 2237/03

117. Ђуп

Крагујевац, око 1950. године

Равног је дна, издуженог бока и високог врата који се завршава равним и извијеним прстенастим отвором. Има две дршке постављене од средине бока до средине врата. Коришћен је за чување зимнице.

Димензије: висина: 17 cm; пречник дна: 8 cm

Инв. бр. 2368/98

118. Ђуп

Без података

Равног је дна, бокастог трбуха и дужег врата са благо разгнутим венцем. Две тракасте дршке налепљене су од почетка врата до средине трбуха. Украшен је са спољне стране неправилним светлозеленим вертикалним линијама техником сливања боје (од врха до дна). Коришћен је за оставу хране и зимнице.

Димензије: висина: 20 cm; пречник дна: 13 cm; пречник отвора: 13,5 cm; обим бока: 55,5 cm

Инв. бр. 2880/08

У подзбирци керамичког посуђа Народног музеја у Чачку налазе се 3 бокала.

Сва три су са дужим вратом и наглашеним левком-изливком и са по једном налепљеном дршком. Најчешће су глеђосани споља. Карактеристични су за војвођанску керамику док се у овим крајевима слабо коришћени. Служили су за држање вина и воде. Богато су украшавани бојом, рељефним орнаментима и резима.

119. Бокал

Горња Горевница, Чачак, око 1950. године

Прстенастог је дна са наглашеним боком у доњем делу који се сужава у врат из кога су извучени венац и изливак-левак. Тракаста дршка је налепљена испод венца. Украшен је налепљеним цветним мотивом

КЕРАМИЧКО ПОСУЂЕ ИЗ ЕТНОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

(цвет и два листа) испод изливка и са четири концентрична круга у виду уреза на боку суда.

Димензије: висина: 19 cm; пречник дна: 8,5 cm; пречник отвора: 12 cm
Инв. бр. 1804/80

120. Бокал

Парменац, Чачак

Равног је дна и овалног трбуха који се сужава у врат са разгнутим венцем и извученим већим изливком. Тракаста дршка се пружа од врата до трбуха. Обојен је зелено-смеђом бојом. Коришћен је за држање воде и вина.

Димензије: висина: 21 cm; пречник дна: 10 cm; пречник отвора: 10,5 cm
Инв. бр. 1547/79

121. Бокал

Крагујевац, око 1950. године

Уског је дна, развијеног бока и високог врата на коме је шири отвор са већим изливком. Дршка иде од средине бока до испод отвора. Коришћен је за држање вина.

Димензије: висина: 20 cm; пречник дна: 7,5 cm
Инв. бр. 2369/98

У подзбирци керамичког посуђа Народног музеја у Чачку налазе се 3 ручке и једна зејтињача. Ручка или котлајка је посуда карактеристична за пиротски центар. Одликује је полукружна дршка која је постављена изнад отвора-венца. Глеђосана је изнутра и споља и украшавана бојом и урезивањем. Коришћена је за ношење чорбасте хране, млека и млечних производа радницима у поље.

У подзбирци се налази и једна зејтињача, крушкастог бока и високог врата са прстенастим венцем. Израђена је од пречишћене глине и глеђосана споља. Коришћена је за држање зејтина. Зејтињаче су потиснуле стаклене боце које су лакше за одржавање.

122. Ручка

Вујетинци, Чачак

Прстенастог је дна и бокастог трбуха, а изнад венца је полукружна дршка. Украшена је на боку белом и зеленом бојом и плитким урезима у два хоризонтална реда.

Димензије: висина: 17 cm; пречник дна: 10 cm; пречник отвора: 12 cm
Инв. бр. 551/74

123. Ручка

Бели Камен, Лучани

Прстенастог је дна и јајоликог бока са полукружном дршком изнад венца. На венцу је извучен мали изливак. Обојена је белом и зеленом бојом.

Димензије: висина: 19,5 cm; пречник дна: 11 cm; пречник отвора: 13 cm
Инв. бр. 55268

124. Ручка

Мочиоци, Ивањица, око 1960. године

Ваљкастог је бока, са усеком испод руба и дршком изнад руба. Украшена је намазом беле боје у облику дванаест вертикалних пруга.

Димензије: висина: 26 cm; пречник дна: 9,5 cm; пречник отвора: 13,5 cm

Инв. бр. 835/85

125. Зејтињача

Крагујевац, око 1950. године

Равног је дна, крушкастог бока и са прстенастим грлићем.

Димензије: висина: 18 cm; пречник дна: 8 cm; обим бока: 39 cm

Инв. бр. 2367

Дубоки судови са грлићем

У подбирци керамичког посуђа Народног музеја у Чачку налазе се 3 тестије. Тестија је суд за држање воде. Направљена је од пречишћене глине, глеђосана споља и по грлићу, али не и са унутрашње стране (да би се одржала температура воде). Сва три примерака су из новијег периода. Карактеристично је за ове посуде и постојање сиска, мада могу бити и без њега. Према положају сиска, који је окренут нагоре код све три посуде, може се закључити да ове тестије припадају пиротској грнчарији, као уосталом и већина судова израђеног на ножном колу у овој подбирци. Украшене су бојом, урезивањем и вегетабилним мотивима.

126. Тестија

Чачак, око 1960. године

Уског је дна, бокастог облика и са високим грлићем који је прстенасто проширен на месту где се спаја са дршком на којој је изливак-сисак. Украшен је зеленом и белом бојом у виду цветних гранчица и две шире штрафтице. Коришћена је за ношење и чување воде.

Димензије: висина: 19,5 cm; пречник дна: 7 cm; обим бока: 42 cm

Инв. бр. 725/81

127. Тестија

Без података

Прстенастог је дна, јајоликог бока са јабуком на дужем врату и сиском на благо извијеној тракастој дршци. Украшена је на рамену са три гранчице са по три листа у жутој и зеленој боји и са две хоризонталне и једном таласастом линијом. Дршка је украшена зеленим тачкастим мотивом у четири реда.

Димензије: висина: 28 cm; пречник дна: 9,5 cm; обим бока: 55,5 cm

Инв. бр. 555

128. Тестија

Без података

Прстенастог је дна и бокастог трбуха. Врат је издужен и спојен са тракастом дршком на којој је сисак. Украшена је на боку ребрастим урезима и наносима беле и мрке боје неправилног облика. Коришћена је за ношење и држање воде.

Димензије: висина: 20,5 cm; пречник дна: 7 cm; пречник отвора: 3 cm

Инв. бр. 550

У подбирци керамичког посуђа налази се 18 бардака. Бардаци су посуде коришћене искључиво за држање ракије. Разумљиво је да се у подбирци,

133. Бардак **Чечина, Ивањица, око 1960. године**
Равног је дна, бокастог облика, а дршка, грлић и сисак су из једног комада. Обојен је белом бојом у облику четири сузаста намаза.
Димензије: висина: 23 cm; пречник дна: 7,5 cm; пречник отвора: 5,5 cm
Инв. бр. 836/82
134. Бардак **Смиљевац, Ивањица, око 1960. године**
Дно је са прстенастом стопом, бокастог је облика, а грлић, дршка и сисак су спојени. Украшен је белим таласастим орнаментом у горњем делу бока. Коришћен је за држање ракије.
Димензије: висина: 23 cm; пречник дна: 7 cm; обим бока: 50,5 cm
Инв. бр. 837/82
135. Бардак **Доња Горевница, Чачак, 1928. година**
Равног је дна, бокастог је облика, а грлић, дршка и сисак су спојени. Украшен је на боку са два урезана симетрична спирална орнамента комбинована са цик-цак орнаментом у три круга. На сиску је урезана једноставна гранчица.
Димензије: висина: 26,5 cm; пречник дна: 9,5 cm; обим бока: 55 cm
Инв. бр. 958/83
136. Бардак **Горњи Милановац**
Прстенастог је дна и високог бока, а грлић, сисак и дршка су спојени. На боковима је изведен геометријски орнамент у облику спирале, док је на сиску и испод њега изведена гранчица са два жира.
Димензије: висина: 31 cm; пречник дна: 10,5 cm; обим бока: 59 cm
Инв. бр. 1548/84
137. Бардак **Бресница, Чачак, 1921. година**
Равног је дна, бокастог облика, а грлић, дршка и сисак су спојени. Украшен је на боковима линијама у облику концентричних кругова. Испод сиска са леве и десне стране налази се једна пераста гранчица. Украси су изведени плитким урезима.
Димензије: висина: 21 cm; пречник дна: 7,5 cm; обим бока: 47 cm
Инв. бр. 1549/82
138. Бардак **Луке, Ивањица, око 1920. године**
Прстенастог је дна, бокастог облика, а грлић, дршка и сисак су спојени. Обојен је у мрку боју и украшен на сиску са три бобице. Испод сиска су налепљена три листа и један цветић, а на бочним странама налепљен је цветни орнамент (гранчица, два листа и један цвет).
Димензије: висина: 25 cm; пречник дна: 9,5 cm
Инв. бр. 1572/81
139. Бардак **Ђуприја, око 1950. године**
Равног је дна са стопом и бокастог трбуха из кога се издвајају ручка, грлић и сисак који се у горњем делу међусобно спајају. Обојен је у браон боју.
Димензије: висина: 20,5 cm; пречник дна: 7 cm; пречник отвора: 4 cm
Инв. бр. 2068/03

- 140. Бардак** **Ђуприја, око 1950. године**
Прстенастог је дна и бокастог трбуха из кога се издвајају ручка, грлић и сисак који су у горњем делу међусобно спојени. Обојен је браон бојом.
Димензије: висина: 23,5 cm; пречник дна: 8,5 cm, пречник отвора: 4,5 cm
Инв. бр. 2069/03
- 141. Бардак** **Београд, око 1940. године**
Има постоље са три ножице округлог пресека, ваљкаст бок из кога се издваја сисак, отвор и масивнију овалну ручку која се издиже изнад бардака. Бојен је браон бојом и украшен је неправилним шарама зелене, црвене и окер боје.
Димензије: висина: 25 cm; пречник дна: 9 cm; пречник отвора: 4 cm
Инв. бр. 2193/03
- 142. Бардак** **Београд, око 1940. године**
Прстенастог је дна у виду стопе и бокастог трбуха одакле се сужава у врат који је у горњем делу тракасто проширен. Од грла до доњег дела бока спушта се тракаста дршка, а на супротној страни је сисак са малим отвором. Бојен је зеленом бојом и украшен неправилним шарама у облику два плава, два бела и два зелена јајета по којима су тачкице у боји.
Димензије: висина: 22,2 cm; пречник дна: 8,5 cm; пречник отвора: 4,9 cm
Инв. бр. 2194/03
- 143. Бардак** **Београд, око 1940. године**
Прстенастог је дна и бокастог трбуха који се сужава у врат из кога се издваја фигура жене, са чије је задње стране отвор за сипање течности испод кога се наставља тракаста дршка до горњег дела бока. На предњој страни се лучно уздиже сисак. Бојен је браон бојом, док је фигура жене бојена белом и црвеном.
Димензије: висина: 18 cm; пречник дна: 5,3 cm
Инв. бр. 2195/03
- 144. Бардак** **Београд, око 1950. године**
Прстенастог је дна и бокастог трбуха који се равномерно сужава у кратак врат из кога се наставља женско попрсје. Са задње стране се налази отвор за сипање течности из кога се издваја овална ручка која иде до горњег дела бока. Са предње стране је издигнути сисак.
Димензије: висина: 19 cm; пречник дна: 7 cm
Инв. бр. 2214/03
- 145. Бардак** **Без података**
Равног је дна у виду стопе и бокастог трбуха из кога се издвајају ручка, грлић и сисак, који су у горњем делу међусобно спојени. Бојен је браон, зеленом, жутом и окер бојом. Коришћен је за држање ракије.
Димензије: висина: 21,8 cm; пречник дна: 7,7 cm; пречник отвора: 4,4 cm
Инв. бр. 2309/05

Ивана БИРЈАКОВИЋ

146. Бардак

Горњи Милановац, око 1960. године

Равног је дна и бокастог трбуха из кога се издвајају грлић, дршка и сисак који су спојени. Дршка је тракаста.

Димензије: висина: 33 cm; пречник дна: 11 cm; обим бока: 59 cm

Инв. бр. 1817/84

147. Пљоска

Ерчеге, Ивањица, око 1935. године

Мања пљосната посуда за ракију са ободом и три ножице. На врху посуде се, поред профилисаног сиска, налазе две рупице. Украшена је на оба бока са по неколико урезаних концентричних кругова и са по једним појасом косих уреза. Обојена је светлосмеђом и зеленом бојом при врху. Ободом је био постављен каиш који се провлачио кроз рупице због лакшег ношења.

Димензије: висина: 16,5 cm; пречник бока: 13,5 cm

Инв. бр. 1908/81

Ceramic Dishes from Ethnology Collection of the National Museum

Ceramic dishes used for preparing, preserving and serving food and liquid have been in use for a long time on our territory. According to the technique of producing, ceramic dishes can be divided into –dishes produced without a wheel, dishes manufactured on a hand wheel and dishes manufactured on a foot wheel.

In the Collection of Dishes of Ethnology Department of the National Museum in Čačak there is a sub collection of ceramic dishes which consists of 147 exhibits.

Dishes manufactured on a hand wheel are mainly from Uzice center, one of the most famous and biggest centers for making ceramics on hand wheels. These dishes were almost exclusively used for baking and cooking food on the open hearth. In the sub collection of ceramic dishes there are 41 dishes made on a hand wheel, out of which 11 earthenware dishes for baking bread, 2 pans for roasting coffee and 28 pots.

Dishes made on a foot wheel represent a bigger part of the sub collection. In the sub collection of ceramic dishes in the National Museum in Čačak there are mainly dishes from Pirot center, as potters from Pirot were settled permanently in Čačak and here they were selling their products. In the sub collection there are 107 dishes manufactured on a foot wheel, out of which 10 ceramic trough used for making dairy products, 5 bowls, 21 plates, 9 earthenware bowls, 11 small pots, 5 cups, 16 jars, 3 jugs, 3 handles, 1 oil spoon, 3 earthenware water jugs, 18 pitchers and 1 flask.

Pottery craft had its peak in the period between the two World Wars. Since the 60s of XX century there is a dramatic decline in use of ceramic dishes. Today only one pottery shop works in Čačak.

Ivana CIRJAKOVIC

La vaisselle en céramique de la collection ethnologique du Musée national

La vaisselle en céramique, en tant que sorte originelle de vaisselle, autant pour la préparation et pour la conservation de la nourriture et de la boisson, que pour l'apport et l'usage à table, sur nos étendues fut utilisée durant une période extrêmement longue. En fonction de la technique d'exécution, la vaisselle en céramique peut être divisée en – vaisselle effectuée sans tour, vaisselle faite sur un tour manuel et vaisselle exécutée sur un tour actionné au pied.

Dans le cadre de la collection de récipients de la section ethnologique du Musée national à Cacak se trouve une sous-collection de vaisselle en céramique qui est composée de 147 objets exposés.

La vaisselle exécutée au tour manuel est pour la plupart du centre d'Uzice, un des plus grands et des plus célèbres pour l'exécution de céramique au tour manuel. Cette vaisselle est utilisée uniquement pour cuire et mijoter la nourriture sur l'âtre ouvert. Dans la sous-collection de la vaisselle en céramique se trouvent 41 pièces de vaisselle exécutées au tour manuel, de cela – 11 cloches de terre, 2 brûloirs et 28 pots.

La vaisselle faite sur tour actionné au pied représente la plus grande part de la sous-collection. Dans la sous-collection de la vaisselle en céramique du Musée national de Cacak se trouve en général de la vaisselle du centre de Pirot, puisque les potiers de Pirot s'installèrent aussi pour toujours à Cacak et y vendirent leurs produits. Dans la sous-collection, il y a 107 pièces de récipients exécutés au tour actionné au pied, de cela – 10 jattes en céramique, 5 plats, 21 assiettes, 9 écuelles, 11 petits pots, 5 petites tasses, 16 jarres, 3 brocs, 3 poignées, 1 burette à huile, 3 cruches, 18 aiguières et 1 gourde.

Le métier de poterie atteint son apogée durant la période entre les deux guerres. À partir des années soixante du vingtième siècle, la demande de vaisselle en céramique baisse précipitamment. Aujourd'hui, à Cacak, fonctionne seulement un atelier de poterie.

Ivana CIRJAKOVIC

*Сл.1 Продаја грнчарских производа
на вашару у Чачку 1974. године
(Фото Слободан Марковић)*

*Сл. 2 Продаја
земљаних лонаца
и пека на вашару у
Чачку 1974. године
(Фото Слободан
Марковић)*

Сл. 3 Благоје Стојковић, стари чачански грнчар, испред своје радње, Чачак 1957. године

Сл. 4 Грнчарска радња Благоја Стојковића у Чачку

Сл. 5 Ручно грнчарско коло, Сирогојно, Ужице, инв. бр1605/92

Сл. 7 Грнчар Владимир Тирић израђује посуду на ножном колу, Чачак 2007. године

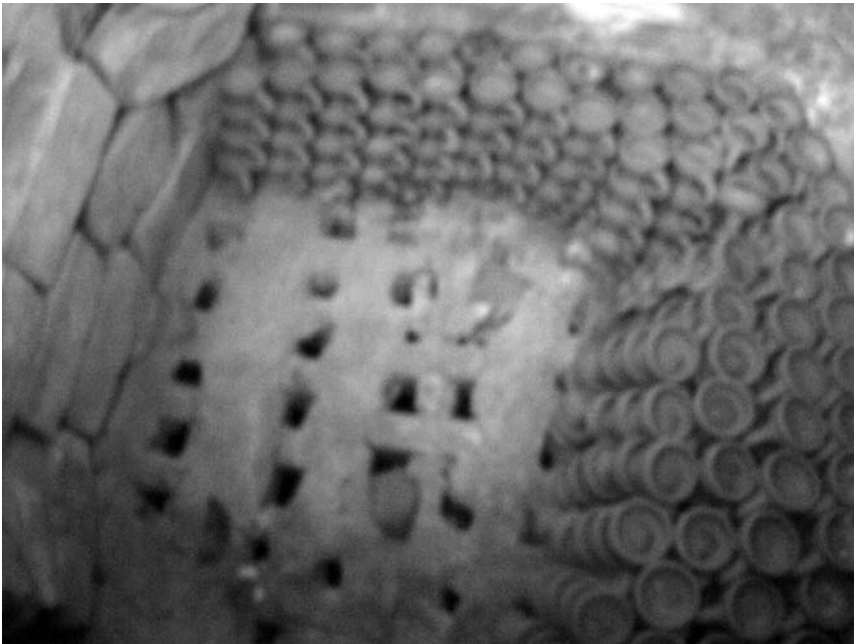
Сл. 6 Грнчар ради на ручном колу, Злакуса 2003. године

Сл. 8 Грнчар Владимир Тирић шара посуду, Чачак 2007. године

Сл. 9 Грнчар Владимир Ђирић ставља ручку на израђену посуду, Чачак 2007. године

Сл. 10 Унутрашњост грнчарске пећи, Чачак 2007. године

Сл. 11 Црепуља, Горња Крварица,
Лучани, инв. бр. 571/68, каталошки
бр. 3

Сл. 12 Лонац, Бељина, Чачак, инв. бр.
1905/79, каталошки бр. 37

Сл. 13 Керамичка карлица,
Прислоница, Чачак, инв. бр. 1456/82,
каталошки бр. 49

Сл. 14 Чинија, Горњи Милановац,
инв. бр. 1546/84, каталошки бр. 55

Сл. 15 Тањир, Бресница, Чачак,
инв. бр. 1543/82, каталошки бр. 72

Сл. 16 Чанак, Рошци, Чачак, инв. бр.
1544/80, каталошки бр. 82

Сл. 17 Лонче, Котража,
Лучани, инв. бр. 546/68,
каталошки бр. 91

Сл. 18 Шољица за кафу, Катићи,
Ивањица, инв. бр. 1573/81,
каталошки бр. 101

Сл. 19 Ђуп, Бресница,
Чачак, инв. бр. 1538/82,
каталошки бр. 103

Сл. 20 Бокал,
Парменац, Чачак,
инв. бр. 1547/79,
каталошки бр. 120

Сл. 21 Ручка, Мочиоци,
Ивањица, инв. бр.
835/85, каталошки
бр. 124

Сл. 22 Тестија,
Чачак, инв. бр. 725/81,
каталошки бр. 126

Сл. 23 Бардак, Бресница,
Чачак, инв. бр. 1549/82,
каталошки бр. 137

Сл. 24 Пљоска, Ерчеге,
Ивањица, инв. бр. 1908/81,
каталошки бр. 147

Делфина РАЈИЋ,
директор Народног
музеја, Чачак

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У 2007. ГОДИНИ

УДК: 069(497.11)(047.32)

Народни музеј наставио је полувековну традицију упорног рада на прикупљању, чувању и излагању предмета који говоре о историјској, уметничкој и културној историји чачанског краја. План рада за 2007. годину реализовало је 18 радника. Бригу о његовој реализацији директор установе поделио је са Управним одбором. О правно-финансијским пословима бринуле су заједничке службе за установе културе.

Резултати рада на попуни збирки омогућили су Музеју да се врати програму припрема студијских изложби. Нов квалитет представља обрада теме за студијску изложбу кроз монографију, као резултат истраживачког, и изложбу са каталогом, као резултат музеолошког рада. Актуелност и научни ниво обраде појединих тема обезбедили су присуство сарадника музеја на најугледнијим научним трибинама у Дому омладине и Коларчевом народном универзитету у Београду. Серијом малих изложби у Галерији Народног музеја публици су приказани најновији експонати из збирки Музеја. Издавачка и изложбена делатност музеја је и ове године наишла на изузетну пажњу стручне јавности и најшире публике. На тај начин музеј је заузео значајно место у културном животу града и Републике.

Зграде Музеја и опрема

Набављена је следећа опрема: три компјутера, микрофон, статив за фото-лабораторију, блиц за фото-апарат, магнетна мешалица, шест лутки, орман за смештај ћилима, орман за хемикалије, три картотечка ормана, 65 столица, орман за ситан инвентар у конзервацији, ситан инвентар и израђен је пројекат за громобран и постављена је инсталација за кабловску телевизију.

Народни музеј је смештен у једној половини зграде Начелства окружја чачанског (радни простор и депои) и Конаку Господара Јована Обреновића (стална поставка) који су категорисани као културна добра од великог значаја.

Одељење за археологију

Збирка

Током године, у сарадњи са мр Горданом Јеремић из Археолошког института у Београду, обрађен је материјал са археолошких истраживања локалитета Двориште Музеја из 1977. године.

Урађен је обилазак трасе топловода у близини Римских терми у Чачку.

Настављена је обрада стакленог материјала за стручни рад о теми „Римско стакло Чачка и околине”, археолога-приправника Александре Бабић. Материјал је типолошки обрађен и нацртан.

Конзервирано је 13 предмета са локалитета Двориште Музеја (кампање 1977, 1984. и 2006. године), као и 6 предмета са локалитета Порта Успенија Пресвете Богородице из 2004/2005. године, а очишћен је и материјал који је пронађен у Балуги Прељинској (Живанића пут).

Археолози Александра Бабић и Марина Котарац присуствовали су скупштини Српског археолошког друштва одржаној у Београду 30. маја, као и античкој секцији. Том приликом су примљене у чланство САД-а.

Министарству културе је послата карта са обележеним археолошким локалитетима чачанског краја.

Добијено је одобрење од Министарства културе о преусмерењу преосталих средстава са пројекта „Рекогносцирање подјеличких села” на конзервацију покретних налаза са локалитета Порта Успења Пресвете Богородице у Чачку.

Препакована је керамика која се налази у брвнари дворишта Музеја, а која потиче са археолошких истраживања локалитета Трг устанка у Чачку. Њу је реализовао Завод за заштиту споменика културе у Краљеву 2006. године.

У јулу месецу су археолози Александра Бабић и Марина Котарац били у Краљеву ради информисања о начину спровођења ревизије која је у плану.

Археолог Александра Бабић је учествовала у емисији Радио-Београда о Чачку. У склопу међународног пројекта водила је седми разред Основне школе „Вук Караџић” на локалитет Терме. Археолог-приправник Марина Котарац присуствовала је скупу Музејског друштва Србије у Лесковцу.

Истраживачки рад

Археолошка ископавања порте цркве Успења Пресвете Богородице у Чачку. Завршни радови систематског археолошког ископавања античке некрополе обављени су у периоду од 19. јула до 10. августа 2006. године. Завршено је истраживање сонде 1/07. северно од нове цркве, а у циљу проналажења југозападне границе распрострањености касноантичке некрополе. Овом кампањом су завршена теренска истраживања која трају од 2001. године. Истраживањима је руководио мр Дејан Радичевић, асистент на катедри за Националну археологију средњег века, Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду, а у тиму су били кустос Александра Бабић и кустос-приправник Марина Котарац.

Археолошко ископавање на локалитету Двориште Музеја у Чачку. Радови су трајали од 13. септембра до 9. октобра 2007. године. Отворена је сонда 3 површине 20 м², где су пронађени остаци архитектуре (угао два зида и обрушено зидно платно) који хронолошки одговарају античком периоду. Од покретних налаза углавном су налажени фрагменти керамичких посуда из античког,

касносредњовековног и турског периода. Радовима је руководила мр Гордане Јеремић, истраживач-сарадник Археолошког института САНУ у Београду, а у тиму је учествовала и Александра Бабић, кустос-археолог.

Археолошко рекогносцирање. У месецу марту је, приликом постављања водоводне мреже у Балуги Прељинској (Живанића пут), откривен праисторијски локалитет.

Одељење за историју

Збирке

Збирке Одељења за историју су, у оквиру програма проучавања градске културе XIX и XX века, увећане за 700 нових предмета. У Београду је од породица Шкекић у току 2006. године настављено преузимање заоставштине генерала Чедомира Шкекића. У Чачку су преузете заоставштине инжењера Милоја Јовановића (1877-1969) и пуковника Љубомира Недељковића и његове кћерке Персиде. Том приликом у збирке су доспели вајарски рад Ђорђа Јовановића „Победник – српски војник 1912-1918”, хидротехнички планови радова изведених на регулацији водотокова у рејону Чачка и ретке фотографије из београдског атељеа Милана Јовановића.

Збирке везане за програм проучавања значајних личности XX века увећане су за преко 200 нових предмета који су припадали генерал-пуковнику Марку Неговановићу из Остре (униформе, одликовања, лични предмети, фотографије). Преснимљено је преко 180 фотографија везаних за градски живот у Чачку после 1945. године (породице Пурић и Јањић), а остварени су контакти и са многим другим појединцима у циљу преузимања заоставштине (предмети и документа везани за приватни и друштвени живот у граду током XX века).

Током године откупљена су три веома значајна предмета везана за војну историју (немачке нацистичке географске и политичке карте Чачка и Европе из 1941. године и револвер из Првог светског рата).

Приликом истраживања на терену прикупљен је већи број примерака старије историјске литературе и периодике, од којих посебан значај има откриће комплета листа „Србин”, који је излазио у Београду 1901-1903. године. У Београду је направљен избор од 300 наслова из библиотеке Божидара Ковачевића (1902-1990) који су откупљени и преузети као поклон.

Током године је за 110 новонабављених предмета утврђен статус покретног културног добра и извршено је њихово уписивање у регистар. У току је ревизија збирки Одељења за историју.

Истраживачки рад на новим пројектима

Током 2007. године извршена су истраживања са циљем припреме обележавања 600 година од првог помена Чачка под тим именом. У току године написан је текст и направљен је избор фотографија из културног наслеђа.

Настављене су активности из ранијих година на истраживању тема за писање историје Чачка у XIX веку. Архивска истраживања била су подређена потребама реализације студијских изложби и усмерена према најзначајнијим личностима и појавама у културном животу града до Првог светског рата. Резултати истраживања биће објављени у виду стручних чланака у Зборнику радова Народног музеја у Чачку и другим научним часописима.

Током 2007. године настављен је рад на истраживању свих тема везаних за историју Чачка у XX веку, а нарочито оних тема које су везане за модернизацију и приватан живот. Део тих истраживања објавиће се у Зборнику радова Народног музеја у Чачку, али и у научним часописима у Србији, а предмети који ће се прикупити на терену постаће део збирки Народног музеја у Чачку.

Одељење за историју уметности

Током 2007. године извршена су истраживања за објављивање монографије везане за обележавање 600 година од првог помена Чачка у писаним документима. Припремљен је текст, а на терену у граду и околини, као и у сталној поставци Музеја, урађено је преко 3000 нових фотографија културног наслеђа чачанског краја.

Поред организационих послова на месту директора Народног музеја, кустос је узео учешће у свим пројектима и манифестацијама Музеја, а учествовао је и у селекцији, реализацији и отварању многих изложби.

Одељење за етнологију

Збирка

У 2007. години набављено је 350 нових предмета. У улазну књигу су уведена 243 предмета и фотографисана за документацију. Највећим делом се до њих дошло током рада на терену. Инвентарисано је 290 предмета и извршена припрема за унос етнолошких картона у компјутер.

За рад о теми „Подјеличка села” припремљен је упитник. У потпуности је сређена теренска документација из села Горичани, Качулице и Жаочани.

Сређиван је депо текстила. Набавком новог ормана на оклагије ће бити намотана 64 ћилима. Простор у коме су до сада били смештени ћилими биће искоришћен за смештај осталих текстилних предмета. Извршено је и разврставање предмета по збиркама.

Теренска активност

У два наврата је посеђено село Котража у Драгачеву. Забележена је прича о обележавању Божића, Васкрса и крсне славе у заробљеничком логору у Немачкој и преснимљене су фотографије обредних радњи у логорским условима.

У априлу месецу етнологи су били на терену у селима Горичани, Качулице и Жаочани. Остварени су контакти са породицама Бабић, Бежанић, Бешевић, Бранковић, Буревић, Весковић, Димитријевић, Иконић, Радовановић, Симеонић, Стевановић, Стојковић и Терзић. На терену је евидентиран чардак на имању Леса Штављанина у Качулицама, зидана кућа са окућницом из 1930. године на имању Богољуба Бабића и циглана Петра Терзића у Горичанима, која је почела са радом 1918. године. Прикупљени су подаци о корпарском, коларском и цигларском занату, као и о преради млека и домаћој радиности. Из области духовне културе највише података прикупљено је у вези са обредним радњама годишњег циклуса. Посебна пажња посвећена је прикупљању података за празник Јереминдан. На основу резултата теренског рада снимљен је истоимени етнолошки филм. Обрађени су гробље Вујовића, гробље гатара, гробље Кривокућа, Николића гробље, Обреж, гробље Стојковића, Цветковића и Чоковац.

У више наврата се одлазило у село Остру. Остварен је контакт са породицама Анђелић, Неговановић, Радмилац и Пауновић. Том приликом забележено је постојање више старих кућа и прикупљени су подаци из области духовне и материјалне културе. У породици Пауновић забележено је постојање реновиране дилижансе из Аустро-Угарске.

Одељење за конзервацију

У току године потпуна конзервација извршена је на 108 предмета и музејских збирки: из археолошке 37, из историјске 11, из уметничке 1 и из етнолошке 59. Као посебна целина заштићена је збирка минерала и један фосил са застакљеном кутијом. За потребе Гимназије у Чачку конзервирана су 2 предмета. Конзерваторски поступак је настављен на 3 археолошка предмета из Дворишта музеја и са локалитета Сува Чесма у Лучанима и 10 етнолошких предмета. Редовно је праћено стање збирки у депоима и изложених експоната у сталној поставци.

Услови рада у конзерваторској лабораторији су побољшани новом организацијом простора и набавком нове опреме. На плану стручног усавршавања, а ради што успешнијег извођења конзерваторских захвата, одељење је редовно сарађивало са одговарајућим установама: Центром за конзервацију „Диана”, Народним музејом и Етнографским музејом у Београду.

Конзерватори су учествовали у техничкој реализацији изложбе „Мода у огледалу шездесетих”, као и изложби других музеја, установа и удружења, организованим у Галерији Музеја.

Библиотека Музеја

Библиотека је обављала редовне активности на обради књижног фонда, набавци стручне литературе, размени публикација, пружању услуга корисницима

из Музеја, спољним сарадницима, студентима и ученицима средњих школа. У току године набављено је 147 књига и каталога, од чега 24 разменом са установама из иностранства. Приновљено је 77 наслова часописа са 213 годишта и укупно 437 свезака, од којих је 66 добијено из иностранства.

У оквиру сарадње са сродним установама у Београду Музеј је у два наврата преузимао вишкове књижне грађе: из Архива Србије 231 примерак и од Народне библиотеке Србије 204 примерка.

Наследници Божицара Ковачевића, некадашњег управника Архива САНУ и бившег сарадника нашег Зборника, понудили су на откуп део његове библиотеке. Избор књига извршио је историчар Радивоје Бојовић. Међу откупљеним књигама су и часописи „Годишњица Николе Чупића”, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор” и „Српски књижевни гласник”.

Извршено је физичко сређивање монографских публикација и постављање нових полица у орманима. У библиотечком програму NIBIS обрађено је 100 монографских публикација. Извршена је и УДК класификација текстова за Зборник радова Народног музеја (књига XXXVI).

Ажурирани су спискови установа за размену публикација у иностранству и у размену су послани „Зборник радова Народног музеја” (књиге XXXV и XXXVI), каталози „Вајар Ђорђе Јовановић (1861-1953)”, „Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника” и „Надежда Петровић. Избор слика из Народног музеја у Београду”. Вршена је међубиблиотечка позајмица књига и фотокопија за кустосе и сараднике установе.

Просветно–педагошки рад

Просветно-педагошка делатност одвијала се кроз рад са посетиоцима, представљање нових аквизиција и публикација и редовно информисање јавности о најновијим резултатима рада Музеја. Сталну поставку у Конаку господара Јована Обреновића за пет месеци посетило је 3238 посетилаца. Изложбе у Галерији музеја имале су укупно 13.238 посетилаца.

Настављен је рад са публиком и ученицима основних и средњих школа, као и са локалним медијима поводом обележавања свих важнијих датума и јубилеја у вези са националном и локалном историјом. У оквиру тога организовано је гостовање изложбе „Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника” у Основној школи „Ратко Митровић” у Чачку.

Током 2007. године Милош Тимотијевић одржао је три предавања везана за самосталне пројекте и издања Народног музеја у Чачку. Најпре је у Београду, на Коларчевом народном универзитету, крајем априла 2007. одржано предавање о теми „Чачак, град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у XX веку”.

Почетком маја 2007. године у истраживачкој станици за младе таленте „Петница” код Ваљева одржано је предавање „Карневал у Гучи”, које је везано за истоимену монографију коју је објавио Музеј 2005. године.

Делфина Рајић је одржала предавање „О стваралаштву Божицара Продановића” у Дому културе у Прањанима 19. августа 2007. године. Предавање „Овчарско-кабларски манастири” одржано је у Истраживачком центру за управљање квалитетом и поузданошћу у Пријевору 6. октобра 2007. године.

Делфина Рајић је отворила изложбе „Немачки пропагандни плакат 1941-1945”, „Слике и објекти Велимира Милићевића”, Атељеа „Arte rovera”, Дечјих радова „Етно-школица 2007” у Чачку, „Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника” у Ужицу, Ваљеву, Горњем Милановцу и Крагујевцу. Учествовала је и у жирирању годишње изложбе Друштва ликовних уметника „Рисим” 2007. године.

У децембру 2007. године Милош Тимотијевић и Делфина Рајић су у ужицкој Гимназији одржали предавање о манастирима у Овчарско-кабларској клисури које се темељило на истоименој књизи коју је Музеј објавио 2004. године.

Предавање „Рафаиловићи-Луњевице” било је одржано у Галерији Народног музеја 26. октобра 2007. године. Предавач је била Марина-Лукић Цветић, историчар уметности Завода за заштиту споменика културе Краљево.

Музејски саветник Делфина Рајић учествовала је на представљању књига „Никола Тесла у културној историји Чачка”, приређивача мр Јелене Ковачевић и Милице Баковић, у Народног музеју и Дому ученика у Чачку, „Зограф Андрија Раичевић - епоха и дело” и „Средњовековни град и манастир Добрун” Драгише Милосављевића, историчара уметности из Ужица, у Народног музеју у Чачку, књиге Радомира Станића „Одабрани радови” (приредио др Сретен Петковић) у Народног музеју у Чачку, Зборника „Музејска етнoлошка документација - стање и перспективе” у Народног музеју у Лесковцу (са Снежаном Шапоњић-Ашанин) и „Зборника радова Народног музеја” XXXVI у Галерији Народног музеја. На предаставању Зборника говорили су мр Гордана Јеремић из Београда и Драгиша Милосављевић, историчар уметности, из Ужица.

У Галерији Народног музеја је 27. фебруара представљена књига „Срби у другом светском рату. Ратна хроника 1941-1945” др Косте Николића и Бранислава Станковића.

У Галерији Народног музеја одржане су следеће изложбе: „Боро Рудић – фотографије”, „Паралелни свет Божицара Плазинића”, „Атеље Весне Даријевић”, „Велимир Милићевић – слике и објекти”, као и изложбе уметничких удружења „Сага” и „Естет”.

Етнолози су учествовали у обележавању Божића, Богојављења, Беле покладне недеље и организацији Светосавског бала. Одељење је сарађивало са Друштвом за неговање традиција града Чачка „Чачани”, КУД „Абрашевић”, „Бибија-Ром”, Домом културе из Гуче, Сабором ткаља у Дупцу, Центром за развој села Заблаће и Туристичком организацијом Чачка.

Сајт Музеја

У циљу што боље промоције Музеја и његовог рада, посебна пажња посвећена је редовном ажурирању сајта (www.sakamuzej.org.yu). Крајем 2007.

године извршена је потпуна реконструкција свих страна (преко 100) које су добиле потпуно нови дизајн, са новим фотографијама и текстовима у вези са реконструисаном сталном поставком у Конаку Јована Обреновића. Сваког четвртка сајт добија нове садржаје на насловној страни, а сваки догађај који Музеј организује добија на њему свој простор. Број интернет-посета је повећан на око 100 дневно, а бројне туристичке групе, појединци и ђачке екскурзије долазе у Музеј подстакнуте изложеним садржајем на сајту. Пошто се на сајту налазе и многа електронска издања монографија, каталога и стручних чланака наше установе, примећено је велико интересовање јавности за овај део презентације историје чачанског краја.

Фотографски атеље

Фотографско одељење бави се снимањем и израдом фотографија за документацију одељења, публиковање и излагање у црно-белој и дигиталној техници у различитим форматима. Бави се и снимањем непокретних културних добара на терену, као и снимањем свих манифестација у самом Музеју и другим институцијама културе у Чачку, али и другим местима Србије.

Фотографско одељење Народног музеја у Чачку у 2006. години је снимило и урадило следеће:

1. За Археолошко одељење: Дигитални запис 350 снимака и 100 снимака и фотографија црно-беле технике;
2. за Историјско одељење: Дигитални запис 800 снимака и 320 снимака и фотографија црно-беле технике;
3. за Етнологско одељење: Дигитални запис 950 снимака и 480 снимака и фотографија црно-беле технике.

Направљено је 500 дигиталних записа отварања изложби и манифестација у Музеју. Рађене су фотографије за изложбе и учествовано је у њиховој техничкој реализацији.

Изложбена активност

Стална поставка „Прошлост чачанског краја”

Стална поставка Народног музеја отворена је за посетиоце од 2006. године. Реконструкција појединих целина дала је приказ прошлости чачанског краја од праисторије до почетка Другог светског рата. Током године праћено је стање изложених експоната и вршене су ситније корекције у техничком смислу. Снимљене су све најуспелије целине, најзначајнији експонати и припремљен је текст музејског водича.

Изложбе Народног музеја

Немачки пропагандни плакат 1941-1945 – Изложба Народног музеја из Шапца, коју је припремио историчар Бранислав Станковић, приказала је најбогатију збирку немачког ратног плаката у нашој земљи. Поред бројности, краси је и разноврсност материјала.

Изложбу је отворила Делфина Рајић, директор Музеја.

Двориште музеја – Мала изложба приређена поводом предмета пронађених током истраживања дворишта музеја 2006. године. Аутори су били Александра Бабић и Марина Котарац.

Вајар Ђорђе Јовановић (1861-1953) – Галерија Матице српске из Новог Сада и Народног музеј заједнички су реализовали изложбу Ђорђа Јовановића са жељом да публици представе уметничко стваралаштво најпознатијег српског вајара.

Академик Ђорђе Јовановић (Нови Сад, 1861 – Београд, 1953) створио је велики број јавних споменика и портрета. Учествовао је на међународним изложбама у Паризу, Петрограду, Лијежу, Софији, Лондону, Загребу, Риму, Лиону и Женеви. Самостално је излагао више пута у Београду и Новом Саду и учествовао на великом броју колективних изложби. Из збирке Галерије Матице српске у Новом Саду и Народног музеја у Чачку направљен је избор од 55 дела - скулптура, рељефа и медаља. Међу њима су и нека од његових најбољих остварења: „Туга”, „Краљевина Србија”, „Тевтонско ратовање – жртва рата”, „Победник – Српски војник 1912-1918” „Наука и уметност” и др. Биографски оквир дат је избором из збирке фотографије Одељења за историју Народног музеја у Чачку и докумената Архива Србије и Архива Српске академије наука и уметности у Београду. Изложбу прати студијски каталог који садржи нове прилоге за биографију вајара Ђорђа Јовановића.

Изложба коју је осим чачанске видела још само новосадска публика, била је отворена за посетиоце од 23. марта до 20. маја 2007. године. Аутори изложбе били су Емица Милошевић из Новог Сада и Делфина Рајић и Радивоје Бојовић из Чачка. Изложбу је отворио др Миодраг Јовановић, професор Универзитета у пензији.

24. Дечји мајски салон. Чаробни свет животиња – Почетком године почела је припрема за изложбу „24. Дечји мајски салон”. Ученицима основних школа предложено је да сликају на тему „Чаробни свет животиња”. Рад је обухватао обилазак школа, консултације са наставницима, преузимање и избор радова. Ова ликовна смотра окупила је 21 школу са територије општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац. За излагање је, од 1268 радова који су пристигли на конкурс, изабрано 745. Изложба је реализована у другој половини маја и пропраћена је каталогом.

На свечаном отварању Основна школа „Свети Сава” из Чачка награђена је за најбољи избор радова, а појединачне награде добило је десет ученика.

Изложбу је отворила Весна Петровић, академски сликар.

Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника – Сто двадесет пет година од рођења пуковника Драгутина Гавриловића обележено је отварањем студијске изложбе „Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника” 19. јула 2007. године у Галерији Народног музеја у Чачку.

Драгутин Гавриловић (1882-1945) и Десети кадровски пук били су предмет дугогодишњих истраживања, пошто херојска одбрана Београда 1915. године спада у догађаје од европског значаја. Као мајор постао је позната и омиљена личност Првог светског рата због своје беседе и јуриша за част Београда и Отаџбине 7. октобра 1915. године. Једна од најбољих музејских колекција у вези са овим догађајима, омогућила је да буду приказани официрска каријера и животни пут почасног грађанина града Крушевца и настанак нововековне легенде о мајору са Дунавског кеја. Коришћени су фондови Народне библиотеке Србије, Архива Србије и Војног архива у Београду. Изложбу прати каталог. Аутор изложбе био је Радивоје Бојовић, историчар.

Изложбу, која је трајала од 19. јула до 20. августа, отворио је Велимир Станојевић, председник општине. Поставка је наишла на изузетно добар пријем у културној јавности. Гостовала је у Народном музеју у Ужицу, Народном музеју у Ваљеву, Музеју Рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу и Народном музеју у Крагујевцу.

Надежда Петровић. Избор слика из Народног музеја у Београду – Из збирке Народног музеја у Београду направљен је избор од 36 слика једне од највећих европских сликарки. Њено сликарство је било окренуто савременим европским токовима (експресионизму, импресионизму и фовизму), док је тематски увек остајала у националним оквирима.

Изложба је реализована поводом педесетпетогодишњице оснивања Народног музеја у Чачку. Изложбу је отворила др Татјана Цвјетићанин, директор Народног музеја у Београду.

Arte contra tempus – Изложба слика бивших и садашњих професора и ученика Гимназије остварена је у сарадњи са Гимназијом и Уметничком галеријом „Надежда Петровић”.

Мода у огледалу шездесетих – Изложба је отворена 27. децембра 2007. године. У галеријском простору Музеја представљено је 148 експоната чији основни задатак је био да кроз одећу и стил одевања представи живота у Чачку у периоду шездесетих година XX века. Изложбу прати каталог који садржи уводни текст, каталожки попис експоната и хронологију догађаја периода који обрађује. Поводом изложбе организовано је дружење са дародавцима. Изложбу је отворила др Љиљана Гавриловић из Београда.

Изложбе у припреми

Прота Вићентије Поповић и синови – Планом рада за 2007. годину био је предвиђен наставак рада на научно-истраживачком пројекту „Прота

Вићентије Поповић и синови”. Како у току године није било могућности за наставак финансирања овог програма, извршена су само истраживања у оквиру редовних средстава. Истраживања су трајала 10 дана и вршена су у Фонду Црквеног одељења Министарства просвете и Архиву Србије у Београду. Током истраживања издвојена је и скенирана најинтересантнија грађа за изложбу која је замишљена као један од резултата ових истраживања. Истраживања су прекинута крајем фебруара 2007. године.

Учешће на научним скуповима

На Међународном научном скупу у Крушевцу посвећеном шездесетогодишњици оснивања Етнографског института САНУ, Снежана Шапоњић-Ашанин је презентovala рад „Забаве младих некад и сад”.

На тематском скупу „Народно градитељство у функцији етнологије” Етнолошке секције МДС у Пожаревцу 31. маја и 1. јуна 2007. године, виши кустос Снежана Шапоњић-Ашанин прочитала је реферат „Музеји у оквиру привредних организација – формирање нових етномузеја”.

На састанку Етнолошке секције МДС у Неготину виши кустос Снежана Шапоњић-Ашанин прочитала је рад „Шта је етнолошки предмет?”.

Публикације музеја

Часопис

1. *Зборник радова Народног музеја XXXVI*, Чачак, 2006.

Посебна издања

1. Ђурђија Боровњак, *Архитектура и урбанизам Горњег Милановца (1853-1941). Са освртом на градитељство Чачка, Краљева и Крагујевца*, Чачак-Горњи Милановац 2007, стр. 150.

Каталози

1. Емица Милошевић, Делфина Рајић, Радивоје Бојовић, *Вајар Ђорђе Јовановић*, Галерија Народног музеја, св. 4, Чачак, 2007, стр. 92.
2. Делфина Рајић, *24. Дечији мајски салон. Чаробни свет животиња*, Чачак, 2006, стр. 34.
3. Радивоје Бојовић, *Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника*, Галерија Народног музеја, св. 5, Чачак, 2007, стр. 84.
4. Љубица Миљковић, *Надежда Петровић. Избор слика из Народног музеја у Београду*, Галерија Народног музеја, св. 6, Чачак, 2007, стр. 46.

5. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Мода у огледалу шездесетих*, [Галерија Народног музеја 7], Чачак, 2007, стр. 83.

Кадрови

Археолог-приправник Александра Бабић учествовала је од 22. марта до 24. априла 2007. године у археолошким истраживањима античког локалитета Медијана – Ниш у организацији Археолошког института САНУ.

Конзерватору Милици Дрињаковић престала је служба 5. марта 2007. године због заснивања радног односа у Београду.

Дипломирани инжењер технологије Слободан Богојевић засновао је радни однос у Народног музеју као конзерватор 16. априла 2007. године.

Кустос-приправник Александра Бабић положила је стручни испит пред комисијом у Народног музеју у Београду 8. јуна 2007. године и стекла стручно звање кустоса.

Кустос-приправник Марина Котарац положила је стручни испит пред комисијом у Народног музеју у Београду 6. децембра 2007. године и стекла стручно звање кустоса.

Виши кустос Радивоје Бојовић пред комисијом у Народног музеју у Београду 17. децембра 2007. године стекао је звање музејског саветника.

Књижничар Анђелија Чвркић присуствовала је на три стручна састанка библиотекара.

Крајем 2007. године виши кустос Милош Тимотијевић уписао је докторске студије на Филозофском факултету у Београду (код др Мирослава Јовановића). Истраживачка тема биће везана за историју Чачка у 20. веку (модернизацијски процеси) која ће, поред најављене монографије, Музеју донети низ нових предмета са терена, чиме се ствара основа за покривање многих периода који нису обрађени, али и за поновно вредновање старих тема, а све у оквиру припрема за отварање нове сталне поставке Народног музеја у Чачку.

Библиографија радника Музеја

Посебна издања

1. Александра Бабић, мр Гордана Јеремић, *Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања 1977.*, Зборник радова Народног музеја XXXVI, Чачак, 2006, 49-62.
2. Радивоје Бојовић, *Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника*, Чачак, 2007.
3. Радивоје Бојовић, Загорчић Божидар, Српски биографски речник, књ. 3, Нови Сад, 2007, 831.
4. Радивоје Бојовић, Каталог; *Студентска преписка Ђорђа Јовановића*, у: Вајар Ђорђе Јовановић, каталог, Чачак, 2007, 80.
5. Радивоје Бојовић, *Музејска поставка*, Водич кроз Чачак, Чачак, 2007, 49-59.

6. Радивоје Бојовић, *Награда Задужбине архимандрита Нићифора Дучића Драгомиру Поповићу*, Изворник, св. 23, Чачак, 2007, 115-119.
7. Радивоје Бојовић, *Неколико докумената војводе Петра Бојовића*, Зборник Народног музеја, бр. 15, Ниш, 2006, 173-189.
8. А. Г. Розалион-Сошальский, *Записки русског официера, бившего в плену у Турок в 1828 и 1829 годах*, приредили А. Параманов – Р. Бойович, Харьков-Киев, 20064.
9. Катарина Дмитровић, *Погребни обичаји становништва бронзаног доба у Драгачеву*, Зборник радова Народног музеја XXXVI, Чачак, 2006, стр. 11-30.
10. Делфина Рајић, *24. дечји мајски салон – Чаробни свет животиња*, Чачак, 2007, 34.
11. Делфина Рајић, *Извештај о манифестацији „Летњи дани културе” у Чачку у 2006. години*, Зборник радова Народног музеја XXXVI, Чачак, 2006, 395-398.
12. Делфина Рајић, *Извештај о раду Народног музеја у Чачку у 2006. години*, Зборник радова Народног музеја XXXVI, Чачак, 2006, 377-394.
13. Милош Тимотијевић, *Запуштени виноград Господњи : религиозност у чачанском крају XX века* (први део), Зборник радова Народног музеја XXXVI, Чачак, 2006, 191-250.
14. Милош Тимотијевић, *Проституција у Чачку током XX века, Токови историје 1-2/2007*, Београд, 2007, 170-190.
15. Милош Тимотијевић, *Град у унутрашњости : облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку*, Приватни живот код Срба у двадесетом веку (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, 579-611.
16. Милош Тимотијевић, *Кафане Чачка – списак из 1938. године*, Изворник, бр. 23, Чачак, 2007, 107-114.
17. Милош Тимотијевић, *Религиозност ученика завршних разреда основних школа у чачанском крају : анкетно испитивање из 1985. године*, Токови историје 1-2/2007, Београд, 2007, 280-290.
18. Ивана Ђирјаковић, *Поуке др Јарослава Кужеља писане као распис општинама поводом епидемичних зараза*, Историја медицине, фармације и народне медицине, Београд-Зајечар, 2007, 209-212.
19. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Божјићи циклус празника*, Зборник радова Народног музеја XXXVI, Чачак, 2006, 307-358.
20. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Доктор Фрањо Херцог*, Историја медицине, фармације и народне медицине, Београд-Зајечар, 2007, 197-202.
21. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Мода у огледалу шездесетих*, [Галерија Народног музеја 7], Чачак, 2007, 83.

Награде и признања

Музеј је у току године добио следећа признања:

1. Захвалницу Цркве Вазнесења Христовог и Општине Чачак за учешће у традиционалном вађењу залеђеног крста из Западне Мораве.
2. Захвалницу Основне школе „Војвода Степа Степановић” из Горње Горевнице за поклоњену изложбу посвећену личности по којој њихова школа носи име.
3. Захвалницу Друштва за неговање традиција и обичаја града Чачка „Чачани” за помоћ у реализацији програма Друштва.
4. Захвалницу Центра за развој села „Заблаће” за учешће на првој манифестацији „Плодови западног Поморавља”.

*Делфина РАЈИЋ,
директор
Летњих дана
културе у Чачку,
директор
Народног музеја,
Чачак*

ИЗВЕШТАЈ О МАНИФЕСТАЦИЈИ „ЛЕТЊИ ДАНИ КУЛТУРЕ” У ЧАЧКУ У 2007. ГОДИНИ

УДК: 069.1(497.11)(047.32)

Увод

Летњи дани културе су у својој другој години постојања већ заживели као културна манифестација од посебног значаја за град Чачак, чиме су оправдали очекивања свог покровитеља и бројних посетилаца. Тиме је испуњен главни циљ који је Организациони одбор себи задао, а то је да град има континуитет културне понуде и у летњим месецима, тј. да у периоду када наш град посети велики број туриста, а у њему остаје и већина житеља, сви догађаји не буду сабрани само на околне сеоске етно-манифестације, већ да и у самом граду постоји културни програм. С обзиром на више него скромни буџет који је издвојен за прошлогодишње Летње дане културе, сматрамо да је постигнут максимум.

Летње дане културе у Чачку 2007. године обележили су следећи програми:

1. Градски ансамбл је одржавао променадне концерте (укупно 12) сваке суботе у Градском парку од 16. јуна до 1. септембра у термину од 20³⁰ до 23⁰⁰ часа. Концертима је у просеку присуствовало 400 посетилаца по вечери. Ова музичка дешавања су изазвала велико интересовање, захваљујући и лепом амбијенту у коме су одржавана.
2. Хришћанска заједница „Свети Ђакон Авакум и игуман Пајсије” при Црквеној општини Чачак и огранак Српског сабора Двери у Чачку организовали су II Летње духовне вечери које су трајале 10 недеља (од 1. јула до 2. септембра), а које су одржаване сваке недеље од 20⁰⁰ часова у дворишту Народног музеја у Чачку. У оквиру Летњих духовних вечери уприличено је укупно 13 програма: девет трибина и Биоскоп на отвореном, у оквиру којег су приказана четири филма.
3. Под окриљем Народног музеја у Чачку у дворишту Музеја је сваког четвртка, од 19. јула до 2. августа, од 10⁰⁰ до 12⁰⁰ часова, организована етно-школица у којој је учествовало седморо деце основношколског узраста. Као предавачи су учествовали воскарски мајстори Милан Шљивић и Владимир Ђирић, а на крају је приређена изложба радова за полазнике етно-школице.
4. Културно-уметничко друштво „Абрашевић” је 3. јула у летњој башти „Абрашевића” организовало концерт традиционалне српске музике под називом „Песме из наше ризнице”. У програму су учествовале секције

овог друштва: хор „Руковет” који је певао духовне и староградске песме, певачке групе фолклораца са песмама Шумадије, западне и источне Србије и Војводине и девојачка група „Јованчица” која је изводила песме са Косова и Метохије.

5. У организацији Центра за визуелна истраживања „Круг”, од 15. до 22. јула одржан је XI међународни симпозијум „Уметност и папир” на коме је учешће узело 15 уметника из Србије, Македоније, Француске, Грчке и Босне и Херцеговине, 10 студената са академија уметности из Београда, Новог Сада и Звечана, као и 14 ученика чачанских основних и средњих школа. У оквиру манифестације одржане су колонија наших и страних уметника у летњој башти „Абрашевића”, ликовна радионица за ђаке и студенте у хали рециклажног центра предузећа „Технос” и, у сарадњи са Уметничком галеријом „Надежда Петровић” и Домом ученика, шест различитих трибина и предавања на одређене теме.
6. На истом месту уприличен је и концерт Љубомира Димитријевића под насловом „Музичко благо Србије”.
7. У башти „Абрашевића” је (која се уз Градски парк, двориште Гимназије и Музеја намеће као најбољи градски простор на отвореном) 24. јула одржан запажен концерт чачанских демо рок-бендова, чији је основни циљ афирмација младих музичких талената из нашег града.
8. У организацији Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис” у Дому културе је 1. августа, под називом „Балада о Бохорети”, одржано књижевно вече Гордане Хуић, добитнице награде „Женско перо”.
9. У дворишту Народног музеја Алтернативна радионица „Реч” одржала је 23. августа перформанс љубавне поезије под називом „Тумачење љубави”.
10. У Народног музеју је 30. августа представљен XXXVI број Зборника радова Народног музеја.
11. На више локација ужег градског језгра, а у организацији свих градских установа културе, уприличена је „Летња ноћ културе” која је понела заједнички назив „Сан летње ноћи”. Ова јединствена манифестација започела је програмом у храму Светог Вазнесења Господњег, настављена у Уметничкој галерији „Надежда Петровић” и у Народног музеју где је отворена изложба слика Надежде Петровић, потом је у летњој башти Клуба Дома културе одржано књижевно вече чланова Књижевног клуба „Драгослав Грбић”, а код Гимназије променада чланова КУД-а „Абрашевић” у градским ношњама и уз градску музику. За то време, у дворишту Народног музеја уприличен је и музички концерт. Гост на више програма те вечери била је Весна Павловић, драмска уметница из Крушевца.
12. У извођењу „САН театра” у дворишту Народног музеја је 31. августа одржано „Вече заборављене и нове поезије”.

Праћењем програма манифестације „Летњи дани културе у Чачку”, као и увидом у приспеле извештаје организатора и учесника у програмима, стручни жири у саставу Јулка Маринковић, историчар уметности (председник), Зорица Лешовић Станојевић, новинар „Чачанског гласа”, и Александра Бабић, археолог (чланови), донео је одлуку да награду за најбољи програм у 2007. години равноправно поделе Српски сабор двери и Центар за визуелна истраживања „Круг”.

Победници ће као награду добити могућност да и у 2008. години учествују у манифестацији „Летњи дани културе у Чачку” са новим програмима који ће бити финансирани од стране општине Чачак.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Народног музеја =
Collection of works of the National museum
/ уредник Делфина Рајић. - 1969, књ. 1-
. - Чачак (Цара Душана 1) : Народни
музеј, 1969- (Чачак : Графички центар). -
26 cm

Годишње

ISSN 0350-7262 = Зборник радова Народног
музеја (Чачак)

COBISS.SR-ID 8293890